

ItK

1362
József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2-6.

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1984

A TARTALOMBÓL

Dávidházi Péter: Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében

Bécsy Tamás: Lukács György drámaelméletei

*

Penke Olga: Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása

Szemle

Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei (*Lázs Sándor*)

Johannes Sambucus: Emblemata (*Téglásy Imre*)

Arany János leveleskönyve (*Korompay H. János*)

Dorothea Sasu-Zimmermann: Petőfi în literatura română (1849–1973) (*Erdélyi K. Mihály*)

Varga József: Ady és műve (*Ferenczi László*)

Eötös-füzetek (*Horváth Iván*)

*

Kozocsa Sándor nyolcvanéves (*Vargha Kálmán*)

Nagy Miklós hatvanéves (*Németh G. Béla*)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2-6.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1984. LXXXVIII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc
főszerkesztő

Komlós Tibor
felelős szerkesztő

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

Dávidházi Péter: Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében 1
Bécsy Tamás: Lukács György drámaelméletei 22

Kisebb közlemények

Sarbak Gábor: Gyöngyösi Gergely biográfiájához 44
Horváth Károly: Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez 52
Korompay Bertalan: „Aranyálom” — Arany álma 57
Lőrinczy Huba: Élmény és parafrázis (Ambrus Zoltán: *Ninive pusztulása*) 64
Véber Károly: Tóth Árpád névtelen írásai Az Est hármaskönyvében 71

Vita

Vadai István: Számítógép a verstan szolgálatában 74
Köszeghy Péter: XVI. századi magyar versek textológiai problémáiról 86

Műhely

Penke Olga: Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása 90

Szemle

Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei (*Lázs Sándor*) 109
Johannes Sambucus: *Emblemata* (*Téglásy Imre*) 115
Arany János leveleskönyve (*Korompay H. János*) 118
Dorothea Sasu-Zimmermann: Petőfi in literatura română (1849–1973) (*Erdélyi K. Mihály*) 121
Varga József: Ady és műve (*Ferenczi László*) 122
Eötvös-füzetek (*Horváth Iván*) 124

Krónika

Kozocsa Sándor nyolcvanéves (*Vargha Kálmán*) 127
Nagy Miklós hatvanéves (*Németh G. Béla*) 128
Horváth Károly „Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez” című előadásának vitája 128
Intézeti hírek (1983. január 1. — december 31.) 131
A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája 1983. (Összeállította: *B. Hajtó Zsófia*) 133

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménási út 11–13.
1118

ItK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

v. btk

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

BÍRÓ FERENC (főszerkesztő), KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő), DÁVIDHÁZI PÉTER,
HORVÁTH IVÁN, KISS FERENC, KULCSÁR PÉTER, TARNAI ANDOR, TVERDOTA GYÖRGY,
VERES ANDRÁS

1984. LXXXVIII. ÉVFOLYAM

1985

AKADÉMIAI KIADÓ ÉS NYOMDA, BUDAPEST

A LXXXVIII. évfolyam munkatársai

- Bakonyi (Kovács) István (Székesfehérvár)
 Balogh Ernő (Budapest)
 Bécsy Tamás (Pécs)
 Bíró Ferenc (Budapest)
 Boronkai Iván (Budapest)
 Borsa-Gedeon (Budapest)
 Borzsák István (Budapest)
 V. Busa Margit (Budapest)
 F. Csanak Dóra (Budapest)
 Dávidházi Péter (Budapest)
 Erdélyi K. Mihály (Budapest)
 Ferenczi László (Budapest)
 Fried István (Budapest)
 Friedrich Judit (Budapest)
 Gömöri György (Cambridge)
 B. Hajtó Zsófia (Budapest)
 Hopp Lajos (Budapest)
 Horváth Iván (Budapest)
 Horváth Károly (Budapest)
 Imre László (Debrecen)
 Imre Mihály (Hódmezővásárhely)
 Jankovics József (Budapest)
 Kálmán C. György (Budapest)
 Kazinczy Andrea (Budapest)
 Kerényi Ferenc (Budapest)
 Kilián István (Budapest)
 Király Erzsébet (Budapest)
 Király István (Budapest)
 Kiss Ferenc (Budapest)
 Korompay Bertalan (Budapest)
 Korompay H. János (Budapest)
 Kőszeghy Péter (Budapest)
 Kulcsár Péter (Budapest)
 Ladányi Sándor (Budapest)
 László Hermina (Dobrovnik)
 Lázs Sándor (Budakeszi)
 Lebár Mária (Lendava)
 Lengyel András (Szeged)
 Lengyel Béla (Budapest)
 Lichtmann Tamás (Budapest)
 Lőrinczy Huba (Szombathely)
 Lukácsy Sándor (Budapest)
 Madácsy Piroska (Szeged)
 Margócsy István (Budapest)
 Melczer Tibor (Budapest)
 Mikó Krisztina (Budapest)
 Monostori Imre (Tatabánya)
 P. Müller Péter (Pécs)
 Nagy Imre (Pécs)
 Nagy Miklós (Budapest)
 Nemeskürty Harriet (Budapest)
 Nemeskürty István (Budapest)
 Németh G. Béla (Budapest)
 Németh S. Katalin (Budapest)
 Pál József (Gyömrő)
 Pálfi Ágnes (Budapest)
 Penke Olga (Szeged)
 Péter László (Szeged)
 Péterffy Ida (Budapest)
 Pirnát Antal (Budapest)
 Pomázi Gyöngyi (Budapest)
 Pomogáts Béla (Budapest)
 Reisinger János (Budapest)
 Rónay László (Budapest)
 Sándor László (Budapest)
 Sarbak Gábor (Budapest)
 Standeisky Éva (Budapest)
 Szabó András (Budapest)
 Szántó Gábor András (Budapest)
 Székely Júlia Anna (Budapest)
 Sziklay László (Budapest)
 Szili József (Budapest)
 Takács Ferenc (Budapest)
 Tamás Attila (Debrecen)
 Tarnai Andor (Budapest)
 Tasi József (Budapest)

Taxner-Tóth Ernő (Budapest)
Téglásy Imre (Budapest)
Tidrenczel Sándor (Debrecen)
Turcsány Péter (Budapest)
Tverdota György (Budapest)
Vadai István (Kondoros)
Vadász Géza (Székesfehérvár)

Varga Imre (Budapest)
Vargha Kálmán (Budapest)
Véber Károly (Budapest)
Vezér Erzsébet (Budapest)
Vörös Károly (Budapest)
Wéber Antal (Budapest)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Bécsy Tamás</i> : Lukács György drámaelméletei	22
<i>Btró Ferenc</i> : Nemzet, nyelv, irodalom (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához)	558
<i>Dávidházi Péter</i> : Ismeretelmélet és kritika Erdélyi János gondolatrendszerében	1
<i>Fried István</i> : Az „érzékeny” Kazinczy Ferenc	150
<i>Imre Mihály</i> : Egy rímtoposz históriája (nép – szép – kép – ép . . . tép)	399
<i>Kálmán C. György</i> : Az Akadémia irodalmi pályázatairól (1857–1867)	440
<i>Király Erzsébet</i> : Poétikai fogalmak Zrínyi „Syrena”-kötetének előszavában	277
<i>Király István</i> : Individuumközpontú világkép – társadalomközpontú világkép (Az Ady-revizíós vita)	578
<i>Margócsy István</i> : Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében	291
<i>Melczer Tibor</i> : Babits Mihály „iskolai füzete”	172
<i>Pirnánt Antal</i> : Fabula és história	137
<i>Szabó András</i> : Egri Lukács „megtérese” (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon 1565–1574)	543
<i>Szili József</i> : A műalkotás belső világa (Az antropomorfizáló visszatükrözés dinamikus struktúrája <i>Az esztétikum sajátosságában</i>)	309
<i>Taxner-Tóth Ernő</i> : Széphalom és Pest (Kazinczy és az induló Tudományos Gyűjtemény)	427
<i>Tverdota György</i> : József Attila névszemlélete	607
<i>Vargha Kálmán</i> : Egy modern kísérletlátó (Cholnoky Viktor)	163

Kisebb közlemények

<i>Boronkai Iván</i> : Ubi asini exonerantur	630
<i>Gömöri György</i> : Mezőlaki János, „exul Hungarus”	636
<i>Horváth Károly</i> : Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez	52
<i>Kazinczy Andrea</i> : Adalékok Zrínyi Balassi- és Rimay-ismeretéhez	635
<i>Korompay Bertalan</i> : „Aranyálom” – Arany álma	57
<i>Lengyel András</i> : A Szép Szó szegedi kapcsolatainak történetéből	327
<i>Lőrinczy Huba</i> : Élmény és parafrázis (Ambrus Zoltán: <i>Ninive pusztulása</i>)	64
<i>Lőrinczy Huba</i> : A kulcsregény határán (Királi mintázódott a <i>Mária évei</i> című Kaffka-mű íróhőse?)	642
<i>Madácsy Piroska</i> : Madách Imre és Bérczy Károly	204
<i>Nemeskürty Harriet</i> : Egy erasmista dialógus Zrínyi Miklósról és Magyarországról 1664-ből	321
<i>Nemeskürty István</i> : Értekező prózánk Ozoray és Veresmarty között	631
<i>Németh S. Katalin</i> : Bethlen Kata <i>Önéletrajza</i> és XVIII. századi halotti beszédek	195
<i>Péterffy Ida</i> : Horváth Ádám és András Sámuel	198
<i>Sarbak Gábor</i> : Gyöngyösi Gergely biográfiájához	44
<i>Varga Imre</i> : Buchholtz György drámája a könyvek megbecsüléséről	192
<i>Véber Károly</i> : Tóth Árpád névtelen írásai Az Est hármaskönyvében	71

Vita

<i>Köszeghy Péter</i> : XVI. századi magyar versek textológiai problémáiról	86
<i>Vadai István</i> : Számítógép a verstan szolgálatában	74

Műhely

<i>Dávidházi Péter</i> : Kritikatörténet és filológia	499
<i>Nagy Miklós</i> : Jósika regényei 1850 után	666
<i>Pálfi Ágnes–Turcsány Péter</i> : Arany Toldija és a magyar verselés története	361
<i>Penke Olga</i> : Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása	90
<i>Péter László</i> : Balázs Béla naplója	229
<i>Standeisky Éva</i> : Kassák Annája	676
<i>Vadász Géza</i> : A Benyák-ügy	649

Adattár

<i>Borsa Gedeon</i> : Adalékok a „Tükör” című asszonycsúfoló vershez	470
<i>V. Busa Margit</i> : Kazinczy Ferenc három levele	213
<i>F. Csanak Dóra</i> : Péczeli József elvesztettnek hitt előszava Voltaire Zaÿre-fordításához	339
<i>Jankovics József</i> : Rimay János ismeretlen levele Révay Péterhez	337
<i>Kilián István</i> : Magyar nyelvű betlehemes játék a XVII. század első feléből	695
<i>Ladányi Sándor</i> : Aranka György levele Zilai Sámuelhez (1789)	724
<i>László Hermina–Lebár Mária</i> : Zrínyi Miklós horvát nyelvű levele Gersei Pethő Jánoshoz	722
<i>Lengyel Béla</i> : Szemenyei Tót György zsoltárfordítása a grazi Egyetemi Könyvtárban	210
<i>Lukácsy Sándor</i> : Kölcsey ismeretlen folyamodványa	350
<i>Monostori Imre</i> : Egy elfelejtett Németh László-interjú margójára	727
<i>Reisinger János</i> : Batsányi János ismeretlen verskéziratai	480
<i>Rónay László</i> : Sik Sándor egyetemi előadása a millennium utáni magyar költészetről	217
<i>Sándor László</i> : Gaál Gábor szerkesztői elgondolásai egy levelezés tükrében	221
<i>Téglásy Imre</i> : Sztárai Mihály padovai kézírata, a „Hystoria eliberationis . . . Francisci Perennii”	458
<i>Tidrenczel Sándor</i> : A Szabolcs Vármegyei Bessenyei György Művelődési Kör levelestára	351

Szemle

Bata Imre: Weöres Sándor közelében (<i>Bakonyi (Kovács) István</i>)	376
Ady Endre levelei (<i>Vezér Erzsébet</i>)	518
Arany János leveleskönyve (<i>Korompay H. János</i>)	118
Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei (<i>László Sándor</i>)	109
Beszélgetések Pilinszky Jánossal (<i>Rónay László</i>)	752
Birnbaum, Marianna D.: Miklós Radnóti (<i>Takács Ferenc</i>)	749
Botka Ferenc: Jelszótól a világképig (<i>Szántó Gábor András</i>)	255
Botka Ferenc–Vargha Kálmán: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1945. (<i>Lichtmann Tamás</i>)	530
F. Csanak Dóra: Két korszak határán (<i>Ferenczi László</i>)	741
Csatkai Endre: Kazinczy és a képzőművészetek (<i>Fried István</i>)	745
Cserépfalvi Imre: Egy könyvkiadó feljegyzései (<i>Mikó Krisztina</i>)	378
Eötvös-füzetek (<i>Horváth Iván</i>)	124
Eredmények és problémák a színháztörténetírásban (<i>Kerényi Ferenc</i>)	524
Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis (<i>Borzák István</i>)	535
Gyöngyösi Gergely: Arcok a magyar középkorból (<i>Sarbak Gábor</i>)	382

Horváth Árpád: Modernség és tradíció (<i>P. Müller Péter</i>)	258
Kántor Lajos: A hiány értelmezése (József Attila Erdélyben) (<i>Tasi József</i>)	533
Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában (<i>Hopp Lajos</i>)	743
Könyvek a romániai magyar irodalomról (<i>Pomogáts Béla</i>)	243
Magyar Shakespeare-tükör (<i>Friedrich Judit</i>)	756
Martinkó András: Értjük, vagy félreértjük a költő szavát? (<i>Nagy Miklós</i>)	257
Németh G. Béla: Hét kísérlet a kései József Attiláról (<i>Tamás Attila</i>)	253
Pándi Pál: Petőfi (A költő útja 1844 végéig) (<i>Balogh Ernő</i>)	737
Poszler György: Kétségektől a lehetőségekig (<i>P. Müller Péter</i>)	527
Régi magyarországi nyomtatványok I–II. (<i>Kulcsár Péter</i>)	733
Johannes Sambucus: Emblemata (<i>Téglásy Imre</i>)	115
Sasu-Zimmermann, Dorothea: Petőfi in literatura română (1849–1973) (<i>Erdélyi K. Mihály</i>)	121
Tanulmányok a XIX. század magyar irodalmából (<i>Imre László</i>)	374
Temesvári Pelbárt válogatott írásai (<i>Pomázi Gyöngyi</i>)	260
Varga József: Ady és műve (<i>Ferenczi László</i>)	122
Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei (<i>Kulcsár Péter</i>)	250
Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo (<i>Pál József</i>)	372

*

A pápai kollégium története (<i>Vörös Károly</i>)	387	– Babits Mihály száz esztendeje (<i>Reisinger János</i>)		
393	– Csányi László: Vörösmarty szerelmei (<i>Nagy Imre</i>)	391	– Kölcsey Ferenc levelezése Kende Zsigmonddal (<i>Lukácsy Sándor</i>)	389
– Antal Mádl: Auf Lenas Spuren (<i>Wéber Antal</i>)	392	– Oroszné Deák Judit: Bessenyei György pedagógiai gondolatai (<i>F. Csanak Dóra</i>)	389	
– Szalai Anna: Csereforgalom (<i>Pomogáts Béla</i>)	394	– Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848–1849-ben (<i>Fried István</i>)	390	

Krónika

A magyar reneszánsz udvari kultúra (Összefoglalta: <i>Székely Júlia Anna</i>)	539
A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakkönyvtárja 1983. (Összeállította: <i>B. Hajtó Zsófia</i>)	133
A XVIII. század magyar irodalmi kultúrájának kutatása (<i>Hopp Lajos</i>)	265
Horváth Károly „Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez” című előadásának vitája	128
Intézeti hírek (1983. január 1–december 31.)	131
Oltványi Ambrus jutalomdíj	540

*

Keresztury Dezső nyolcvanéves (<i>Németh G. Béla</i>)	759
Kozocsa Sándor nyolcvanéves (<i>Vargha Kálmán</i>)	127
Nagy Miklós hatvanéves (<i>Németh G. Béla</i>)	128
Rába György hatvanéves (<i>Kiss Ferenc</i>)	397
Schulek Tibor nyolcvanéves (<i>Nemeskürty István</i>)	396
Vajda György Mihály hetvenéves (<i>Fried István</i>)	396

Nekrológok

Csuka Zoltán (1901–1984) (<i>Sziklay László</i>)	538
Mátrai László (1910–1984) (<i>Tarnai Andor</i>)	263
Mezey László (1918–1984) (<i>Borzsák István</i>)	264

NÉVMUTATÓ

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Társaságok
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2-4.

- Abádi Benedek 253
Abaelardus, Petrus 366
Abafáy Gusztáv 533
Abafi Lajos 214
Abercrombie, Lascelles 181
Abrams, M. H. 55, 506–507
Ábrányi Emil 218
Aczél Benő 582
Ács Pál 460, 539
Ádám Rázmán Péter 638
Ádámné Révész Gabriella 268
Adelung, Johann 521
Adorno, Theodor W. 529, 578
Ady Endre 74–75, 122–124, 164, 217–220,
235–236, 238–239, 353, 359–360, 366,
368, 376, 393–394, 451, 518–520, 531–532,
578–607, 612, 644, 674, 729, 750
Ady Lajos 351–352, 359–360
Ády Lőrinc 519
Ágai Adolf 500
Agárdi Péter 328, 415
Aiszóposz 460–461
Ajtai Abód Mihály 196
Alaghy János 546, 548–549
Alanus ab Insulis 384
Alberti, Leon Battista 117
Alciati, Andrea 116, 192
Alembert, Jean Le Rond d' 95, 572
Alexa Károly 374
Alexander Bernát 234, 756
Alexandra Paulovna 423
Alexandriai Szent Katalin 408
Alexovits Vazul 303
Alfieri, Vittorio 40
Allderidge, Patricia 639
Allestree, Richard 637
Almásy Ignác 214
Alszeghy Zsoltné 272
Altricher Ferenc 13
Alvinci György 632
Amade Antal 419
Amade László 275, 303, 418, 421–422
Ambrus Katalin 539
Ambrus perjel 47
Ambrus, Szent 137, 261
Ambrus Zoltán 64–71, 375
Amesius, Vilhelmus 636
Anaximandrosz 302
Andrád Sámuel 198–200, 202–203, 303
Andrássy Antal 652
Andreas Joannes 384
Andrić, Ivo 538
Andrițoiu, Alexandru 122
Aneau, Barthélemy 116
Angelotti Mária 241
Angerianus, Hieronymus 88
Angyal Dávid 389, 440
Angyal Endre 539
D'Annunzio, Gabriele 123
Anonymus 113, 293
Anzelm, Szent 383
Ányos Pál 303–304, 420, 428, 433, 559–560,
570
Apáczai Csere János 243–244, 295, 304
I. Apafi Mihály 299, 324, 667
Apponyi Albert 644
Áprily Lajos 250, 355–357
Aquinói Szent Tamás 185, 261
Aragon, Louis 379
Aranka György 159, 275, 303, 421, 488, 572,
724–727
Arany János 3–5, 19, 57–64, 80–81, 118–120,
125–126, 128, 217–218, 229, 235, 257,
278, 281, 286, 361–371, 375, 404, 427,
440–442, 444, 446–447, 450, 455–456,
500, 502, 506, 508, 512–513, 515–516,
584, 618, 670, 750, 757–759
Arany László 204, 500, 588
Arany Tamás 550–551
Arató György 125
Argenson, Marc-Pierre comte d' 92
Ariosto, Ludovico 26, 277, 281, 285, 341

- Arisztotelész 3, 147, 261, 279, 281–286, 288–289, 302
 Arius 697
 Arkhimédész 341
 Árpád 621–622, 626
 Árva Vince 382, 386
 Árvai Mihály 298, 302, 304, 307
 Asbóth János 500, 513, 515
 Ascher Oszkár 183, 394
 Ashton 129
 Assisi Szent Ferenc 754
 Aszalay János 158, 748
 Asztalos István 245
 Athanáz, Szent 114
 Attila 106, 341, 607, 618–619
 Audra abbé 92
 Augustinus Aurelius (Szent Ágoston) 49, 114, 126, 177, 220, 261, 386
 Ayer, A. J. 13–14
 Azertis, Lorenzo → Orbók Lóránt

 Babits Mihály 1, 72, 134, 172–191, 220–221, 235, 239, 259, 364–365, 393–394, 397–398, 518, 533–534, 578–583, 586–588, 592, 594–596, 603, 648, 730, 750, 757–758
 Bach, Alexander 666
 Bach, Johann Sebastian 752
 Bacon, Francis 294, 296, 341
 Baggioni, Daniel 563
 Baif, Jean Antoine de 26
 Baján Ferenc 655–656, 662
 Bajkó Mátyás 275
 Bajor Andor 249
 Bajza József 206, 433, 435–438, 501–502, 504–505, 510, 757
 Bakfark Bálint 299
 Bakó Endre 358
 Bakócz Tamás 48
 Bakonyi (Kovács) István 378
 Baksai Takács (Textor) György 402, 412–413
 Balassi Bálint 46, 86–89, 117, 134, 143, 145, 220, 251, 253, 257, 293, 295, 301, 396, 406–407, 425, 472, 633, 635–636, 735
 Balassi Menyhért 211
 Balázs Béla 24, 28, 224, 229–242, 644
 Balázs Ervin 237–238
 H. Balázs Éva 155, 158, 268, 430, 568, 570, 748
 Balázs Hilda 237
 Balázs Mihály 133, 539, 545
 Bălcescu, Nicolae 121
 V. Bálint Éva 754
 Bálint György 187, 330, 381–382, 589, 596
 Bálint Sándor 217, 232, 697
 Balkányi Kálmán 340

 Balla Sándor 327
 Ballagi Mór 14
 Balogh Edgár 222–224, 226–228, 243, 245–247, 249–250, 328, 533, 592–594
 Balogh Ernő 740
 Balogh Károly 209
 Balotă, Nicolae 122, 243, 249–250
 Balzac, Honoré de 263, 672
 Bán Imre 268, 283, 399, 746
 Banciu, Axente 122
 Bánffy Gergely 49
 Bánffy Miklós 233
 Bánfi Florio 46, 51–52
 Bánfihunyadi János 636
 Banner János 238
 Bara Margit 249
 Baranyai Decsi János 145, 147–148
 Baranyi Imre 205–206
 Baráth Ferenc 585
 Barberi, F. 51
 Barcsay Ábrahám 300, 303, 420, 488, 559–560, 564, 568–570, 749
 Barcsay Jenő 249
 Bárdosy János 216
 Bargagli, Scipione 116
 Barina (Kuthen) Vendel 4
 Barkóczy Ferenc 558
 Báróczi Sándor 300–301, 303, 427, 480, 570, 741
 Baronin, Sibille 271
 Baros Gyula 213, 473
 Baróti Dezső 161, 217, 268, 328, 332, 335
 Baróti Szabó Dávid 128–130, 367, 371, 420, 424–425, 427, 481, 516, 570, 725–726, 741
 Barras, Paul 482
 Barrow, Thomas 637
 Bart István 318
 Barta Gábor 539
 Barta János 394
 Barta Sándor 256
 Bártfay László 368
 Bartha Lászlóné 274
 Bartha Miklós 594
 Bartholomaeides János László 548
 Bartók Béla 72, 232, 236, 239, 241–242, 366, 369–371, 531, 587
 Bartók Lajos 218
 Basch Lóránt 172–173, 175, 177, 180, 182, 394
 Basilius István 544–545, 552, 634
 Bata Imre 376–378
 Bata, Thomas 222
 Báthory Erzsébet 644
 Báthory Gábor 299
 Báthory István (fejedelem) 299

- Báthory László 385
 Báthory Zsigmond 539
 Báthory Zsófia 638
 Batizi András 184, 408
 Batsányi János 101, 157, 292–293, 300–301,
 303, 418, 420, 435, 480–498, 565, 570,
 572, 743
 Batteux abbé 92
 Batthyány Alajos 303, 569
 Batthyány Lajos 390
 Baudelaire, Charles 72, 580, 587, 602
 Bauer Aranka 239, 241
 Bauer Simonné Lévy Jenny 237, 241
 Baumberg, Florian 481
 Baumberg Gabriella 481
 Baumgarten, Alexander Gottlieb 105
 Bebek György 552
 Beck, Karl 393
 Bécsy Tamás 22
 Beda Venerabilis 535
 Bedarida, H. 94
 Bedő Ferenc 652
 Beer-Hofmann, Richard 26
 Behamb, Ferdinand 306
 Bél Mátyás 58, 275, 297, 305
 IV. Béla 383, 667
 Béliádi Miklós 131, 133–134, 530, 532
 Belia György 173–174, 182–183, 518–520
 Bellori, Giovanni Pietro 372
 Belnay György Alajos 298–299, 301–303
 Belohorszky Ferenc 353, 355–358, 360
 Bem József 235
 Benczúr József 303
 Benda, Julien 588
 Benda Kálmán 154, 159, 267–268, 271, 275,
 417, 422, 539, 567, 657, 666
 Bene Ede 267
 Benedek perjel 47
 Benedek Marcell 648
 Benedek Nándor 278
 Benger Miklós 45–47
 Beni, Paolo 278–282, 284, 286
 Beniczky Péter 301, 341
 Beniuc, Mihai 122
 Benjamin, Walter 529, 597
 Benkő József 295, 298, 300, 302–305
 Benkő Loránd 109–115, 521–524
 Benyák Bernát 303, 649–666
 Benyovszky Móric 303
 Beolco, Angelo 26
 Beóthy Zsolt 355–356, 507, 513, 516–517, 520
 Berczeli A. Károly 327
 Bérczy János 204
 Bérczy Károly 204–209, 672
 Bercsényi Miklós 423–424, 670–671
 Berecz Sándor 89
 Berei Farkas András 423
 Berges, W. 461
 Bergson, Henri Louis 186, 220, 398
 Bernetti, Giuseppe 631
 Bernouilli, Daniel 742
 Bertalan István 334–335
 Bertalanffi Pál 303
 Berthier, Alexandre 93
 Bertolotti, A. 51
 Berzeviczy Albert 355, 587
 Berzeviczy Gergely 155, 157–158, 214–215,
 300, 430, 522, 569, 748
 Berzeviczy Gergelyné 213
 Berzeviczy Sándor 214
 Berzeviczy Sándorné Stancics Horváth Borb.
 214
 Berzeviczy Teréz 215
 Berzsenyi Dániel 257–258, 370, 420, 424–425,
 427–428, 433, 435, 438, 499, 501, 503,
 508–509, 515, 522, 532, 563, 584, 751
 Bessenyei György 101–102, 107–108, 133,
 267–268, 273–275, 292–293, 300, 302–
 304, 366, 389, 420, 427, 522–523, 559–
 566, 570, 572, 574–575, 650, 741, 743
 Bessenyei Sándor 52
 Bethlen Gábor 324, 410, 540, 667
 Bethlen Imre 198
 Bethlen István 359, 624
 Bethlen Kata 195–198, 295
 Bethlen Mihály 639
 Bethlen Miklós 124, 396, 516, 668
 Bethlen Péter 636
 Bethlen Sámuel 198
 Bèze, Theodore de 547, 549, 553
 Bezerédy Imre 424
 Bielski, Szymon 745
 Birken, Sigmund von 322
 Birnbaum, Marianna D. 749–752
 Bíró Ferenc 133, 161, 268, 273–276, 339, 349,
 558, 563, 741
 Bíró Lajos 123, 519, 579
 Bíró Lajosné Vészi Jolán 519
 Bischoff, B. 110
 Bisticci, Vespasiano da 631
 Bisztray Gyula 5
 Bitskey István 195, 410, 539–540, 733
 Blado, Antonio 51
 Blake, William 55
 Blandrata, Giorgio 545, 547, 551, 556
 Blau Lajosné 519
 Bloch, Ernst 246
 Bobrowsky Ida 540

- Bocskai István 399, 539, 667, 696
 Bod Péter 260, 275, 292, 294, 297, 301–305, 307
 Bodnár György 131, 133
 Bodolay Géza 387–388
 Bódogh (Bodogh) Miklós 46
 Bodor Pál 243, 246–249
 Bodri Katalin 659
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 146–147, 261
 Bogáti Fazakas Miklós 89, 480, 632
 Bogdány Jakab 639
 Bogyay Tamás 271
 Boiardo, Matteo Maria 277, 281
 Boileau, Despreaux Nicolas 431, 522
 Bojtár Endre 133, 407
 Bóka László 532, 534
 Bolyai Farkas 749
 Bona Gábor 390–391
 Bóna György 116
 Boncza Berta 519–520, 598
 Boncza Miklós 520
 Bonefili, Petrus 46
 Bónis Ferenc 399, 401, 411–414
 Bónis György 337
 Bonnefoy, Yves 755
 Bonnet, Charles 345
 Bonno, G. 93
 Bononiensis, Hugo 113
 Bonyhai Gábor 132, 315, 407
 Borbáth Ottilia 249
 Borbély Miklós 359
 Borbély Orbán 554
 Boreczky Beatrix 275
 Bori Imre 678
 Bornemisza Gergely 544, 554–556
 Bornemisza Péter 88, 293, 396, 632–633, 696
 Borók Imre 274
 Boronkai Iván 631
 Boros József 665
 Borosnyai Nagy Zsigmond 198
 Borsa Gedeon 51, 133, 460, 470, 733–734
 Borsody Lajos 358
 Borzsák István 264, 537
 Bosnyák Erzsébet 214
 Bossuet, Jacques Bénigne 96
 Botár Endre 249
 Botka Ferenc 255–257, 530–532
 Botta István 546
 Boulainvillier 92
 Bowra, Sir Cecil Maurice 125
 Bölöni György 518, 578, 582–583, 586
 Bölöni Györgyné 121
 Börcsök Erzsébet 358
 Branca, Vittore 268
 Brassai Samu 667, 676
 Braun József 652–653
 Bresztovszky Ernő 394
 Bretter György 243
 Breznyik János 549
 Brisits Frigyes 260
 Brodarics István 667
 Bródy Sándor 375
 Brogyányi Kálmán 222
 Bromberger, Christian 625, 627
 Brunetière, Ferdinand 64, 123, 125
 Bruno, Giordano 633
 Brüll Adél 520
 Brüll Erzsébet 520
 Buchholtz György 192–194
 Bucholtz, F. 458–459
 Buck, August 115–118
 Buczy Emil 523
 Budai Ézsaiás 296–297
 Buday György 327–336
 Buday Margit 327
 Buffon, Georges Louis Leclerc de 93
 Bulcsu Károly 4
 Bulgakov, Valentyin Fjodorovics 257
 Bulwer-Lytton, Edward George 163
 Bunyan, John 303
 Bunyitai Vince 459
 Burman 637
 V. Busa Margit 213, 272
 Büchner, Georg 34, 36
 Büdöskuti Zsigmond 652
 Bürger, Gottfried August 508
 Byron, George Gordon 53, 56, 59, 129, 507, 512
 Caesar, Caius Julius 145
 Calvin, Jean 548
 Camerarius, Joachim 118
 Camões, Luis de 281
 Camus, Albert 250
 Cannabich 658
 Capaccio, Giulio Cesare 116
 Capella, Martianus 147
 Capucci, Martino 279
 Caraffa, Anton 671
 Carducci, Giosuè 123
 Carei, Costa 122
 Caretti, Lanfranco 285
 Carlyle, Thomas 581
 Carnap, Rudolf 13–14
 Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 147
 Cassirer, Ernst 91, 611, 613, 620, 622, 625
 Castelvetro, Lodovico 278, 280
 Castrensis Lőrinc 545–546

- Cato Censorius, Marcus Porcius 559
 Cazacu, Matei 485
 Ceglédi Ferenc 553
 Celan, Paul 751, 755
 Cendras, Blaise 132
 Ceschi, Carlo 47
 Ceva, Tommaso 130
 Chabod, F. 563
 Chardin, Teilhard de 754
 Chaunu, P. 91
 Chénier, Marie-Joseph 95
 Chérel, Albert 90
 Chesterton, Gilbert Keith 334
 Chinezu, Ion 249
 Cholnoky László 164–165, 170
 Cholnoky Viktor 163–171, 757
 Christiani, Wilhelm Ernst 102–103, 107
 Cicero, Marcus Tullius 131, 148, 346, 367, 460–461, 522
 Cirill, Szent 137
 Claudel, Paul 754
 Claudius, Matthias 369
 Clementis, Vladimír 225–226
 Comenius, Johannes Amos 637, 696
 Condé, Louis II. de Bourbon 96
 Condillac, Etienne Bonnard de 95
 Conring, H. 306
 Contarini, Francesco 458–460, 463
 Corneille, Pierre 107, 341, 601
 Cornides Dániel 275, 295, 299, 303
 Corrozet, Gilles 116
 Corso, Gregory 755
 Corvin János 667
 Coşbuc, George 121
 Crammer, Thomas 460
 Crébillon, Prosper 341
 Crnjanski, Miloš 538
 Croce, Benedetto 123
 Cromwell, Oliver 99, 454
 Crouy-Chanel Katalin 481
 Curtius, Ernst Robert 196
 Czastoryski Jenő 382
 Czinke Ferenc 435
 Cziráky Imre 358
 Czirjék Mihály 303
 Czobor Mihály 279, 408–409
 Czombó Mózes 698
 Czuczor Gergely 131, 460
 Czvittinger Dávid 292, 298–299, 304, 306–307,
 344
 Csabai Máttyás 544
 Csák Borbála 88
 Csáky Mihály 555
 Csanád Béla 382
 Csanádi Adalbert 383
 Csanádi Imre 546, 548–549, 554
 F. Csanak Dóra 240, 274, 339–340, 389, 741–743
 Csanda Sándor 228
 Csankó Katalin 660
 Csányi László 391–392
 Csaplár Benedek 294
 Csaplár Ferenc 327–328, 336
 Császár Elemér 101–102, 127, 292, 499, 523, 698, 745
 Csatári József 419
 Csáth Géza 164
 Csathó Kálmán 532
 Csatkai Endre 745–749
 Csehov, Anton Pavlovics 123
 Csengery Antal 59, 442–444, 450, 503, 514
 Csengery János 747
 Cserei Mihály 667–668
 Cserépfalvi Imre 329–330, 333, 378–382, 610, 612
 Cserna Andor 72
 Csernovics Péter 391
 Csetri Lajos 268, 274, 297, 501–502, 517, 521, 523
 Csider Szabó Pál 344
 Csillag Ilona 443, 524
 Csiszár Béla 68
 Csokonai Vitéz Mihály 160–161, 266, 268, 273, 293, 303, 365–366, 370, 373, 397, 420, 423, 427–428, 434, 499, 508, 522, 563, 565, 572, 576
 Csonka Ferenc 382
 Csontváry Kosztka Tivadar 377
 Csorba Zoltán 102
 Csuka Zoltán 351–352, 357–358, 538
 Csúri Károly 678
 Csurka István 249
 Csűrös Miklós 374
 Csűrű Bálint 363
 Dalmady Győző 218
 Damaskuszi János, Szent 261
 Dán Róbert 133, 631–632, 634
 Dante Alighieri 53, 126, 302, 516, 582
 Darholz Kristóf 337
 Darvas József 245
 Darvas Róbert 618
 Darwin, Charles Robert 38
 Dauzat, Albert 563, 610 612, 616, 625, 627–628
 Dávid Ferenc 133, 544–545, 551–553, 555–556, 634, 736

- Dávid Gyula 351
 Dávidházi Péter 1, 499
 Dayka Gábor 215–216, 366, 420, 428, 434, 570
 Dayka Gáborné Reich Zsuzsanna 216
 Deák Ferenc 1
 Deák Gábor 102
 Deák István 674
 Debreceni Ember Pál 547–550
 Decsi Gáspár 631–634
 Decsy Sámuel 563–565, 570, 572–573
 Dégh Linda 328
 Degré Alajos 673
 Delille, Jacques 373
 Deling 655, 658
 De Mauro, Tullio 563
 Demény János 242
 Démoszthenész 346
 Dénes Zsófia 519, 532, 579
 Dengel, Ignaz Philipp 553
 Dengelegi Bíró Kázmér 696
 Dengelegi Bíró Péter 696
 Derham, William 295
 Derkovits Gyula 621
 Dersi Tamás 71–72
 Déry Tibor 394–395, 579
 Descartes, René 7, 246, 302, 650
 Desericzky Ince 306
 Dessewffy József 429–432, 435, 442, 501–502,
 504–505, 522
 Dettre János 238
 Dézsi András 408
 Dézsi Lajos 49, 217, 402, 409, 412, 425, 460,
 668–670, 672–673
 Dickens, Charles 121, 163, 165, 374, 615, 626
 Diderot, Denis 97, 108, 160, 373
 Dieckmann, H. 521
 Di Francesco, Amedeo 373
 Dimcsik Tamás 471
 Dionysius Areopagita 535–536
 Diósi Ödön 519
 Diószegi András 65, 71
 Dobai Székely Sámuel 275
 Dobó István 544
 Dobossy Imre 222
 Dobossy László 222–223, 227
 Dóczy Lajos 500
 Dolben, John 637
 Doležal, Augustin 54, 56
 Dombrói Márk 46, 50
 Domokos Pál Péter 402
 Donatus, Aelius 385
 Dorat, Jean 115–116
 Dormándi László 335
 Dosztojevskij, Fjodor Mihajlovics 752, 754
 Dózsa Dániel 61
 Dózsa György 100, 621–622
 Döbrentei Gábor 431, 434, 436, 501–503, 505
 Dömötör Tekla 697
 Dragoş, Ioan 675
 Draskovich György 634
 Dsida Jenő 245, 250, 354, 533–534
 Du Bartas, Guillaume de Salluste 53–54, 129–
 130
 Dubos, Jean Baptiste 92
 Dudith András 141, 553
 Du Tillot 93–94
 Dugonics András 297, 299, 421, 432, 570
 Dukász Anna 249
 Dukkan Ágnes 273
 Dumas fils, Alexandre 165
 Dumas père, Alexandre 163, 165, 670
 Dümmerth Dezső 562
 Eck Bálint 138
 Eckhardt Sándor 87, 102, 337, 396, 425, 635
 Ecsedi Báthory István 89
 Éder Zoltán 394
 Édes Gergely 340, 741
 Eftimiu, Victor 245
 Eggenberger József 523
 Eggerer, Andreas 45, 47
 Egressy Gábor 447, 454, 525
 Egri Lukács 543–557
 Egri Péter 395, 406
 Egyed Antal 392
 Ehrenburg, Ilja 222
 Eibenschütz Kamilla 520
 Eisemann György 375
 Eisenstädter József 241
 Eklér Mihály 652
 Elek Artúr 167
 Eliot, Thomas Stearns 755
 Ember Győző 554
 Emerson, Ralph Waldo 581
 Emich Gusztáv 452, 455
 Emmanuel, Pierre 754
 Emőd Tamás 519
 Endrődi Sándor 218
 Endrődy János 151, 158–159
 Engels, Friedrich 32, 34, 37–39, 244
 Enyedi Lukács 241
 Enyedi Sándor 724
 Eötvös József 128, 205, 244, 263, 440, 442–
 444, 447, 450, 453, 507–508, 510–511,
 513–515, 668, 672
 Epton, William 130
 Erasmus, Desiderius 147, 192, 302, 322, 327,
 460–461, 463

- Erdei Ferenc 327, 381, 730
 Erdélyi Erzsébet 658
 T. Erdélyi Ilona 5, 10, 20, 134, 267, 501, 510
 Erdélyi János 1–21, 118, 130, 134, 455–456, 500, 508, 512, 515
 Erdélyi József 591
 Erdélyi K. Mihály 122
 Erdélyi László 462
 Erdélyi Pál 736
 Erg Ágoston 618
 Erman, Johann Peter Adolf 166
 Ernst, Paul 26
 Escarpit, Robert Charles 528
 Esterházy László 723
 Esterházy Miklós 540
 Esterházy Péter 374
 Esze Tamás 268, 399
 Eszéki István 697
 Esztegár László 568
 Etédi Sós Márton 423
 Eubel, Konrad 50
 Evans, J. M. 129
- Fábrián Dániel 328, 533
 Fábrián Ernő 243–245
 Fábrián Gábor 435
 Fábrián István 587
 Fábri Anna 229, 240–241
 Fábry Zoltán 222, 225–227
 Fajcsék Magda 405
 Fallenbüchl Zoltán 64, 67
 Faludi Ferenc 88, 257, 267, 292, 373, 417–418, 424, 490
 Faludi István 65
 Farádi Vörös Ferenc 652, 655
 Faragó Erzsébet 168
 Farkas András 408, 734
 Farkas Árpád 243, 249
 Farkas Béla 241
 Farkas Géza 358
 Farnese, Alessandro 459
 Fáy András 435, 507, 748
 Fazakas József 479, 733
 Fazekas Mihály 268, 275, 373–374, 420, 570
 Fehér Erzsébet 328
 Fehér Ferenc 23, 29–31, 239
 Féja Géza 381, 532, 727
 Fejtő Ferenc 328–336, 610, 618, 621
 Fekete Éva 242
 Fekete János, Galánthai 742
 Fekete Lajos 358
 Fekete Mihály 544
 Fekete Sándor 737
 Feleki Miklós 450–451
- Felker András 298
 Felvinczi György 419, 473, 480
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 90–92, 95, 97, 304
 Fenyéry Gyula 505
 Fényes László 231
 Fényes Miklós 266
 Fenyő István 133, 434, 499, 501–502, 504, 507, 515, 523
 Fenyő Miksa 173, 519, 581, 584, 586, 646
 I. Ferdinánd 324, 458–459, 462, 466
 V. Ferdinánd 667
 I. Ferenc 427, 481, 649, 662, 664–667
 I. Ferenc József 670
 Ferenczi László 124, 130–133, 571, 743
 Ferenczi Zoltán 399, 520
 Ferenczy József 504
 Ferrero, Guglielmo 123
 Fessler Ignác Aurél 667
 Festetics György 423
 Feuerbach, Ludwig 8
 Fichte, Johann Gottlieb 7
 Fischart, Johann 118
 Flammarion, Camille 165
 Flaubert, Gustave 263, 514, 590
 Fleming, Paul 325
 Florescu, Bonifaciu 121
 Fodor Adrienne 536
 Fodor Ilona 330
 Fodor István 258
 Fodor József 71
 Fodor Lajos → Jócsik Lajos
 Foerstemann, 543–544
 Fogarasi János 460
 Foglietta, Uberto 143, 145
 Fontenelle, Bernard 742
 Ford, John 40
 Forgách Mihály 633
 Forgács Ferenc 653
 Forgács László 528
 Fourier, François Charles Marie 673
 Fox, Ralph Winston 528
 Földényi F. László 23
 Földes Anna 524–526
 Földes Ferenc 382
 Földes László 248
 Földessy Gyula 578, 581–582
 Földi János 420, 570
 Földi Mihály 72, 184
 Fracastoro, Girolamo 281
 Fraknói Vilmos 554
 France, Anatole 64–66, 69–71, 121, 592
 Francisci, Erasmus 321–322
 Francken, Christian 634

- Frank, Leonhard 236
 Fráter Erzsébet 206
 Frazer, James George 608–609, 620
 Freud, Sigmund 38, 246, 534
 Fried István 150, 155, 268, 391, 397, 438, 524,
 722, 749
 Friedrich Judit 758
 II. Frigyes 92
 Frisch, Max 591
 Frisius, Johann Jacob 553
 Frobenius, Leo 730
 Fromm, Erich 246
 Frölich Tamás 543–544, 549, 551–556
 Fuchs, Michel 484
 Fucks, Wilhelm 74
 Fueter, E. 91
 Fugger, Jacob 116
 Furet, François 90
 Furó István 385
 Fügedi János 544–545
 Fülöp Lajos 235, 377, 756
 Fülöp Géza 274
 Fülöp Lajos 272
 Fülöp László 642
 Füst Milán 134, 229–230, 520, 579–580, 583,
 595, 597, 600, 750, 757

 Gaál Gábor 221–228, 236, 247, 250, 533, 732
 Gábor Andor 236, 520
 Gábor Ignác 126, 369–371
 Gábor Miklós 757
 Gadamer, Hans-Georg 315
 Gál István 173, 183, 242, 394, 636–637, 639
 Galamb Ödön 381
 Galavics Géza 268, 539–540, 745
 Gáldi László 76, 268, 368–369, 371, 406
 Galénosz 261
 Galilei, Galileo 8, 341
 Gall (doktor) 482
 Gáll Ernő 243–244, 247
 Gálos Rezső 101, 157
 Gánóczy Antal 373
 Garden, Helen 129
 Gárdonyi Albert 471
 Gárdonyi Géza 217, 618
 Gárgyános Máté 551
 Garibaldi, Giuseppe 134
 Garilović, Slavko 391
 Garland, Henry B. 150
 Garnier, Robert 26
 Gáspár Zoltán 327–336
 Gáti István 562
 Gautier, Théophile 602
 Gebler, Tobias Philipp Freiherr von 151

 Gedóné Horváth-Lukács Borbála 131–132
 Géher István 758
 Geissler, Rolf 151
 Geisz János 653, 663
 Geldner, F. 461
 Gelléri Andor Endre 623
 Gellert, Christian Fürchtegott 301
 Gellért püspök, Szent 264, 536
 Gellért Oszkár 580–581, 595, 598
 Genette, Gérard 627–628
 Genlis, Stéphanie Félicité comtesse de 96
 Gentile, Valentino 547, 554
 George, Emery 749
 George, Stefan 587
 Geöcze Sarolta 129
 Gerézdi Rabán 46
 Gergei Albert 140
 VII. Gergely pápa 729
 Gergely Rezső 472
 Gerhauser Albert 327
 Gerold László 524, 526
 Gessner, Konrad 116, 553
 Gessner Salomon 150–155, 157–161, 341, 373
 Ghițeanu, Constantin 122
 Ghyczy Kálmán 444
 Gide, André 379
 Gion Nándor 249
 Giovio, Paolo 116
 Gludovác diák 662
 Goedeke, Karl 321
 Goethe, Johann Wolfgang von 2, 12, 40, 56, 121,
 129, 159–161, 372–373, 427–429, 431,
 433, 438, 482, 512, 521–523, 580, 582, 598,
 614, 624, 746–747
 Goff, Jacques le 268
 Goga, Octavian 122
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 163
 Goldiš, Vasile 243
 Goncourt, Edmond de 514
 Goncourt, Jules de 514
 Gondol Dániel 756
 Gonzaga, Scipio 277
 Gorkij, Makszim 123
 Goro Lajos 747
 Gottsched, Johann Christoph 26
 Goulemot, Jean-Marie 91
 Goÿz 324
 Gozdsu Elek 375
 Göböl Gáspár 419
 Gömbös Gyula 259
 Gömöri György 641, 749
 Gönci András 546, 548
 Görgei Artúr 674–675
 Görög Demeter 480, 743

- Graciotti, Sante 372–373
 Grád Eszter 241
 Granger, Gilles 611
 Gránicz István 131–132
 Grassalkovics Antal 650
 Gravina, Gian Vincenzo 372
 Gréban, Arnoul 53
 Green, Julien 754
 Greflinger, Georg 325
 Greguss Ágost 7, 52, 447–448, 450–453, 500, 516
 Grill Júlia 647
 Grimm, Jakob 62
 Grimsley, Ronald 150
 Grotius, Hugo 302
 Grubanovics Zsigmond 661
 Gryphius, Andreas 325
 Guasti, Cesare 278
 Guercino (Giovanni Francesco Barbieri) 373
 Guiomar, Jean-Yves 558
 Gullino, Giuseppe 458
 Gulyás József 399
 Gulyás Pál 339
 Gumbrecht, Hans Ulrich 151
 Gundolf, Friedrich 259, 581
 Gunning, John 637–638
 Gurghianu, Aurel 122
 Gusti, Dimitrie 243
 Gutgesell Dávid 735
 Guyon Richárd 235
 Guzmics Izidor 435, 437
 Gvadányi János 102
 Gvadányi József 102, 105–106, 268, 367, 570–571

 Gyalui Torda Zsigmond 551
 Gyarmathi Sámuel 522, 572
 Gyarmati Imre 408
 Gyenge Miklós 617
 Gyenis Vilmos 268
 Gyergyai Albert 66, 610
 Gyetvai János 255
 Gyimesi Éva 131, 244
 Gyomlai Gyula 367
 Gyóni Géza 235, 519
 Gyöngyösi Gergely 44–52, 382–386
 Gyöngyösi István 137, 139, 293, 295, 300–301, 304, 341–342, 367, 369, 409, 414–417, 471–472, 724
 Gyöngyösi János 303, 418
 Györffy Miklós 204–206
 György Lajos 736
 Győri Gyula 274
 Győri János 643–644

 Gyulai Pál 3, 17, 59, 61, 63, 69, 128, 440–443, 445, 447–449, 452, 454, 456, 499–500, 506, 508, 515–516, 668, 670
 Gyulay Karolina 428

 Hadik Mihály 582
 Hadnagy Bálint 383
 Hadrovics László 723
 Hajdu Lili 520
 Hajnal István 264
 Hajnóczy József 523, 569, 743
 Hajós Edit 239
 B. Hajtó Zsófia 134, 530, 532
 Halasi Andor 579, 583
 Halász Gábor 587
 Haller, Albrecht von 341
 Haller László 196, 304
 Haller Sámuel 195–196
 Hameiri, Avigdor 520
 Hammurapi 757
 Hamvas Béla 394
 Hamvassy Anna 230
 Haner György Jeremiás 295, 301–302, 304
 Hankiss Elemér 406–407
 Hankiss János 258
 Hantos László 222
 Haraszthy Gyula 1, 9, 18, 20
 Haraszti Gyula 52–53
 Hargittay Emil 418
 Harsányi István 215, 399, 481
 Harsányi Zsolt 355–357
 Harsdörffer, Georg Philipp 322
 Hartmann, Nicolai 309, 317–318
 Hartyáni István 728
 Hatvany Bertalan 329, 335, 610
 Hatvany Deutsch Hermina 520
 Hatvany Lajos 520, 532–533, 578–579, 581–582, 592, 603, 620, 646
 Hauser Arnold 756
 Havas László 413
 Haydn, George G. 749
 Haynau, Julius Jakob 671, 675
 Hebbel, Friedrich 31, 34, 506, 512–513
 Hebendorf und Lauterbach, Nimptsch von 321
 Heckenast Gusztáv 271
 Hegedüs András 352
 Hegedüs Géza 366, 443
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 7, 9–12, 17, 19–21, 23, 25, 28, 33, 37–39, 41, 512, 529, 534
 Hegyi Pál 408
 Heine, Heinrich 397
 Heinrich Gusztáv 126, 156
 Heisenberg, Werner 310
 Héliodorosz 279, 342, 409, 667

- Hell Ferenc 660
 Hell György 652, 655
 Heller Ágnes 1, 9, 11, 578
 Helmezy Mihály 435
 Helmholtz, Hermann Ludwig Ferdinand 318
 Heltai Gáspár 251–253, 298, 396, 545, 556, 633
 Heltai János 733
 Heltai Jenő 72, 233
 Helvétius, Claude Adrien 108
 Henschman, Humphrey 637
 IV. Henrik 94, 99, 106
 Henszlmann Imre 510–511, 515, 757
 Hepler Ferenc 423
 Hérakleitosz 377
 Herczeg Ferenc 68, 259, 532, 644–648
 Herder, Johann Gottfried 291–292, 438, 562, 624, 747–748
 Herepei János 636, 638
 Hermann István 23, 27
 Hermányi Dienes József 374
 Hermogenész 148, 625
 Herolt János 261
 Hersching Dániel 652
 Hervay Ferenc 48, 382, 695, 733
 Hetényi János 15–16
 Heumann, Christoph August 296–297, 302–303
 Hevesi András 379–380, 588–590, 593–598
 Hevesi Mihály 553
 Hibbard, John 150
 Hidas Antal 256
 Hiemer (jegyző) 659
 Hiemerné 655
 Hilarius 137
 Hippokratész 199, 302
 Hitler, Adolf 184–185
 Hodiarnau, Octavian 122
 Hofer, J. Ch. Ferdinand 481
 Hoffgreff György 253
 Hoffmann Edith 394
 Hoffmann, Ernst Theodor Amadäus 163–166, 171
 Hoffmann Jakab 652–653, 655
 Holbach, Paul Henry Dietrich baron d' 263, 658
 Holl Béla 733
 Hollós Erzsébet 241
 Hollós József 241
 Holmes, U. T. 129
 Homérosz 60, 62, 65, 137, 139–140, 199, 277, 279, 281–282, 284, 286–287, 301–302, 341, 343–344, 367, 436, 460, 522, 747
 Honti János 142, 531
 Hoob Ferenc 655
 Hopp Lajos 133, 195, 265, 268, 270–272, 275–276, 400, 745
 Horánszky Lajos 400–482
 Horányi Elek 292, 294–295, 300–301, 303–307, 744–745
 Horapollo 116
 Horatius Flaccus, Quintus 116, 138, 143, 145, 157, 278, 285, 301, 508, 522, 562
 Horger Antal 624
 Horkay László 11
 Hormayr, Josef 747
 Horthy Miklós 235, 587
 Horvát István 275, 294, 301, 438, 658, 747
 Horváth Anna 215
 Horváth Antal 659
 Horváth Árpád 258–259
 Horváth Béla 334
 Horváth Cyrill 10–12, 17–18, 260–262
 Horváth Ferenc 222–224, 226–227
 Horváth Gáspár 338
 Horváth Gergely 193
 Horváth Imre 215
 Horváth Iván 87–88, 126, 132, 210, 404, 406, 409
 Horváth János 109, 115, 125–126, 142, 264, 293, 370, 394, 404–405, 520, 527–528, 530, 532, 585, 634, 737, 740
 Horváth János, ifj 109–110, 113
 Horváth Károly 57, 128–130, 133, 392
 Horváth Kochy István 652
 Horváth Mihály 430, 674
 Horváth, Ödön von 393
 Horváth Tibor 621–622
 Ho Ton Trinh 132
 Hóvári János 126
 Hrabanus Maurus 261
 Hruskovicz Sámuel 300–301
 Hughes, Stuart 123
 Hugo, Victor 53, 55, 263, 511, 515, 748
 Hunfalvy Pál 14
 Hunter, G. K. 52, 54–55
 Hunyadi Ferenc 139, 472
 Hunyadi János 198
 Hunyadi László 100
 Huston, Nancy 610, 620, 623, 626–627
 Huszár Gál 133
 Huszár Sándor 246–249
 Huszti József 631
 Huszti Péter 139
 Husztiné Révhegyi Rózsa 9, 11
 Ibsen, Henrik 123, 756
 Igaz Sámuel 434–435, 747
 Ignotus 241, 519, 646
 Ignotus Pál 328–330, 332–336, 586, 588–592, 597, 610, 612, 618

- Ilia Mihály 581
 Illei János 373
 Illés Béla 255–257
 Illés Endre 170
 Illés Ilona 72
 Illés László 132
 Illicinus, Petrus 553
 Ilyés Gyula 172, 175, 182, 399, 532, 534, 578
 Ilosvai Selymes Péter 61, 366, 368
 Imre István 274
 Imre Katalin 328
 Imre László 376
 Imre Mihály 399
 Ingarden, Roman 317
 Ioan, Richard D. 122
 Iosif, Ștefan Octavian 122
 Irén, Szent (Irenaeus) 137
 Isac, Emil 245
 Ischreyt, Heinz 155
 Istenes Erzsébet 676
 Istrati, Panait 621
 I. István, Szent 186, 264, 298–299, 384, 455, 536, 729
 IV. István 47
 Istvánffy Miklós 283, 289, 325, 459
 IV. Iván, Retteggett 381
 Iványi Ödön 375
 Izsák Sámuel 351
- Jacobi Lányi Ernő 369–370
 Jakab Elek 544
 Jakab Ödön 235
 Jakab Péterné 350
 Jakó Zsigmond 195
 Jakobson, Roman 406
 Jammes, Francis 250, 398
 Jancsik Pál 533
 Jancsó Béla 533
 Jancsó Elemér 273, 335, 725
 Jancsó Miklós 249
 Jankovich Miklós 275, 421
 Jankovics (rétor) 666
 Jankovics János 661
 Jankovics József 337, 540, 639
 Jancu, Avram 675
 Jannaco, Carmine 279
 I. János király 324, 459, 462, 465, 539
 XXII. János pápa 384
 Jansenius 177
 Janus Pannonius 46, 301, 304, 630–631
 Jasinsky, René 95
 Jászai Mari 67, 524–525
 Jászberényi P. Pál 636
 Jászi Oszkár 123–124, 518, 580, 729–730
- Jeanne d'Arc 99
 Jebeleanu, Eugen 122
 Jékel Pál 74–86
 Jeromos, Szent 112, 304, 307
 Jeszenszky Erik 224
 Jóbóru Magda 447
 Jócsik Lajos 221–225, 227–228
 Jodelle, Étienne 26
 Jodogne, Omer 53
 Joinville, Jean de 94
 Jókai Mór 128, 165–166, 168, 204, 209, 374–375, 444, 447, 449–454, 666–667, 675
 Josan Emil 249
 Jósika Miklós 375, 666–676
 I. József 100
 II. József 104, 151, 155, 157, 303, 307, 437, 560, 566–569, 571, 573, 650–651, 657, 659, 666, 742
 József Antal főherceg 423
 József Áron 533, 612
 József Áronné 616
 József Attila 181, 239, 253–255, 328–330, 332, 334, 379–381, 394, 406, 532–535, 578, 592, 607–629
 József Etelka 609, 615, 628
 József Farkas 132, 241
 József Jolán 381, 608–610, 616, 624, 628
 Juharos Ferenc 698
 Juhász Béla 133
 Juhász Gyula 233, 236, 332, 380, 579–581, 586, 617
 Juhász László 462
 Julow Viktor 268, 273, 275
 Junius, Hadrianus 118
 Junker Henrik 74
 Jurjevskaja Larissza 132
 Justh Zsigmond 66–67, 69, 127, 375
 Jünger, Ernst 605
- Kabos Ede 519–520
 Kácsándy Zsuzsanna 159, 428
 Kacsir Mária 249
 Kacsó Sándor 247, 250
 Kaffka Margit 127, 237, 642–648
 Kafka, Franz 170–171, 250, 393, 395
 Kahána Mózes 255, 681
 Kaidatsy (rétor) 666
 Kájoni János 402
 Kállai Gyula 382
 Kallay Erzsébet 672
 Kállay Ferenc 390
 Kállay Miklós 355–356
 Kálmán király, (Könyves) 536
 Kálmán C. György 440

- Kálmáncsehi Sánta Márton 133, 544
 Kamenyev, Lev 731
 Kant, Immanuel 11–13, 388, 398, 430–431, 522
 Kántor Lajos 243–244, 248–249, 533–535
 Kányádi Sándor 247, 250
 Kanyaró Ferenc 545
 Kanyó Pál 237
 Kaposi Sámuel 639
 Karácsony Benő 250
 Karácsony György 551
 Karácsonyi János 459
 Kardeván Károly 102
 Kardos Albert 748
 Kardos Antal 419
 Kardos László 71
 Kardos Pál 583
 Kardos Tibor 630, 697
 Karikás Frigyes 255
 Karinyth Frigyes 72, 164, 173, 263, 394, 579–581, 595, 597, 646
 Kármán József 157, 428, 562, 565, 570, 576
 VI. Károly 100, 107
 XII. Károly 99, 105
 Károly Róbert 670
 Károlyi Amy 377
 Károlyi András 546
 Károlyi Gáspár 184, 408, 543, 546–547, 549, 551–553, 556
 Károlyi Mihály 234, 338, 518, 593
 Károlyi Péter 137
 Károlyi Was Mihály 458
 Kárpáti Aurél 532
 Kárpáti Klára 676, 690
 Kassai András 87
 Kassai Császár György 553, 556
 Kassai György 614
 Kassák Lajos 236, 379, 612, 676–694, 750
 Kassák Mária 676–677, 679–682, 689
 Kassák Teréz 677
 Kathona Géza 543, 547, 549–552
 Katona István 58, 548, 553
 Katona Jenő 380
 Katona József 219, 428, 500, 527
 Katona Lajos 241, 260, 262
 Katona-Szabó István 249
 Katona Tamás 462
 Kauth Ferenc 661–662
 Kayser, Albrecht Christoph 154–155, 159, 161
 Kazinczy Andrea 636
 Kazinczy Ferenc 8, 150–162, 213–216, 267, 293, 302–303, 340, 373–374, 427–439, 444, 481–482, 486, 498–499, 501–506, 521–524, 562, 565, 570–571, 724–726, 741, 743–749, 756
 Kazinczy Iphigénia 216
 Kazinczy József 214
 Kazinczy Józsefné Ragályi Mária 214
 Kazinczy Miklós 151
 Kazul basa 338
 Käfer István 733
 Keczer Györgyné Steinmetz Anna 213
 Kecskés András 76, 371
 Kecskés Pál 20
 Keglevich Béla 205
 Kéki Béla 695
 Kéky István 357
 Kéky Lajos 352, 354–357
 Kelecsényi Ákos 733
 Kelemen József 271–272
 Kelemen Lajos 245
 Kelemen László 151, 155, 525
 Kelemen Péter 74
 Kelen László 356
 Kelényi B. Ottó 45, 460
 Kemény Gábor (főispán) 593
 Kemény Gábor 223–224
 Kemény János 139, 245, 321
 Kemény Lajos 544
 Kemény Simon 519, 595
 Kemény Zsigmond 17, 125–126, 209, 375, 441–442, 444, 446–447, 449–450, 455, 506, 513, 515–516, 668–669, 672
 Kempelen Béla 696
 Kempelen Farkas 299
 Kempis Tamás (Thomas a Kampis) 385
 Kende Zsigmond 350–351, 389–390
 Kenéz Győző 271, 273, 746
 Kenyeres Imre 291, 293, 302
 Kenyeres Zoltán 133, 377, 407, 424
 Képes Géza 133
 Kerényi Ferenc 151, 204, 206, 527
 Kerényi Károly 531, 614, 730
 Keresztési József 744
 Keresztúri Pál 636
 Keresztury Dezső 482, 572, 759–760
 Keresztury Mária 286
 Kéri Pál 519
 Kertbeny Károly 118
 Kertész János 327
 Kéryné Sós Júlia 241
 Keserű Bálint 409, 539
 Kessler, E. 144
 Kiczenko Judit 375
 Kierkegaard, Søren 599
 Kilián István 272, 695, 698

- Kipling, Joseph Rudyard 163
 Király Erzsébet 277, 283, 285, 289
 Király György 72
 Király István 70, 578
 Király-König Péter 241
 Kis János 102, 106–107, 161, 428, 434–436, 524
 Kis Imre 373
 Kisbán Emil 46–47
 Kisfaludy Károly 368, 428, 435–436, 438, 668, 672
 Kisfaludy Sándor 167, 373, 428, 432–435, 480, 492, 505, 670–672
 Kisling Mátyás 652
 Kis Pintér Imre 134
 Kiss Áron 548, 724–725
 Kiss Aurél 206–208
 Kiss Endre 648
 Kiss Ferenc 398, 578, 580, 602
 R. Kiss István 210
 Kiss József (XIX. sz. első fele) 562
 Kiss József (költő) 218, 235, 579
 Kiss József (irodalomtörténész) 77, 133, 387–388, 399
 Kiss Lajos 352
 Kiss Mihály 124–126
 Kiss Pál 419
 Kiss Sámuel, Nemesapáthi 748
 M. Kiss Sándor 374
 Kisvárdai János 146–147
 Klaniczay Gábor 539
 Klaniczay Tibor 132, 134, 195, 210, 279–281, 287, 399, 404, 425, 463, 539–540, 630, 723, 733
 Klebelsberg Kunó 359, 587
 Klein, J. S. 294
 Klima Ili 241
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 341, 344, 349, 427, 437, 747
 Kner Imre 236
 Kochanowski, Jan 372
 Kóczányi László 724–725
 Kodály Zoltán 230–231, 233, 236–242, 366, 369–371, 531
 Koháry Ferenc 293
 Koháry István 300, 305
 Kohls, E.-W. 461
 Kókay György 133–134, 268, 273–275, 349, 480, 501, 743–745
 Kokavinus, Briccius 546–547, 549, 552
 Kolosi Török István 473
 Koltay-Kastner Jenő 278, 281
 Komáromi Csapkés György 695, 698
 Komjáthy Benedek 299
 Komjáthy Jenő 218
 Komlós Aladár 532, 585, 588, 590, 595, 600
 Komlós András 252
 Komlovszki Tibor 125, 134, 258, 400, 407, 410, 460, 470
 Komor Ilona 697
 Konfuciusz 377
 Konsztantinosz Porphyrogenétosz 97
 Kont Ignác 65, 102
 Kónyi János 152, 275
 Kónyi Manó 204
 Kopácsi István 546
 Kopernikusz (Mikolaj Kopernik) 341
 Koppány 607, 617, 626
 Koppány Tibor 539–540
 Koppi Károly 522
 Korányi Sándor 174
 Korek Valéria 64, 66
 Korff, Hermann August 521
 Korher Domonkos 652, 663
 Kornis Farkas 480
 Kornis Gyula 6
 Kornis II. Miklós 480
 Korompay Bertalan 64
 Korompay H. János 120, 126
 Kós Károly 245, 250
 Kosáry Domokos 266, 291, 443, 456, 501, 521, 567–568, 570–571
 Kossuth Lajos 670, 674–675
 Kosztolányi Dezső 72, 74, 124–125, 163–164, 173, 351–358, 397, 532, 578–606, 750
 Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona 582–584, 602, 605
 Kotzebue, August 301
 Kovachich Márton György 161, 275, 744–745
 Kovács Apollónia 249
 Kovács Endre 46
 Kovács Ferenc 158
 Kovács Géza 587
 Kovács Ilona 134, 266–267, 271
 Kovács Imre 381–382
 Kovács István 698
 Kovács János 672
 Kovács József 670
 Kovács József (1928–) 131
 Kovács József László 540
 V. Kovács Sándor 260–262, 382, 630
 Kovács Sándor Iván 283, 399, 404, 413, 635, 723
 Kovacsóczy Mihály 435, 437
 Kovásznai Sándor 724–725
 Kováts József (1780–1809) 419
 Kováts József (XX. sz.) 535
 Kováts Mihály 196–197

- Kovács Sámuel 565
 Kozma Andor 519
 Kozocsa Sándor 127
 Kőhegyi Mihály 352
 Kölcsey Ádám 351
 Kölcsey Antónia 127
 Kölcsey Dénes 350
 Kölcsey Ferenc 209, 350–351, 389–390, 399,
 424–425, 427–428, 431, 433, 435–436,
 438, 499, 501, 503, 506–509, 515, 522
 Kölcsey Krisztina 351
 Köleséri Sámuel 275
 Köllös Imola 275
 Kőpeczi Béla 265, 267–268, 270–271, 372, 400
 Körner Éva 678
 Környi Matild 330
 Kőrösi Mihály 401
 Kőszeghy Pál 418–419
 Kőszeghy Péter 86
 Kőszegi Ábel 750
 Kövy Zsolt 539
 Krakкаи Demeter 553
 Kralewsky Kristóf 211
 Krassó László 754
 Krauss, Werner 132
 Krčméry, Štefan 56
 Kreskay Imre 373
 Krestić, Vasilije 390
 Kripke, S. A. 611
 Kristóf György 725
 Krklec, Gustav 538
 Križna, Miroslav 538
 Krman Dániel 307
 Krnarutić (Karnarutić) Brno 280
 Krúdy Gyula 72, 127, 170, 263
 Krüger, Renate 150
 Kulcsár István 617
 Kulcsár Katalin 257
 Kulcsár Péter 253, 736
 Kulcsár Szabó Ernő 134
 Kulcsár István 434, 503
 Kuncz Aladár 245–246, 250, 533–534, 642
 Kurcz Ágnes 88
- Laborfalvi Róza 525
 Labriola, Antonio 123
 Lacos, Choderlos de 95
 Laczkó Géza 69, 72, 231, 235, 241, 648
 Ladányi Sándor 724
 Ladányiné Boldog Erzsébet 1
 Ladár Iván → Bérczy Károly
 Lakatos István 462
 Lakits Pál 64, 69
- I. Lajos, Nagy 670, 743
 II. Lajos magyar király 423, 458, 462, 464–465,
 539
 XIV. Lajos 94–95, 99–100
 XV. Lajos 93–95, 100
 XVIII. Lajos 482
 Lambecius (Lambeck) Péter 192
 Lambin, Denis 116
 Lampe, Friedrich Adolf 547–550, 553, 556
 Lampick 306
 Landerer Katalin 423
 Láng Gusztáv 533
 Láng József 518
 Láng Menyhért 519
 Lanson, Gustave 125, 258
 Lanson, René 95
 Lányi Sarolta 255
 Lao-ce 377
 Larock, Victor 610, 615–616, 620, 622, 625
 Lassalle, Ferdinand 38
 I. László, Szent 264
 László Hermína 722
 László Zsigmond 405–406
 Latabár Endre 526
 Latabár Kálmán 525
 Latinovits Zoltán 525
 Lauka Gusztáv 204
 Lauschmann Gyula 649
 Lauter, Josef 74
 Lavater, Johann Kaspar 748
 Lázár Béla 64–65, 70–71
 Lázár János 301
 Láz Sándor 115
 Lebár Mária 722
 Lecuir, J. 92
 Lederer Béla 69
 Lefebvre, Henri 91
 Lehmann, P. 535
 Lehr Albert 258
 Lehr Vilmos 365–366, 369
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 742
 Lékai János 255
 Lemouton Emilia 757
 Lempicki, Stanislav 293
 Lenau, Nikolaus 392–393
 Lendvai Ernő 241
 Lendvai L. Ferenc 23
 Lendvai István 241
 Lengyel András 327–328, 330, 336, 352
 Lengyel Balázs 394
 Lengyel Béla 210
 Lengyel József 255
 Lengyel Menyhért 124

- Lengyel Szaniszló 386
 Lenin, Vlagyimir Iljics 34, 244, 256, 318, 589, 591, 731
 Lenkei Júlia 233
 X. Leó 44, 48, 565
 Lepedák Milivoj 241
 Lessing, Gotthold Ephraim 151, 158–161, 427, 746–748
 Lestyán Mózes 373
 Lesznai Anna 236
 Leuthamer János 552
 Lévy József 447, 449
 Lévi-Strauss, Claude 610, 617, 628
 Lezsák József 673
 Lichtmann Tamás 532
 Lillo, George 26
 Linguay, Jos 95
 Linker, R. W. 129
 I. Lipót 101
 II. Lipót 567–568
 Lipsius, Justus 337, 633
 Lisznyay Kálmán 204
 Liszt Ferenc 232
 Liszti László 416
 Littleton, Adam 638
 Livius, Titus 145, 413
 Locke, John 7, 14, 91, 263, 389
 Lodge, David 751
 Lombroso, Cesare 123
 Lónyai Etelka 206
 Lónyai Menyhért 206
 Lóránt Dezső 519
 Lórántházi István 46–47, 49
 Loria, Achille 123
 Lotman, Jurij 750
 Lotz János 76
 Lotze, Dieter P. 53
 Löbl Dezső 617, 620
 Löhnrot, Elias 58–60, 62–63
 Lőrincz Gyula 226
 Lőrinczi László 243, 246
 Lőrinczy György 352
 Lőrinczy Huba 71, 648
 Löw Eszter 239
 Löwenthal, Leo 528
 Luby Károly 351
 Lucanus, Marcus Annaeus 284
 Lucullus, Lucius Licinius 559
 Lukács György 1, 22–43, 123, 131, 231, 233–234, 236–237, 239, 309–320, 328, 394–395, 431, 527–530, 593, 756
 Lukács Hugó 520
 Lukács László 132
 Lukács Móric 450–453
 Lukácsi Hubáné 274
 Lukácsy Sándor 9, 128, 130, 350, 390
 Lukianosz 140–141
 Luther, Martin 49, 210, 302, 546
 Luzsénszky Terézia 652
 Lükő Gábor 363
 Lyons, J. C. 129
 Mably, Gabriel Bonnot, abbé de 95, 98, 100
 Macaulay, Thomas Babington 16
 Macedonski, Alexandru 121
 Machiavelli, Niccolò 26
 Mácza János 255
 Madách Imre 16, 52–57, 71–72, 128–130, 204–209, 259, 397, 527, 599, 605, 670
 Madácsy Piroska 209
 Madarász Viktor 670
 Mádl Antal 392–393
 Maeterlinck, Maurice 163
 Magh Mihály 479
 Mágócsy András 539
 Mágócsy Gáspár 539, 545–547
 Mailáth János 435–436
 Maior, Georg 549, 555
 Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 602
 Majláth István 459
 Major Tamás 382
 Majssai Benedek 555
 Makai Emil 235
 Makkai László 500
 Makkai Sándor 245
 Maksai Péter 636
 Mallarmé, Stéphane 602
 Maller Sándor 756–757
 Malraux, André 124, 379
 Mályusz Elemér 44–45, 47, 50
 Manasszész, Konsztantinosz 281
 Mandelstam, Oszip Emiljevics 257
 Mándi Ildikó 375–376
 Mandrou, R. 94
 Manlius, Joannes 734
 Mann, Thomas 250, 334, 582, 589, 613–614, 618
 Mannheim Károly 237
 Márai Sándor 588–589, 596–598
 Marchisiu, George 121
 Marcus, Solomon 74
 Marczali Henrik 102, 567
 Maret, Hugues-Bernard 481–482, 485
 Margalits Ede 461
 Margócsy István 291–292, 505, 576
 Margócsy József 352, 389
 Margolin, Jean-Claude 460
 Marhofius (Morhot) Daniel 192

- Mária Amália hercegnő 94, 101
 Mária Lujza 482
 Mária Terézia 94, 100–101, 107–108, 561, 741
 Máriássy Ferencné Horváth Anna Mária 215
 Marino, Giambattista 279
 Markiewicz, Henryk 528
 Markó Károly 669
 Markos György 381
 Márkus Emilia 66–67, 71
 Márkus György 23
 Marosi Ildikó 351
 Marót Károly 125
 Marót Sándor 618
 Marsall László 311
 Martinkó András 118, 130, 134, 257–258, 737
 Martinovics Ignác 263, 480, 658
 Martins, Eva 150
 Martinuzzi György 46
 Márton, Szent 304, 307
 Márton Gyula 272
 Márton István 387–388
 Marx, Karl 8, 30, 32, 34, 37–39, 123, 244, 263, 311, 534, 732
 Masen, Jakob 130
 Máté Károly 302
 Matejtsek Mihály 299
 Matolcsy Mátyás 331
 Mátrai László 263–264
 Mátyás király 192–193, 298–299, 307, 325, 460, 462, 464, 535, 653, 667
 Mátyási József 418, 743
 Maupassant, Guy de 163
 Maximosz, Szent 536
 Maxwell, D. 150
 Mazaleyrat, Jean 405–406
 Medgyesi Pál 413
 Medici, Lorenzo de' 373
 Mednyánszky László 748
 Melanchton, Philipp 543–545
 Melczer Tibor 172, 184, 186, 394
 Melius Juhász Péter 545–546, 548, 550–551, 633
 Méliusz József 247, 250
 Meltzer Gergely 553
 Meltzl Hugó 397
 Melville, Herman 623
 Mentler szolgabíró 657
 Mérei Ferenc 677
 Merényi János 61
 Merényi Oszkár 390
 Merényi Varga László 400, 402–403
 Mérey Klára 266
 Mérimée, Prosper 40
 Mesnard, Pierre 461–462
 Mészáros Erzsébet 659
 Mészáros István 138, 146–147
 Mészöly Gedeon 110, 424–425
 Mészöly Miklós 249
 Metastasio, Pietro 373
 Mezei József 375–376
 Mezei Márta 268, 275, 291–292
 Mezey Barna 270
 Mezey László 45–46, 48, 109, 264, 385, 535–537
 Mezőgyáni Ambrus 551
 Mezőlaki János 636–641
 Mezőlaki Miklós 636
 Michelangelo, Buonarroti 607, 617
 Mihail, D. 122
 Mikecz Ödön 356
 Mikes Kelemen 268, 270–272
 Mikes Lajos 71–73
 IV. Miklós perjel 47
 Miklós Aladár 595
 Mikó Imre 533
 Mikó Krisztina 375, 382
 II. Miksa 549, 552–554
 Mikszáth Kálmán 68, 204, 374–375
 Miller, Johann Martin 155, 161
 Millot, Claude-François Xavier 90–108, 292
 Milton, John 52–56, 128–130, 341–342
 Mircea, V. 122
 Miskolczy Józsefné 350
 Mohai Lajos 124
 Mohi Ferenc 546, 549
 Moleschott, Jacob 14
 Molière 341, 507
 Molino, Jean 611
 Molnár Borbála 419
 Molnár Erik 727
 Molnár Ferenc 393
 Molnár Gál Péter 524–526
 Molnár Gergely 544–545
 Molnár Gusztáv 243
 Molnár István 45
 Molnár János 300
 Molnár Mátyás 266–267, 271
 Molnár Tibor 534, 621
 Molter Károly 250
 Mommsen, Theodor 123
 Monok István 539
 Monostori Imre 727
 Montano, Rocco 288
 Montchrestien, Antoine de 26
 Montesquieu, Charles Louis de Secondat 92–93, 98, 106–107, 263, 559, 742
 Móra Ferenc 239, 351–353, 356
 Moréri, Louis 118

- Morhof, Daniel Georg 306
 Móricz Zsigmond 72, 127, 234, 245, 366, 519, 581, 593
 Morvay Gyula 222–223, 227
 Moscovitz Geyza 520
 Murád basa 338
 Muraközy Gyula 137, 144
 Murányi-Kovács Endre 64, 69
 Muratori, Lodovico Antonio 372
 Muret, Marc Antoine 116
 Mušicki, Lukijan 523–524
 Musil, Robert von 236, 393
 Mussolini, Benito 123, 173, 589
 Müller Godofréd 756
 Müller Jakab Ferdinand 301
 Müller, Johannes von 481–485
 P. Müller Péter 259, 530
 Münzer, Thomas 38–39
- Nadányi Zoltán 358
 Nádasdy Tamás 253, 539
 Nándudvari Péter 196
 Nagy Ferenc 419
 Nagy György 244
 Nagy Ignác 168
 Nagy Ilona 338
 Nagy Imre 391
 Nagy István 245, 250
 Nagy Iván (1824–1898) 213–215, 696
 Nagy Iván (XX. sz.) 382
 Nagy Lajos 756–757
 Nagy László 273
 K. Nagy Magda 236–237, 240, 242
 Nagy Miklós 128, 258, 375, 666, 668
 Nagy Péter 268, 642, 648
 Nagy Sz. Péter 578, 588
 Nagy Réka 249
 Nagy Sándor 219
 Nagypál István → Schöpflin Gyula
 I. Napóleon 95, 482, 607, 617
 III. Napóleon 381
 Nassuf (Naszuph) basa 337–338
 Naudeus (Naudé) Gabriel 192
 Négyesy László 126, 368, 370, 635–636
 Neichel Ferenc 652–653
 Némedi Lajos 268, 275, 562
 Némedi Lajosné 156
 Neményi Kázmér 108
 Nemeskürty Harriet 327
 Nemeskürty István 134, 396, 634
 Német János 386
 Németh Andor 381, 533, 593, 625–627, 681
 Németh G. Béla 16–17, 20, 125, 128, 134, 177–179, 253–255, 394, 499, 507, 516, 760
- Németh László 123, 126, 364, 375, 532, 584, 586, 588, 727–732
 Németh Lászlóné Démusz Ella 728
 Németh S. Katalin 198, 631–632
 Németh Péter 352
 Némethi Kristóf 652–653
 Nemetiné Sargina Ludmilla 131
 Nendtvich Károly 129
 Newton, Isac 13, 341, 650
 Niederhauser Emil 275, 390
 Nietzsche, Friedrich 123, 398, 580, 589, 605
 Nottenstein János György 471–473
 Novák József 652, 662
 Novák Krizosztom 649–651, 653, 655–656, 658, 660–664, 666
 Novalis (Friedrich Leopold von Hardenberg) 165
- Nyéki Vörös Mátyás 407–409, 413–414
 V. Nyilassy Vilma 77
- Oarcăsu, Ion 122
 Obernyik Károly 204
 Óbudai L. Károly 618
 Occam → William of Occam
 Ócsai Balogh Péter 567
 Ódry Árpád 524–525
 Okolicsányi Anna 213
 Okolicsányi János 213
 Okolicsányi Jánosné Potornyay Zsuzsa 213
 Okolicsányi Zsuzsanna 213
 Oláh Gábor 241, 351–352, 358–359
 Oláh Miklós 141
 Oltványi Ambrus 436, 441–442, 504, 540
 Opitz, Martin 301–302, 325
 Oprisiu, Petre 121
 II. Orbán 536
 Orbán Balázs 479
 Orbók Lóránt 246
 Orczy Lőrinc 367, 420, 558–559, 564, 570, 741
 Órigenész 634
 Orlay Petrich Soma 670
 Orosz László 134, 420
 Orosz Zsuzsanna 660–661
 Oroszhegyi Mihály 410
 Oroszné Deák Judit 275, 389
 Orsi, Gian Giuseppe Felice 372
 Országh László 757
 Országh-Land, Thomas 749
 Ortega y Gasset 587, 598
 Ortutay Gyula 217, 327–328, 336
 Ossoliński, Józef Maksimilian 744–745
 Óváry Lipót 459
 Ovidius, Publius Naso 137, 203, 301, 373, 392
 Ozoray Imre 631–633

- Örkény István 31
 Österley, H. 460
 Őz Pál 422
 Őzséb provinciális 383–384
- Pach Zsigmond Pál 443
 Paczolainé Kornis Borbála 479
 Pais Dezső 441
 Pákh Albert 118–119, 204
 III. Pál 459
 Pál József 374
 Palaeologus, Jacobus 633
 Palágyi Menyhért 204
 Pálffy Fidél 562
 Pálfi Ágnes 361
 Palladio, Andrea 521
 Palmade, Guy P. 91
 Pallós Jenő 102
 Pálmai József 479–480
 Pálóczi Horváth Ádám 198–203, 340, 564, 570, 725, 727
 Pálóczi Horváth György 382
 Pándi Pál 433, 737–740
 Pápai Páriz Ferenc 192, 418, 726
 Pápay Sámuel 292–293, 296–299, 301, 303
 Papp írnok 652
 Papp Anna 249
 Papp János 268
 Parragh rétor 666
 Parraghy Ignác 652
 Parry 125
 Pascu, Petru 122
 Pásztor Emil 208
 Pataki Bálint 533
 Patrick, Simon 638
 Patrides, O. A. 53, 55
 Patzkó Ferenc 420
 Patyi Sándor 728
 Pauler Ákos 10
 Paulovics István 204
 Pauszaniász 373
 Pavercsik Ilona 473
 Pázmándi Horvát Endre 436, 749
 Pázmándy Sámuel 652
 Pázmány Péter 177
 Péchi Simonné Kornis Judit 479
 Péczeli József 101, 275, 292, 294, 296, 302, 339–350, 420, 562, 564, 570, 572–573
 Péczely László 266, 368, 399–400, 412
 Peharnik György 723
 Pelei Tamás 460
 Penke Olga 90
 Perczel Armand 519
 Perczel Etelka 391–392
- Perczel Imre 661
 Perecsényi Nagy László 419
 Perényi Ferenc 458–479
 Perényi Gábor 546, 549
 Perényi Péter 458–459, 463–469, 543
 Perger József 658
 Pesthi Gábor 148, 460, 725
 Pesthy Ferenc 547
 Petelei István 375
 I. Péter, Nagy 99, 382
 Péter Katalin 540
 Péter László 229, 236, 581
 Péterffy Ida 203, 565
 Péterfy Jenő 513–514, 516
 Péteri Takáts József 480
 Pethő Gergely 723
 Pethő János (Gersei) 722–724
 Pethő László (Gersei) 723
 Petneki Áron 539
 Petőfi Sándor 5, 57, 71–72, 74–86, 118, 121–122, 124–125, 133, 205, 207, 217–219, 229, 233, 368–369, 393, 397, 399, 427, 444, 506–507, 532, 581, 584, 599, 601–602, 612, 620–621, 737–740
 Petrarca, Francesco 117, 301–302
 Petrezsil 666
 Petri (Pick) Lajos 236
 Petrik Géza 470–472
 Petrović, Petar 538
 Petrus Lombardus 261
 Pfanschmiedt Gyula 215–216
 Pfanschmiedt Gyuláné 213, 216
 Pfeffel 100
 Picasso, Pablo 123
 Piccolomini, Alessandro 288
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 630
 Pictet, Bénédict 153
 Pilinszky János 752–755
 Pindaros 301
 Pirhalla Márton 554
 Pirnát Antal 137, 210, 279–281, 404, 544, 553
 Plantin, Christophe 118
 Platón 117, 129, 609, 612
 Plautus, Titus Maccius 346
 Plehanov, Georgij Valentyinovics 123
 Plinius, Caius Caecilius Secundus 116
 Plutarkhosz 144, 301
 Pócza István 102
 Podmaniczky Frigyes 67
 Podmaniczky József 157
 Poe, Edgar Allan 164–168, 171
 Pogány József 394, 603
 Pogány Péter 47
 Pogrányi János 338

- Pók Lajos 229, 393–394
 Polányi Károly 233
 Polgar, Steven 749
 Polheim, Karl 113
 Póli István 736
 Polübiosz 373, 413
 Poma, Luigi 277
 Pomázi Gyöngyi 262
 Pomogáts Béla 133, 250, 395
 Pompeius 601
 Pompéry János 209, 448, 450, 452–453
 Pompiliu, Miron 121
 Poór Anikó 126
 Poor Kajetán 299
 Pope, Alexander 93, 301, 341, 343
 Popové, Čedomir 390
 Popper Leó 314
 Possevino, Antonio 544–545
 Poszler György 23–25, 28, 37–38, 527–530
 Potyondi Rafael 652–653
 Poussin, Nicolas 373–374
 Pozzi, Mario 278
 Pozzo, Giovanni da 285
 Pölöskei Ferenc 387–388
 Prágai András 460
 Pray György 58, 275
 Preston, John-White 150
 Pricopie, Mihai I. 122
 Priscianus 148
 Probst, Franz 267
 Prohászka Ottokár 217
 Prónai Antal 698
 Prónay László 522, 562
 Proudhon, Pierre Joseph 673
 Proust, Marcell 263, 395, 610
 Puffendorf, Samuel 302
 Pukánszky Béla 158, 291, 562
 Pukánszky Kádár Jolán 273, 448, 452, 524
 Puky István 293
 Pulszky Ferenc 510
 Pulszky Károly 66
 Purgstaller József 10
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 209
 Püthagorasz 302
 Pyrker János László 432–433, 437

 Quintilianus, Marcus Fabius 522

 Rába György 68, 70, 125, 134, 173–174, 178–
 179, 394, 397–398
 Rába László 358
 Racine, Jean de 258, 317, 339, 341, 343
 Rác Lajos 258–259
 Rác Sámuel 562

 Ráday Gedeon 366, 420, 570, 724–725, 741
 Ráday Pál 266–267
 Radenčeg, Andrija 390
 Radnai Rezső 292
 Radnóti Miklós 187–188, 217, 327–328, 332–
 333, 379, 749–752
 Radnóti Sándor 377, 753
 Radó Antal 366, 404–405
 Radó György 127
 Raffaello 344, 747–748
 Ragályi József 214
 Rajačić, Josip 391
 Rajcsányi G. 294
 Rajeczky Benjámin 114
 Rajhona Ádám 249
 Rajka László 409
 Rájnis József 366, 420, 570
 Rakić, Lazar 391
 II. Rákóczi Ferenc 100, 134, 267–271, 381,
 400, 408, 413, 423, 667, 669–671
 I. Rákóczi György 324, 540
 II. Rákóczi György 321, 324, 479
 Rákos Sándor 318
 Rákosi András 480
 Rákosi Jenő 449, 452–453, 500, 516, 519, 586
 Rakovský a Rakov, Martini 548
 Rapaics Raymund 459
 Rápolthy Lajos 382
 Rappaport Ottó 249
 Rát Mátyás 275, 570, 743–744
 Ráth Mór 452
 Ráth Pál 158
 Ráth-Végh István 379–380
 Ratzky Rita 133
 Räu, Autel 122
 Raynal, Guillaume 95
 Rédey Tivadar 355–356, 394
 Regéczei Imre 448
 Réger Béla 68
 Reich Károly 216
 Reichardt, Rolf 151
 Reichenberger, Kurt 54
 Reimmann, Jakob Friedrich 296–297, 299, 306
 Reiner Frigyes 241
 Reisinger János 125, 229, 393, 480
 Reitzer Béla 327, 335–336
 Rekettyés Mária 539
 Remenyik Zsigmond 335, 534, 589
 Renard, Jean Claude 754
 Reni, Guido 746
 Rettegi György 195
 Reuchlin, Johannes 302
 Reusner, Nicolaus 118
 Révai József 578

- Révai Miklós 292, 294, 296–297, 306, 420, 522,
558–559, 562–563, 570, 572, 741
- Révay József 394
- Révay Péter 337–338
- Révész Béla 72
- Révész Bertalan 131
- Révész Gabriella 102, 107
- Révész Imre 49
- Révész Kálmán 546, 549, 551, 554
- Reviczky Gyula 118, 218, 235, 514–516
- Rexa Dezső 421, 746
- Réz Pál 578
- Rhee (szappanfőző) 658
- Ribay György 275
- Ribiny János 294, 306
- Richards, I. A. 18
- Richardson, Samuel 160
- Riederer, Bartholomäus 543
- Riedl Frigyes 64–65, 126, 129
- Rilke, Rainer Maria 393, 587, 752
- Rimay János 143, 295, 337–338, 399–426, 472,
633, 635–636
- Rist, Johann 322
- Ritoók Emma 648
- Ritter, Moritz 17
- Robespierre, Maximilien 36, 381
- Robortello, Francesco 141
- Rogierus 667
- Róheim Géza 687
- Rolla Margit 642–643, 645
- Rollin, Charles 92, 96, 98, 105
- M. Róna Judit 329
- Rónay György 217, 532, 669
- Rónay László 133–134, 217, 578, 585, 755
- Rónay Mária 728, 731
- Ronsard, Pierre de 302
- Rosty Ferenc 656–657, 663
- Rotarides Mihály 299, 302, 306–307
- Rotteck, Karl 16
- Rousseau, Jean-Jacques 96–98, 103, 151, 153–
154, 157–158, 160–161, 267, 389, 601, 742
- Rozgonyi József 744
- Rózsa György 746
- Rózsa Zoltán 281
- Rugási Gyula 124, 126
- Rumy Károly György 294, 298, 303, 435
- Ruttay Kálmán 133, 756
- Ruysschaert, José 51
- Ruzsás Lajos 387
- Ruzsiczky Éva 521
- Rüber, Johann 552, 556
- Rychner 125
- Sachs, Nelly 751
- Sáfrán György 5, 118–120
- Sághy Ferenc 521, 523–524
- Ságvári Endre 259
- Saint-Just, Louis-Antoine-Léon de 36
- Saint-Pierre abbé 98
- Saint-Simon 92, 602
- Sainte-Palaye, Lacurne de 95
- Saitis, Petre 122
- Sajó Sándor 356
- Salamon Ferenc 59, 447, 516
- Salamon László 617
- Sallustius, Caius S. Crispus 413, 747
- Salusinszky Imre 72
- Sámbár Mátyás 305
- Sámuel Aladár 295, 305
- Sancroft, William 638–640
- Sand, George 673
- Sándor István 5, 292, 294, 296–297, 479, 744
- Sándor László 221
- Sápi András 124
- Sarbak Gábor 52, 386
- Sárközi György 184
- Sárközy Péter 268, 372
- Sartorius 601
- Sartre, Jean-Paul 246, 250, 528, 602
- Sasu-Zimmermann, Dorothea 121–122
- Sauder, Gerhard 150
- Savoyai, Eugene 381
- Sáy főjegyző 652
- Scaligero, Giulio Cesare 278, 280, 284
- Sceve, Maurice 52–56, 129
- Schedius Lajos 157, 749
- Scheiber Fülöp 241
- Scheiber Sándor 239, 460
- Scheinert, David 133
- Schiller, Friedrich 159, 373, 482, 521–523, 580,
582, 747
- Schlegel, August Wilhelm 29, 241, 507
- Schlegel, Friedrich 29, 507, 509
- Schleich, Thomas 151
- Schlobach, J. 97
- Schlözer, Ludwig August 297, 748
- Schmerling, Anton 666
- Schneider, Helmut J. 150
- Schnitzler, Arthur 393
- Schopenhauer, Arthur 124, 398
- Schöpflin Aladár 66, 72, 166, 219, 235, 394,
532, 583, 586, 644
- Schöpflin Gyula 328, 728
- Schrauf Károly 45–46
- Schröck, Johann Mathias 105

- Schulek Tibor 396
 Schütz Antal 174
 Schwarzbauer Elek 663, 665–666
 Schwendi, Lazar von 549–553
 Schwitters, Kurt 681
 Scott, Walter 432, 670–671
 Scotus Eriugena 536
 Scotus, Joannes 384
 Scridon, Gavril 122
 Sebestyén Károly 355
 Sebestyén Sándor 578
 Segesvári István 301, 306
 Segner András 300
 Seivert, Johann 299, 307
 Sellyei József 227
 Selymes Anna 661–662
 Sémonville, Charles-Louis Huguét 481–485
 Seneca, Lucius Annaeus 559
 Sengle, Friedrich 675
 Servet, Michael 550
 Seth orvos 655
 Severini János 307
 Shakespeare, William 23, 26, 29, 31, 33, 40, 107,
 122, 163, 165, 317, 341, 373, 507, 511–
 512, 756–758
 Shelley, Percy Bysshe 72
 Sík Sándor 126, 217–221, 353, 754
 Sikos István 102, 106–107
 Siláji, Grigoriu 121
 Silinger 660
 Simai Kristóf 420
 Simai Ödön 521
 Simeoni, Gabriele 116
 Simler, Josias 553, 555
 Simmel, Georg 30
 Simó Erzsébet 241
 Simon Ferenc 65
 Simon Jolán 676, 681
 Simonchicz Ince 296–299, 301–306
 R. Simonffy Margó 394
 Simontornyai Gergely 48–49
 Simonyi Zsigmond 401
 Sinko Z. 276
 Sinkovits Imre 757
 Sipos Gyula 133
 Sipos Lajos 394
 Sipos Pál 430
 Skaricza Máté 463, 631–634
 Skerlec Miklós 569
 Sófalfi József 303
 Solohov, Mihail Alekszandrovics 381
 Solt Andor 268, 748
 Soltész Zoltánné 473
 Sombart, Werner 30
 Somkúti Gabriella 268
 Somlyó Zoltán 603
 Sommer, Johannes 633
 Sós Aladár 238
 Sós Aladárné Scheiber Borbála 241
 Sötér István 56, 207, 274, 374, 433, 499, 506,
 515, 517, 578, 738–739
 Spaits István 653, 666
 Spangár András 306
 Speroni, Sperone 278
 Spinoza, Baruch 246
 Spira György 390, 674
 Stancaró, Francesco 575
 Ständeisky Éva 676
 Staud Géza 272
 Stauder Mária 530, 532
 Stäblein, B. 112
 Stainhöwel, Heinrich 460
 Stendhal (Henri Beyle) 232, 514, 599
 Stephanovits János 653, 655
 Stettner György → Zádor (Stettner) György
 Stillingflee 638
 Stoll Béla 87–88, 210, 334, 401, 410, 420–421,
 423–425, 460, 470, 473, 480
 Stöckel Lénárd 543
 Strauss, Richard 587
 Stromp László 544, 548
 Sue, Eugène 670, 672–673
 Sugár Erzsébet 221, 533
 Sully, Maximilien de Béthune 99
 Sulzer, Johann Georg 303
 Summer, Joseph H. 55
 Supka Géza 379, 728
 Surányi Miklós 646–647
 Sükösd Mihály 195, 528
 Sütő András 245–246, 249–250
 Swieten, Gerard van 303
 Swift, Jonathan 341
 Sylvester János 251, 253, 297, 305, 416–417
 Sylvester, Joshua 129
 Szabad György 674
 Szabadi Judit 68
 Szabédi László 245, 272
 Szabó András 539, 543
 Szabó T. Attila 243, 245, 272
 Szabó Dezső 232, 235–236, 244, 579, 593, 642,
 648
 Szabó Emil 121
 Szabó Géza (egyháztörténész) 554
 Szabó Géza (irodalomtörténész) 425, 480, 641
 Szabó Gyula 249
 Szabó János 434
 Szabó János Győző 543–545, 547

- Szabó József 652
 Szabó Károly 51, 733–734
 Szabó László 539
 Cs. Szabó László 755
 Szabó Lőrinc 71, 73, 398
 Szabó Pál 332
 Szabó Péter 539, 746
 Szabó Richárd 673
 Szabó Sámuel 742
 Szabó Zoltán 381
 Szabó G. Zoltán 133
 Szabolcsi Bence 109
 Szabolcsi Hedvig 275
 Szabolcsi Miklós 377
 Szacsuvay Sándor 350
 Száki Ferenc 638
 Szalai Anna 394–395, 504
 Szalárdi János 413
 Szalatnai Rezső 223, 227
 Szalay Fruzsina 218
 Szalay László 442, 667
 Szántó Béla 241
 Szántó Gábor András 257
 Szántó Judit 620–621
 Szarvas Gábor 401
 Szász Gerő 513, 516
 Szász János 243, 246–248
 Szász Károly 52, 129, 355, 444–445, 447, 583
 Szász Menyhért 585
 Szász Zoltán 589–592, 595, 598
 Szászi János 419
 Szathmári István 268, 272
 Szathmári Pap Mihály 295, 725
 Szathmári Pap Sándor 196
 Szatmári Pap Zsigmond 196–198
 Szauder József 151, 153, 157, 159, 265, 268,
 273–274, 292, 373, 390, 428, 433–434,
 503, 521, 523, 745–746
 Szauder Mária 154, 273, 373, 503
 Száz Kázmér 274
 Széchenyi Ferenc 293, 481, 568–569, 744–745
 Széchenyi István 8, 182, 205, 503, 675, 729–
 730
 Széchy Károly 102, 281
 Szederkényi Nándor 544
 Szegedi Gergely 251, 253, 545–547
 Szegedi Kis István 463, 633
 Szegedi Lőrinc 697
 Szegedy-Maszák Mihály 14, 130–131, 268, 424
 Szegedy Pál 652
 Székely Béla 596
 Székely György 126
 Székely János 243–244, 250
 Székely József 2
 Székely Júlia Anna 539–540
 Szekfű Gyula 191, 264, 379–380, 562, 567–
 568, 570, 634, 729–730
 Székudvari János 412–413
 Széles Klára 510
 Szelestei Nagy László 459
 Szelestey László 3–4, 19
 Szélpál Árpád 329
 Szemenyei Tót György 210–212
 Szemere Pál 420, 427, 434–436, 503
 Szemere Samu 37
 Szemlér Ferenc 245, 250
 Szémondész 470, 477–478
 Szenci Kertész Ábrahám 695–696
 Szenci Molnár Albert 460
 Szenczi Miklós 52, 55, 130
 Szenteleky Kornél 538
 Szentesy Gyula 218
 Szentgyörgyi Albert 217
 Szentgyörgyi József 214
 Szentimrei Jenő 533
 Szentiványi Márkos Dániel 638
 Szentjóni Szabó László 102, 151, 157, 420, 482,
 570, 746
 Szentkirályi György 196–197
 Szepes Erika 271, 405
 Szerb Antal 69, 271, 351–352, 360, 539
 Szerb Antalné 530, 532
 Szerdahelyi István 309, 405, 528
 Szerémi György 462
 Szerencsi Nagy István 295, 305
 Szerencsy Józsefné Radvánszky Teréz 213
 Szigethy Gábor 191, 273
 Szigeti Csaba 402
 Szigeti Gyula István 196–197
 Szigeti István 752
 Szigeti József (1822–1902) 450
 Szigeti József (1912–) 272
 Szigeti József (1921–) 9, 318–319
 Szigligeti Ede 447–449, 453, 525, 756
 Sziájtó István 133
 Sziklai László 32
 Sziklay László 56, 268, 357, 538
 Szilády Áron 87, 110, 126, 260, 262, 460
 Szikszai Fabricius Balázs 545–546, 548–549,
 553, 556
 Szikszai Gergely 553
 Szikszai Hellopaeus Bálint 547
 Szilágy István 125
 Szilágyi Ádám 653
 Szilágyi Ákos 377
 Szilágyi András 247
 Szilágyi Benjámín István 550, 555–556
 Szilágyi Domokos 250

- Szilágyi Ferenc 268, 273
 Szilágyi István 249, 440
 Szilágyi János 753
 Szilágyi-Sylvanus György 639
 Szilasy János 7
 Szili József 131–132, 309
 Szily Kálmán 450
 Szini Gyula 164, 375
 Szinnyei Ferenc 68, 489–490, 496, 669
 Szinnyei József, ifj. 291
 Szinnyei József 213, 215–216, 696
 Szirmai Tamás 418
 Szkhárosi Horvát András 408
 Szókratész 302, 377, 609, 612
 I. Szolimán 458
 Szombathelyi Tamás 46–47, 386
 Szomori Károly 218
 Szomory Dezső 72
 Szontagh Gusztáv 5–6, 11, 14, 16, 19, 129
 Szontagh Pál 204, 209
 Szophoklész 34
 Szöllösi István 129
 Szőnyi Benjámín 304, 419
 Szőnyi Etelka 549
 Szörényi László 130–131, 267, 271, 273–274, 279, 373
 Sztálin, Joszip Visszarionovics 731–732
 Sztárai Mihály 458–470, 546, 633, 696, 758
 Sztraham Nelli 241
 Sztropszky Hiador 733
 Szuhanyi Anna 351
 Szurmay Ernő 266, 274
 Szuromi Lajos 74–86, 268, 292, 371
 Szűcs Jenő 462, 558, 564, 584
 Szydłowiecki 539

 Tabéry Géza 250
 Tacitus, Publius Cornelius 345, 383
 Takács Ferenc 752
 Takács József 698
 Takács Péter 390
 Takáts Gyula 630
 Takáts Péter 480
 Takáts Sándor 339, 649, 657
 Talleyrand, Charles-Maurice de 482
 Tamás Aladár 593
 Tamás Attila 134, 255, 377, 528
 Tamás István 581
 Tamási Áron 534–535
 Tamási György 333
 Tapié, Victor L. 94
 Tarnai Andor 44, 133, 264, 268, 273–275, 291, 293–294, 297, 300–301, 306–307, 416–417, 482, 501, 517, 539, 565, 570, 572

 Tarnóc Márton 401
 Tasi József 331, 535, 578, 592, 595
 Tasso, Torquato 60, 126, 277–280, 282–289, 301, 341–342, 367
 Tavasz Sándor 245
 Taxner-Tóth Ernő 350, 389–390, 427, 437
 Tayler, C. C. 129
 Téglás János 173, 183
 Téglásy Imre 118, 284–285, 289, 458, 758
 Telegdi Miklós 633
 Telek József 260
 Telekes Béla 520
 Teleki Gábor 196–197
 Teleki József 196–197, 274, 301, 339–340, 343, 348, 741–743
 Teleki Klára 196–197
 Teleki László 444–446, 449–454
 Teleki Sámuel 630, 744
 Teleki Zsigmond 196–197
 Telgarský, Jozef 473, 695–696
 Tellér Gyula 311, 318
 Temesvári Pelbárt 260–262, 292
 Térei (Kuthi) Sándor 583
 Terentius, Publius T. Afer 146
 Tergovtsits József 655
 Terray Barna 192
 Tersánszky Józsi Jenő 134
 Tertullian, N. 23
 Tertullianus, Quintus Septimius F. 137
 Teutsch, D. Georg 548
 Tichy Gyula 68
 Tidrenczel Sándor 351–352
 Tieck, Ludwig 507
 Tillotson 638
 Tinódi Sebestyén 138–139, 251, 253, 366, 509
 Tisza István 354, 356, 644
 Thackeray, William Makepeace 672
 Thaly Kálmán 4–5, 19
 Theodolus 146–147
 Theokritosz 373
 Thienemann Tivadar 261, 293, 521
 Thordai János 401, 409–410, 413–414
 Thököly Imre 100, 107, 400, 415, 669, 671
 Thuküdidész 145
 Thúri Farkas Pál 546, 633
 Thúri Mátyás 547, 553
 Thuróczy János 459
 Thúry József 280–281, 458
 Thurzó Anna 211
 Thurzó Gábor 532
 Thurzó György 193
 Thurzó János 539
 Todor, Avram P. 122
 Tódor Ildikó 134

- Toldy Ferenc 9–10, 20, 59, 119, 129, 293, 340,
435–438, 440, 442, 449–454, 488, 492,
501–504, 509–510, 515, 747
- Tolnai Dali János 636
- Tolnai Gábor 217, 327–328, 396, 750
- Tolnai Mihály 639
- Tolsztoj, Lev 124, 514, 582, 602, 752
- Tomori Viola 335
- Tompa László 249
- Tompa Mihály 59, 61, 119–120, 204, 369, 446,
455, 508
- Tompa Mihályné 120
- Tonelli Sándor 334
- Torda István 275
- Tordai György 104
- Tordai Zádor 412
- Torkos László 218
- Tormássy Gizella 66
- Tótfalusi Kis Miklós 300, 411–412, 473, 639
- Tóth Árpád 71–73, 169, 397
- Tóth Dezső 133, 505
- Tóth Endre 2, 4
- Tóth Gábor 124
- Tóth Gyula 506
- Tóth József 450
- Tóth Kálmán 2, 449, 455
- Tóth Sándor 244
- Tóth Tibor 126
- Tőke (Teőke) Károly 214
- Tőke (Teőke) Károlyné Bosnyák Erzsébet 213,
215
- Tömörkény István 234, 241
- Török Endre 752
- Török János 446
- Török Károly 520
- Török Sophie 183, 187, 189, 394
- Trakl, Georg 393
- Trattner Károly 216, 748–749
- Trenard, L. 92, 97
- Trencsényi-Waldapfel Imre 328, 333, 614
- Trócsányi Zsolt 387, 539
- Tséri Verestói György 419
- Tulkay János 652, 662
- Turcsány Péter 361
- Turcsányi Elek 585
- Turgenev, Ivan Szergejevics 514–515
- Turgot, Robert-Jacques 93, 153
- Turóczi-Trostler József 299, 306, 322, 392
- Tüskés Gábor 126
- Tverdota György 607
- Twain, Mark 53, 121
- Ugrin Aranka 501
- Újfalvi Imre 553
- Újházy Sándorné Radvánszky Polyxén 213
- Újlaki Antal 237
- Újvári Erzsébet 677
- II. Ulászló 48, 458, 460–461, 464
- Ungnad Kristóf 551
- Ungvári Demeter 547
- Ungvári Tamás 184
- Urbán Aladár 390
- Vaccaro Sifia, E. 51
- Vachott Sándorné 447
- Váci Pál 114
- Váczy János 151–152, 213, 427, 504, 521, 724
- Vadai István 74
- Vadász Géza 649
- Vágó Márta 334–335, 613–614, 621
- Vajda György Mihály 268, 396–397
- Vajda Ilona 481
- Vajda János 4, 218, 670
- Vajda László 353
- Vajda Viktor 389
- Vajthó László 101
- Válaszuti György 631–634
- Valerio, Giovanni Pietro 116
- Velero Jakab 665
- Valéry, Paul 230, 258, 602
- Valikovszky Erzsébet 643–645, 648
- Vályi Nagy Frenc 436
- Vámbéry Rusztem 334, 589
- Vanyó László 633
- Váradai Antal 218
- Váradai Imre 358
- Váradai Mihály 410, 412–413
- Váradai Szabó György 210
- Varga Imre 194, 268, 271–272, 401, 410–411,
697
- Varga István 335
- Varga János 674
- Varga József 122–124, 518
- Varga Rózsa 728
- Vargyas Lajos 109, 113, 126
- Vargyasi Dániel István 300
- Vargha Balázs 268
- Vargha Gyula 519
- Vargha Kálmán 127, 163, 530–532, 728
- Varjas Béla 77, 86–89, 115, 125, 133, 142,
250–253, 396, 546, 635, 733
- Varjas János 339–340, 350
- Varkocs Tamás 543

- R. Várkonyi Ágnes 15, 268, 270–271, 400, 442, 539–540
- Várkonyi Nándor 376
- Varloot, Jean 160
- Városi István 114
- Varsányi Péter István 391
- Vas Andor 757
- Vas Gereben 375, 675
- Vas István 271, 578, 728, 749–750, 758
- Vas Mihály 470
- Vasarely, Victor 378
- Vásárhelyi András 88
- Vásárhelyi Judit 733
- Vásárhelyi Miklós 134
- Vass írnok 652
- Vay József 522
- Véber Károly 73
- Vecsei István 241
- Vecsey Sándor 4
- Vedres István 562
- Veégh Sándor 121
- Végh főjegyző 652, 655–656
- Veiland 657
- Verancsics Antal 544–546
- Veres András 1, 407, 517
- Veres László 213
- Veres Pálné 129
- Veres Péter 234, 730
- Veresmarti Mihály 631
- Veress Endre 49, 141, 545
- Vergilius (Publius Vergilius Maro) 137, 139–140, 146–147, 277, 279, 281, 286–287, 302, 304, 339, 341–342, 344, 347, 367, 373, 461–462, 465
- Verlaine, Paul 250, 399, 580
- Verseghy Ferenc 101–105, 157, 266, 274, 292, 302, 366, 420, 482, 521–523, 570
- Vértesy Miklós 459
- Vesalius, Andreas 302
- Vészi József 519
- Vezér Erzsébet 520, 583
- Vianu, Tudor 121
- Vidos, B. E. 563
- Vincze Gábor 45, 51
- Virág Benedek 216, 275, 292, 420, 435, 508, 522–523, 562, 570, 652–653, 663
- Virágh László 539–540
- Vita Zsigmond 354
- Vitályos László 518–519
- Vitet, Louis 40
- Vitkovics Mihály 267, 428, 434–435
- Vitnyédy István 723
- Vízkelety András 637
- Voigt Vilmos 75, 125, 275, 413
- Voinovich Géza 52, 56, 356
- Voisine, Jacques 132
- Volaterranus (Raffaele Maffei) 306
- Voltaire (François-Marie Arouet) 92, 94–100, 103–104, 106–107, 246, 267, 301, 339–350, 372, 507, 523, 571, 590, 742
- Vörös Ferenc 653, 655–656
- Vörös Imre 272
- Vörös Károly 389
- Vörösmarty Mihály 59, 128, 133, 207, 218–219, 257, 368, 391–392, 427–428, 431, 434–437, 440, 444, 506–509, 512, 516, 522, 525, 584, 587, 670, 747–748, 750
- Vulcan, Iosif 121
- Vunts 659
- Wagner, Richard 587
- Waldapfel József 148, 267, 273, 423
- Wallaszky Pál 292, 294, 296–307
- Warren, Austin 406, 528
- Wass Benjamin 419
- Wathay Ferenc 636
- Wéber Antal 9, 268, 393
- Weber Arthur 670
- Weber, Max 126
- Weber, Peter 158
- Wehrli, Max 528
- Weil, Simone 752, 754
- Weisz Gyula 241
- Weisz Gyuláné Löw Terka 241
- Wekerle 666
- Wellek, René 406, 528
- Weöres Sándor 133, 376–378
- Werbőczy István 622
- Werfel, Franz 236
- Werner Adolf 649
- Wernher György 459
- Wesselényi Ferenc 400, 638
- Wesselényi Miklós 675
- Wessely, Eugen 515
- Weszely Ödön 150
- Weszprémi István 275, 295, 298–300, 302–303, 340
- Whitney, Geoffrey 118
- Widgery, Alban G. 91
- Wieland, Christoph Martin 154, 161, 521–522, 747
- Wiesel, Élie 130
- Wilde, Oscar 72, 602
- William of Occam 13, 17–18
- Wilmer, Clive 749
- Wimmer Éva 275
- Winckelmann, Johann Joachim 523, 746
- V. Windisch Éva 195, 530, 532

- Winter, Eduard 266
 Wolf, Johann 553
 Wolff, Christian 7
 Wolleb, Emmanuel 742

 Young, Arthur 341, 347

 Zabolai Kis Sámuel 482
 Zacharias Chrysopolitanus (Zacharie de Besançon) 536
 Zaciu, Mircea 122
 Zadányi Éva 481, 483
 Zádor Anna 275, 746
 Zádor (Stettner) György 392, 435–436
 Zákonyi Mihály 45–47
 Zalán 622
 Zalán Tibor 134
 Zalánkeméni Péter 47
 Zalka Máté 255–256
 Zalonyi Nagy József 471–473
 Zathureczky Gyula 271
 Zeiller, Martin 322
 Zemplényi Ferenc 539
 Zentai Mária 410
 Zichy Antal 204
 Zilahy Károly 516
 Zilahy Kiss Károly 443
 Zilahy Lajos 355–356, 534

 Zilai Sámuel 724–727
 Zimándi P. István 429
 Zimányi Vera 268
 Zingerle, J. 461
 Zinovjev 731
 Zolnai Béla 583
 Zombori Bálint 661
 Zombori István 539
 Zotter, Hans 210
 Zoványi Jenő 544–550, 554, 556, 636, 695–696
 Zrínyi György 292
 Zrínyi Ilona 415
 Zrínyi Miklós (XVI. sz.) 288
 Zrínyi Miklós 60, 137, 139–140, 143, 145, 269, 277–290, 293, 301, 304, 321, 366–368, 373, 432, 635–636, 653, 722–724
 Zuber Sándor 655
 Zweig, Stefan 595–596
 Zsámboky (Sambucus) János 115–118, 283–285, 289
 Zschorn, Johann 409
 Zsigmond király 537, 667, 670
 Zsigmond Ferenc 166
 Zsilka Tibor 74
 Zsindely Endre 481, 483–484
 Zsirmunzsikij, Viktor Makszimovics 406
 Zsolt Béla 578, 588, 590–592, 594–596

ISMERETELMÉLET ÉS IRODALOMKRITIKA ERDÉLYI JÁNOS
GONDOLATRENDSZERÉBEN

Amikor az ismertebbtől a föltáratlan felé haladva előbb Erdélyi János irodalomkritikai normáit vesszük szemügyre, majd ismeretelméleti álláspontját mérjük be, e látszatra távoleső gondolati alakzatok rendszerbe illeszkedésének megvilágításával, s végül összhangjuk jelentésének értelmezésével egy nemegyszer méltatlanul kisebbitett gondolkodó esedékes perújrafelvételét szeretnénk előkészíteni. Mert hiába tudjuk, hogy „a magyar filozófiai kultúra hiányának” okain tépelődő Lukács György már 1910-ben mennyi erőt tudott meríteni, „a nagy filozófia szükséges erőfeszítéseitől való irtózás” közegellenállásával szemben, az elméletre szoktatást élethivatásként kitűző Erdélyi hitvallásából,¹ mégiscsak azt az 1948-ból származó ítéletet citálják tőle egyetértőleg ma is,² mely szerint a XIX. század nem „termelt ki” olyan magyar gondolkodót, „akit – határainkon kívül – akárcsak tisztos másodrangúnak is lehetne számítani”.³ Bár akad már irodalomtörténész, aki szerint Arany nagykorósi lírájáról „napjainkig a legmélyebb elemzést” Erdélyi adta,⁴ kritikusi életművéről máig nem tűnt el egészen „az esztétikailag oly kevésbé fogékony esztétikus” „akit még újabb kritikánk is érdemén felül becsül” Babitsól (még 1910-ben) ráütött bélyege.⁵ 1940-ben egy irodalomszemléletének fejlődésvonalát végigkövető tanulmány hiába üdvözli benne a *nemzeti klasszicizmus* később nagy tért hódító fogalmának megteremtőjét, s a *Pályák és pálmák* kései népiesség-értelmezésében „a mai magyar irodalomtörténet vérszerinti őst”, összefoglaló értékeléséből végül mégis a politikai valóság elől elbujdosó „irrealista” képe rajzolódik ki, aki „a filozófiai művelődés légvárát építgette”, s mint „örök magyar álmodója egy teljesülhetetlen álomnak”, „nagyszerű illúziót kergetett”.⁶ S bármennyi értékmentő jószándék vezette is, tegyük fel, az 1950-es évek reprezentatív (bár filológiai nem túl aggályos) Erdélyi-tanulmányát író tollat, az életmű értékeit a szabadságharc előtti munkásságra korlátozza: Erdélyi 1849 után „nem volt képes arra, hogy a kritikus igazi funkcióját teljesítse” és ellenszert nyújtson „az irodalmi Deák-párt áfiuma ellen”(1), *A hazai bölcsészet jelenében* „filozófiai álláspontjának végső csődjéig jutott el”, egész 1849 utáni bölcséletével pedig egyenesen „a magyar reakciós filozófiai fejlődés egyik kezdeti láncszemévé” vált.⁷ Megérett az idő arra, immár a kritikai összkiadás első, eddig hozzáférhetetlen anyagot is tartalmazó kötetének birtokában, hogy fellebbezzünk a sárospataki gondolkodó ügyében.

¹ LUKÁCS György, *Arról a bizonyos homályosságról Válasz Babits Mihálynak* Nyugat, 1910. dec. I. III. évf. 23. sz. Kötetben: LUKÁCS György: *Ifjúkori művek (1902–1918)*, Bp. 1977. 783. Vö. még uo. 578.

² LADÁNYINÉ BOLDOG Erzsébet, *A magyar kultúra „afilozofikusságáról” a XIX. század második felében*, FilSzle 1980. 890.

³ LUKÁCS György, *Új magyar kultúráért* Bp. 1948. 13.

⁴ VERES András, *Erdélyi János és Az ember tragédiája*, in *Mű, érték, műérték. Kísérletek az irodalmi alkotás megközelítésére*, Bp. 1979. 204.

⁵ BABITS Mihály, *Petőfi és Arany*, Nyug. 1910. II. 1577–1590. Kötetben: BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok I–II*. Bp. 1978. I. 179–180.

⁶ HARASZTHY Gyula, *Erdélyi János irodalomszemlélete*, Bp. 1940. 24., 48.

⁷ HELLER Ágnes, *Erdélyi János*, in *Filozófiai Évkönyv*, I. évf. Bp. 1952. 457., 473., 470.

Kritikáinak egyes ítéletei mögött jól kitapinthatók művészetelméleti felfogásának általános elvei, s bár az utóbbiakat pusztán az előbbiek segítségével is rekonstruálni lehetne, érdemes az elméleti megnyilatkozásokkal kezdeni, s azután figyelni meg nézőpontformáló átsugárzásukat a gyakorlati kritika területére. A *Szépészeti alapvonalak* szerint a művészeti szép, „(…) szellem által születvén és újra alkotvatván, magasabban áll a természeti szépnél (…).” A művészet feladata, hogy a látszatban kiemelje a lényegét, külsővé tegye a belsőt; a látszatra szükség van, mert nélküle nem ismerhetnénk a lényegét sem; a műalkotás azonban nem lehet „(…) pusztá látszat, hanem odamutatás a magasb valóságára (…).”; a mű „(…) érzékeinkért van ugyan, de nem mint érzéki tárgy (…), hanem „(…) érzéki alatt szellemet ad (…).” A művészetnek tehát „(…) tartalma az eszme, melynek előállítási formája az érzéki képes forma”. Értéke attól függ, „(…) minő egységes és belső módon vannak egymásba áttéve alak és eszme”. Maga a szép sem más, mint határozott alakkal bíró eszme; közvetlenül, de eszmét képviselve jelenik meg előttünk, „(…) külső egységében egyetemességre mutat (…).” Külső léte a fogalom megvalósítása, azaz „fogalom” és „tünemény” egységbe forva teljesen áthatják benne egymást, fölismerhetővé téve a „célirányosságot”, „elevenséget” és „jelentésséget” (Erdélyi itt Goethe „Bedeutung”-jára hivatkozik). Művészetéről csak annyiban beszélhetünk, amennyiben eszme „lelkesíti”. A tények meghaladása Erdélyinél valami túlmutató, mögöttes valóság tüneteiként való értelmezésükkel történik meg: „(…) nem a külsőt kell utánózni, hanem a lelkes külsőt, azt a külsőtől, mi lélekremutat. Ezen tisztítás, megválasztás szüli az eszményt.”⁸ Ha így módon leválasztjuk tehát a *Szépészeti alapvonalak*ról a szimbolikus, klasszikus és romantikus művészetnek a hegei esztétikából átvett hármas elméletét, a művészet lényegére és a szép természetére vonatkozó megállapításoknak ilyen, egy bekezdésbe sűrítendő esszenciáját szűrhetjük le.

Az ebből logikusan következő normakészletet mintegy munka közben lephetjük meg a Budapesti Szemleben közzétett tanulmányában, mely egy esztendő lírai termését veti kritikai vizsgálat alá (*A legújabb magyar líra*, 1859). Székely Józsefet például azért tartja jobb költőnek, mint ahogy a közvélemény megítéli, mert versei minden művészi fogyatékosága dacára még cinizmusa és embergyűlölete is „(…) legalább a szellemvilágban veszik kezdetüket, lelik alapjukat; az ő dalai legalább szeszélydalok, azaz nem pusztá kézzelfogható, rossz és ócska empiria”. Tóth Endre viszont versei nagy részét „(…) az érzéki közvetlen világból (…).” veszi, ráadásul képzeletének túlzásaival „kinagyítja” a természetet s így „(…) magánkülvilé emeli, azaz, a mi külső, mintegy még külsőbbé teszi, holott úgy is a mint van, költőnek leginkább és csak annyiban igaz és szép, a mennyiben belsőre, azaz szellemvilágra viszonylik és mutat, melynek másolata épen az emberi lélek”. Az a néhány verse a legjobb, amelyekben sem önnön képzeletének, sem a külső természetnek nem engedett egyoldalúan teret, hanem „(…) a fölismeret külvilág kivonatát, lényegét idomítá költőisége szerint”. Művészetét ilyenkor „szellemi forrása”, „eszményi eredete” emeli föl, a „kebel” „teremtő hozzájárulása”, mely nélkül „pusztá élet”, „durva természet” maradna. S amikor Erdélyi egy harmadik költő, Tóth Kálmán egyik verséből azt véli kiolvasni, hogy a szerző nagyobb dolognak tartja az érzést az erénynél, úgy véli, okvetlenül „szemére kell lobbantani” tévedését.⁹ Ha meggondoljuk, hogy az érzés Erdélyi számára itt nyilvánvalóan pusztá belső tény jelentett, míg az erény ennek választott értékrendszeren nyugvó, etikus belátásra épülő átértékelését képviselte, akkor a költő rangsorának ilyen kiigazításában a tényfelülbírlás elvének¹⁰ lappangó értékrendjét láthatjuk működni. Ezt az értékrendet avatja normává akkor is, amikor javára írja a költeménynek, hogy túljut az empirián, vagy amikor elmarasztalásként említi, hogy a vers megreked a külsődleges érzéki valóságnál, anélkül, hogy azon keresztül a belsőre, szellemire utalna. A művészet eszmekifejező funkcióját hangsúlyozó elméleti állásponttól logikus és rövid út vezet a gyakorló kritikus normaválasztásához.

⁸ ERDÉLYI János, *Szépészeti alapvonalak*, in *Tanulmányok*, Bp. 1890. 508–509., 513., 516–518., 530., 536.

⁹ ERDÉLYI János, *A legújabb magyar líra* (1859) Budapesti Szemle, 1859. Kötetben: *A magyar líra, 1859* címmel, ERDÉLYI János, *Tanulmányok* 108., 118–119., 121–123., 136–137.

¹⁰ Ennek korabeli érvényesüléseit külön összefoglaltuk, *A kritikátörténet korszakformáló elve 1849–1867*. ItK 1981. 153–162.

Esztétkai alapelvek és kritikai normarendszer összhangjának legbeszédesebb dokumentuma az az értékítéletbeli módosulás, mely Erdélyi, Arany és Gyulai népiesség-felfogásában az ötvenes évek vége felé beállott, s az a valóságos kritikai hadjárat, melyet a népiesség elfajulása, az ún. *kelmeiség* ellen folytattak. Ez a hadjárat a pusztá anyagságon túljutó, esetleges tényeket meghaladó, eszmét kifejező művészet védelmében szállt síkra, s értékes kritikai fölismerések tudatosítására és nagy teherbíróképességű normakészlet kimunkálására adott alkalmat. Erdélyi, korai figyelmeztető cikke után (*Népköltészet és kelmeiség*, 1853), még Arany első folyóiratának megindulása előtt, a Budapesti Szemlében közölt tizenegyrészes tanulmányában fűjt riadót a kelmeiség ellen (*A legújabb magyar líra*, 1859), majd négy évvel később ugyanez lett főmotívuma az Ország hasábjain folytatásokban publikált tízrészes szemléjének (*A legújabb magyar líra*, 1863). A két tanulmány gondolatmenete természetesen simul egybe. Az első kiindulópontja a másodiknak is alap gondolata: ahogy Arisztotelész szerint az egészséges testben minden tag az egésznek van alárendelve, ugyanúgy kell a művészet elemeinek követniök „az uralkodó eszme szabályait”; a természet sötétségével, bizonytalanságával és anyagságával a művészet világossága, tudatossága és eszmeisége áll szemben. Ez az eszmeiség annyit jelent, hogy „(. . .) a gondolatnak meghódol minden elem és kelme, az egésznek a rész (. . .)”, s hogy a gondolat mint „vezérfény” minden kelmét átvilágít. A „kelme” a művészetben lehet népi vagy nem népi, jelentőségét azonban semmiképp sem szabad eltúlozni: a gondolat „megjelenik benne”, de nem zárkózik örökre belé; „(. . .) az erő nem az anyagban rejlik, hanem azon viszonyokban, melyek közé az anyag jut; s a művészet eszmeiségét sem az elem vagy kelme határozza, hanem azon fenségesség, mellyel ezeket uralkodása alá veszi.” Ezzel szemben az újabb magyar lírában „(. . .) követelő fontossággal lépett föl a részlegesség, a kelmeiség (. . .)”, s mivel az efféle fordulat mindig visszaélés, mely a szép fogalmának eltorzulásából következik, az ilyen művészet „(. . .) sohasem forrhatja ki magát esztétikai épségé, egészletté”.¹¹ A kritikának éppen ezért, bármekkora is a „fölszemvés” iránta,¹² szembe kell szállnia az esztétikailag téves irányzattal.

Az általános helyzetkép ilyen fölvázolása és a kritikai nézőpont kijelölése után egyes költőkről frott kritikák füzérét kapjuk, melyekből költészetük sajátos jellege, egyéni világa is kirajzolódik, az értékítélet azonban mindig „eszme” és „kelme” adott viszonya befolyásolja. Szelesteyvel például az történt, ami közös sorsa azoknak, „(. . .) kik a tényeket mintegy földrajzi kiterjedések után mérik a fölszínen, s nem ékelik át a gondolkodás beható mélységével (. . .)”: rabul ejtették a részek s nem tudott eljutni az egészhez. Korábban az eszményi szférájában mozgó versei annyira légnemű elemekből álltak, hogy nem volt, ami formát kaphasson bennük, a forradalom után viszont a vidékiességhez és „(. . .) a vaskos és vastag tapasztalás eseléki adataihoz (. . .)” pártolt át, népi szólásokhoz és helyszínekhez folyamodott, és „(. . .) azon biztonsággal, melyet a tárgyak úgy léte, számszerint kimutatható érve kölcsönözhet a meggyőződésnek (. . .) felállítá a kelmeiség teoriáját (. . .)”, s ezzel a „mellékest”, „járulékit”, „valót”, „eselékit” és „napit” tette a „lényeges”, „állagi”, „valódi”, „szükségszerű” és „örök” helyébe. A népi és nemzeti költészet különválasztásával Szelestey kettétörte a költészet egyetemes eszméjét; a népi költészetet a nemzeti alapjának hirdette, holott az ikek nem lehetnek egymás szülei; a tapasztalati tényeket „ideális fokra” emelte, holott „(. . .) a tények nem idealizmus magukban, sem az idealizmus nem tény magában, hanem ép egészletet, konkrét teljességet a kettő ad együtt”. Szelestey elve, a „tényszerű költészkedés”, tehát esztétikailag hibás. Ezután költeményeinek részletes vizsgálata következik, ahol is – kő kövön nem marad.¹³ A tényfelülbírálás attitűdjének és elméletének irodalomkritikai alakváltozata domborodik itt ki: Erdélyi, a népiesség egykori elméletírója s a népköltészet korai gyűjtője, a tények bálványozása s távlatlanság szükkörűség miatt elutasítja a „népvidékiség” poézisét, s nemcsak Szelestey másodrendű költészete fölött tör pácát, hanem a népi költészetet a nemzeti alapjának megtevő szemlélet fölött is. A számba vett tények szellemi meghaladására ösztönző szemléleti beállítódás, a szabadságharc és kiegyezés közti kor átfogó művelődéstörténeti tendenciája nemcsak a népiesség értékes növényét segített megszabadítani a rábujázó gyomtól, hanem része volt abban is, hogy a népiességnek a kultúra egészében elfoglalt helyét kisebbnek kívánta már ez a kor, mint a forradalom előtti.

¹¹ ERDÉLYI János, *A legújabb magyar líra* (1859), in *Tanulmányok* 58., 59–60.

¹² Uo., 6.

¹³ Uo., 62., 87–91., 93., majd a részletes verselemzéseket 1. 94–106.

A kelmeiség, „vidékiesség”, „népvidékiesség” költészetének napja különben, véli Erdélyi 1859-es tanulmányában, már le is áldozott, s talán az emelkedés is megkezdődött, ha nem ért is még föl a magyar költészet a hanyatlás előtti szintre.¹⁴ Székely József költészete több szempontból kifogásolható, de legalább nem merül ki a kézzelfogható megverselésében.¹⁵ Tóth Endre fantáziája nemesebb annál, „(. . .) mely a testest szereti s csak a kézzelfoghatón akad meg (. . .)”; Zalár azonban megintcsak azok közé tartozik, akik „(. . .) a tényeket, legyenek valóság vagy képzelődés tényei, szakadozott-ságukban (. . .)” méltányolják; az ő „reál fejébe csinált” verseiben „iparstatisztikai adatok” is feltűnnek.¹⁶ Az egyik tényező, amely Vajda Jánost is „maivá bélyegzi”, hogy az érzéki használata helyett, mely szellem és anyag „egymásba áttörése” volna, a „testinek kultusza”, az „anyagiság tisztelete” jellemző rá. Vajdának mégis „(. . .) érdemül kell (. . .) felróni, hogy nem sokat törődött a népi elemmel másképp, mint a művészet fölitéi kívánják. Ő kellő becsre szállította le a népiesség elemét, azaz nem nézte célul, miképp Szelestey, hanem alárendelt mozzanatul vagyis eszközül, mint Arany; s ez szerencséje.”¹⁷ A szemügyre vett költők jellemzése és értékelése mögött jól látható a következetesen megőrzött nézőpont, mely a művészet eszmekifejező funkcióját emeli ki, tényeket meghaladó költészetet igényel, s a népiesség szűkebb körre vonását szorgalmazza.

Ez viszi a vezérszólamot a négy évvel későbbi tanulmányban is, sőt ennek hangja, ha lehet, még szigorúbb. Igaz, itt is megjósolja, hogy a „baj” már vége felé jár, előbb-utóbb „(. . .) a népi elem megszűnik uralkodni lenni, s a művészet egyetemes országában kellő mértékre vonatván alá, fog hatni mint egyes alkatrészt vagy kémiai vegyület (. . .)”, de azt is látja, hogy számos olvasó „belé szerelmese-dett” az elmúlt két évtized népies költészetébe. Pedig, kérdezi, mit adott a „népköltészet”? „Igen sokat, ha kelmére tekintünk, s igen keveset, ha művészetre gondolunk.” A népballadák remekléseinek titka rejtély marad, melyet sem utánozni, sem mintául venni nem tanácsos; egyébként is, a legsikerültebb népi alkotás sem „(. . .) állhat föntebb az öntudatos művészi alkotásnál, melyben szabad cél, öntudatos irány, minden titkokig átlátszó tisztaság uralkodik”.¹⁸ A népköltészet „sokat használt”, ám „(. . .) kivételesen oly ferdüléseket mutat, mint a régibb költészetben akár a nemzeti és politikai, akár az ó klasszikai vagy új európai modor”. A mirtusz és ciprus helyét elfoglalta a délibáb és holdsugár, az érzélgős helyét a betyáros, az új „eszmedivat” azonban éppoly unalmassá vált, mint a régi. Egyelőre az újítás vágya is csak újabb félszűzességhez vezet; s a korábbi tanulmányból ismerős helyzetleírás végén ott a kemény ítéletű hasonlat: mintha „sánták országában” járnánk.¹⁹

A kritikafűzér, ugyanazon nézőpont fonálára fűzve, ezúttal sem marad el. A „népvidékiesség” poézisével szemben, emlékezhethünk, az volt egyik kifogása, hogy túlságosan szűk körű, részlegességbe zárja s külsőségeknek, esetleges tényeknek rendeli alá a költészetet. Kuthen költészetében e jelenség vallásos változatát ismeri fel.²⁰ Vecsey Sándor műzsája „pedestris musa”, a mindennaphoz vonzódik. Jó, ha a képzelet a szeméten is megtalálja a gyöngyöt, de hiba, ha csak ott találja meg, veti ellen Erdélyi, hiszen a költészet „(. . .) nagy gondolatok hordozója (. . .)”, tárgyainak „felsőbb világát” nem szabad elutasítani, a pacsirta leszáll ugyan az útra, de énekelni a magasba szokik fel.²¹ Bulcsu Károly tanultabb költészete helyesen tette, hogy „(. . .) a szép iránt megoszolhatatlan szeretettel fordul minden tájhoz, minden időhöz, hol azt meglelheti (. . .)”. Esztétikai meggyőződés és keserű történelmi tapasztalat mondatja Erdélyivel, hogy itt volt már az ideje „(. . .) visszatérni (. . .) a szép műlthoz, közelebb hozván egymáshoz a századok távolát, a népek ízlését, mert magában egy nép sem állhat fel többé, s úgy nem állhat fel ízlés, mint politika tekintetében”.²² Thaly Kálmán *Kárpáti kürt és Székely kürt* című verseskötetei, melyekhez költőjük saját bevallása szerint „(. . .) fáradságot nem kímélve

¹⁴ Uo., 106–107.

¹⁵ Uo., 108.

¹⁶ Uo., 116., 139., 145.

¹⁷ Uo., 151–152., 153–154.

¹⁸ ERDÉLYI János, *A legújabb magyar líra* (1863) Ország, 1863. Kötetben, *A magyar líra, 1863* címmel: ERDÉLYI János, *Tanulmányok* 193–194.

¹⁹ Uo., 194–195.

²⁰ Uo., 201–202.

²¹ Uo., 208., 209., 212–213.

²² Uo., 195., 224–225.

gyűjté a daltárgyakat (. . .)”, azt bizonyítja kritikusa számára, hogy „(. . .) a daltárgyak fejére szaporodnak az embernek (. . .)”, míg nem úgy belezavarodik „(. . .) a hazaiba, helyszerűbe mint kelmébe, hogy mindig fog még hiányozni valami belőle (. . .)”. Ez szükségszerű is, hiszen „(. . .) a tárgyi világnak az a makacssága van, hogy soha sem végződik be, ha nincs elé határ vetve a feldolgozó szellem által”. Thaly azok közé tartozik, akik hajlamosak „(. . .) a kelmeiség túlbecsülésére, a történelminek egyszersmind költői gyanánt vételére”.²³ Zalár egyes kifejezései viszont „a régi hyperidealizmushoz” térnek vissza.²⁴

Erdélyinek ezekben a tömör kis kritikáiban egységbe forr a mindenkori tények figyelembevételét és meghaladását igénylő esztétika a költészet történetének korábbi egyoldalúságait szintézisre váltani kívánó hegelies fejlődésértelmezéssel, a népiesség igazi értékeit változatlanul szíven viselő költő-kritikus aggodalma a „népvidékiség” beszűkítő hatását ismerő s a kelmeiség kultuszát elutasító teoretikus erélyes figyelmeztetésével. Esztétikai alapelvei önmagukban is indokolhatnák a kelmeiség elleni kritikai küzdelmét, hozzájárult azonban ehhez 1849 történelmi tapasztalata, a magyarság magára maradása és a szabadságharc bukása, s az abszolutizmus túléléséhez erőforrásként nemzeti egységet kívánó ideológiai korszükséglet is. „Falu vagy vidék, köznép vagy úrrend, végelemzésben, nem oly szűkkörűség-e, hogy a legköltőibb gondolat is elsoványodik, mihielyt hozzájok mérsékeltetik?” – kérdezte az 1849-es tanulmányban,²⁵ 1863-ban pedig, mint láttuk, a népiesség elhúzódo hegemoniáját *bajnak* nevezi, s azt vallja, hogy önmagában egyetlen nép sem „állhat fel”, sem az ízlés, sem a politika területén. A két tanulmány egybecsendülő állásfoglalása óhatatlanul fölidézi az egykori hangot, mely még egészen másra tanított. Petőfiét, aki első levelében, 1847. február 4-én, a *Toldi* fölötti meglepett örömeiben, így írt Aranyhoz: „Hiába, a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá! ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék (. . .)”.²⁶ E hang végső elhallgatásától Erdélyi első tanulmányáig tíz, másodikikig tizennyeg esztendő telt csupán el, más viszonyok közt talán nem hosszú idő. Itt hosszú: a népiesség átértékelésének jelképérvényű, önmagán túlmutató mozzanatán is lemérhetjük, mennyire más már ez a kor.

II. 1. A „tárgyilagosság” kitégítása: bevezetés Erdélyi ismeretelméletébe

Ismeretelméleti előfeltevéseinek vizsgálatához kiindulópontként azokat az érveit tanácsos szemügyre vennünk, melyekkel a filozófiától elvárt „életrealitás” követelményét a magyar filozófia kibontakozásának akadályaként hárítja el. Szerinte ugyanis ez a követelés „a tárgyilagosság elégtelen felfogásából” eredt, abból tehát, hogy „e kategória igen takarékosan pusztán a tapintható vagy érzékelhető világban mondatik érvényesnek, mikor hit, isten, halhatatlanság stb. metafizikai lények aztán nem bírhatnak tárgyilagossággal, s az eszme *csak* eszmének marad az érzékeinket meghaladó túlbán, létrejöhethetetlen elvontságban”.²⁷ Erdélyi a korabeli eszmekincsből jó érzékkel szűrte ki a pozitívista tendenciákat, és sokoldalú bírálatukat adta; az idézett mondat tulajdonképpen a pozitívizmus ismeretelméleti kritikájának kezdete nála. Azért kárhóztatják elsorvadásra a filozófiát (s nemcsak annak „metafizikai”, hanem minden spekulatív ágát) a reáltudományokkal szemben, mert életrealitást, gyakorlati hatékonyságot kérnek számon mindenben, s a filozófiát életidegen, valóságos létet nélkülöző, meddő konstrukciónak vélik. Pedig a „tárgyilagosságot”, tehát a tárgyszerűen megismerhető, ellenőrizhetően valóságos létezés rangját szerinte tévedés eleve csakis a kézzelfogható külső valóságra korlátozni, ahogy Szontagh Gusztáv tette,²⁸ hiszen az érzéken túli elvont eszme is hozzáférhető, hatékony és teljes jogú része a valóságnak. Erdélyi a világnézeti meggyőződést történelem-

²³ Uo., 251–252., 253.

²⁴ Uo., 265.

²⁵ ERDÉLYI János, *A legújabb magyar líra* (1859), in *Tanulmányok*, 126.

²⁶ Petőfi Sándor Arany Jánoshoz, 1847. február 4-én. In *Arany János levelezése (1828–1851)* Krk. XV. Sajtó alá rendezte SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István. Bp. 1975. 50.

²⁷ *A hazai bölcsészet jelene*, in ERDÉLYI János, *Filozófiai és esztétikai írások*. Sajtó alá rendezte T. ERDÉLYI Ilona. Bp. 1981. (A továbbiakban: FEI) 54.

²⁸ *A magyar Parthenon alapjai. Szontagh Gusztávtól*, in FEI, 104.

formáló tényezőknek, a történelmi tények létrejötténél bábáskodó hatóerőnek tekintette, másrészt a nyelvileg leírt tényállásban mindig érezte a nyelvi közvetítésben lappangó létértelmező erőfeszítés alakító hatását is;²⁹ részben ezekkel függhet össze, hogy a megvalósult, kézzelfogható tények tartományán kívüli eszmék világát is a „tárgyilagos” és komolyan veendő valóság rangjára emelte. Ahogy a tényekről megsejtette, hogy létrejöttükben eszmei mozzanat is közrejátszott, itt az eszmeiről állapította meg, hogy nem szükölködik a „tárgyilagosság” státusa nélkül.

A külső tények és belső tudati tartalmak éles és merev választó vonalának feloldásával az irodalomkritika szempontjából is fontos műveletet hajtott végre, hiszen a pozitívizmusból később kinövő logikai pozitívizmus majd éppen a „verifikálható” külső tényekre szorítkozva fogja az esztétikai értékítéleteket ellenőrizhetetlen és értelmetlen látszatkijelentésekké, pusztá érzelmi reakciókká lefokozni, melyek legfőbb szociológiai szempontból lehetnek tanulságosak. Ezzel szemben ő elvetette a „józan ész” szűkös álláspontját, mely „igazságnak” csak az „érzéki valósulást” tartja, s így a közvetlenül tapasztalható túlmenő ítéletekhez is megteremtette a jogalapot. Szerinte, amíg a józan ész kezdetleges bölcsészete, „elvonván (abstrahálván) egymástól a tárgy jegyeit, örökösen különít, s különítéseiben makacsul megmarad”, addig még a dolgok részlettulajdonságokat egybefoglaló fogalmáig sem juthat el, megreked a jelenségek egy-egy aspektusának önállósult érzékleti képénél; náluk a fogalomalkotáshoz kellő szellemi hozzáadás, „a gondolat csak gondolat; eszmét, gondolatot tárgyilagossá lét nem illet; (sic – DP) ezek egyedül akkor valók, ha érzéki szemlélet járul hozzájuk.”³⁰ A közvetlen tapasztalatban föltároló s részletet egészként álcázó érzékleti képen a megismerésnek túl kell jutnia, az abban adottat ki kell egészíteni olyan elemekkel, amelyek nincsenek meg benne; a kézzelfoghatóra korlátozott „tárgyilagosság” a megismerési folyamatnak is útjába áll. Szontagh álláspontját, mely a tudomány becstét „igazságától” és „életrealitásától” tette függővé, s melyben joggal láttak „a pragmatizmus igazságelméletét” előrevetítő kezdeményt,³¹ Erdélyi a „tárgyilagosság” státusának e radikális kiterjesztésével is bírálta: a nem kézzelfogható tudati tartalmak komolyan veendő valóságát és tényalakító hatását fölfedve a közvetlenül alkalmazható és anyagi hasznot hozó tudomány, illetve a lételméleti vizsgálódások nem életrealóknak kikiáltott bölcselate közti különbséget minőségiből fokozatíva értelmezte át.

S itt már elég közel kerülünk ahhoz, hogy Erdélyi ismeretelméletének alapvonalai kirajzolódjanak. Jellemző, ahogy szembeállította egymással a „lélektani” alapú és az „eszmei” elvű filozófia híveit. Az utóbbi irányzat, melyhez magát is sorolta, végigjárta a szellem fejlődésének három (bevallottan hegelies) lépcsőfokát, a megkülönböztető elsőt, a reflektáló és absztraháló másodikat, végül a spekulatív harmadikat, s így „a tapasztalást és gondolkodást nem állítja szemközt egymás ellenében”, „nem oly egyoldalú, hogy kizárná a tapasztalást”, hanem a korábbi fejlődési fokokat is „magával emeli”. (Az utóbbi kifejezésben könnyű fölismerni a hegeli *aufheben* fordítását.) A „lélektani bölcsész” ezzel szemben nem tud túljutni „a tapasztalás és gondolkodás egymástul elszakasztott” elméletén.³² Ezt az ismeretelméleti dichotómiát Erdélyi több írásában igyekezett cáfolni. Elképzelhetetlennek tartotta, „hogy az érzékek és ész, mint ismeretforrások, egymást kizáró, különvízű két kútfő volnának; (. . .) az ismeret (. . .) akármely forrásból eredjen, utoljára is ismeret és száz csatornából is együvé foly a tudalomban, elfittetetik az észben”, mely az ítéletre és okoskodásra képtelen érzékkel szemben „a döntő bíróság” szerepét tölti be. Az ész egységesítésre áhítozik, s ezt áhítozva a természettudósok úgy akarnak eleget tenni követelményének, hogy az ésszerű egység kimutatása, az ésszerűen egységes magyarázat érdekében – programjukhoz képest következetlenül – túllépnek a tapasztalati igazolhatón, például „minden tapasztalatiságnak, a lég, meleg, világosság körül, egy egy parányt vesznek fel alapjául, s állítják tapasztalati létökre azt, amit soha nem látnak, éreznek a parányt; s ama becsvágytól, hogy észiek, ésszerűek legyenek, maguk ellen bizonyítanak”. Ez az idézet a pozitívista tapasztalatiság verifikációs elvének (korát megelőző) ismeretelméleti alkalmazása s egyben tökéletlen kivitelezését szemléltető (és kivitelezhetetlenségét sugalló) kritikája. Erdélyi szerint szükségszerű, hogy az egységhez

²⁹ ERDÉLYI János, *A hazai bölcsészet jelene*, in FEI, 35–44., 54.

³⁰ ERDÉLYI János, *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 80.

³¹ KORNIS Gyula, *A magyar filozófia fejlődése és az Akadémia*, in *Magyar filozófusok*, Bp. 1944. (Második, bővített kiadás) 35.

³² *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 127–128.

csak a tapasztalati tények meghaladásával juthatunk el: „Az egység eszmei lény; egység nincs másutt, mint az észben. Azt nem ki-, vagy megmutatni kell, hanem felfogni és kijelenteni. Az egység felfogása reveláció, nyilatkozás. Ha elő nem bírjuk állítani az elmében: sohasem találjuk meg a tényekben; ha nem ismerhetjük meg a szellemben, fölfedezhetlen marad előttünk a természetben.” Az egység keresésének legkülönbözőbb területeit és formáit felsorolva a teljes tapasztalati megalapozás elmáradására és a hit kiegészítő igénybevételére következtetett: „Az emberi elmének ilyes megnyugvása az egység eszméjében a kiemelt ismérvi ágak szerint (. . .) inkább hiten, mint tudáson, inkább lehetőségén, mint szükségszerűen alapon épül. (. . .) Ha nem csalódom, minden álláspont vagyis elismerése némely állandó törvényeknek morálban, természetben inkább hiten épül mint tudáson (. . .)”.³³ Az önmagára utalt tapasztalás elégtelenségére, a közvetlen empiria gondolati meghaladásának szükségességére célzott akkor is, amikor szerinte a filozófia számára igényelt „gondolkodásbeli szabadság” nem fér össze azzal, hogy „épen e szabadság a kültermészet, a tapasztalás, szóval a végesség korlátaiba szorítatik”.³⁴

Átvett és önálló³⁵ filozófiatörténeti értéktételei ugyancsak tapasztalat és gondolat egymásra utaltságának, szintézisük szükségességének felismerését hordozzák. Mind a Descartes-tól Wolffig, mind a Locke-i empirizmustól a francia materializmusig ívelő fejlődésvonal önmagukban elégtelen megoldásokat hozhatott csak: „Mivel mindkét rendszer egyoldalúlag indult, azaz egyik a tudatot, másik a létet tartotta elegendőleg szilárdnak; betölthetetlen mélység maradt közöttük a rendszer fejlődése folytán. Mert ha az ellentét egyik oldalával, mint önálló szilárddal tétetik a kezdet, az ellentét kiengesztelhetetlennek marad. Ama két irány, *Cartes-i* és *Locke-i*, már egyoldalúság, melyből eleven nem származhatik.” A hegeli filozófia nagy fegyverténye, mint a név említése nélkül célzott rá, éppen ennek az egyoldalúságnak a kiküszöbölése: „Csak az az életrevaló azonság, mely nemhogy elenyésztené az ellentétet, hanem inkább fölveszi magába és magává azonítja, mit csak a legújabb bölcsészetben látunk teljesedve.”³⁶ Másutt egyértelműen kiderül, mire utalt a *legújabb bölcsészettel*: „Hegel pedig összefoglalván mindazon fokozatokat, melyeken a gondolat fejlődése áthaladott, rendszert alkotta belőlök, melyben a tapasztalat mint kezdő ismérvi mód épen úgy megleli méltatását, mint a legfellelőbb eszmeiség, Locke mint *Cartes*, Baco mint *Fichte*; s atyja lón az általános eszmeiségnek (absolutus idealismus).”³⁷ Hegel szintézise a két alapvető filozófiai szemléletet, azaz „a lét és tudat, vagy valóság és eszmeiség nézeteit, bensőleg forrasztja össze (. . .)”.³⁸

A magát az eszmei bölcsészet munkásaihoz soroló s a magára utalt tapasztalás elégtelenségét hirdető Erdélyinek felelnie kellett a lélektani bölcsészet vádjára, mely szerint megvetette a tapasztalást és „teljesen maga szabadjára szeretne gazdálkodni a világgal”.³⁹ Felelete közel kerül ahhoz, ahogy a kritikai megközelítésmód lényegét később Greguss Ágost összefoglalta. Greguss úgy vélte, hogy a kritikai attitűd számára valaminek a „melegte csak annyiban tekinthető érvényesnek, amennyiben igazolható”, szemben a tekintélyelvi magatartás irányadó elvével, mely arra ösztönöz, hogy „a meglevőben meg kell nyugodni, mert éppen megvan”.⁴⁰ Erdélyi szerint pedig az eszmei felfogás híveit az különbözteti meg a *filozófiában* a lélektani bölcselőktől, hogy „nem tartják mindjárt életnagyságú, telivér igazságnak azt, a mi közvetlenül van, mert ez csak *van*; mi által még nem mondatik, hogy

³³ *Az eszmeelviség védelme*, in: FEI, 133–134.

³⁴ Uo., 129.

³⁵ Erdélyi gondolatrendszerének belső összefüggéseire és fő tendenciáira figyelve az átvett, illetve saját gondolat éles megkülönböztetése nem mindig lényeges: egyes gondolatainak sajátos rendszerbe illeszkedése olykor fontosabb, mint eredetük.

³⁶ *A szemlélődő bölcsészet történeti fejlődésében*, in: FEI, 383–384., vö. *Szilasy János filozófiai tanulmányai*, FEI, 122., és *A szemlélődő bölcsészet történeti fejlődésében*, in: FEI, 405., 407. Az ész Hegel szerinti, logikai ellentéteket is egységesítő képességéről és a *tertium non datur* meghaladásáról Erdélyi ugyanitt helyeslően ír: FEI, 386.

³⁷ *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 63–64.

³⁸ *A szemlélődő bölcsészet történeti fejlődésében*, in: FEI, 388., vö. 386.

³⁹ *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 127–128.

⁴⁰ GREGUSS Ágost, *Meddő költészet, termékeny bírálat*, in: *Greguss Ágost tanulmányai I–II*. Pest, 1872. II. 397.

valódiilag van; hanem úgy hisznek, hogy az ismérő tehetség maga fejlődés alá van vetve úgy az egyesben, mint az összes emberiségben; hogy az igazság *nem kész* jó, mely a szabad ég alatti »tárgyilag« világból napsugáron, lélekző csőn minden gondolkodás nélkül jön fejünkbe, hanem az inkább *készülő* és pedig az emberi szellem felvilágosultsága szerint megújuló, elémelő, örökös, lankadatlan törekvésben az általános felé.⁴¹ Az ismeret tehát nem kész és nélkülünk befejezett tények merő befogadása, hanem a megismerés folyamatától is alakított, a megismerő és gondolkodó képesség mindenkor fejlettségi fokától behatárolt, ezért viszonylagos, fejlesztésre szoruló és fejlődésre képes valami. A dolgok pusztá létezése, közvetlenül érzékelt otltélé még nem tarthat számat a teljes igazság rangjára, a teljes ismerethez mi is hozzájárulunk; szükséges az érzéki tapasztalat, de nem elégséges is egyben. Erdélyi itt egyik lehetséges értelmezését közelítette meg annak az ismeretelméleti felfogásnak, amelyet Marx számon kért Feuerbach filozófiájának elemzésekor: olyan megközelítésmódot tehát, amely a valóságot nemcsak mint szemlélt objektumot, hanem mint „emberi érzéki tevékenységet, gyakorlatot”, „szubjektíven” is felfogja.⁴² Ebbe az irányba lépett akkor is, amikor azt vetette az ellentábor szemére, hogy két ellentétes megismerési módról tanítanak, „a tapasztalás adatait készpénzül fogadván, elválasztják a gondolkodástól”, „holott sem a tapasztalás nem menne a gondolkodásba sem ez nem hatná meg azt, ha nem volna valamely közös érülközésök, szellemünkben”. Kifogásolta, hogy ezek a „kettősi” filozófusok „az elevent, az összerút eltépi, elválasztják egymástól”, így azután nem csoda, hogy végső bölcsességük egymással össze nem függő maximák gyűjteményében merül ki.⁴³

A megismerés történeti fejlődése nemcsak a tapasztalat felhalmozódásának, hanem vele kölcsönhatásban, a gondolati feldolgozás továbbhaladásának is függvénye. Ezt halljuk ki abból a gondolatsorból, melyet Erdélyi „az úgynevezett józan ész bölcsészei” által terjesztett elméletellenességgel szemben kifejt. Az ún. „egyezményes” filozófia ugyanis arra igyekezett korlátozni a (nemzeti karakter miatt úgyis arra hajló) magyar gondolkodást, amit a józan ész tanulás nélkül is, egyszerű belátás útján tudhat. Ez a törekvés, éppen egy külsőségeknél megrekedő nép számára, Erdélyi szerint kétszeresen kártékony. A „józan ésszel” együtt tenyészik a „babona, tudatlanság, tespedés, minden erkölcsi és anyagi rossz a döghalálíg”, az emberiséget előre vivő dolgokon viszont mindenkor fölfedezhetőek voltak „a gondolkodás mély és komoly, nyugodt és fenséges nyomai”. Az eszmetörténet nagy újítóira mindig a józan ész nevében dobták az első követ; Galilei, Széchenyi vagy Kazinczy esete egyaránt ezt példázza.⁴⁴ S itt a gondolatmenet logikája szükségszerűen veti fel az egyik legfontosabb érvet, mely a korszak legjobbjainak közös szemléleti előfeltevésére, a „bevezett” tények számbavételének és meghaladásának együttes kötelezettségére épül: „a józan ész mindig a bevezettet akarja, vitatja; újjá megeredni, megújodni már nincs módjában.” Miközben, hangzik föl Erdélyi hangszerelésében a hegeli téma, „a szellem (...) folytatja maga útját, viszi elő a világot”, a bevezetthez húzó józan ész „örömet ragaszkodik a kész igazságokhoz, melyeket valamely bölcsészeti vagy politikai felekezet valaha elvekké tett, mintegy örökig tartó érvényességgel felruházott.” Az efféle filozófiai, etikai, politikai tételeken kapva kap a józan ész, mert „oly kereken kiválnak az egészből”, s egyetemes érvényűnek vélt maximákat gyárt belőlük, holott „az emberi ész túlment rajtok” s igazságukat csakis saját helyükön ismeri már el. A *naturae convenienter vivere* szép gondolata volt a sztoának, de azért a vasútról, bármily természetellenes, nem mondunk le.⁴⁵

Mindezek után válaszolhatunk arra, mit értett Erdélyi pontosan „tárgyilagosságon”, s meddig terjed szerinte a tapasztalás hatósugara a megismerésben. A tárgyilagosság „több s magasabb fokozat, mint hogy éppen érzékeink elé tolatott volna minden nyomon”; „a dolgok pusztá külső léte, vansága (...), előttünk állása igen szegény fokozat arra, hogy meglelhessük rajta mindjárt a tárgyilagosságot”. Dehát mennyiben, mivel több a tárgyilagosság? Még a legföldhözragadtabb tapasztalatiságnak is el kell ismernie, hogy „a dolgok igazsága észrevétel útján nyilatkozik”, hiszen „gondolkodással járulunk a

⁴¹ *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 127–128.

⁴² Karl MARX, *Tézisek Feuerbachról*, in Ludwig FEUERBACH, *Válogatott filozófiai művei*, Bp. 1951. XLIV.

⁴³ *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 128.

⁴⁴ *A hazai bölcsészet jelene*, in FEI, 43., 57.

⁴⁵ Uo., 57.

tárgyakhoz, s valami belsőre jutunk bennök a megfigyelés által". A tárgyilagosság tehát nem „a tárgyak magok úgy, amint élnek tünetkeznek”, hanem „észí úton fölfedezett belső”. Az empirikus módszert hirdető filozófus is igyekszik eljutni a tárgyakban rejlő törvényekig, a merőben érzékinél magasabbrendű létig, „ott igyekszik tárgyilagosságban fogni fel valamit, ahol ennek törvényeit már fölfedezte”, tudván, hogy „a közvetlenség még nem szükségképi s igazolt észiség”. Egy növénynek külön-külön, időben is csak egymás után ismerhetjük meg levelét, virágját, gyümölcsét; a közvetlen tapasztalás életének egy-egy pillanatát vetíti elének, s ezek mindegyike szemünk előtt pusztul el, a növény „magvában, lényegében” közvetve mégis együtt vannak. A múlt, az időbeli eltávolodás kifejezési formája lesz egy „messzibb fekvő, érzékeink felett eső” létnek. A dolog lényege tehát a megismerési folyamat célpontja, amelyben már „a külsőségek megszűntek önállókul mutatkozni; azaz visszatértek az alapba”. A lényegben Erdélyi a fejlődő, változó dolgok egész múltjának, fejlődéstörténetének összefoglalását látta, „volttá tökélyesült” létet. A *volt* szóról jellegzetes elméletet fejtett ki: „atyáink valóban mélyelműleg, a spekulatív bölcsészet javára” hozták létre, s jó példája a nyelvteremtésben közremunkáló szerencsés filozófiai inspirációnak. Mindazok a részletek, amelyek közvetlenül nincsenek meg s a lényegben megvannak, „mint voltak vannak meg”, azaz a „volt” nem más, mint „meglevő múlt”. Erdélyi próbált a szónak „lehető alakot és értelmet összehozó” magyarázatot adni, sőt az ősapák nyelvteremtéséből kiolvasni vélt bölcséletet a hegeli filozófia fogalomrendszerébe is lefordíthatónak tartotta, mert szőféjtését azzal is kiegészítette, hogy „a *volt* = főlemett lét (aufgehobenes Seyn)”.⁴⁶ Egyszóval a közvetlen tapasztalás önmagában nem elég ahhoz, hogy eljussunk a mintegy visszatekintve összefoglaló lényegig,⁴⁷ melynek megragadása az igazi tárgyilagossághoz elengedhetetlen, ezért a pusztán empirikus mellé eszmei mozzanatot is segítségül kell vennünk.

II. 2. Ismeretelmélete és a hegeli „Wirklichkeit”

Az *aufgehobenes Sein* felbukkanása persze itt sem véletlen: Erdélyi filozófiájának Hegelhez való viszonya⁴⁸ föltáratlan ismeretelméleti mozzanatokot tartogat. Semmit sem avathat igazzá pusztán az, hogy tapasztaljuk, fejtegeti, a tapasztalás csakis azt képes igazolni, ami már eleve, „a tapasztalás előtt is magában hordja igazságát”, s ilyenformán a tapasztalás mintegy idegen tollakkal ékeskedik, „lármát üt könnyű szerencsével”. De mi az igazság kritériuma, néz szembe az immár elodázhatatlan kérdéssel; mi kell ahhoz, hogy valamit igaznak fogadjunk el? Nem az, hogy „képzetem és a tárgy egyezzenek, hanem az, hogy az emberi ész meglelje a tárgyban levő isteni észet, másképen: célt, rendeltetést, gondolatot, Hegel szerint a fogalmat”. A tárgyaknak ez az igazsága csak úgy válik hozzáférhetővé, ha „a tárgyas ész” vizsgálja meg, ha az elme mint „tárgyavatott lény” válik a megismerés eszközévé, nem pedig a „tárgynélküli üres alanyiság”, mellyel a „kettősdiék” próbálnak ismeretre szert tenni.⁴⁹ A tárgyas ész tehát képes a dolgok lényegének, fogalmának kifürkészésére, s ezt a lényegét Erdélyi a dolgok (istentől meghatározott) céljával, rendeltetésével azonosítja. Ehhez kapcsolódik, hogy Hegel nyomán, de a tényfelülbírálás elvének szellemében is, mindig különbséget tesz valaminek a pusztá *léte*, illetve a rendeltetésének megfelelő, lényegével egybevágo *valódisága* között. Ami valódi, az ésszerű, hirdeti Hegel nyomán, de nem minden *valódi*, ami *van*. Toldy Ferencz írott levelében, 1853. december 20-án, azért méltatlankodik oly szenvedélyesen egy fordítói tévedés miatt: „A ki a híres hegeli tételt: was wirklich ist, das ist vernünftig, és megfordítva így fordította: a mi van, az ésszerű, számúzni kellene az irodalomból; mert wirklich nem létezőt, hanem valódit jelent, mi közt oly rémítő

⁴⁶ *A hazai bölcsészet jelene*, in Erdélyi János válogatott művei, kiad. LUKÁCSY Sándor. Bev. WÉBER Antal. Bp. 1961. (A továbbiakban: EJVM) 399–400.; *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 35–36.

⁴⁷ Vö. *A szemlélődő bölcsészet történeti fejlődésében*, in FEI, 429.

⁴⁸ Vö. HUSZTINÉ RÉVHEGYI Rózsa, *Erdélyi és Hegel*, BpSzle, 1917. 97–117.; HARASZTHY Gyula, *Erdélyi János irodalomszemlélete* ItK, 1939. 235–261., 338–356.; SZIGETI József, *Erdélyi János*, Magyarságtudomány, 1942. 420–435.; HELLER Ágnes, *Erdélyi János*, Filozófiai Évkönyv, I. évf. Bp. 1952. 403–476.

⁴⁹ *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 129.

a különbség, mint a fordító és Hegel között, és ezt a tételt még Pauler is szóról szóra idézi észjogtani bevezetésében, Hegelről szólván. Szegény Hegel!”⁵⁰ A Horváth Cyrill-recenzióban nyilvánosan is szembeszáll e félreértelmezéssel, s egy magyar szólásmondásból (*vanni van, de*) is kibontja Sein és Wirklichkeit hegeli különbségét, azt bizonyítandó, hogy a félrefordított és félreértett tétel nem oly idegen a magyar nemzeti karaktertől és gondolkodasmódtól, mint azt a Hegelt diszkreditálni igyekvő egyezményesek beállították. Így érvel: „(.) Pálnak *van* ugyan lova (.), de annyi, mintha nem volna; mivel *vanni* vagy *lenni* még nem azt teszi, hogy ami a nap alá kijött, ami a nap alatt létezik, csak azért mert léttel bír, már hoc ipso az ésszerűség, vagy a dolog fogalmával teljesen egyező legyen. (.) Létezik (léttel bír, van) (.) a rossz státus, a Csáki-szalmája-féle gazdaság: létezik a fetisch és keresztyén vallás; az angol jury és a török igazság; de az angol igazságszolgáltatás nem azért jobb a töröknél, mert *létezik*, hanem *ésszerűbb, valódibb* módon létezik; és a fetisch-imádásnak épen az a baja, (.) hogy miképp Pál koma lova nem felel meg a jó, használható igás állat kellékeinek, úgy amaz imádás sem a vallás fogalmának (.)”⁵¹ Mindehhez még hozzáfűzi, hogy „Hegelnél a lét kategóriája *csak* kezdet”; fönti értelmezéséből a tényfelülbírálás elvének szövetségest találó filozófus öngazoló-dásának örömet is kihallhatjuk.

A létezés nála is, akár mesterénél, csak kezdet; még nem következik belőle, hogy valami valódi, ésszerű, rendeltetészerű, azaz jó is (közvetlenül ki nem mondott, de mindvégig beleértett előfeltevés, hogy ami isteni rendeltetésének megfelel, az jó); értékkritériumokkal való szembesítés nélkül pusztá léte semmit sem avathat jóváhagyandóvá. Hegel tételéből (*was vernünftig ist, das ist wirklich; und was wirklich ist, das ist vernünftig*) azért lett „vad valami”, mert a hegeli pörből hibás fordításban hagyományozódott Paulerre („*ami ésszerű, az van; és ami van, az ésszerű*”), sőt Purgstaller filozófiatörténetének Erdélyi szerint „kevesbé rosszul, de még sem jól” fordított változata („*mi valóságos, ésszerű*”) is félreértést szül; azt a látszatot kelti, mintha Hegel a valóságban *mindent* igazolni akart volna. Erdélyi a hegeli *Enciklopédia* első könyvéből, *A logikából* idézi azt a passzust, ahol Hegel maga cáfolja meg ezt a félreértést, mondván, hogy a közhasználat ellentétben ő nem tekint „szinte minden nyomorú és mulékony létet” *Wirklichkeit*-nek, mert a valódiságot megkülönbözteti „nem csak az esetlegestől, aminek szinte (értsd: szintén – DP) van léte (Seyn), hanem a meglétel (Daseyn), előállás (Existenz) és más határozományoktól is”. Erdélyi, egy bukott szabadságharc után és sérelmes, de megváltoztathatatlan status quo közepette, erőlyesen mutatott rá, hogy a teodicea nem terjed ki minden esetlegességre: „Hegel szerint (.) fölötté sok dolog: sok esemény, állapot, ötleteskedő okosság, fanatikus tévedés *van* a világon, amitől jó volna megtisztulni (.)”⁵² *Ami van*, az Erdélyi szemében még nem mindig értékes és nem mindig szükségeszerű („a pusztá létnek és szükségképi létnek egysége” szerinte is csak a fogalomra jellemző minden esetben). Ha elfogadnánk, hogy „az, *ami van, ésszerű*”, akkor szerinte „minden visszaélés, ferdesség, fonákság a magán és társadalmi, vallásos és országos életben, mint éppen meglevő tárgyak, köztünk divatozó rosszak meglelnék igazolásukat, s késleltetnék a bölcsészetnek nálunk mindeddig helyre nem állított érvényét, tekintélyét.”⁵³ A minden létezőt ésszerűnek s így igazolhatónak tartó szemléletet ráfogták már Hegelre is, mondja itt Erdélyi újra, de szerinte alaptalanul. Ezt az apológiát a hegeli Logika körén belül maradvá filológiailag teljesen jogosnak kell elfogadnunk. (Azonban a hegeli Történelemfilozófia, bár elismeri a rossz és gonosz jelenlétét a történelemben, végső soron csak partikuláris szempontból minősíti rossznak, s a világ-történelem szemszögéből nézve az eseményeket nemcsak lehetségesnek tartja Isten igazolását, hanem a teodiceát, Leibniz nyomán, célként tűzi ki maga elé.)⁵⁴

Erdélyi idevágó fejtegetéseinek összegyűjtése után talán egyszer s mindenkorra eloszlanak azok a hagyományozódó vagy újraeledő félreértések, melyek az ő hegelianus szemléletéről, ebben a tekintetben, oly sokáig forgalomban voltak. A félreértés magvát még az Erdélyivel szemben álló egyez-

⁵⁰ Erdélyi János Toldy Ferenchez, 1853. december 20-án. In *Erdélyi János levelezése I–II*. Bp. 1960., ill. 1962. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona. II. 102.

⁵¹ Horváth Cyrill, in FEI, 17., I. még *A szemlélődő bölcsészet történeti fejlődésében*, in FEI, 421.

⁵² Horváth Cyrill, in FEI, 17–18.

⁵³ *A szemlélődő bölcsészet történeti fejlődésében*, in FEI, 435.; *A hazai bölcsészet jelene*, in FEI, 30.

⁵⁴ G. W. F. HEGEL, *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, I–II. Berlin. 1970. I. 48.

ményes filozófia ültette el, majd a századelő egy tanulmánya (*Erdélyi és Hegel*, 1917) terebélyesítette ki, amikor a hazai Hegel-recepció két hullámát, s benne Erdélyi szerepét így magyarázta: „Nálunk Hegel bölcseletét később, 1830 körül, történetünk reformkorában kezdik tüzetesebben tanulmányozni. Midőn nemzetünket vesztének érzete határozott ellenállásra bírja, midőn a hosszú mozdulatlanságot és tétlen kesergést a határainkon átcsapó forradalmi szellem kezdte felváltani, midőn nálunk a jelennel kivétel nélkül mindenki elégedetlen volt, akkor hirdették főiskoláinkon, hogy a mi van, ésszerű. Az örök van híveivel, a metafizikai spekulatio bölcseletével felvette a harcot az egyéni és társadalmi élet szépítésére törekvő (...) egyezményes iskola.” Így azután a reformkori Magyarországon „Hegel rosszkor jött bölcseletének egyelőre vereséget kellett szenvednie, de alapelvei más területen, Erdélyi műbölcseletében később nemzeti törekvéseinkkel szorosabb kapcsolatban tűnnek fel”. Hegel rendszerének 1816-ban kiadott Logikája képezi legnagyobb hatású „alapvető részét”, az egész gondolati építmény célját pedig a tanulmány így jelöli meg: „Azt, a mi van, az egész immanens törvényszerűségű mindenséget akarja Hegel megérteni (...).” Erdélyi, a „hű tanítvány”, „Hegel elveit vallja s (...) élete végéig magyarázza”, így például „vallotta, (...) hogy az, a mi van, ésszerű”.⁵⁵

Ez a beállítás Hegelt, Erdélyit, az egyezményeseket és a XIX. századi magyar történelem lélektanát egyaránt félreérti. Hegel két Logikája, ahogy Erdélyi is szövetségiesen bebizonyította, éppenséggel nem akart mindent, ami van, ésszerűnek és jóváhagyandónak elfogadtatni; az egyezményeseknek legfőljebb kapóra jött a félrefordításból összetekelhető gyöngye szalmabábú, melyet Szontagh 1839-ben a *Propylaeumok*ban így állított föl: „minden ami van észleges, s így ahelyett, hogy *tökéletesülésre törekednénk*, inkább meg kell abban, *mi történik, végkép nyugodnunk*.”⁵⁶ Az a gondolat, hogy a jelennel elégedetlen reformkorban Hegel állítólagos, minden létezőre kiterjedő és válogatás nélküli ténypártisága „rosszkor jött”, a szabadságharc és kiegyezés közt azonban már nem, a Világos utáni Magyarország teljes félreértésén alapszik, hiszen ennek a kornak legalább annyi oka volt a jelennel szembeni elégedetlenségre, ráadásul reformokra sem volt egyelőre kilátása, s ha Hegel csakugyan ésszerűnek tekintett volna mindent, ami van, s nem kínált volna lehetőséget létező és valódi különválasztására, így kényszerű elfogadás és szuverén értékeltő jóváhagyás megkülönböztetésére, Erdélyi, aki a tényfelülbírálás elvének alátámasztását is kereste benne, s aki az egyezményesek harmóniáiban sokallotta az idillikus összebékítést, sosem fogadta volna el. Alighanem erre gondolt egy későbbi elemzője is, aki – a hagyományos filológiai tévedést ugyan megduplázva – így írt: „(...) Erdélyi ebben a korban sem fogadja el Hegel rendszerének azokat a tételeit, amelyeket közvetlenül szembenállónak vél haladó politikájával. pl. változatlanul folytatja polémiaját a »minden, ami valóságos ésszerű« hegeli tétellel szemben.”⁵⁷ A szövegek figyelmesebb olvasatából egészen más derül ki: Erdélyi nem a „hegeli” tétellel folytatta polémiaját, hanem egy olyan tétellel, amelyről éppen azt bizonyította be, hogy tévesen tulajdonították Hegelnek; s nem a „valóságos” ésszerűnek tartása ellen hadakozott (bár ezt a fordítást sem tartotta olyan kielégítőnek, mint a „valódi”-t), hanem a minden létezőt, *mindent, ami van* ésszerűnek hirdető tanítás ellen. Úgy vélte, hogy az és csakis az, ami megfelel önnön fogalmának, s abban rejlő isteni rendeltetésének, lehet valódi, s akkor egyben ésszerű és igazolható (jó) is; de nem minden, ami van, felel meg saját fogalmának; következésképpen nem minden ésszerű és jó, ami van.

Ismeretelméleti szempontból az is tanulságos, ahogy követi Hegelt a kanti filozófia értelmezésében és bírálatában. A königsbergi filozófus úgyszólván „tudományos végrendeletet tőn a bölcselet iránt, megosztván ezt a tapasztalatiság, eszmeiség között. A kettő közötti hidat ő még nem ismérte.” Igaz, hogy „elégé óvakodott egyiket vagy másikat tolni előnybe”, s így utódai végletessége helyett „valamely közép út lett volna választandó”, de Hegel szintéziséig „nem volt még rá készen az idő”.⁵⁸ Kant fogyatékosága, hogy „két elv dolgozván nála, t. i. szellemi törvényeink, és a kívülöttünk létező tárgyak hatása, általános egységes elvhez nem lehet jutnia.”⁵⁹ Kant szerint „saját érzékeink és gondolkodó tehetségünk alanyi alkotását játsszuk be és által a tárgyilagos világba, de melyet soha nem

⁵⁵ HUSZTINÉ RÉVHEGYI Rózsa, *Erdélyi és Hegel*, BpSzle, 1917. 99., 103–104.

⁵⁶ Vö. HORKAY László jegyzetével a *Horváth Cyrill* című íráshoz, in FEI, 910.

⁵⁷ HELLER Ágnes, *Erdélyi János*, in *Filozófiai Évkönyv* I. évf. Bp. 1952. 471.

⁵⁸ *A hazai bölcselet jelene*, Sárospatak. 1857. 63.

⁵⁹ *A szemlélődő bölcselet történeti fejlődésében*, in FEI, 401.

fogunk meghatni közvetlenül, hanem közvetve, érzékünk és értelmünk kategóriái által”. Ennélfogva mindaz, „amit a tárgyilagos világban észreveszünk, csak tünet, mely csak gondolkodó tehetségünk törvényei szerint olyan, mintegy lelki szemünk alkotásának műve, nem pedig a tárgyak önvolta, misége”. A jelenségek világát Kantnál nem a semmiből teremtjük meg: „Kell ugyan lenni tárgyknak, mert különben érzésünk és értelmünknek semmi tartalma nem volna; de az értelem és ész csak formát adnak az érzékek által hozott kelmékre.” Értelem és ész itt sajátos csalódás áldozatai lesznek: „képesek saját munkálataikat tudni, a tárgytól elvonni, s azokat szabályul felállítani, ez *logika*; de felejtik hogy az csak munkálat; és alanyi működésüket valóban létezőnek is tartják.” Így azután „az érzékek kategóriáinak megfelelő fogalmak: az idő és tér, az értelem fogalmai: állomány és okiság stb. végre az észéi: lélek, világ, isten” mind „abból erednek, hogy gondolkodói tehetségünk munkálatait valóvá tesszük, személyesítjük, mire nincs jogunk.”⁶⁰ A kanti ismeretelmélet tisztavonalú összefoglalása után Erdélyi egy helyütt így összegezz: „Szerinte tudjuk, mint jelennek meg a tárgyak előttünk, de ez csak jelenet, tünet, csak azt tudjuk minő viszonylat van közöttünk és a tárgyak között, nem pedig azt, *mik* és *mint* teremték a tárgyak önvoltukban ezen viszonylaton kívül; és (. . .) nem lehet az érzékekkel oda jutni, hogy a tárgyakat közvetlen birtokává, tudásává tegyük az elmének, melyben aztán a dolgok önvolta (Ding an sich, in se et per se) mintegy előismeretként éljen.” A kanti ismeretelméletből levonható végkövetkeztetés Erdélyi megfogalmazásában így hangzik: „midőn Kant megszilárdítja a tudást egyrésztben, megvoná annak határát más részben, és ha elismerte, hogy a szemlélődés nem töri át a korlátokat, elismerte ez által, egy túl fekvő birodalom lehetőségét is”; a tudomány pedig „két célhoz jutott, mert semmivé lőn téve a szkepticizmus, belül az érzékek alá eső világ határain, s egyszersmind megmondatot a netovább, melyen túl a tudni akarás nem merészkedhetik”.⁶¹

Erdélyi a hegeli filozófia két elemére támaszkodva igyekszik túljutni a Ding an sich megismerhetetlenségének kanti tételén. Az egyik a Horváth Cyrillnél is örömmel fölismert hegelies „dialektikai módszer”, mely az „analitikai” és „szintetikai” módszerben rejlt „ügyes-bajosságon egyszerre túteszi magát, nem hagyván külön egymástól a különbözőket, ellentéteket, hanem inkább egymásba ölti és váltja mindkét oldalt”. Tudván, hogy „az egyszer felfogott szálnak már az a szerencséje, hogy figyelmesen fejtetven külről, belsøre vezet”, a dialektikai módszer jóvoltából „nem fogjuk egymástól különváltságban lenni a kanti »Ding an sich«-et, és azt, mi belőle foly mint tünemény, hanem a belsőt meg fogjuk ismerni külsejéből (. . .) és igazat adunk Goethének, midőn kérdi: mi volna a látszat a lényeg nélkül; s mi a lényeg látszat nélkül?”⁶² A másik hegelianus mozzanatot, mellyel a dolgok in se et per se lényegének megismerhetetlenségét cáfolja, már más vonatkozásban érintettük: Hegelnél a tárgyak fogalmát, azaz istentől adott rendeltetését azért lehet kifürkészni, mert a megismerés eszköze nála nem a „tárgynélküli üres alanyiság”, hanem a „tárgyas ész”, az elme mint „tárgyavatott lény”,⁶³ mely a dolgok objektív lényegét föl képes tárni. Erdélyi szerint a közvetlen érzéki képen, a merőben részlet-szerű empirikus jelenségadaton nemcsak azért kell túlmenni, mert nem nyújt adekvát ismeretet, hanem azért is, mert az adekvát lényegismeret az ember elől nincs egyszer s mindenkorra elzárva. A kanti ismeretelméletben lappangó, pozitivistán is értelmezhető következtetést ő nem fogadja el; nem hiszi, hogy „a tárgyakról csak azt lehet tudni: mi viszonyban vannak hozzánk, és nem semmit arról: mik azok magokban, mi az ő voltjok, mint ezt a kanti bölcsészet némelyek szerint oly világosan kiderítette.”⁶⁴ Szerinte az emberiség képes „az igazság megismerésére, az isteni tudatra” s nem csak „a tüneményeket, a tárgyknak hozzánk való viszonyát” ismerheti meg. A kanti álláspont hegeli kritikáját is idézve így érvel: „Mintha bizony más valamiből állna a tárgy mint nyilatkozásaiból; vagy tárgy lehetne nyilatkozás és emez amaz nélkül, s ezek csak külön eshetnének az emberi tudás alá! Ez olyan, mond Hegel, mintha helyes belátásúnak tartatnék valaki oly hozzáadással, hogy ő mind a mellett nem képes az igazságot megismérni, hanem csak az ellenkezőt vagy az igaztalanságot. A minő esetlen volna ez utóbbi, épen oly esetlen volna afféle megismérése az igaznak, mely a tárgyat nem úgy ismerné meg mint van magában.”⁶⁵

⁶⁰ Uo., 400.

⁶¹ Uo., 389.

⁶² Horváth Cyrill, in FEI, 23–24.

⁶³ *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 129.

⁶⁴ Uo., 52.

⁶⁵ Uo., 115.

A magánvaló megismerhetetlenségének hegelies elutasítása közben itt ugyanaz az Erdélyi, akit a közvetlen tapasztaláskor kapott kép meghaladásának sürgetőjeként ismertünk meg, s aki szerint a dolgok lényege túl van a pusztázás lehetőségének körén, a hozzáférhetetlen Ding an sich kiküszöbölésére azt a már-már pozitivistá módon is értelmezhető érvelést használja, hogy a tárgy „nyilatkozásaiból” áll, tárgy és nyilatkozás kölcsönösen feltételezik egymást s együtt ismerhetők meg. Ismeretelméleti gondolatainak birtokában persze nem érthetjük félre; nem azt a pozitivistá tételt előlegezte akaratlanul, hogy a tárgy ontológiai értelemben *semmi más* mint megnyilvánulásainak összege, s a magánvalót azért hiábavalóság kutatni, mert – nem létezik. A lényeg, a fogalom, mely a közvetlen és pusztázás empirián túl van, s a dolog isteni rendeltetésével vág egybe, mégiscsak létezett számára. De ha a lényeg nem is, a *megismerhetetlen* lényegét valóban tagadta; tehát csak a dolgok történetesűrítő fogalmától, isteni eredetű benső törvényétől, rendeltetésétől *különböző* Ding an sich számára nem volt hely az ő univerzumában. A megismerhetetlen, akár a pozitivisták, ő is kiiktatta, csak míg azok azért tették, mert kutatása reménytelen, s csakis igazolhatatlan és ezért értelmetlen állításokhoz vezethetne, ő azért, mert szerinte nem is létezik. A kanti ismeretelméleti modellnek végső soron kétféle egységműködési kísérlete közül Erdélyi a hegelizmusát választotta a pozitivismusával szemben, de épp az utalás tette fogékonyvá a másik út perspektívájára, s ez a fogékonyág eredményezte nála a pozitivismus előre mutató, bár XIX. századi korlátaitól persze nem mentes kritikáját.

II. 3. Ismeretelméleti kritikája a pozitivismusról. Occam borotvája

A pozitivismust illető kritikája a metafizika létjogosultságának védelméből indult ki. Érezte, hogy nemcsak hazai akadályokkal: a magyar filozófia elmaradottságával és az egyezményesek spekulációellenességével kell megküzdenie, ha a filozófia ügyét előre akarja mozdítani, hanem a korabeli Európa pozitívizáló művelődéstörténeti fázisának ellenállásával is. Úgy látta, a filozófia művelése „nyílt ellentétben áll a mai kor jelenségeivel”, melyek fő törekvése „a világ tudományosságát (. . .) majdnem kizárólag a valárd (reál) ismeretekre szorítani”, s a bölcsélet „nem életrevaló” szobatudományát mellőzni. E törekvéssel szemben számos érvelést vonultatott fel. Az egyoldalúságot mindig ösztönösen helytelenítő gondolkodó, aki a hegelizmust is saját kezdetűtől meglevő és mind átfogóbb szintézisvágya miatt sajátította el, a fejlődés hozta új egyoldalúságot nehezményezi: „az idealizmust visszatorló irány szintén egyoldalú és ferde, melyet nem sokáig állhat ki az emberiség”. Egyrészt azért nem, „mert eszménység nélkül legfőbb vizsgálótól látandja megfosztatni magát”,⁶⁶ másrészt az új irány a metafizika kiiktatásában látja a fejlődés útját (itt Erdélyi a pozitivismus egyik fő törekvéseire tapintott rá, mely később a XX. századi neopositivismus egyik dédelgetett célja is lett),⁶⁷ ez pedig roppant értékpusztuláshoz vezetne. A „magas metafizikai eszmék” szerinte „a szellemi világ vezérszövevényei”, az emberi történelem fejlődésének mozgatói, s az „eszmeiség”, „észiség”, „értelmi alap”, „az idő lelkében működött értelem”, mely „a keresztyénség, a hűbériség, a hitújítás, a szabadelvűség” fokozatainak végigvezet, volt az, ami az Európában „idegen magyar elemet” is megtartotta s előrevitte. Ilyen átfogó létértelmező, életrendező eszménység nélkül a történelemben fennmaradni sem lehet: „Részletesség, töredékesség soha meg nem tart.”⁶⁸

A metafizika kiiktatásával szembeni érvei közt külön figyelmet érdemel, hogy szerinte ez a kiküszöbölés *nem is lehetséges*. Itt olyan érvanyagot munkált ki, amelyből a XX. századi neopositivismus kritikájaként megfogalmazott gondolatmenetek árnyalt előképe rajzolódik ki. Sokan visszhangozták, állapította meg, hogy Newton is óvott a metafizikától, de „csak a természettanban” intett óvakodásra, sőt „semmi sem bizonyosabb, mint hogy maga sem tette”. „Hasonlóul tilt a metafizikától az anyagi s

⁶⁶ *A hazai bölcsészet jelene*, in EJVM, 391.

⁶⁷ Vö. Rudolf CARNAP, *A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül* (1931), in *A bécsi kör filozófiája*. Válogatta ALTRICHTER Ferenc. Bp. 1972. 61–92.; A. J. AYER, *Language, Truth and Logic* (1936), Harmondsworth, Middlesex. 1971., I. különösen első fejezetét: *The Elimination of Metaphysics*, 45–61.

⁶⁸ *A hazai bölcsészet jelene*, in EJVM, 429.; *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 173. Vö. még *A hazai bölcsészet jelene*, in FEI, 53.

tapasztalati bölcsész, de még sincs avagy csak egy is, hogy tudta volna őni magát Locketól kezdve Moleschottig." Sem a természettudomány, sem a filozófia nem lehet meg „metafizika”, azaz alighanem: átfogó s az empirikusan igazolható túlmutató létértelmezés nélkül. Enélkül a természetben s a történelemben csak pusztá „vakeseményt” láthatnánk. Az emberiség történelme nem más, mint „szellemvilágának tüköre”; nem csupán „tények halmaza, előszámálása”, hanem „a tények magok is akarat, elhatározás, meggyőződés műveletei”. Minden, ami „ténnyé vált (. . .) visszamatat a lélekre, a meggyőződések mibenlétére”, azaz a létértelmezés maga is történelemformáló tényező. Erdélyi gondolkodásában ez összefügg azzal a meggyőződéssel, hogy a bölcsészet, ha nem is közvetlenül, „hat az életre”,⁶⁹ sőt azzal az átfogó tétellel is, hogy „anyag nincs szellem nélkül, s megfordítva”, s hogy bár az utóbbi szerinte a „nemesb”, tiltakozik a kettő „elszaggatása” ellen és „minden egyoldalú, ügyvédi felfogás ellen, mely csak ellentétek szerint, a maga eltépett állapotában képes fölismerni az igazságot, s arra, hogy anyagot és szellemet összerűen, együttesen fogjon fel, (. . .) képtelen.”⁷⁰

Mindazek a gondolatok, bármennyire magukon viselik a hegeli filozófia hatásának nyomait s általában a XIX. századi idealizmus értékhangsúlyait, mégiscsak hasonló irányból bírálják a kor pozitivisták törekvéseit, mint amelyből a mi századunk tényelméletei és tudomány módszertani teóriái kifogásolták az „Überwindung der Metaphysik” Carnaptól származó, vagy az „elimination of metaphysics” Ayertől meghirdetett programját. E modernebb, századunk harmincas éveiben (1931, ill. 1936) kifejtett eszmékkel szemben is az lett az egyik ellenérv, hogy a tények mindig valamely elmélet közegeiben, nézőpontja segítségével választódnak ki és határolódnak körül, azaz elméleti mozzanat nélkül a „verifikálható” tények gyűjtése nem képzelhető el, sőt így a tények, a körülhatárolódás értelmében, nem is jöhetnének létre.⁷¹ Ennek a kritikának egyáltalán nem kezdetleges, bár a XIX. század közepének szemléleti korlátaitól nem mentesülő előképét fedezhetjük már föl Erdélyi ismeretelméleti gondolataiban. A modern kritika persze a tényeket körülhatároló és elrendező elméleti mozzanatoknak hipotetikus jellegére és továbbfejlesztésének módszerproblémáira is felhívta már a figyelmet, míg Erdélyinél a szellemi mozzanatok még kihallható hegelies, transzcendens eredeztetése, a két oldal egysége és kölcsönös függése mégis érintkezési pontot teremt a pozitívizmus régi és új kritikája között, amiképp közös bennük az empirikusan adotton túlmutató elméleti értelmezés kiiktathatatlanságának meggyőződése, mondhatnánk: a számba veendő tények szükségszerű meghaladásának tétele is. A tényfelülbírási korszakformáló elvének Erdélyinél fölsejlt alakváltozatában nemcsak a tények számbavételére van szükség meghaladásukhoz, hanem, ismeretelméletileg, meghaladásukra is, számbavételükhöz.

A metafizika kiküszöbölését tehát nemcsak egy vigasztaló erőforrás kiasztása miatt, mondhatnánk: instrumentális értéke miatt ellenzi, hanem szorosan tudományelméleti megfontolásokból is; az előbbi miatt ez a kiiktatás nem *tanácsos*, az utóbbi miatt nem *lehetséges*. S ha elméleti következtelenség árán mégis sikerülne, sorvasztaná hatna a tudományra – amint az a nyelvészetben Erdélyi egyik gondolatmenete szerint be is következett. Annak ellenére, hogy a magyar gyakorlatiasság végcélja mindenben a konyha, a hazai bölcsészet vékonyka ere mégiscsak csordogál, állapítja meg keserűen, de „a vizsgálódási kedvet, az elmélődés iránti hajlandóságot törli az a sok intés a metafizika ellen”. Ezért hiába mutatkozik élen a nyelvészetben, „a nyelv dolgában, mely tulajdonkép a nemzet halható lelke, s legbensőbb életünk tolmácsa, épen a bölcsészet tudta nélkül akarnak eljárni legműveltebbnek mondott nyelvészeink”. Ezek csakis „puszta ellentétes állításokra” jutottak, „mert hiányzik felfogásukból a szükséges bölcsészti tudalom, mely nélkül pedig valóságos mienkké, elevenné úgy nem lehet a nyelv, hogy örökké idegen, homályos és holt kelmének marad reánk nézve, (. . .) melynek a szellemmel talán semmi köze, vagy legföljebb is csak annyi, mint a heraldikának.”⁷² Tudván, hogy e bölcsészeti-telen nyelvészet képviselőiként Erdélyi következő mondata Hunfalvy Pál és Ballagi Mór munkáit hozza a heraldikával egy szintre, s emlékeztet arra is, hogy saját bölcsészti nyelvészkedése olykor ingatag

⁶⁹ *A hazai bölcsészet jelene*, in FEI, 32.

⁷⁰ *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 172–174.

⁷¹ Ennek az ismeretelméleti álláspontnak, mely már Goethe híres aforizmjában ott lappang („dass alles Faktische schon Theorie ist”), irodalomelméleti alkalmazására I. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Világkép és stílus Történeti-poétikai tanulmányok*, Bp. 1980. 478.

⁷² *A magyar Parthenon alapjai. Szontagh Gusztávtól*, in FEI, 102–103.

eredményekre vezetett, hajlamosak lehetünk álláspontját az akkor már mindinkább korszerűtlenné váló romantikus szemlélet visszahúzó kísérletének tekinteni. Mégis érdemesebb gondolatmenetéből a mai szemmel is értékes alappozzanatot állítani előtérbe: a partikuláris tapasztalati adatokat csakugyan nem lehet átfogó elmélet nélkül egységbe rendezni; a tények feltárása és értelmezése valóban nem lehetséges a tények elméleti meghaladása nélkül; az empiria, „metafizikába” nyúló hipotézis nélkül, valóban elégtelen.

A nyelvet azért sem lehet szerinte filozófiai hipotézisek nélkül eredményesen vizsgálni, mert maga is bölcsészeti ihlet segítségével jön létre. A magyar nyelvben is tetten érhető szerinte az a „bölcsészeti hajlam”, mely az egyes nyelvek kialakulásában közreműködik; nem szabad számításon kívül hagyni ezt a képességet, „mintha szó és gondolat örökre kívül esnének egymáson, s a népek nyelvalkotó tehetsége minden ihletet, öntudatlan tudalmat végkép nélkülözne”.⁷³ Túlzás volna ezt a gondolatot úgy értelmeznünk, mintha Erdélyi a nyelv valóságsszervező, ismeretelméleti alakító tevékenységének megsejtésével azt a tételt fedezte volna föl, amellyel századunkban a referenciális jelentéselméletet, a neopozitívizmus egyik tartópillérként szolgáló előfeltevését igyekeztek aláírni. Annyi azonban bizonyos, hogy Erdélyi a legegyszerűbb és legalapvetőbb nyelvi fordulatokból nemegyszer valamely naiv és öntudatlan létértelmezési kísérletet elemez ki, tehát tisztában van azzal, hogy a nyelvben a valóság mindig egy nézőpont közbeiktatásával, talán laikus, de figyelemre méltó lételméleti állásfoglalás prizmáján keresztül tárul elénk. Egész ismeretelméleti gondolatvilágának fényénél valószínű, hogy azt a felfogást, mely (akárcsak a leírt) valóság szerkezetét mindenestül a nyelv strukturáló beavatkozásának tulajdonítja, már nem fogadta volna el, de a világ objektív szerkezetének mintegy közvetlen, áttetsző közegen átengedett, beavatkozó nézőponttól mentes nyelvi utánképzését éppen annyira nem. Az egyes magyar kifejezésekből kikövetkeztetett ősi filozófiai felismerések rekonstruálásakor néha ugyan ingatag főenyre épít, s a nyelvben lappangó létmagyarázó bölcsesség, melyet egy-egy fordulat elemzésével felszínre hoz, nemegyszer a XIX. századi filozófus nagylelkű adománya, retrospektív belevetítése inkább, mintsem az elsüllyedt múlt eredendő gazdagságára valló lelet. Fontos azonban az a próbálkozásai mögött lappangó előfeltevés, hogy a megalkotott nyelv az öntudatlan létértelmező ihlet nyomait viseli: ez Erdélyi előremutató megfigyelése, talán már egy későbbi kor felfedezésének sejtelemserű csírája.⁷⁴

A metafizika kiiktatásának lehetetlenségét bizonyítandó, Erdélyi egy másik érvet is felvonultat, mely a gondolkodás fejlődésének feltartóztathatatlan menetére, az ember tudásszomjára, az értelem kutatási jogára hivatkozik. Kitűnő érzékkel emeli ki Hetényi János ún. „egyezmenyes” filozófiájából azt a gondolatot, melyet mai szemmel a pozitívista gondolkodásmód programnyilatkozatának tekinthetünk. Idézete önmagában is igazolja azt az újabb keletű megállapítást, mely az egyezmenyes filozófia pozitívista vonásaira irányította a figyelmet.⁷⁵ A filozófia illetékességi körének pozitívista szűkebbre vonása és éles körülhatárolása ugyanis Hetényinél így történik meg: „a józan filozófiának nem szabad az alapi és fensőbb élet teréről lelépni, és fürkészhetetlenek után kapdosni, minők például a léleknek, a világnak, a fölénynek benső természete és lénye.” Erdélyi szerint ez a „béna felfogás” úgy jött létre, hogy Hetényinek túl nehéz volt a feladat, s kénytelen volt erejéhez csökkenteni. Csakhogy „az ész feljebbviteli törvényszéke” semmibe veszi ezt a tilalmat, az emberi szellemet nem lehet eltiltani bizonyos – mégoly nehéz – problémák kutatásától.⁷⁶ A metafizika kizárását Erdélyi a gondolkodás haladásellenes öncsonkításának tekinti. Elítéli „az úgynevezett gyakorlati elmék” eljárását, akik „hasznossági elvökkel neki mennek az elme és szív legmagasabb tárgyainak, s mint római augur, kijelölve egy kört szemlélközéseikre, abba várják be a szent sasokat, s ami azon kívül repül, talán nem is madár, nemhogy sas.” Ilyen illetéktelen és önkényes szerinte „azok igyekezete, kik bölcselkedvén, örökké azon törnek fejüket: mit lehet tudni, mit nem; s erőnek erejével ki akarnák jelölni, meddig terjedjen a tudás határa”. Ez az igyekezet épp olyan meddő szerinte, mint megparancsolni a napnak,

⁷³ *A hazai bölcsészet jelene*, in FEI, 54.

⁷⁴ *Uo.*, 35–44.

⁷⁵ R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitívista történetelmélet a magyar történetírásban*, I–II. Bp. 1973. II. 197., 331.

⁷⁶ *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 96–97.

hogy meddig terjessze sugarait. „A tudásnak ott van határa, hol maga veti azt; ahol bevégeződik, mint egy kerek mű, és kielégít, mert semmi nem hiányzik belőle.”⁷⁷

Ez a gondolatmenet, mely szembeszegül a tudható dolgok pozitívista behatárolásával, első pillanásra mindenesztül kártékony érvelésnek tetszhet, két okból is. *Egyrészt* a magyar gondolkodástörténet fogyatékosága lehet, hogy nem ment át igazán elmélyült és tanulsággal meghaladott pozitívista korszakra, s ebben a szabadságharc és kiegyezés közt a spekulatív idealizmus sikerrel megívott késleltető utóvédharcának, s benne Erdélyinek, döntő szerepe volt. Csakhogy Hetényi, majd Szontagh egyezményes filozófiája nem ígért igazán színvonalas pozitívista elvkészletet, hármas követelményrendszerük uralomra jutása viszont, mint *A hazai bölcsészet jelene* elemzése meggyőzően bizonyítja, csírájában elfojtotta volna a magyar idealista elméletformálás amúgy is megkésett századközépi végigvitelét: egy korábbi lemaradás behozását veszélyeztette volna egy későbbi mulasztás elkerülésének – kétes sikerrel kecsegtető – ábrándja kedvéért. *Másrészt* azért látszhat kártékony érvelésnek a metafizika Erdélyitől származó apológiája, mert megszoktuk a metafizikát, a neopozitívizmus magabiztos tételeinek hatására, mindenesztül középkori lomnak tekinteni, mely képtelen feladatba fogva csak az értelmetlen látszatkijelentések számát szaporította. Csakhogy, mint a pozitívizmus európai és hazai útját elemző tanulmánykötet rámutatott, a pozitívizmus a metafizika elvetésével lemondott az ontológia, átfogó lételmélet, egyetemes létértelmezés igényéről is, a természeti és emberi lényeket csakis természetire redukálta, s ezzel akarva-akaratlan veszélyes fejleményeket segített elő: „hogy milyen vészes következményekkel járt az embert természeti meghatározottságú természeti lényvé korlátozni, azaz a felelősség lehetőségétől és kötelezettségétől megfosztani, cinizmusba engedni és fatalizmusba szorítani, arról századunk emberének nem kell külön szólni.”⁷⁸ Ebből a perspektívából Erdélyi tiltakozásában (tudván, hogy az „ontológia” szerinte „mindig oda tartozott a metafizikához”⁷⁹) föl kell fedoznünk az értékes mozzanatot is: a „töredékességbe” záruló, a részlegesnél megrekedő, az egész értelmezéséről és megítéléséről eleve lemondó szemlélet veszélyes szemellenzőinek lerázását.

Az Erdélyi János, aki minden természetlen és avult gondolati konstrukciót élesen bíralt, így például magyar filozófiatörténetében skolasztikus módszerű művek meddségét leplezte le, különben sem vádolható azzal, hogy a múlt kiérdemesült lomjait kívánta volna vissza. Jellemző rá, hogy Rotteck és Macaulay történetírását összehasonlítva az utóbbinak nyújtja a pálmát, aki „okoskodásaival kíséri az időket, s nem pedig eléjük szabja makszimáit”, míg az előbbi nem azt mutatja be, „mint fejlődött a történet, hanem azt: mik az ő nézetei, melyek szerint ő csinálná a történetet”. Rotteck történetírásában „az eszmék anakronizmusa” mellett „élemlyítő egyetemességek” hemzsegnek; különös, mondja csúfondárosan Erdélyi, hogy éppen a tapasztalati filozófia hívei ragaszkodnak úgy e levitézlett maximákhoz, a tapasztalás rovására, „s becövekelvén igazságaikat az eszmei világba, hozzájuk kötnék a történetek pályafutását”. Pedig az irodalom és történelem fejlődése egyaránt másfajta tanulságokat sugall, s a „sovány mákszimáihoz” ragaszkodó, a valóságot mellőző bölcs tollából nem is jöhet más a „legszárazabb metafizikánál”.⁸⁰ Az utóbbi kifejezés visszavisz a metafizika értékének kérdéséhez, megmutatván, mennyire következetesen vívja Erdélyi a kétfrontos harcot. Aki a metafizika legelszántabb védelmezője volt, aki oly sokrétűen érvelt amellett, hogy kiiktatása nagy értékpusztulással járna, itt elárulja, hogy csakis olyan metafizikát védett, amely a tények figyelembevételével jut el a tények meghaladásáig, s konstrukcióit nem az érzékelhető valóság teljes kiiktatása árán építette föl.

Progresszív szemléletét igazolja, amit az emberiség tudati fejlődésének feltartóztatathatlanságáról ír. Azt a nézetet igyekszik cáfolni, hogy a hit karjaiban szendergő emberiséget kár volt fölébreszteni, mert az európai embert a tudományok fölívelése kiűzte az egyszerű boldogság, elégedettség paradicsomából. A XVIII. században még lehetett így vélekedni, válaszolja, a XIX-ben már nincs alapja. A hitet különben is lehetetlen „elszigetelve tartani, s minden időkre megállapítani”. A kemény zárómondatot Nietzsche emlékeztetően fogalmazza meg: „A hit karjairól sem tépte le, nem is fogja letépni az embert, hanemha saját gondolkozó természete fog változtatni hitén, a mi ellen nem tehetünk.”⁸¹ Ha

⁷⁷ *A hazai bölcsészet jelene*, in: FEI, 28.

⁷⁸ NÉMETH G. Béla, *Két korszak határán Madách évfordulójára*, in: *Létharc és nemzetiség*, Bp. 1976. 126.

⁷⁹ *A hazai bölcsészet jelene*, in: FEI, 36.

⁸⁰ *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 131–134.

⁸¹ Uo., 97.

nem volna számos adatunk arra, hogy Erdélyi milyen következetességgel és eréllyel védte a filozófia önállóságát a vallással szemben,⁸² akkor ez a gondolatmenete az őt állítólag „provincializmusba” taszító „vallásos maradvány” visszahúzó erejét egymagában is kérdésessé tenné. Véggkicsengése arra is bizonyít, hogy ez az önálló gondolkodó (akinek kora köztudatához való szuverén viszonyát az is szemlélteti, hogy éppen a nemzeti jelleg ápolásának, programszerű átmentésének, beolvasztó törekvésekkel szembeni erősítésének idején meri kimondani, hogy a filozófiában elhibázott igyekezet a nemzeti különjelleg erősítése⁸³) milyen határozottan tartott distanciát az 1850-es és 1860-as évekbeli irodalomkritika úgyszólván kötelezően vállalt alapgesztusától, mely a tragikumon túlvezető hit művészetbeli megkérdőjelezéssel szemben szinte reflexszerűen figyelmeztetett a quo jure és cui bono aggályára.⁸⁴ Arra tehát, hogy *milyen módon* merészeli az alkotó – saját tragikumélményének szemléleti egészé szervezése révén – aláaknázni a hit válságok szakadékein átvívelő hídját, ha más pozitív fogódzóval nem tud helyette szolgálni; s *kinek használ*, használ-e egyáltalán azzal, hogy, mint például Gyulai Kemény regényeinek alig burkoltan felrótta, „a ledöntött eszmények helyébe csak a kétkedő kérelhetetlen ésszt ülteti?”⁸⁵ Erdélyinek a metafizika jogát védő idealizmusát, ebből a distanciából is láthatni, csillagmérőföldek választják el a kor antimaterializmusának gondolatszegényebb, érzelmibb közvátoztatótól. Főleg a tudományt féltette, melyből „metafizika”, tehát a közvetlen tapasztalatiságon túlmenő eszmei tényértelmezés nélkül nem maradna több, mint „meddő, sivatag tekintet a külvilágba, mint az állatok megrebense”.⁸⁶

Szembenállása a pozitívizmussal mégsem jelentett teljes elzárkózást. Miként az utóvédharcait vívó idealizmus nemegyszer átvett hatalomra törő ellenfele fegyvertárából olyasmit, amit világnézeti elkötelezettségének csorbítása nélkül saját arzenáljába illeszthetőnek vélt, a pozitívizmus módszereiből Erdélyi is ösztönösen rátalált egyre, s amennyiben nézetrendszere megengedte vagy éppen megkívánta, jó érzékkel alkalmazta. A neki megtetsző módszer a szükség nélkül szaporított entitások kiküszöbölése volt, melynek első szorgalmazójaként William of Occam (szül. 1280 és 1290 közt – megh. 1349) XIV. századi ferencendi teológust tartják számon, a középkori nominalizmus-vita egyik főalakját, akit Hegel is alaposan tanulmányozott.⁸⁷ Occam tétele eredeti formájában úgy hangozott, hogy hasznatalanság többel elérni, amit kevesebbel is lehet. Ennek parafrázisát, hogy ti. az entitásokat nem szabad szükség nélkül szaporítani, nevezték el Occam borotvájának, s a gondolkodásban öncélúan élősködő, parazita entitások kimetszését különösen a pozitívizmus vette fel céljai közé. Erdélyinél már a megismerhetetlen kanti Ding an sich hegeli indíttatású kiiktatásában, a tárgynak megnyilvánulásaitól való szétválaszthatatlanságát kimondó tételben olyan fény villan meg, amely némileg e borotvára emlékeztet. Igaz, hogy ő, Hegel nyomán, a Ding an sich-nek csak megismerhetetlenségét tagadja, a pozitívizmus viszont létét, végső soron azonban mindkét eljárás megszabadul egy hozzáférhetetlen posztulált tartomány vizsgálati kötelezettségétől; a megismerés feladatát – határa kiterjesztésével, illetve szűkebbre vonásával – mindkettő elvégezhetőnek állítja be. Bár a másik oldalról, de ugyancsak Occam borotvája csillan meg akkor is, amikor az érzéki tapasztalatot meghaladó eszmei mozzanat szükségességét Erdélyi azzal is igyekszik bizonyítani, hogy ez valódi történelmi hatóerő, s hogy a történelmi tények alakulásában az emberi meggyőződés is közrejátszik: amikor tehát a szellemit *valóságos hatá-*

⁸² Vö. *A bölcsészet Magyarországon*, in FEI, 231., 233., 240., 279., 282., 286., 288., 290.; valamint más írásaiban in FEI, 124., 128., 129.

⁸³ *Horváth Cyrill*, in FEI, 21.

⁸⁴ A megfogalmazás Németh G. Béla egy gondolatmenetéből származik, mely az ELTE Bölcsészettudományi Karán hangozott el, 1973-ban.

⁸⁵ GYULAI Pál, *Kemény Zsigmond regényei és beszélei*, in *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904*, Bp. 1927. 34.

⁸⁶ *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 173.

⁸⁷ Vö. G. W. F. HEGEL, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I.–II.–III.* Leipzig. 1971. III. 99–103., 635–636. Erdélyi Moritz RITTER, *Geschichte der christlichen Philosophie* (Göttingen, 1858) című művében olvasott róla, s *A bölcsészet Magyarországon* szövegében említette: „(. . .) Occam, ferenci szerzetes, rideg nominalista bölcsész, első tagadá a pápa világi hatalmának célszerűségét (. . .)”. In FEI, 223. Ennek ellenére felelőtlenség volna – akár csak közvetett – hatásról is beszélnünk; legfőljebb némi módszerbeli hasonlóságról lehet szó.

sára hivatkozva menti a merő empiria híveivel szemben.⁸⁸ Ez mintegy kiegészítője az egykori szellem-történeti értelmezésnek, mely Erdélyi tényfelfogását így látta: „Szellemtörténeti álláspontjához híven a tényeket is átszellemíti, tényértékükön túlmenően már pusztán keletkezésükben is eszmei fogantatást lát”, s bár a civilizáció a „tények ténye”, „tiltakozik a tény materiális felfogásának lehetősége ellen: nem pusztán konkrét tényről van itt szó, hanem eszmék és szellem útján keletkezett tényről”.⁸⁹ A tények ilyen átszellemítését ugyanis az az occam-i megfontolás indokolta Erdélyi szemében, hogy létrejöttük kielégítő magyarázatához volt rá szükség.

Még inkább pozitívista irányba mutat, hogy szinte már századunk behaviourista pszichológusaira, sőt az elhamarkodottan végsőnek feltüntetett magyarázó elveket (*premature ultimates*) ízekre szedő I. A. Richards érvelésére⁹⁰ emlékeztetően használja Occam éles fegyverét, amikor a tautologikus és meddő lélektani magyarázatok verbális ürességéről beszél: „a magyarázat ott akadt fel mindjárt, hogy nem lehetett jobbat tenni, mint eme szellemi tünetközés felvilágosítására bizonyos lelki tehetségeket, minden tünetenyre különbözőket állítani föl és mondani: ez s ez tünetény azon erőből magyarázható, mely ez s ez tünetényt előhozza. Azonban ez nem egyéb szónál, melynek nincs végérvénye.”⁹¹ Hasonlóképpen volt üresen verbális entitás szerinte, mint más vonatkozásban láthattuk, a külön magyar filozófia eszméje, mely „inkább szó, mint tény”, olyasminek a neve, ami nincs.⁹² Őrült, hogy Horváth Cyrill nem ilyen voluntarista módon járt el, hanem „kerülve, mint kell, az üres verbalizmust, halad a bölcsészet eszméjének a kifejtéséhez; s belé nyúl mindjárt a bölcsészet történetébe, mint a magyarázathoz szükséges egyik forrásba, és előveszi az elmékedést, mint a másik forrást ugyanahhoz”. Tapasztalat és spekuláció együttes használatát helyeselve Erdélyi örömmel fogadta, hogy Horváth hézagmentesen végigvit „phaenomenologiai kutatásokba ereszkedik”.⁹³ Máskor arra figyelte föl, hogy bizonyos célra, bizonyos kontextusban egyes adattípusok, ismeretfajták nélkülözhetők, mert irreleván-sak. Annak cáfolására, hogy csak a kézzelfogható a „tárgyilagos”,⁹⁴ ilyen magyarázó példát hoz: „(. . .) a csillagász nem sokat törődik veje: akármiféle anyagból van kigyúrva a hold, nap, csillagok, ha egyszer a kepleri törvényeket isméri. Sőt azt is valónak tartom, hogy igazi tudós nem is törte még az égi testek anyagán a fejét, hanem törvényén.”⁹⁵ Itt az egyes tudományágak céljaiknak megfelelően elvonatkoztatott, sajátos világaira utal, de az anyagi hordozó mibenlétét érdektelennek nyilvánító érvelésének logikája nincs messze, mutatis mutandis, a tapasztalatilag igazolhatatlan entitásoktól megszabadulni vágyó pozitívizmusától: a működés megértéséhez nincs rájuk szükség. Másutt Erdélyi a hipotézisek igazolhatóságának s a tudományos fejlődésben betöltött funkciójának pozitívista problémakörét érinti.⁹⁶ A pozitívizmus finom kritikáját kidolgozó filozófus tanulni tudott a pozitívizmus gondolatvilágából.

III. Szembesítés: ismeretelmélet és irodalomkritika egybehangzása

Irodalomkritikai normakészletének és ismeretelméleti előfeltevéseinek szembesítése olyan összefüggésekre derít fényt, melyeket külön-külön sem kritikai, sem filozófiai írásainak vizsgálata nem képes átfogni. Amikor a művészet lényegét valamely eszme megtestesítésében látja, s az anyagi részleteket csakis annyiban tartja igazolhatóknak, amennyiben az eszmét domborítják ki s nem válnak öncélúvá, hasonló gondolatot fogalmaz meg, mint amikor ismeretelméletében kifejti, hogy a megismerésnek az érzéki tapasztalatot alapul kell vennie, de meg is kell haladnia; ami közvetlenül van, az még

⁸⁸ *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 174.

⁸⁹ HARASZTHY Gyula, *Erdélyi János irodalomszemlélete*, Bp. 1940. 32.

⁹⁰ I. A. RICHARDS, *Principles of Literary Criticism*, London és Henley. 1976. (Első kiadás: 1924) 30., 32., 68.

⁹¹ *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 124.

⁹² Horváth Cyrill, in FEI, 21.

⁹³ Uo., 21.

⁹⁴ *A hazai bölcsészet jelene*, in FEI, 54.

⁹⁵ *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 115.

⁹⁶ Uo., 130.

nem teljes és kész igazság, *elkészüléséhez* az emberi szellemnek is hozzá kell járulnia. Amikor az irodalomban, látván a költemény anyagi részleteinek, tájjellegű nyelvi anyagának öncélú kultuszát s a tehetségtelen zsenijelöltek élményeinek kezdetleges, otromba, de „spontán” és „ösztönös” kiadását, számon kérte az élmény (belső) tényeinek értelmezését, szemléleti egészbe illesztését, összefüggéseik és értékvonatkozásaik feltárását, egyszerűen a mű teljes, saját világát, akkor emlékeznünk kell arra, hogy ismeretelméleti modelljében is tapasztalat és gondolkodás kölcsönhatása vezet el az adekvát megismeréshez, az érzéki tapasztalat a megismerésnek csupán szükséges *előfoka*, mely a tárgyak egy-egy pillanatáról ad közvetlen és részleges képet, s a közvetlen tapasztalat ilyen adataiból kell azután a gondolati feldolgozásnak eljutni a törvényszerűségig, a dolgok lényegét magába sűrítő és történetüket egybefoglaló fogalomig. Amikor irodalomkritikájában azt a sokatmondó kifogást, s a belőle általánosított tételt olvassuk, hogy „(.) Zalárnak, mint minden költőnek, vagy íróknak is általában, ki a tényeket, legyenek valóság vagy képzelődés tényei, szakadozottságukban méltányolja, nincsenek, nem lehetnek *gondolatai*, hanem csak *ötletei*”,⁹⁷ megint csak nem túlfeszített a párhuzam ismeretelméletével, melyben az ismeret nem eleve kész, különálló és nélkülünk befejezett tények beavatkozásunktól mentes befogadása, hanem a megismerési folyamatból is függő eredmény, melyet behatárol a megismerő és gondolkodó képesség fejlettségi foka; ezért is kellett szerinte elvetni a józan ész lapos részigazságait magasztaló bölcséleti irányt, mely a „bevégett” és „kész” igazságoknál megrekedvén eleven kontextusukból kiszakított örökérvényű maximákat gyárt belőlük, noha az emberi gondolkodás már túlfejlődött rajtuk, s legfőljebb részigazságukat ismeri el. Vagy amikor Szelestey részekben elmerülő s egészhez el nem jutó költészetében közös és elkerülhetetlen sorsát látja mindazoknak, „(.) kik a tényeket mintegy földrajzi kiterjedések után mérik a fölszinen, s nem ékelik át a gondolkodás beható mélységével (.)”,⁹⁸ irodalomkritikai alakváltoztatást ismerjük föl az ismeretelméleti tanításnak, mely Szontagh Gusztávval így vitakozik: „(.) kevés kilátásunk lehet oly bölcsészettel, mely a tárgyilagosságot nem keresi, csak megleli, ahol kézzel foghatja, s az igazságot minden bokorban készen találja.”⁹⁹

Még egyértelműbb, helyenként szövegszerű érintkezési pontokat is találhatunk. Az a filozófus, aki aggályosan ragaszkodott a hegeli „Wirklichkeit” *valódiságnak* való fordításához, s oly szenvedélyesen magyarázta a különbséget valaminek pusztá léte, illetve *valódi*, rendeltetésével és lényegével egybevágó léte között, a *Szépészeti alapon* alakban a műalkotást határozta meg úgy, hogy az „odamutatás a magasb valódiságra”; 1859-es tanulmányában pedig azzal bírálta a kelmeiséget, hogy az „mellékest” és „valót” állította a „lényeges” és „valódi” helyébe. Aki ismeretelméletében nem fogadta el, hogy a kézzelfogható közvetlen megtapasztalása máris „tárgyilagós” ismeret, s hogy ez utóbbi nem is jöhet máshonnan, az kritikáiban is logikusan kifogásolta, ha a „puszta kézzelfogható, rossz és ócska empiria” máris költemény akar lenni, s elveivel teljes összhangban emelt vétót a „tényszerű költészkedés” ellen. S ugyanezzel az ismeretelméleti tétellel, a „tárgyilagosság” létrejöttéhez elengedhetetlen szubjektív-szemleli hozzájárulással függ össze, ahogy Arany *Ősszel* című versének finom befogadáselemzésében összegezte: „A költemény tárgyilagossága elhangzanék a szubjektivitás visszazengése nélkül, vagy inkább a tárgyilagosság is csak a szubjektív bensőség által nyeri jelentőségét.”¹⁰⁰ S aki a „józan ész” filozófusainak azt vetette a szemére, hogy a közvetlen tapasztalatok révén felhalmozott és összefüggéstelennek maradó részletismereteiktől, a szemleli hozzáadásról szándékosan lemondva, nem juthatnak el a részlettapasztalatokat egységbe rendező fogalomig, az a tájjellegű „daltárgyakat” gyűjtő Thaly Kálmán kollekciónak hiányosságát is logikusan vélte szükségszerűnek, mert a „tárgyi” világ „(.) soha sem végződik be, ha nincs elé határ vetve a feldolgozó szellem által”. Ugyancsak ide tartozik, hogy művészeteszményének fontos tétele volt „az egyéniségnek körötte levő sokféleségen, a szabad személyiségnek a kültárgyak megrohanásán felülkerekedése”, amivel teljes összhangban kifogásolta, hogy a magyar költőkben „fogy a tárgyakat megbíró velebánás ereje”, ők szolgálják a tárgyakat s

⁹⁷ *A legújabb magyar líra* (1859) Kötetben, *A magyar líra, 1859* címmel. *Tanulmányok*, Bp. 1890. 139.

⁹⁸ Uo., 87–88.

⁹⁹ *A hazai bölcsészet jelene*, in FEI, 31.

¹⁰⁰ ERDÉLYI János, *Arany János kisebb költeményei*, Pesti Napló, 1856. aug.–sept. Kötetben: EJVM, 372.

nem fordítva, úgyhogy a költészetben beállott „reál fordulat” eredményeképp az alkotó folyamat már nem „a dolgoknak úgyszólván a javát, lelkét, lényegét választja ki”, hanem alapelvül fogadja, hogy a művész csak utánozzon, azaz „ne legyen joga (. . .) a kész tárgyak felett”.¹⁰¹

A szembesítés egybehangzó tanúbizonysága az életmű belső összetartó erejére vall. A tények számbavételének és meghaladásának kettős igénye ott munkál Erdélyi irodalomkritikai és ismeretelméleti gondolataiban egyaránt. A (külső vagy belső) tények pusztá rögzítésében méltatlan alkotói behódolást, merő deskripciójában amorális közönyt látott; a választott értékkel való – mégoly áttételes – szembesítést a műalkotás elmaradhatatlan mozzanatának ítélte, ám ugyanígy elvetette a megelőző korszak „hiperidealizmusát”, mely a magas eszme érvényesítését a túltilizált tények légritka terében, a teljes valóság számbavétele nélkül végezte el. Ismeretelméletében hasonló kétfrontos harcot vívott: egyrészt szembesített a korabeli fő törekvással, mely a „reál” tényeknek abszolutizálásán, s az empirián túllépő metafizika, sőt minden spekuláció kiiktatásán munkálkodott, azaz beérvé a tények számbavételével, meghaladásukat elmulasztotta; másrészt ő is szembefordult a metafizika olyan fajtájával, mely a tényekkel semminemű kapcsolatot nem tart. Irodalmi kritikáinak a „kelmeiséggel” szembeni érványa végelemzésben egy pont felé tart az egyezményes filozófiával szemben kidolgozott ismeretelméleti gondolataival. S az életmű egyes övezetei közötti bámulatos összhang mellett a Világostól kettémetszett pályafutás mégis szervesen növe diakrón egységét is megfigyelhetjük. Csak tendenciaként és megszorításokkal igaz, hogy pályafutása a herderi nemzetközppontú romantikától a hegeli egyetemes spekulatív idealizmuson át érkezett volna meg kései forrásfeltáró műveinek pozitívizmusáig,¹⁰² hiszen 1848 előtti, alapjában romantikus gyűjtőmunkájának is voltak már a pozitívizmus felé mutató vonásai, középső korszakában, amikor „térítő (. . .) Hegel részére”¹⁰³ s a pozitívizmus kritikusa, sokat értékesít és hasonít át az utóbbi fogásaiból is, kései művei pedig, így *A bölcsészet története*, mely még 1943-ban is „máig egyedüli kísérlete a tudományos-kritikai feldolgozású magyar filozófiatörténetnek”,¹⁰⁴ minden filológiai tényiszteletük dacára a tényeket továbbra is egy szellemi hordozó megnyilvánulásaiaként leltározzák és következetes szellemi értékkritériumokhoz mérve rangsorolják. Különösen a szabadságharc bukása utáni bő egy évtized súrti magába pályafutása múltját és jövőjét, s ekkor hatnak legtermékenyítőbben egymásra különböző tevékenységi övezetei: filozófia, esztétika, irodalomkritika, történetnyomozás, nyelvészet. Annyi félreértés és megalapozatlan lebecsülés közül maradandó érvénnyel válik ki egy igaz ítélet: „(. . .) felfogása 49 után, munkássága második szakaszában nyerte el végleges arculatát. Hegelianus felfogása most járta át egészen herderies alavetését; a herderi felfogás népies-nemzeti magyar változata viszont sajátos jelleget kölcsönzött állásponjtjának az európai Hegel-követők sorában.”¹⁰⁵

Péter Dávidházi

ÉPISTÉMOLOGIE ET CRITIQUE LITTÉRAIRE DANS LE SYSTÈME À PENSER DE JÁNOS ERDÉLYI

Les trois chapitres de l'étude visent à confronter les présuppositions épistémologiques du philosophe hongrois le plus considérable du XIXe siècle avec ses normes de critique littéraire, pour jeter de la lumière sur les corrélations intérieures de son oeuvre multilatérale. La première partie examine ses principes d'esthétique, en faisant voir l'arsenal de normes utilisés dans la critique littéraire, que ce

¹⁰¹ *A legújabb magyar líra* (1859), in EJVM, 489–490.

¹⁰² Ez a koncepciója HARASZTHY Gyula *Erdélyi János irodalomszemlélete* című tanulmányának. Bp. 1940.

¹⁰³ Erdélyi János levele Toldy Ferenchez, Sárospatak, 1853. dec. 20. In *Erdélyi János levelezése I–II*. Bp. 1960 és 1962. Sajtó alá rendezte T. ERDÉLYI Ilona. II. 102.

¹⁰⁴ KECSKÉS Pál, *A bölcsészet története főbb vonásaiban*, Bp. 1943. (Második, átdolgozott kiadás.) 651.

¹⁰⁵ NÉMETH G. Béla, *A magyar kritika története a pozitívizmus korában*, ItK 1971. 152.

critique a mobilisé, entre 1849 et 1867, contre la poésie enlisée dans les détails de paysage (appelée par lui "kelmeiség") et avec lequel il essayait de diminuer le rôle de l'élément populaire (considéré déjà exagéré à cette époque) dans l'ensemble de la culture nationale. Ensuite, la deuxième partie, la plus volumineuse de l'étude, essaie de reconstruire les présuppositions épistémologiques de ses ouvrages philosophiques, en élucidant, à l'aide des analyses de texte philologiques, le rapport de ce domaine de la pensée, tantôt non découvert, tantôt mal compris, avec Hegel et le positivisme. — Enfin, dans le chapitre final, l'étude présente les parallélismes des normes critiques et de leurs présuppositions épistémologiques, et explique la signification des parallélismes. Contrairement à la conception de l'étude représentative des années 1950 qui n'a pas trouvé de valeur dans l'activité d'après 1849 d'Erdélyi, de plus, elle a stigmatisé comme "réactionnaire" sa philosophie à cette époque, cette analyse interdisciplinaire la considère comme un produit considérable de la critique littéraire s'appuyant sur des bases philosophiques.

Lukács György két hosszabb, terjedelmesebb művében foglalkozott egyértelműen drámaelméleti kérdésekkel. Az egyik az 1911-ben megjelent *A modern dráma fejlődésének története*; a másik az 1936–37-ben írt *A történelmi regény*. Később csak tanulmányokat írt erről, s az 1965-ben kiadott *Az esztétikum sajátossága* – tárgykörének megfelelően – csak utal drámaelméleti problémákra. Jelenleg csak az explicit drámaelméletekkel foglalkozunk. Az említett két mű ugyanakkor valamiképpen summázata az előző idők gondolati fejlődésének.

I.

Elméletében, különösen az első szakaszban, a dráma nem átfogó kategória; nincsnek változatai vagyis műfajai. A dráma meghatározatlan kategória, még akkor is, ha több definícióban szó szerint előfordul. A drámának ugyanis csak fokozatai vannak, a tökéletesség irányában levő fokozatai, mert a csúcса a tragédia. „A drámai anyag követelményeinek végiggondolása – írja – a tragédiához kell, hogy vezessen. (. . .) A dráma a tragédiában éri el mindig csúcspontját; a tökéletes dráma nem is lehet más, mint tragédia.”¹ Mindazok a művek, amelyek nem tragédiák, voltaképpen tehát nem bontották ki teljesen a bennük rejlő problémákat és lehetőségeket. Ezért azután nem is a drámát határozza meg, hanem a tragédiát: változatai is a tragédiának lesznek. Pontosabban a tragikumnak. A tragikum, a tragikus nála azonban nem művészi vagy esztétikai kategória, hanem életminőség. A tragikum a legszorosabb összefüggésben van a sorssal, mivel a tragédia a sorsnak a legmagasabb rendű megnyilvánulása; a tragédia az önmegvalósítás, a lényegessé váló ember megvalósított életminősége. S mivel a sors és tragédia egyaránt életminőség, általuk konstituálódnak a különböző irodalmi megnyilvánulások is, akkor, ha bizonyos tendenciák egyesülnek a sorssal: „. . . a tragédia sorspillanata, mikor a hős és a sors, (. . .) a novelláé, mikor a véletlen és a világtörvényszerűség, (. . .) a versé, mikor a lélek és a tájék esnek össze, és nőnek össze új, egymástól múltban és jövőben többé elválaszthatatlan egységgé.”² Így teljesen nyilvánvaló, hogy a drámaként értelmezett tragédia is életminőség; *A tragédia metafizikája* c. művében ki is mondja ekként: „A drámai tragédia a lét csúcspontjainak, végső céljainak és végső határainak formája,”³ vagy így: „Az emberi egzisztencia legmélyebb vágya a tragédia metafizikai alapja: az ember vágya önnönvalóságára.”⁴ Vagyis innen nézve is az következik, hogy nem a drámának, hanem a tragédiának vannak különböző megnyilvánulásai. A tragédia mindig „ember és sors misztikus párviadala”, s ebből a szempontból két változata van: „ez a nagy találkozás világos és mindent kimondó szavakat vált-e ki az emberből, vagy az összecsapás (. . .) néma érzés marad . . .”⁵ A görög és

¹ LUKÁCS György, *A modern dráma fejlődésének története*, Bp. 1978. 35.

² LUKÁCS György, *Levél a „Kísérlet”-ről*, in *Ifjúkori művek, 1902–1918*. Bp. 1977. 312.

³ LUKÁCS György, *A tragédia metafizikája*, in *Ifjúkori . . .* 500.

⁴ LUKÁCS Gy., *I. m.* 503.

⁵ LUKÁCS Gy., *I. m.* 527.

a shakespeare-i tragédiáról van szó: „A klasszikus paradoxon így szól: hogyan válhat a lényeg elevénne? A shakespeare-i: hogyan hozhatja az élet jelentést?”⁶

Talán már ennyiből is egyértelmű, hogy a dráma Lukács György akkori korszakában – de, mint látni fogjuk, később is, csak más aspektusból –, a tragédiával azonos. A tragikum, a tragikus élmény vagy a tragikusság a XIX. század közepétől kezdve válik az önmagát értékessé, a lényegét megvalósítani akaró ember számára megvalósítandó úttá. (Az okokra azonnal rátérünk.) Ezért értékeli oly nagyra Hebbelt, akinek a számára a lényegessé válás annyira alapvetően fontos volt, hogy ebből következően látásmódja pántragikussá lett; s ezért számítja Lukács György a modern drámát. Persze ekkor és itt sem drámáról van szó, hanem tragédiáról, vagy a tragédiáért vívott küzdelmekről.

Lukács György történetfilozófiájával és az élethez, a valósághoz való viszonyával már többen foglalkoztak. Az alábbiakban Poszler György elemzését követjük. Több okból. Ez az elemzés nemcsak a legutóbbi, hanem – megítélésünk szerint – a legjobb, a legalaposabb. Egyelőre kéziratban levő akadémiai doktori értekezésében – *A filozófia műfajelmélete – a műfajelmélet filozófiája* (A költői műfajok Hegel és a fiatal Lukács György esztétikájában) – ő rekonstruálja teljességében és hitelesen Lukács György történetfilozófiai és kultúrákritikai nézeteit, elveit, s ezeknek irodalomelméleti vonatkozásait. Poszler György úgy rekonstruál, hogy felhasználja az eddigi eredményeket, amelyeket magunk is figyelembe vettünk.⁷

A fiatal Lukács György nézetei – nagy általánosságban – az „Isten meghalt” problémaköréhez, illetve ahhoz kapcsolódnak, hogy az ember általában, de Lukács György *magá*, személy szerint is, hogyan képes önmagát értékes emberré tenni. Ez utóbbihoz tartozik hozzá ekkori írásainak formája is, az esszé.

Valaha, elsősorban a görög világban, a lét kozmosz volt, amit a mitológia rendezett el, és ez adott neki formát. A művészet számára ezért a mitológia a valóság elrendezésére, egységesítésére is szolgált, de – és ez a fontosabb –, a műalkotások egységességének és elrendezettségének, vagyis formájának a lehetőségét is megteremtette. Nemcsak a külső világ volt kozmosz, hanem a belső is; ezért létezhetett egység és közösség egyaránt. Az, hogy a világnak centruma van, azt is jelenti, hogy minden része egyben centrum is. Ezért lehetett kultúra, mert a kultúra: egység. Azután megszűnt a közösség, vagyis megszűnt a centrum. Ettől az ember magányos individuum lett, mert középpont híján nem tud valódi kapcsolatokat teremteni. A centrum nélküli lét káosz, ehhez pedig csak az individuum élménye közelíthet. Ez az élmény, éppen mert az élet kaotikus, ugyancsak centrum nélküli, alapjaiban problematikus és közölhetetlen. Az élményre is érvényes, hogy nincs egység, ami elemeit összetartsa. Az ember nincs harmóniában önmagával, de küzdhet érte, küzdhet azért, hogy „kitöltse és megtalálja a világot”, ahogyan Poszler György fogalmazza.⁸ A káoszban élő ember is kaotikus, „Nem talál utat a másikhoz, de sorsává válhat”, ti. az egyik ember a másiknak. „A centrumát veszített egészben – írja Poszler György – a centrumát veszített rész nem kilátópont, és nem archimédeszi pont, hanem saját titokkal rendelkező megfejthetetlen és kommunikálhatatlan egység. Ezért keresi saját centrumát és a világ centrumát...” És – teszi hozzá – „Ebből a kultúrávesztés diagnózisából, a szétesett világ fenomenológiájából indulnak ki a fiatalkori életműben az összes megoldáskeresések.”⁹

A modern életben – folytatja Poszler György a rekonstrukciót – „az Isten már kívül van a világon. Hiszen a nagy kozmikus-organikus egység szétesett. De nézi, ami a világban történik. A gondviselésből

⁶ LUKÁCS Gy., I. m. 529.

⁷ Csak a legfontosabbakat említve: – HERMANN István, *Lukács György gondolatvilága*, Bp., 1974. – MÁRKUS György, *A lélek és az élet. A fiatal Lukács és a „kultúra” problémája*. MFiSz 1973/5–6. sz. – FEHÉR Ferenc, *A dráma történetfilozófiája, a tragédia metafizikája és a nem tragikus dráma utópiája (Válaszutat a fiatal Lukács drámaelméletében)* It 1977/1. sz. – FÖLDÉNYI F. László, *A fiatal Lukács*. Bp. 1980. – LENDVAI L. Ferenc, *A fiatal Lukács történetfilozófiája (Magyarország és Kelet-Európa)*. Világosság 1975/6. sz. – N. TERTULLIAN, *Bevezetés Lukács György esztétikájába*. MFiSz 1973/1–2. sz.

⁸ Az egész levezetése Poszler Györgyét követi. L. POSZLER György, *A filozófia műfajelmélete – a műfajelmélet filozófiája. (A költői műfajok Hegel és a fiatal Lukács György esztétikájában.)* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. L. különösen 209-től

⁹ POSZLER Gy., I. m. 214.

sors lett. Sors, amelyben a lényeg, az egykor elveszített esszencia betör az életbe, (...) a sorsban megvalósuló csodában az ember lehetőségei magaslatán élhet. Létét lényegéhez igazíthatja. (...) Ennek műfaja a dráma. A létben felfakadó lényegnek. Benne az emberi élet egyesül az emberi élet ideáljával.¹⁰ S megállapítja Poszler György, hogy „ezen a ponton a drámaelmélet visszatorkollik oda, ahonnan kiágazott, a történetfilozófiába. Mert a dráma a lét lényegét, az élet csúcását változtatja konkrét étletté. Az egész lényegtelen léttel ütköző egyedi lényeges lét azonban természetesen tragikus.”¹¹

Ha ez így van, akkor a modern élet voltaképpen a legalkalmasabb anyagot nyújtja a tragédia számára. Azonban ez csak látszólag van így. Hiszen a modern élet centrumnélkülisége, kaotikussága éppen azért ilyen, mert nincs, ami elrendezné, ami egységbe fogná, ami formát adna neki, ami – a művészetben – a mindennapi élettől való distanciáját, más nézőpontból és szóval mondva stilizáltságát megteremthetné.

És itt, ezen a ponton válik a *forma* nemcsak a drámaelmélet, hanem az egész történetfilozófia számára alapvető fontosságúvá. Az életnek és a műnek *egységet* ugyanis a *forma* adhat. A műalkotás-világhoz elengedhetetlen distanciát és a stilizálás lehetőségét régen olyan mitológia, illetőleg olyan világnézet alapozta meg és adott rá lehetőséget, amelyben a közösség osztozott. Most ezekre nem alapulhat sem az életnek egységet, sem a művilágnak distanciát, stilizálást adó forma. Ez ismét csak az egyed belső erőfeszítéséből fakadhat, egyéni, egyszeri talajból és ugyanilyen lehet megvalósítása is. Ha a lét és a lényeg elvált, akkor az a legértékesebb tett, ha az egyed egyéni erőfeszítéssel lényegé formálja önmagát; pontosabban: megszerzi a formát. Az „élet” (az idézőjel a lényeg- vagy centrum nélküli, a kaotikus, amorf életet jelzi), a *lélek* és a *forma* így kapcsolódik össze. „Mert – így rekonstruálja ezt Poszler György – a lélek az életből kiemelkedő egyed, aki lényegessé formálta önmagát. És a forma az eszköz, amellyel az életből kiemelkedő egyed lényegessé formálta magát. Persze nemcsak eszköz, hanem cél is. Mert a forma maga a lényegessé válás, sőt, maga a megjelenő lényeg. Azaz a lényeg megjelenése.”¹² Hiszen a forma az, ami a kaoszt rendd, egységgé, organikussá teheti. Ez a forma azonban épp a szétesettség, kaotikusság következtében csak egyéni-egyedi lehet, individualisztikus és persze, ugyanakkor: tragikus. Ezt Lukács György egy helyen így fogalmazza: „A tragikus élmény az egyetlen, ami, bár csak része az egésznek, mégis az egészet jelenti; az egyetlen, ami szimbóluma lehet az egész életnek.”¹³

Ebből az is látható, hogy a tragikumnak épp úgy nem lehetnek változatai, mint a formának, mindkettőnek csak fokozatai lehetnek a tökéletesség irányában. A legtökéletesebb a legtragikusabb forma. Mint a történetfilozófiai vagy akár etikai fokozatok esetében általában, tehát itt is, csak az a valódi, az igazi forma, ami a tökéletesség fokán jelenik meg. Nyilvánvalóan ontológiai idealizmus ez, hiszen a létezés „helye” – minél közelebb az igazi tragédiához és tragikussághoz – egyben az értéket is megadja, létfok és érték azonossága pedig idealista ontológia. A kiút ebből az idealizmusból épp az, hogy ezt a helyet ki lehet küzdeni, hogy a hely semmiféle alapelv által nem adatott, nem elrendelt.

A dráma egyik következő lényeges kérdését, a drámai embert – triviálisan fogalmazhatunk így is: – azt az embert, aki a dráma hőse lehet – ugyancsak a történetfilozófiából alkotja meg; az lehet a hős, akiben az iménti lényegessé válás lehetősége megvan, s aki *küzd* ezért. A drámai ember ezért természetesen a tragikus ember. „Tragikus ember az – írja a *Balázs Béla: Misztériumok* c. írásában –, aki mint ember eléri a maga tökéletességét, aki az életet mellékutak és megalkuvások nélkül éli, aki az élet értelmét annak igazságában, mélységében és teljességében, nem pedig szélességében, tarkaságában és tartalmában keresi és találja meg; aki számára a saját személyisége feladat, út, amelyen végig kell menni. De minden útnak végén, melynek végére eljut az ember, ott vár rá a tragédia (...) mint az egyértelműség, az igazság, az igaz valóság.”¹⁴ Ez természetesen azt is jelenti, hogy a tevőnek azonosnak kell lennie tetteivel, a tett az embert magát kell hogy szimbolizálja, s nem lehet véletlen vagy epizodikus. Ehhez az azonossághoz a tevő, a cselekvő ember akaratára van szükség, ez reprezentálhatja

¹⁰ POSZLER Gy., *I. m.* 384–385.

¹¹ POSZLER Gy., *I. m.* 295.

¹² POSZLER Gy., *I. m.* 215. Kiemelés tőlem, B. T.

¹³ LUKÁCS György, *A modern ... in I. m.* 50.

¹⁴ LUKÁCS György, *Balázs Béla: Misztériumok*, in *Ifjúkori ...* 582.

őt, nem pedig érzései, hangulatai stb., s ez fakad legbenső magjából: „drámaivá egy embert és sorsát csak akaratának megfeszülése tehet. Észe, érzései, minden más külső és belső tulajdonsága csak kíséri, csak díszíti a drámai embert . . .”¹⁵ Így alakul ki, ebből ered a küzdelem. A küzdelemnek „az illető ember (. . .) egész életét” kell jelentenie, „az egész életet annak a konfliktusnak a látószögéből, amelyről az illető drámában éppen szó van. A konfliktussal szemben tehát tartalmi követelménye a drámai formának, hogy az illető ember (embertípus) centrális életproblémája legyen”; a formának a konfliktussal szembeni formai követelménye pedig, hogy olyan legyen, „amelyben az életének maximumát adhassa, és adja is, melyben a lehető legnagyobb erővel és sokoldalúsággal juthasson kifejezésre egész élete; magával az emberrel szemben pedig, hogy – egy aktuális probléma szempontjából – a maga típusának maximuma, a legnagyobb erő kifejtésre alkalmas példánya legyen.”¹⁶ Így az akarat, amelynek tartalma centrális életprobléma, és amely a legnagyobb erő kifejtésre, vagyis egy konfliktus végigvitelére készíti, adja meg, teremti meg azt a formát, amely az egységet, és a mindennapi élettől való distanciát megadja. Mivel forma és hős reflexiós, egymás nélkül nem létezhető viszonyban vannak, s mivel mind a kettő a történetfilozófiából vezetődik le, s mivel ezek a konfliktusban találkoznak, a drámaelmélet alaptételei a történetfilozófiából származnak.

Láttuk tehát, hogy 1. a szóhasználat ellenére nem a drámáról, hanem a tragédiáról van szó; minden elemzés ide torkollik; 2. hogy a tragikumnak, a tragikusságnak az irodalomban nem változatai, hanem különböző megnyilvánulásai vannak, amelyek a novellát, a verset és a tragédiát konstituálhatják; 3. hogy a tragikumot, a tragédiát a történelemfilozófia helyezi egyfelől a legnagyobb fogalom posztjára, és ebből a szemszögből fogalmazódik meg és definiálódik; 4. hogy ugyanebből a nézőpontból fogalmazza meg a formát, valamint a drámai, a tragikus hős ismérveit, amelyek létrehozják a konfliktust és így magát a formát.

*

A kérdés ezek után természetesen az, hogy a történetfilozófiai és kultúrákritikai kiindulópont hitelesen drámatörténeti, illetve drámaelméleti eredményekhez érkezik-e, és hogy az így megkapott eredmények a drámai művek összességét értelmezik-e?

A kérdésre természetesen nem lehet egyértelmű igennel vagy nemmel válaszolni. Hiszen bizonyosnak látszik, hogy drámatörténet és drámaelmélet nem építhető fel filozófiai alapok nélkül. Poszler György be is bizonyította, hogy a történetfilozófiai kiindulópontból – Hegel és Lukács György egyaránt – hiteles, drámatörténetileg és drámaelméletileg helyes felismerésekhez jutott el. De ebből a kiindulópontból nem építhető fel mind történetileg, mind elméletileg teljes értékű és minden részletében hiteles drámatörténet és drámaelmélet. Az adott kiindulópont ugyanis a műalkotásoknak, itt konkrétan a drámáknak elsősorban nem mint műalkotásoknak a kategóriákká absztrahált ismérveit keresi, és így nem is ezeket találja meg.

*

Lukács György ekkori dráma-, pontosabban tragédiaelmélete természetesen több korszakot és művet kizár a tárgyterületről. Az európai dráma történetéből mindenekelőtt a középkor drámáit, mind a misztériumokat, moralitásokat és mirákulumokat. Ezek a művek egyrészt a Biblia eseményeit (misztériumok), másrészt az ember lelkének történetét (moralitások), vagy a szentek életét (mirákulumok) formálták drámákká. E művekben megjelenik és megszólal az Isten, az Ördög, az Angyalok stb.; tehát természetfeletti hatalmak és erők is. Még hozzá úgy, hogy ezen hatalmaknak az emberre tett hatásait jelenítik meg. Lukács György – ekkor még nem nevezi meg konkrétan a középkori drámát, de – már a drámatörténet első oldalain kijelenti: „a természetfeletti erők és hatalmak működését (. . .) minden művészet csak líraian, csak emberek lelkén át, azokon a hatásokon keresztül, amikkel azok lelkét

¹⁵ LUKÁCS Gy., *A modern . . . in I. m.* 31.

¹⁶ LUKÁCS Gy., *I. m.* 32–33.

formálják, fejezheti ki. (. . .) Könnyen belátható, hogy mindez (. . .) a drámában lehetetlen.”¹⁷ E művek azért nem számíthatók a drámák (tragédiák) közé, mert „Mindenki tudja, hogy a dráma az akarat költészete, hogy drámaivá egy embert és sorsát csak akaratának megfeszítése tehet”.¹⁸ Márpedig itt nincs, nem is lehet szó akaratról. De ha lehetne is akarat és küzdelem, ez az embernek vagy az Istennel vagy a Sátánnal való küzdelme lehetne, márpedig „A küzdő erők között (. . .) mindig egy bizonyos arány kell hogy legyen.”¹⁹ Ha ez nincs meg, akkor „ez a küzdelem csak meddő extázisban fejezhető ki, csak szavakban, csak intímen, líraian, egyedien, a tehetetlen düh, vagy fájó rezignáció legfeljebb líraian megható kitéréseiben”.²⁰ A dráma műneméből kizárja ezeket a műveket továbbá a forma igénye is, a következő logikai láncolat alapján: A drámai forma az egyesítés, a művilág elrendezése; ezért a forma legteljesebben a sorssá váló konfliktus dialektikájában realizálódik; egy életesemény pedig akkor érződik sorsként, ha az nem epizód, egy epizódot „egész életté” pedig csak a tragikus hős halála tehet. Ám a vallásos ember „ki van zárva a drámából”, mert „halálával nincsen vége az életének, halála nem lezárása valaminek, nem tragédia”.²¹

Ebből újabb drámatörténeti általánosítás következnek: „Aligha lehet véletlennek tekinteni, hogy csak drámai korok vannak, és nem drámaiatlan korokban izoláltan fellépő nagy zsenik. Minden nagy drámaíróról tudjuk, hogy nagy drámai virágkor kellős közepén élt”.²² Ez a gondolat már előbb felvetődött: „Nem lehet véletlen, (. . .) hogy valamennyi nagy drámai kor (a görög, az angol, a spanyol, a francia) a nagy tragédiák ideje is volt egyszermind. Sőt, nem is tudunk korról, ahol a dráma igazán virágzott volna anélkül, hogy a tragédiát ne uralta volna, és hogy a tragikus érzések megszűntével ne ért volna véget a dráma virágzása is.”²³

Teljesen nyilvánvaló, hogy ebből a nézőpontból nemcsak a középkori dráma minősül nem-dramának, hanem a XVI. századi is, az angol Erzsébet-kori kivételével. Hiába írt tragédiákat Jodelle, Garnier, Montchrestien, Baiff stb., Lukács drámatörténetéből valószínűleg színvonaluk miatt maradnak ki; avagy azért, mert a XVI. század első három harmadát a komédia uralta; elsősorban Itáliában (Ariosto, Machiavelli, Ruzante). Jellemző, és Lukács György állításával nem is egyezik, hogy a Shakespeare-től kezdődő európai drámatörténetből viszont *kizárólag* az angol restaurációs kor drámái maradnak ki. A XVIII. századból J. Ch. Gottschedet már éppúgy említi, mint G. Lilo *The London Merchant*-jét; igaz, az előzőt nem éppen elismerőleg. Végül is egyértelmű, hogy kizárólag a *történetfilozófia nézőpontjából* – amelyben a dráma egyenlő a tragédiával – állítható, miszerint „csak drámai korok” vannak; a drámatörténet azt bizonyítja, hogy dráma mindig volt, amikor irodalom volt. Csak legfeljebb nem a dráma volt az adott kor reprezentáns műneme. Lukács György drámaelmélete tehát drámatörténetileg hamis extrapolációhoz vezet. Történetfilozófiai megközelítésből kialakított drámatörténete csak azt bizonyítja, hogy vannak korok, amelyekben igen jelentős *tragédiák* születtek.

Csak egészen röviden utalhatunk itt arra, hogy Lukács Györgyöt többen vádolják, néha dehonestálják azzal, hogy nem volt kvalitásérzéke. Nos, az a meggyőződésünk, hogy a XVI. századi francia tragédiák éppen művészi színvonaluk miatt nem képviselnek nála „drámai kort”. Ez természetesen összefügg azzal is, hogy Lukács György – különböző megközelítésekből – teoretikus, történetfilozófiai kiindulópontból vizsgálta az irodalmat. Így azokkal a szerzőkkel és művekkel foglalkozott, akik és amelyek ebből a megközelítésből jelentősek. Úgy gondoljuk, ebben a drámatörténetben ezért kap oly sok dicsérő szót pl. Paul Ernst és Beer-Hofmann. Mindez annyit jelent, hogy Lukács György egész életében igen-igen nagy mértékben *problémaérzékeny* volt. A *Levél a „Kísérlet”-ről* című esszéjében meg is írja: „nem lehet itt szempont, hogy ezek az írások mit érnek, mint ’irodalomtörténeti tanulmányok’, hanem csak az, van-e valami, ami formát ad valamennyinek, és egy dolog-e az, ami mindegyiket összetartja?”²⁴ Az összetartó „valami” a sors: „a költészetben a sors a formát adó, a sors

¹⁷ LUKÁCS Gy., *I. m.* 31.

¹⁸ LUKÁCS Gy., *I. m.* uo.

¹⁹ LUKÁCS Gy., *I. m.* 34.

²⁰ LUKÁCS Gy., *I. m.* uo.

²¹ LUKÁCS Gy., *I. m.* 51.

²² LUKÁCS Gy., *I. m.* 53.

²³ LUKÁCS Gy., *I. m.* 36.

²⁴ LUKÁCS Gy., *Levél a „Kísérlet”-ről*. In *Ifjúkori . . .* 304.

képében jelenik meg a forma, a kritikus írásaiban a forma a sors, a forma sorsot teremtő princípium”.²⁵ Vagyis mindegyik szépirodalmi műben a sors *adja* a formát, míg a kritikus (talán az elméletíró?) művében a forma *teremti* a sorsot. Ebből az a fontos, hogy sors és forma *mindenütt* – hiszen történetfilozófiai eredetű – összekapcsolódik. Nyilván itt is: filozófiai megközelítésről és probléma-érzékenységről van szó, s nem a kvalitásérzék hiányáról.

*

A modern dráma fejlődésének története első oldalain úgy tűnik, hogy sok drámaelméleti megállapítást a színházi előadás követelményéből vezet le. Ezt alátámasztják a könyv bevezetőjében olvashatók is: ennek a műnek elméleti absztrakciói „a legkézzelfoghatóbban gyakorlati, dramaturgiai és rendezői problémákból”²⁶ nőttek ki. „Az 1904–1907. években mint a Thalia-társaság egyik vezetője, darabok kiválasztása, rendezése stb. körül éltem át az ebben a könyvben érintett kérdéseket”, írja ugyancsak az előszóban.²⁷ A színházzal való találkozás tehát befolyásolta elméleti nézeteit. De talán nemcsak ezt. Hermann István is megjegyzi: „A Thalia Lukács életében körülbelül azt a biográfiai mozzanatot jelenti, mint amit a színház Meister Vilmoséban jelentett.”²⁸ Vagyis az újabb kérdés, amit röviden, vázlatosan vizsgálunk meg: hogyan érvényesítette Lukács György a színházi előadás követelményeit?

Úgy tűnik, ez határozza meg már a könyv első mondatát: „A dráma olyan írásmű, mely valamely *összegyűlt tömegben közvetlen és erős hatást* akar létrehozni, emberek között lejátszódó megtörténések által.”²⁹ Nem sokkal ezután ezt írja: „A dráma célja *tömeghatás* . . .”³⁰ Sőt, még ennél is tovább megy: „Ami *formai* következménye ennek a drámára van, az – azt hisszük – *levezethető* egy bizonyos helyen egybegyűlt bizonyos izgalomra váró *tömeg* tulajdonságaiból”.³¹ Terjedelmi és egyéb okok miatt szándékosan nem vizsgáljuk meg, hogy itt a *forma* terminus ugyanaz-e, ahogyan általában használja.

Fontosabb ugyanis ennél, hogy azokat a követelményeket, amelyeket a mű elején, s csakis az elején kifejtettek szerint „a tömegre való *közvetlen hatás*”-ból eredő követelményekként említ, könyvének egészében voltaképpen a történetfilozófiából és a kultúrákritikából vezeti le. A kérdés lényege természetesen az, hogy az írott szövegben bizonyíthatóan benne vannak-e azok a tényezők, amelyeket a tömegre való, közvetlen hatás igényel, illetve – s ez a fontosabb – ezek a tényezők bizonyíthatóan és alapjaiban a tömegre való közvetlen hatástétel okáért vannak-e a szövegben, avagy valami másnak a következményei, még akkor is, ha a közvetlen tömeghatást *is* szolgálják?

Mert mindenekelőtt egyértelmű: nem az írott dráma, hanem a színházi előadás az, amely „valamely *összegyűlt tömegben közvetlen és erős hatást* akar létrehozni”. Művének elején ebből a színházi igényből vezeti le, hogy az előadott történésnek „*Perspektivikus rövidülése*” igényeltetik; ami azt jelenti, hogy „azon egy vagy több emberi életből, ami a cselekményt alkotja vagy csak egy izolált megtörténés válogatható ki (. . .) vagy ha a cselekményben több epizódja szerepel ezeknek az életeknek, azok még inkább csak jelezve, csak legfontosabb kontúrjaik által körülhatárolva rajzolhatók meg.”³² A „*rövidülések*” és kiemelések azért szükségesek, írja itt, mert egy történet így válik általánossá, és: „*Tömegekre csak az általánosságok hatnak*” és mert „*az általánosság követelménye magából a tömeg fogalmából következik*”.³³ A legmeglepőbb, hogy a szimbolikusság és a stilizálás szükségességét is ebből vezeti le: „. . . a tömegre való közvetlen hatás egyfelől megköveteli az ábrázolt történés általánosságát, szimbolikusságát, másfelől azonban terjedelme megsabta határai (amelyeket ugyancsak a tömegre való közvetlen hatás kívánalma szab meg, B. T.) szintén a szimbolikusság, a

²⁵ LUKÁCS Gy., *I. m.* 311.

²⁶ LUKÁCS Gy., *A modern . . . I. m.* 17.

²⁷ LUKÁCS Gy., *I. m.* uo.

²⁸ HERMANN István, *Lukács György gondolatvilága*. Bp. 1974. 27.

²⁹ LUKÁCS Gy., *A modern . . . I. m.* 17. Kiemelések tőlem, B. T.

³⁰ LUKÁCS Gy., *I. m.* uo. Kiemelések tőlem, B. T.

³¹ LUKÁCS Gy., *I. m.* 29. Kiemelések tőlem, B. T.

³² LUKÁCS Gy., *I. m.* 28.

³³ LUKÁCS Gy., *I. m.* uo.

távolból, madártávlatból való nézés felé kényszerítik a drámát”.³⁴ De a tömeghatás megteremtésével kapcsolja össze azt is, amit később lényegében ugyancsak a kultúrakritikából és a történetfilozófiából vezet le: a sors megjelenítésének szükségességét. A tömeghatás miatt szükséges korlátozott terjedelem és szimbolikusság „összeolvadása még kézzelfoghatóbb tartalmat ad a drámai történet általánossága fogalmának: ha egy ember szerepel benne, kell hogy az embert (vagy legalább egy bizonyos emberfajtát) reprezentálja, szimbolizálja, ha valami történik benne, kell hogy az életet (illetve annak az emberfajtnak tipikus életét), *sorsát jelentsen*”.³⁵ Így a sors azért jelenik meg, mert egy életnek ez a szimbolizációja hat leginkább az összegyűlt tömegre.

Ebben az összefüggésben említi azt is, hogy „A közvetlen tömeghatás (. . .) kizárja a drámából az elvont fogalmiságot, és anyaga (spontán megtörténések eleven emberekkel) nem engedi meg, hogy meztelenül logikai, dialektikus formában jelenjék meg”.³⁶ Márpedig a tragédiának az életnek és az embernek az általánosságát kell reprezentálnia, továbbá az élet legmagasabb minőségét, a lényeggé válást stb. Ezek pedig meglehetősen elvontak, olyannyira, hogy szimbolikussá kell válniuk. Így adekvát megjelenítésükhöz éppúgy, mint megfelelő realizációjukhoz az elvontságnak, az elvont gondolkodásnak okvetlenül meg kell jelennie. Enélkül a cselekmény, a helyzetek és az alakok lényegének csak az első megjelenésszintje látható, de a befogadóban is csak ez a szint realizálódik. Ezek tehát ismét hamis, a könyv további lapjain már nem is említett következtetések. A színházi előadás igénye pedig azt az alaptételt sem igazolja, nem is kísérli meg ezt igazolni, hogy a drámai anyag mindig a tragédia felé tendál, illetve, hogy a dráma lényegében azonos a tragédiával.

Egészen bizonyos viszont, hogy ha az írott drámának akár csak egyes, de lényeges jellemzői a színházi előadásból lennének levezethetőek, akkor épp azok az ismérvek lennének azok, amelyeket Lukács György kísérelt meg a színházi előadás igényéből származtatni. Az egyéb problémák ugyanis elméletileg irrelevánsok. (Pl. a mű „játszhatósága”, a szöveg „mondhatósága”, a dráma színreállításának színpadtechnikai kérdései stb.) Éppen ezért látható, hogy mennyire meddőek azok a régebbi vagy újabb elméleti kísérletek, amelyek az írott drámát kizárólag vagy elsősorban a színpad igényéből, vagy a színházi előadásnak mint műalkotásnak a törvényszerűségeiből akarják levezetni vagy kísérlik meghatározni.

Ugyanis az előzőekkel azt akartuk hangsúlyozni, hogy ebben az elméletben sem tekinthetjük bizonyítottnak, miszerint a dráma bármely ismérvét, vagy bárminek is az írott műben való jelenlétét a színházi előadás igényéből lehet levezetni, és másból nem.

*

A drámatörténet első mondatában adott drámameghatározás második fele – „emberek közötti megtörténés” – már e műnek ahhoz az egyáltalán nem jelentéktelen rétegéhez vezet el, amely alapvetően helytálló drámaelméleti és – történeti megállapításokat tartalmaz. Ugyanis bármennyire igaz, hogy Lukács György ifjúkorának drámaelmélete – miként Hegelé, ahogyan ugyancsak Poszler György mutatta ki említett művében egészen pontosan – a történetfilozófiából kiinduló drámaelmélet, mégis és szükségszerűen érkezik meg általános érvényű, kiváló eredményekhez.

Ilyen elsősorban az imént idézett félmondat. Ez természetesen jóval több, mint „félmondat”, egy elméleti alapkőve. Éppen azért, mert a történetfilozófiai nézőpontból megkapott eredmények legfontosabb részei magukból a drámai művekből is levezethetők, s így teljesen adekvát eredmények. Lehetséges, hogy az „emberek közötti megtörténés” Lukács Györgynél konkrétan a színészek közötti megtörténést jelenti. Ugyanakkor az is teljesen kétségtelen, hogy a dráma „nevei”, vagy alakjainak másfajta megjelölése egyértelműen emberekké teszi őket; s ezért minden megtörténés a drámai alakok közötti megtörténésként értelmezhető.

Ezt a terminust nemcsak a drámatörténet első mondatában említi. Balázs Béla egyik drámájáról írva így teszi fel az őt foglalkoztató alapkérdést: „Arról van itt szó: hogy érheti el egy tisztán mai emberek között lejátszódó megtörténés az igazi tragédia pátoszatát?”³⁷ Egy másik esszéjében ezt írja:

³⁴ LUKÁCS Gy., I. m. 30.

³⁵ LUKÁCS Gy., I. m. uo. Kiemelés tőlem, B. T.

³⁶ LUKÁCS Gy., I. m. 41.

³⁷ LUKÁCS György, *Doktor Szélpál Margit, in Ifjúkori . . .* 238. Kiemelés tőlem, B. T.

„Shakespeare emberekre komponálja darabjait, karakterekre, embernek más emberhez való viszonyára; az új dráma pedig helyzetekre, vagy még pontosabban, embereknek helyzetekhez való viszonyára”.^{3 8} A modern dráma fejlődésének történetében más lapokon is visszatér a terminus: „... a dráma tárgya egy vagy több, küzdelem formájában megnyilvánuló megtörténés egy ember életéből...”.^{3 9} „Szociális azután a dráma anyaga: egy, mint láttuk, kizárólag emberek közötti, szociológiai megtörténés...”.^{4 0} stb.

Ísmét azért idéztünk oly sokat – mint eddig is és ezután is –, hogy állításaink ne tűnhessenek általunk megadott értelmezéseknek. Tény, hogy meglehetősen sokszor használja „az emberek közötti megtörténés” terminusát. Mert ez terminusértékű szókapcsolat. Még hozzá olyan, amely talán A. W. Schlegel egyik megjegyzésétől eltekintve^{4 1} először szerepel a drámaelmélet történetében. Csak éppen nincs kibontva. Hadd említsünk egyetlen példát, s épp ebből a műből arra, hogy az „emberek közötti megtörténés”-ből vezethető le, vagy bontható ki a drámaelméletileg legalapvetőbb terminus.

A drámában megvalósítandó egyetemességről – később majd totalitásnak nevezi – írja, hogy három alkotóeleme van: „az egyes tünemények végtelen gazdagsága”; „a határtalan számú megvalósulása” és „az összefüggés”. És csak ez a harmadik elem, „az összefüggés fejezhető ki anyagilag is drámaian”.^{4 2} Ehhez még hozzá kell vennünk azt a tényt, amit többször is említ: a drámában „közvetlenül csak dialógusokat látunk és hallunk”,^{4 3} hogy „A dráma csak dialógusokból áll...”.^{4 4} Márpedig, ha a dráma emberek közötti olyan megtörténés, amely csak dialógusokban jelenhet meg, akkor ez az alakok „közöttiség” nem lehet más, mint a közöttük levő összefüggés, más szóval a közöttük levő viszony, és a „megtörténés” pedig ennek az összefüggésnek, viszonyoknak a változása. Ezt a gondolatot Lukács György nem bontja ki végig; mindig csak megtörténést említ. Márpedig kétségtelen tény, hogy a dialógus a dialógust váltó emberek között mindig létesít vagy feltételez viszonyokat; dialógus nincs, nem létezik viszonyok nélkül. S ha ez így van, az emberek közötti megtörténés voltaképp nem lehet más, mint az emberek közötti viszonyoknak a változása. A Lukács György által bevezetett terminus még akkor is alapvető jelentőségű, ha az előbb említett következtetést nem vonja le.

Am ebben a drámaelméletben nemcsak azért jutott általánosan érvényes kategóriákhoz, mert jelentős gondolkodó volt. Azért is, mert – bármely, akár csak viszonylagosan érvényes – történetfilozófiai dráma-megközelítésből ugyancsak szükségszerűen kell megérkezni a drámai művekben található tényekhez. Az emberek közötti megtörténés, ha az emberek közötti viszonyok változásaként értelmezzük, egyértelműen a drámai művek összességében megtalálható tény.

De vannak e történetfilozófiai indíttatású drámaelméletnek további kiváló eredményei is. Már Fehér Ferenc írt arról, hogy az egyik megállapítás történetfilozófiai végeredmény. Arról van szó, hogy a modern drámában elválik a háttér és a történet, amely – mint Fehér Ferenc írta – „megalapozza cselekmény és jellem dichotómiáját (vagy, mint Lukács később mondja: karaktervonal és sorsvonal szétválását)”.^{4 5} Ez a történetfilozófiából elinduló történetfilozófiai végeredmény egyben hiteles drámatörténeti megállapítás is.

Lukács György úgy jut el ehhez az eredményhez, hogy másképpen nézi a régi társadalmakat, mint a modern társadalmat, amellyel szembeállítja azokat. Míg a zárt, organikus centrummal és közösséggel rendelkező régi társadalmakat meglehetősen distanciából, mintegy már ő is stilizáltan nézi, a polgári fejlődés esetében a dráma anyagául szolgáló társadalmi, szociológiai konkrétumokból indul ki. Azt vizsgálja, hogy a modern élet kínál-e megfelelő anyagot a tragédia számára, s ha igen, miképpen. S itt

^{3 8} LUKÁCS Gy., *Shakespeare és a modern dráma*, in *Ifjúkori...* 481. Kiemelések tőlem, B. T.

^{3 9} LUKÁCS Gy., *A modern...* I. m. 40.

^{4 0} LUKÁCS Gy., I. m. 54.

^{4 1} Vö: A. W. SCHLEGEL, *A drámai művészetről és irodalomról*, in August Wilhelm SCHLEGEL és Friedrich SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*. Bp. 1980. 603.

^{4 2} LUKÁCS Gy., *A modern...* I. m. 37.

^{4 3} LUKÁCS Gy., I. m. 47.

^{4 4} LUKÁCS Gy., I. m. 48.

^{4 5} FEHÉR Ferenc, *A dráma történetfilozófiája, a tragédia metafizikája és a nem tragikus dráma utópiája (Válaszok a fiatal Lukács drámaelméletében)*. It 1977/1. sz. 58-tól

jut el a cselekvő ember és saját tette összefüggéséhez. S ez a mélye a Fehér Ferenc által említett „háttér és történet” szétválásának.

A cselekvő és saját cselekvés összefüggése kérdésében írottak közül a legjelentősebb, hogy észreveszi a munkamegosztás szerepét, következményeit. (Sombart és Simmel alapján, de Marxhoz nagyon közeli interpretációban.) A munkamegosztás által előidézett új helyzetben a személyiség teljessége leszűkül a „mind egyik féltől bizonyos tekintetben függetlenné vált, kapcsolat felé fordult oldalára”.⁴⁶

Ez drámaelméletileg azért hallatlanul fontos, mert az ekkor keletkezett drámák emberábrázolásának milyenségét objektíve ezekből a tényekből vezethető le és értelmezhető, és ez is jelenik meg bennük. A munkamegosztás és következményei szüntetik meg, hogy szoros kapcsolat legyen cselekvő és saját tette között. Ezt úgy is lehet fogalmazni, hogy ettől kezdve nincs autonóm cselekvés, az emberek nem azt teszik, ami egyéniségükből következik, hanem amit szociológiai státusaik és funkcióik írnak elő számukra. A régebbi drámákban a tett mindig a személyiségből fakadt, „A konkrét élet minden részlete (...) alkalmat nyújtott nekik, hogy egyéniségüket tettekbe, a dolgokba áraszák.”⁴⁷ És ekkor, „mivel az egyéniség érvényesítése, kifejezése juttasa az életben még nem vált problematikussá, mint olyan semmiféle formában nem volt témája a drámának, míg a mostaninak talán legfőbb, legcentrálisabb problémája lesz”.⁴⁸ Az egyéniség érvényesítésének vágya azért lesz hevesebb és erősebb – legalábbis részben –, mert „mindig erősebbek lettek azok a külső körülmények, amelyek ezt eleve lehetetlenné teszik”.⁴⁹

Mindez következményeiben még egy újabb, nagyszerű, egyben társadalmi és drámaelméleti megállapításhoz visz el: „Bizonytalanná válik, hogy mi az ember igazi lénye, és mi a külvilág; mi történik abból, amit tesz belülről, és mi külső befolyások hatása alatt”,⁵⁰ vagyis bizonytalanná válik, hogy az ember saját benső dinamizmusa alapján cselekszik-e, pl. az „életét kitöltő szenvedély” alapján-e, vagy külső behatások, igények, követelmények alapján? Ekkor szükségessé válik az élet – vagy a körülmények, vagy a helyzet – értékelése: „a drámát mozgató erők közé egy új vonul be: az értékelés. Az új drámában már nemcsak szenvedélyek ütköznek, hanem ideológiák, világnézetek”; s az összeütközésben „az értékeléseknek legalább olyan fontos szerep” jut, „mint a tisztán egyéni jellemből fakadt tulajdonságoknak”.⁵¹

Hadd ne részletezzük, hadd szorítkozhassunk csak a megnevezésekre abban a tekintetben, hogy a helyzet és karakter, vagy az események és a lényegek elválásának ez a nagyon finom elemzése és következményeik rögzítése milyen kitűnő drámatörténeti tényekhez vezetik el. Ilyenekhez: ezekben a drámákban már mindent a pszichológiából kell megokolni, s ebből következik, hogy az alakot patológiakussá kell tenni ahhoz, hogy drámai lehessen, hogy „Az új dráma hősei – a régiekhez képest inkább passzívak, mint aktívak, inkább történik velük valami, mintsem ők tennének valamit, inkább védekeznek, mint támadnának”,⁵² illetve: „A végső küzdelem, azáltal, hogy a sors olyan sokat meghódított az ember belsejéből, mindinkább belül folyik le.”⁵³ A tett és a tevő viszonyáról ezt írja még: „... az ember ütközéspontja nagy erőknél, és az sem az övé, amit tett (...) És amiért teszi, az sem egészen az övé soha...”⁵⁴ S ezek a kérdések és problémák alapvetően jellemzik a XIX. század második felében létrejött drámákat.

A drámaelmélet következő nagyszerű eredménye – ugyancsak a történetfilozófiából és a mindennapi élet tényeiből kiindulva –, az ún. „historiai probléma”, mely szorosan összefügg azzal, hogy az új életnek nincs mitológiája. A mitológiának kettős funkciója van, illetve lenne: az emberek életérzését „konkrét mesék konkrét szimbólumaiba vetíti ki”; és a fontosabb, „az általa kifejezett tragikus eset

⁴⁶ LUKÁCS Gy., *A modern ... I. m.* 106. A kérdéskörre vonatkozóan L. még különösen 102-től.

⁴⁷ LUKÁCS Gy., *I. m.* 107.

⁴⁸ LUKÁCS Gy., *I. m.* 107. Kiemelések tőlem, B. T.

⁴⁹ LUKÁCS Gy., *I. m.* úo.

⁵⁰ LUKÁCS Gy., *I. m.* 97.

⁵¹ LUKÁCS Gy., *I. m.* 87–88.

⁵² LUKÁCS Gy., *I. m.* 100.

⁵³ LUKÁCS Gy., *I. m.* úo. Kiemelések tőlem, B. T.

⁵⁴ LUKÁCS Gy., *I. m.* 101. Kiemelések tőlem, B. T.

erős és természetes distanciában tartja a közönségtől”.⁵⁵ A mitológia így ebben a drámaelméletben több funkciót is betöltő stilizálást segíti elő, illetve teremti meg, s ezt helyettesítheti a modern életben a „históriai élmény”; „A mitologikus eredet vagy a múltnak mitologikussá válása (mint ahogy például a Rózsák harca Shakespeare számára), elveszi a költészet tárgyainak véletlen, tetszőleges, teljesen egyéni önkénytől függő és így hatásában is az egyéni ízlés önkényének teljesen kiszolgáltatott voltát, ami minden esetleges 'érdekesség' mellett mélyen triviálissá teszi.”⁵⁶ Nyilván a Shakespeare műveiben nagyszerűen észrevett tény alapján jut oda, hogy a modern dráma is a történeti ténnyel teremti meg a distanciát, a stilizálást. „A história mitológiát pótló, mesterséges distanciát teremtő, monumentálisokat létrehozó, trivialisokat eltüntető és új pátoszt produkáló kell hogy legyen. (...) A históriai távolságba helyezés lényege, hogy a ma történő helyébe a régen történtet teszi. De mindig egy történetet a történet, sohasem szimbólumot a valóság helyébe.” Azonnal hozzát teszi azonban, hogy „természetesen nem a triviális 'történelmi igazságra' gondolok.”⁵⁷

Tehát meglátja a történelemben azt a lehetőséget, – miként már Fehér Ferenc írt róla⁵⁸ – azt a külső, objektív lehetőséget, amely megteremtheti a szükséges distanciát, a stilizálást, és egyben azt a lehetőséget is, hogy a történelmi élmény, a történelmi tudat szüntesse meg az élet kaotikusságát, centrumnélküliségét, kiszűrve és helyükre téve az elburjánzott, de magukat fontosnak feltüntető életrésztleteket, lényegtelenségeket – történelmileg mérve – pillanatnyi hangulatokat, szeszélyeket. Mindezt természetesen nem bontotta így ki, de koncepciójában lényegében benne van;⁵⁹ s a lényeges irányba való kibontás első lépését majd *A történelmi regényben* teszi meg.

*

Látható, Lukács György ekkori drámaelméletének – elsősorban *A modern dráma fejlődésének története* című művében – önmagában is összetett két szála van. Az első történetfilozófiai és kultúrákritikai kiindulópontból halad, ennek centrális problémája, hogy a dráma egyenlő a tragédiával. A másik az a szociológiai aspektus, amellyel elsősorban – de nem kizárólag – a XIX. század közepétől írott drámákat nézi, s melyek centrális problémája a modern élet, és ennek az alkalmatlansága arra, hogy tragédiának váljon az anyagává. Mind a két kiindulóponthoz csatlakoztat dramaturgtörténeti és drámaelméleti tényezőket, és ugyanakkor mindkét kiindulópontból meg is érkezik ilyenekhez. Ha „mennyiségileg” és a hangsúlyokat tekintjük, a dramaturgtörténet *Elvi kérdések* c. első részének első fejezetében – *A dráma* a címe – a történetfilozófiai nézőpont dominál, míg az első rész második fejezetében – *A modern dráma* a címe – a szociológiai. A mű Második Könyvétől kezdődő történeti áttekintésben, elemzéseiben – a legerősebb kivétel a Hebbelről szóló fejezet – ugyancsak a második szál dominál. Szerencsére és nagy hasznunkra. Mert az a – csak nagy általánosságban – szociológiai nevezhető gondolati szál fedezi fel a modern életnek azokat a konkrétumait, amelyek valójában és szakszerűen dramaturgtörténeti – és nem történetfilozófiai – értelemben jellemzik a modern drámát. Mivel itt történelmi, társadalmi, szociológiai konkrétumokból indul ki, itt érkezik igen sok, szakértelemben vett drámaelméleti törvényszerűség felfedezéséhez. Ami a történetfilozófiából származó drámaelméleti következtetés vagy eredmény, az igen sokszor drámaelméletileg nem hiteles, mert a történetfilozófia derivátuma.

II.

Az 1936–37-ben írt *A történelmi regényben* jelenik meg először a marxista drámaelmélet körvonala. A mű 1947-es magyar kiadása elé írt Előszóban „kísérletnek, esszének” nevezi, sőt ezt írja: „Nem hangsúlyozhatom eléggé, hogy mindezt első kísérletnek tekintem, amelyet, remélem, nemsokára

⁵⁵ LUKÁCS Gy., *I. m.* 125.

⁵⁶ LUKÁCS Gy., *I. m.* uo.

⁵⁷ LUKÁCS Gy., *I. m.* 126.

⁵⁸ Vö.: FEHÉR F., *I. m.* 73.

⁵⁹ Hadd jegyezzük meg, hogy megítélésünk szerint az így felfogott, értelmezett történelem, históriai probléma – a dráma történetében marxista szemlélettel először – ÖRKÉNY István, *Pisti a vérzivatarban* c. drámájában jelenik meg.

mások tovább fognak fejleszteni, ha kell, az általam elért eredmények korrektúrájával.”⁶⁰ E műnek is vannak előzményei, amelyek közül több mostanában jelent meg kötetben összefoglalva, *Esztétikai írások* címen.⁶¹ Ilyen előzménynek tekinthető az 1930 körül írt *Marx és Engels a dramaturgia kérdéseiről*, az 1934-es *Marx és Engels a dramaturgia problémáiról*, valamint az 1934-ben keletkezett *A művészet és az objektív igazság* című tanulmányai is.

A *történelmi regény* célja elméleti ugyan, de nem drámaelméleti: „Vizsgálat alá akartuk vetni – írja ugyancsak az 1947-es magyar kiadás előszavában – a történelmi szellem és a nagy, a társadalom egészét ábrázoló irodalom kölcsönhatását. Természetesen ilyen kérdéssel felvetés mellett már maga a probléma belső, legelméletibb, legelvontabb dialektikája is történelmi jellegű.”⁶² Ebből a kérdéssel felvetésből két következmény származik: szükségszerűen felvetődik „a műfajok elválásának társadalmi alapja...”,⁶³ de szükségszerűen következik az is, hogy „Ez a könyv tehát elméleti téren éppoly kevésbé lép fel azzal az igénnyel, hogy a *drámai és epikai formák elméletét adja*, mint történelmi téren azzal, hogy a történelmi regény és dráma teljes fejlődéstörténetét nyújtsa”⁶⁴

Maga Lukács György teszi egyértelművé tehát, hogy az ebben a művében megtalálható drámaelméleti megállapításai a marxista ismeretelméletnek azon aspektusába beágyazódva értelmezendők, amely a történelem és az irodalom kölcsönhatását vizsgálja. De nem közvetlenül ezeket: „A második döntő módszertani szempont a gazdasági és társadalmi fejlődés, az ebből kinövő világnézet és művészi forma kölcsönhatásának vizsgálata.”⁶⁵ Vagyis a történelem és irodalom, illetőleg a világnézet és művészi forma kölcsönhatását állapítja meg.

*

A drámaelmélet a mű II. fejezetétől kezdődően körvonalazódik, melynek címe: *Történelmi regény és történelmi dráma*. A fejezet első mondata így kezdődik: „A tragédia és a nagyepika – az eposz és a regény – egyaránt az objektív *külvilágot* ábrázolja...”,⁶⁶ a harmadik bekezdés első mondata ez: „Itt csak a tragédia problémájával kell foglalkoznunk...”,⁶⁷ a negyedik pedig „A tragédia és a nagyepika tehát egyaránt az életfolyamat totalitásának ábrázolására tart igényt”⁶⁸ Mind a három mondatban a tragédia szó szerepel. Természetesen a dráma szót is leírta közben, sőt egyszer, a harmadikként idézett mondatot előzőleg így is: „... a nagyepika és a dráma egyaránt az objektív valóság *totális képét* adja.”⁶⁹ Talán nemcsak az ifjúkori drámaelmélet ismeretében, hanem az itteni terminushasználat miatt is jogosult már előljáróban a kérdés: e lapokon is a tragédiáról lesz-e szó vagy a drámáról?

A kiindulópont, mindkét műnem esetében az „objektív *külvilág*” ábrázolásának a leszögezése, amely itt pusztán csak annyit jelent, hogy ezzel választja el a drámát és a nagyepikát a lírától. A másik kiindulópont: „a nagyepika és a dráma egyaránt az objektív valóság *totális képét* adja.”⁷⁰ Hozzáteszi azonban: „Nyilvánvaló, hogy ez mindkét esetben csak a *művészi felépítésből*, az objektív valóság *lényeges* vonásainak *művészi* visszatükrözése során elért *formai koncentrációból* következhet”.⁷¹ Az általunk kiemelt szavakból is egyértelmű, amit így fogalmaz: „Világos, hogy itt közvetlenül *formai kérdésekről* van szó”.⁷² De mit jelent itt a forma?

⁶⁰ LUKÁCS Gy., *A történelmi regény*. Bp. 1977. 13.

⁶¹ LUKÁCS Gy., *Esztétikai írások, 1930–1945*. Szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta SZIKLAI László. Bp. 1982.

⁶² LUKÁCS Gy., *A történelmi... I. m.* 11. Kiemelések tőlem, B. T.

⁶³ LUKÁCS Gy., *I. m.* 12.

⁶⁴ LUKÁCS Gy., *I. m.* 12–13. Kiemelések tőlem, B. T.

⁶⁵ LUKÁCS Gy., *I. m.* 12.

⁶⁶ LUKÁCS Gy., *I. m.* 120. Kiemelés a szerzőtől, B. T.

⁶⁷ LUKÁCS Gy., *I. m.* 121.

⁶⁸ LUKÁCS Gy., *I. m.* uo.

⁶⁹ LUKÁCS Gy., *I. m.* 120. Kiemelés a szerzőtől, B. T.

⁷⁰ LUKÁCS Gy., *I. m.* uo. Kiemelés a szerzőtől, B. T.

⁷¹ LUKÁCS Gy., *I. m.* 121. A kiemelések mind tőlem, B. T.

⁷² LUKÁCS Gy., *I. m.* 122. Kiemelés tőlem, B. T.

A külvilág és a totalitás megjelenítéséhez az írónak először is „az élet lényeges és legfontosabb összefüggéseit” kell megragadnia, ám ezek „puszta felismerése itt sohasem lehet elegendő”, mert ezeknek „új, művészet alkotta közvetlenségben kell megjelenniök”, és a „művészi formának éppen az a rendeltetése, hogy megteremtse az új, a művészi közvetlenséget, hogy ismét egyedivé tegye azt, ami az emberben és a sorsában általános”,⁷³ illetve: „A nagyepika és a tragédia formájának specifikus problémája éppen az élet totalitásának ebben a közvetlenné tételében rejlik, egy olyan látszatvilág megteremtésében, amelyben az embernek és emberi sorsoknak (. . .) nagyon korlátozott száma az élet totalitásának az élményét kelti fel”.⁷⁴

A forma terminusa új tartalmat itt nemcsak az „új, a művészi” közvetlenséggel és a „látszatvilággal” való viszonyának a következtében kap, hanem főként a totalitással, mint az egyik alapvető ismeretelméleti kategóriával való vonatkozása révén. Jól tudjuk, milyen neuralgikus fogalom a totalitás, és azt is, hogy mennyit változott a tartalma pl. *A történelem és osztálytudattól A társadalmi lét ontológiájáról* c. utolsó műig. Most a totalitásnak csak a drámával kapcsolatos, itt lefektetett értelmezésére térhetünk ki, de erre ki kell térnünk, különben nem érthetjük meg a forma fogalmát.

A formának itt, igaz, csak implicité, de szoros kapcsolata van a művilág egységesítésével is, éppúgy, mint az ifjúkori elméletben. Ám a distancia, a stilizálás ekkor már a totalitás egyik, drámában adekvát aspektusával van összefüggésben; a forma pedig azon művészi közvetlenséggel, amely egy másik ismeretelméleti szempontból megjelenő kategóriának, az emberben és sorsában általánosnak az egyedivé tételét szolgálja. De a forma specifikus problémája nemcsak az általánosnak, hanem „az élet totalitásának” ebben a közvetlenné tételében rejlik”, s ezért itt a formának két aspektusból nézve is van egységesítő funkciója: egyedivé kell tennie az általánost és a totalitást. Így a forma nem valami, amire rá lehet mutatni, hanem elv, amelynek centrális magja van.

Ezt a centrális magot a totalitás itt érvényes módjának a meghatározásával együtt mondja meg. Méghozzá Hegel tételét átvéve, már a kiindulópontnál: „A dráma is, mint már tudjuk, az életfolyamat totális ábrázolására törekszik. Ez a totalitás azonban egy szilárd középpont, a drámai kollízió körül összpontosul.”⁷⁵ Ezután a kollíziót azonnal általánosítja, mint a dráma lényegét: „A dráma azon emberi törekvések – ha szabad ezt a kifejezést használnunk – rendszerének művészi képmása, amelyek egymással harcolva részt vesznek ebben a központi kollízióban.”⁷⁶

Láttuk, a konfliktus már az ifjúkori drámaelméletben is fontos szerepet játszott, s éppen mint a műnem formája: „maximális erővel egymásnak szembefeszülő erők dialektikája lévén a drámai forma”, írta akkor.⁷⁷ Most pedig a totalitással összefüggve jelenik meg, Hegeltől átvéve, axiómaként. De Hegeltől ered az is, hogy a totalitásnak, mely megnyilvánulási módja szükségeltetik ahhoz, hogy a drámai „látszatvilágban” rögzíthessék és a befogadóban felkeltődjék „az élet totalitásának élménye”. S ez a mozgások totalitása. Ezt pedig először a *Lear király* kapcsán konkretizálja tovább, felvetvén a kérdést: Shakespeare „milyen eszközökkel éri el a totalitásnak ezt a hatását?”⁷⁸ A válasz első részében a szélsőségeséget említi – hiszen viszonyban van a konfliktussal –, majd általános érvényűen konkretizálja, mit is jelent a mozgások totalitása: „Mint ilyen szélsőséges, de éppen szélsőséges jellegűknél fogva tipikus mozgások tökéletesen zárt rendszert alkotnak, és ez mozgalmas dialektikájában felöleli az összes emberi állásfoglalást, mely ezzel a kollízióval kapcsolatban lehetséges.”⁷⁹ Ha a dráma világában nem lenne jelen az adott kollízióval kapcsolatosan lehetséges összes állásfoglalás, nem rögzíthető a totalitás és nem jöhetne létre élménye sem; ha pedig bármely állásfoglalás kétszer jelenne meg, drámai tautológia jönne létre.

Már itt meg kell állnunk egy pillanatra, hogy hangsúlyozhassuk: a drámai totalitás iménti meghatározása, mint az összes lehetséges állásfoglalások kategóriája, minden műfajú drámában abszolúte igaz drámaelméleti kategória. De csak úgy, ha a kollízió helyébe itt is a „most változó viszonyrendszer”

⁷³ LUKÁCS Gy., *I. m. uo.* A kiemelések mind tőlem, B. T.

⁷⁴ LUKÁCS Gy., *I. m.* 123. A kiemelések mind tőlem, B. T.

⁷⁵ LUKÁCS Gy., *I. m.* 124.

⁷⁶ LUKÁCS Gy., *I. m. uo.*

⁷⁷ LUKÁCS Gy., *A modern . . . I. m.* 49.

⁷⁸ LUKÁCS Gy., *A történelmi . . . I. m.* 125.

⁷⁹ LUKÁCS Gy., *I. m. uo.* Kiemelések tőlem, B. T.

terminusát tesszük, hiszen a most változó viszonyrendszernek éppúgy tartalmaznia kell a történelmi-társadalmi és egyéni lényeket, miként a konfliktusnak. A totalitás ezen Lukács György által megállapított, illetőleg hangsúlyozott fogalma nélkül a dráma világ egyik alapvető ismérve éppúgy nem lenne meghatározható, mint a drámaság egyik ismérve.

A forma tehát az a fogalom, amelyben egyedivé változtatva egyesül a mozgások totalitása, a művészi általánosítás és az élettől való distancia. Ezek mindegyikének centrális magja ebben az elméletben a konfliktus, „Ha tehát meg akarjuk ismerni a drámai forma igazságát, nagyon konkrétan kell szemügyre vennünk a kollízió problémáját mint életényt.”⁸⁰

*

Mielőtt megvizsgálánk azokat az életényeket, amelyekből a drámai forma centrális magját, a konfliktust levezeti, határozottan kell hangsúlyoznunk, hogy *A történelmi regényben* körvonalazott drámaelmélet legfontosabb eredménye az irodalmi műnemek és a különböző életények összefüggésének megállapítása. Lukács György ekkori nagy eredménye nem abban jelentkezik, mintha ő fedezte volna fel a valóság bizonyos életényeinek és az irodalmi műformáknak, műnemeknek az összefüggését. Ezt leghatározottabban Marx és Engels vették észre, de végül is Lukács Györgynél vált alapvetően fontossá. Ez az összefüggés – láttuk – ha szociológiai, társadalmi konkrétumokként is, de megjelent *A modern dráma fejlődésének történetében* is. Lukács György nagy érdeme a kérdéskör tudatos marxista, materialista megoldásának irányába tett, az alapokat lefektető lépés. És nem csak az első lépés, hanem több is, éppen azon életények differenciálása miatt, amelyek a dráma műnemét konstituálhatják. Ez akkor is igaz, ha gondolkodásának centrumában egyfelől a tragédia áll, másfelől, akkor is, ha a műnemek konstituálódásának kérdésében ekkor még nem jutott el oda, hová majd *Az esztétikum sajátosságában* érkezik; ahhoz ti., hogy a műnemek létrejöttében az életények mellett alapvető funkciója van az író életényekhez való viszonyának.

Ekkor a létnek azt az aspektusát tartja a drámát konstituáló tényezőnek, amely a marxi–engelsi történelmi és dialektikus materializmus alapján a legfontosabb: „az emberiség fejlődését meghatározó nagy világtörténelmi osztályharcot”;⁸¹ illetve ezt vallja: „Általánosságban nem férhet ahhoz kétség, hogy a dráma központi tárgya a társadalmi erők legszélsőségesebb, legkiélezettebb ponton történő összeütközése. És nem kell különösebb éleselméjűség ahhoz, hogy meglássuk az összefüggést a szélsőséges formában végbemenő társadalmi összeütközés és a társadalmi átalakulás, a forradalom között.”⁸² Azonban nem elégszik meg azzal, hogy csak azokat a korokat jelölje meg, amelyekben ekkori véleménye szerint a nagy drámák létrejöhetnek. Életényeket is említ.

Az a négy életény, amelyből konfliktus bontakozhat ki a következő: 1. „az egyes emberek és a társadalom életében bekövetkező *válszút*”;⁸³ 2. „valakinek valamiért *benyújtják a számlát*”;⁸⁴ 3. „a cselekvés meghatározott helyzetében az embernek a lehetőségek végtelen sorából egy meghatározott *láncszemet* kell szilárdan megragadnia, és csak akkor tarthatja valóban a kezében az egész láncot”;⁸⁵ 4. „az ember mélyen *összeforr a művével*”.⁸⁶

Az elsőre az irodalomból Hebbel *Herodes és Marianne* c. művét említi, az életből Leninnek egy megállapítását az 1917-es júliusi felkelés utáni helyzetről. A „benyújtják a számlát” életénnyel kapcsolatban Szophoklész *Oidipusz királya* és Büchner *Danton halála* a példa; a történelemből a francia forradalomra utal, ahol „hemzsegnek az ilyen, már önmagában az életben is drámai konfliktusok”;⁸⁷ Jellemző azonban, hogy a „döntő láncszem” megragadásával kapcsolatban nem említ irodalmi művet. Viszont megjegyzi: „A láncszem megragadása önmagában véve *nincs* szükségképpen

⁸⁰ LUKÁCS Gy., *I. m.* 133.

⁸¹ LUKÁCS Gy., *I. m.* in *Esztétikai* . . . uo.

⁸² LUKÁCS Gy., *A történelmi* . . . *I. m.* 129.

⁸³ LUKÁCS Gy., *I. m.* 134. Kiemelések tőlem, B. T.

⁸⁴ LUKÁCS Gy., *I. m.* 135. Kiemelés tőlem, B. T.

⁸⁵ LUKÁCS Gy., *I. m.* 137. Kiemelés tőlem, B. T.

⁸⁶ LUKÁCS Gy., *I. m.* 138. Kiemelés tőlem, B. T.

⁸⁷ LUKÁCS Gy., *I. m.* 136.

kapcsolatban egy kollízióval, és nem szükségképpen egy kollízióból nő ki, de ha az élet problémái ilyen középpontra összpontosulnak, ez *többnyire* kollíziókat idéz elő.”⁸⁸ És nincs irodalmi példa a negyedikre sem. Azonban, később térünk ki a kérdésre, itt említi Hegel „világtörténelmi egén”-ét.

A kérdés ezek után, hogy ezek az élettények valóban konfliktushoz vezetnek-e, de mindenképp azt, honnan származik ez a terminus, és mit is jelent?

Először arra utalunk, hogy az élettényekről csak a drámai hőssel, a központi alakkal kapcsolatban, az ő tartalmaira koncentrálna szólni. Csak a „döntő láncszemmel” összefüggésben beszél a cselekvésről és az ellenfélről: „... ha cselekedeteinket egy döntő pontra összpontosítjuk, akkor természetesen előidézzük, hogy az ellentétesen ható személyes–emberi erők is erre a pontra összpontosuljanak”.⁸⁹ Furcsa, de jellemző, hogy sem a hős, sem ellenfele cselekvésének problematikáját nem érinti, noha mind a négy élettényt, mint konfliktust előidéző élettényt említi, vagyis mintha lenne konfliktus, amely nem cselekvésben realizálódik. Ugyanakkor mindabból, amit elmond, az ellenfél hiánya vagy megléte egyaránt elképzelhető. Itt a következő problémák bukkannak fel.

Ha a dráma a válaszút előállításakor a döntés meghozatalára koncentrálna, a döntésig elvezető folyamat csak a hős bensejében válhat ki konfliktusokat, amelyek éppúgy csak lírai extázisokban fejezhetőek ki, mint a középkori misztériumokban vagy moralitásokban. Ez pedig nem drámai, Lukács György szerint. Ha a dráma a döntésből fakadó cselekvésre vagy következményre koncentrálna, még mindig kérdéses: milyen a hősnek és milyen ellenfelének az egyénisége és/vagy helyzete. Ugyanez érvényes a láncszem-problémánál is: mi az ábrázolás tárgya, a megragadásig vezető út, avagy az ezután következő cselekvés? És ekkor is: milyen a hős és az ellenfél, és milyen a helyzetük? A „milyen” kérdés azt érinti, van-e *lehetősége* a hősnek, hogy döntésének következményeit *tettekben* realizálhassa, és hogy van-e lehetősége az ellenfélnek vagy a környezet tagjainak a hős cselekvései ellen *aktívan* fellépni.

A cselekvő és saját cselekvése viszonyának meglehetősen bonyolult problémáját sem az élettények kapcsán nem említi, sem abban a helyzetben, amelynek „A drámai emberábrázolás különössége” a címe. Ebben a részben az autonóm cselekvést adottságnak veszi: „Drámailag a döntő kérdés itt az, hogy a személyiség közvetlenül és maradéktalanul fejeződhessen ki a cselekedetben (...), a drámai forma azt követeli, hogy ez az egybeesés (ti. az ember és tette egybeesése, B. T.) azonnali, közvetlen nyilvánvalósággal, a mű minden szakaszában menjen végbe.”⁹⁰ Az ifjúkori drámatörténetben igen alaposan elemezte a tevő egyéniségének és tetteinek elválását a modern világban. Itt viszont ezt az egységet vagy mint adottságot kezeli, vagy mint olyat, amely a drámai forma elengedhetetlen követelménye, amely nélkül nincs dráma. A cselekvő embernek a saját cselekvéséhez való viszonya, az, hogy tud-e, képes-e az ember egyáltalán cselekedni, képes-e benső tartalmait cselekvésekben objektíválni, *minden* korszak drámájának egyik alapkérdése. Még akkor is, ha az egyéniségből fakadó cselekvés lehetősége vagy e lehetőség hiánya konkrétan igen sokféleképpen jelenik meg, s ha az okok igen sokfélék is. Annak, hogy Lukács György mellőzi ezt a problémakört, és egyértelműen elfogadja, hogy a műnem lényege a konfliktus, igen alapos következményei vannak. Noha e mellőzés oka a marxista irodalomelmélet akkori állásában, valamint Lukács György akkori személyes életében, tehát objektív okokban keresendő. Erre tanulmányunk végén utalunk.

Igaz, hogy a cselekvő és a cselekvés viszonya a XIX. század második felében vált általános kérdéssé, de bizonyos drámákban és bizonyos drámák adott pontjain már előbb is megjelenik, noha ezekben a régebbi drámákban a cselekvésképtelenség oka még teljesen más, mint a XIX. század második felében. Csak utalhatunk egy-két ilyen műre, de úgy tesszük ezt meg, hogy az élettények problematikáját is beleszőjük.

Hamlet, például, úgy hozza meg döntését, hogy közben Claudiuszal való viszonyában cselekszik, és Claudiusnak is van lehetősége ellene aktívan fellépni. Az a cselekvéssor, amit Hamlet a döntésig (Claudius bűnös, s neki ítéletet kell végrehajtania) és az után végigvisz, Claudius számára egyben a számla benyújtása. S ezen benyújtás ellen, ezt elhárítandó, Claudiusnak van módja Hamlet ellen cselekedni. Még ha megakadályozni nem sikerül is. A mű elején Lear válaszüton áll, mint tegyen Cordéliával, hiába nem ismeri fel a válaszút meglétét. Ám Lear döntésének befolyásolására senkinek

⁸⁸ LUKÁCS Gy., *I. m.* 138. Kiemelések tőlem, B. T.

⁸⁹ LUKÁCS Gy., *I. m.* uo.

⁹⁰ LUKÁCS Gy., *I. m.* 169.

nincs eszköze. Learnak, döntése után, az élet azonnal kezdi benyújtani a számlát, de ekkor már ő van olyan helyzetben, hogy a benyújtás ellen semmit sem tehet. Antonius is összeforrott világtörténeti művével, tett is, cselekedett is érte sokat. Miután bódult szerelmében otthagya a döntő csata színhelyét, minden erejét összeszedi, hogy megakadályozza a számla benyújtását, noha végső soron nem tudja elhárítani. De Büchner drámájában Dantonnak sincs, egyéniségéből és akkori helyzetéből következően eszköze arra, hogy az élet vagy Robespierre és Saint Juste által benyújtandó számla konkrét benyújtását elhárítsa. Ez a „számlabenyújtás” ugyanakkor Robespierre és Saint Juste számára a döntő láncszem megragadása is. Nóra is alapos döntés előtt áll, a válaszüton, s neki módja van benyújtani a számlát Helmernek azzal, hogy megragadja a saját számára kínálkozó döntő láncszemet, s végső cselekvése erre összpontosul. Willy Loman is válaszütt előtt áll: elmenjen-e Howard Wagnerhez New York-i állást kérni, s ebben dönt is, elmegy hozzá. De ő csak eddig a döntésgigéig juthat el, arra, hogy Howard Wagner erre vonatkozó döntését befolyásolja, illetve arra, hogy saját akaratát-vágyát érvényre juttassa, semmi, de semmi eszköze nincs.

Mindezekkel először azt kívánjuk mondani, hogy ezek az élettények *valóban* drámai élettények. Méghozzá olyanok, amelyeket a maguk konkrétságában vitathatatlanul Lukács György állapított meg először. Azonban ezek az élettények nem olyanok, amelyek önmagukban a dráma *műnemén* belül *műfaj*-konstituálók lennének. Természetesen Lukács György nem így említi őket, hanem mint olyanokat, amelyekből a műnem kulcsfogalma, a konfliktus nőhet ki. Ugyanakkor mégis szeretnénk emlékeztetni arra, hogy az elmélet nem a *drámatörténeti*, hanem csak a primér történelmi tényekből, illetve ezeknek is csak egy bizonyos fajtáiból nő ki. (Nincs is irodalmi példája mindegyikre). De, miként láttuk, ezekben az élettényekben sem egyértelmű a cselekvő és a cselekvés viszonya, vannak esetek és helyzetek, amelyekben akár a hős, akár ellenfele vagy környezete nem képes cselekedni, mert *nincs hozzá eszköze*. Éppen ezért nem nő ki ezen élettényekből egyértelműen konfliktus. Az eszközök hiányának oka természetesen más és más, az adott történelmi-társadalmi helyzet különbözőségeinek a következtében. Ugyanakkor ebben az összefüggésben is emlékeztetni kell, hogy Lukács György *elméletileg* felveti a dráma folyamatosságának lehetőségét, de *történetileg* elveti. Szól ugyanis arról, hogy az említett élettényeket epikában is lehet ábrázolni, s ez azt a lehetőséget engedné meg, miszerint „ezek a tények állandóan előfordulnak az életben. Ez azt jelentené, hogy az élet szakadatlanul megteremt a valódi és nagy dráma lehetőségét. Ez azonban ellentmond az irodalomtörténeti fejlődésnek”.⁹¹

Mindennek ellenére van itt ellentmondás, amit azzal igyekszik feloldani, hogy a felsorolt élettények „visszatükröződnek ugyan a drámában, specifikus formai problémáinak alapjait alkotják, de valaminek még ki kell egészítenie őket”, méghozzá „járulékos, specifikus mozzanatok”-nak, azoknak, amelyek „közreműködése nélkül nincs valódi dráma”.⁹² Meglepő, hogy mi a specifikus, járulékos mozzanat: a harc. Ezt negatíve mondja meg, ekként: a középkori drámákban a halál hiába nyújtja be a számlát, „egy pillanatra sem alakul ki itt olyasmi, ami drámára emlékeztetne”, mert „a benyújtott számla” következményei ilyen körülmények között csak merőben bensők, pszichológiaiak és erkölcsiek lehetnek, és *nem vezetnek cselekményre, harcra*.⁹³ Látható, a kérdés koránt sincs megoldva, mert Lukács György nem tudja elhagyni, hogy a műnem-konstituáló tényező a konfliktus, még azon a ponton sem, ahol pedig az általa említett élettények kapcsán feltárul az ellentmondás.

Az említett élettények alapján megfogalmazódó elmélet ismét teljesen nyilvánvalóan kizár bizonyos drámákat a tárgyterületről. Ismét csak ugyanazokat, mint amelyeket az ifjúkori drámaelméletben. Pl. azokat, amelyekben a benyújtott számla fordítottja érvényesül, amelyekben – kissé frivol kifejezéssel – „az élet átnyújtja a csekket”. A középkori misztériumban Ábrahám is döntés előtt áll, feláldozza-e legszeretettebb fiát az Isten parancsára. Mivel ezzel megegyezően dönt, Isten megjutalmazza utódainak megszorításával. Az elmélet kizárja azt a sok vígjátékot is, amelyben a hős a mű végén elveheti szerelmét vagy hozzámehet. Persze sem Ábrahám, sem a sok ifjú szerelmes nem áll valódi döntés előtt, hiszen számukra éppúgy egyértelmű, hogy mit tegyenek, mint Antigoné számára.

⁹¹ LUKÁCS Gy., *I. m.* 145.

⁹² LUKÁCS Gy., *I. m.* 146.

⁹³ LUKÁCS Gy., *I. m.* 147. Kiemelés tőlem, B. T.

Láthattuk, mindkét művében, de különösen *A történelmi regény*ben a dráma műnemének centrális magjává teszi a konfliktust, hiszen a lényegessé válás is konfliktusokon keresztül valósul meg, és az említett élettények is csak akkor konstituálnak drámát, ha belőlük harc, konfliktus nő ki, s végeredményben ezért jut nem helytálló általánosításokhoz. Tudvalevő, hogy a konfliktust Hegel vezette be a drámaelméletbe, s innen kerül — „talpára állítva” — Marx és Engels dráma-szemléletébe és Lukács György elméletébe. Még a forma-probléma megoldása is Hegel egyik megállapításából indul ki, a kollízió körül összpontosult mozgások totalitásából.⁹⁴ Ezért fontos a kérdés, hogyan értelmeződik a konfliktus Hegelnél, s ennek mi a viszonya Lukács György konfliktus-értelmezéséhez?

*

Nincs terünk részletezni, miként alakult ki Hegel filozófiai rendszerében a konfliktus terminusa. A problémakörnek csak a mi szempontunkból fontos részeit említjük.

A terminus már *A szellem fenomenológiájának* az elején megjelenik. Az előszóban, a fogalmi gondolkodással kapcsolatban írja: „Formálisan a mondottakat úgy lehet kifejezni, hogy az ítélet vagy tétel *természete* általában, amely magába zárja az alany és az állítmány különbségét, *megsemmisül* a spekulatív tétel által, az azonos tétel pedig, amellyel lesz az előbbi, az *ellenlökést* tartalmazza az alany és az állítmány ama viszonyához. — Ez a *konfliktus* egy tétel formája általában és az e formát *megsemmisítő fogalmi egység* között *hasonlít* ahhoz, amely a ritmusban a *mérték és a hangsúly* között van.”⁹⁵ A konfliktusnak ez tehát az egyik minémősége, annak tartalmát és jellegét tekintve egészen különbözik a más helyeken kifejtett konfliktustartalomtól. Mert Hegelnél már ebben a művében megjelenik a műnemek elmélete, de nemcsak a „művészeti valláson” belül, hanem a „kinyilatkoztatott valláson” belül is; és a konfliktus már itt a dráma műnemének kulcsfogalma, de ugyanakkor, sajátos, benső, szellemi állapot ismerve is. Főként a „boldogtalan tudattal”, kisebb mértékben a „tökéletesen boldog tudattal” kapcsolatban. De ennek a terminusnak helye van Hegel egész rendszerében. Tudjuk, e rendszerben a szubjektív szellem az objektív szellemben, majd ez az abszolút szellemben fejlődik át, mint egy-egy egymást követő kibontakozási nagy egységbe. Az *abszolút* szellem kibontakozásának utolsó fázisában jelenik meg ez a kérdés egészen élesen. Ezt a fázist a művészet zárja, a művészetet a költészet, a költészetet a dráma. A rendszerben tehát éppen a dráma az abszolút szellem kibontakozási fázisai-formái egyik etapjának olyan hármasságát, amelyből elindul a következő fázis, a vallás. Ezért a drámának igencsak kitüntetett helye van a *rendszerben*: itt kerül kapcsolatba egymással az abszolút szellem kibontakozásának két nagy formája. Tudjuk azt is, hogy ezen kibontakozás egész menetrendjébe Hegel a többféle értelmű és tartalmú hármasságokat is belekombinálja. Az átmeneti szakaszoknak egyik alapjellemzője az is, hogy szintetizálnak. Azonban Hegelnél a szintézis nemcsak összefoglal, hanem úgy foglal össze, hogy a szintézisben megszűnik az, ami a következő fázisban megőrződik. Ezért ezen szakaszokban *mindig* kialakul és megjelenik az a benső, szellemi állapot, amely a konfliktus szóval jellemezhető és jellemződik. *Azonban a konfliktus tartalma így egyfelől különböző és más- és másféle minéműségű; másfelől nem drámaelméleti, hanem történetfilozófiai terminus.* Hiszen e fázisokhoz még a hervadás-megszűnés is hozzátartozik, amely nemcsak a konfliktus-terminust igényli, de ebből nő ki az a nézet is, miszerint a tragédia a hanyatló korokban jelenik meg. Az említettek miatt válik tehát a hármasság zárómozanatban elhelyezkedő drámának, pontosabban a tragédiának a kulcsfogalmává az *Eszttikában* a konfliktus. A drámai egyénben — írja Hegel — „a cselekvés bonyodalmak és összeütközések hatása alá kerül”,⁹⁶ és: „A drámai cselekmény lényegileg *összeütközés* cselekvésén alapszik . . .”⁹⁷ E mondatokból nyilvánvaló, hogy a konfliktus itt teljesen más tartalmú fogalom, mint amelyet *A szellem fenomenológiájából* idézett mondatban kapott. A konfliktusnak a rendszer egészében elfoglalt helyéből és funkciójából pedig egyértelmű, hogy eredete nem a drámákban, hanem a történetfilozófiában van. Már említett művében Poszler György is

⁹⁴Vö.: LUKÁCS Gy., I. m. 124.

⁹⁵Fr. HEGEL, *A szellem fenomenológiája*. Fordította: SZEMERE Samu Bp. 1973. 40. Kiemelések tőlem, B. T.

⁹⁶HEGEL, *Eszttikai előadások*. I—III. Fordította: SZEMERE Samu, Bp. 1980. III/366.

⁹⁷HEGEL, I. m. III/372. Kiemelés a szerzőtől, B. T.

megállapította – noha elfogadta a konfliktust a műnem kulcsfogalmaként –, hogy Hegelnél „A műnemek meghatározásának alapvetően logikai-konstrukciós és nem irodalomtörténeti-induktív jellege a dráma definíciójánál válik a legevidensebbé.”⁹⁸

A konfliktus, amelyet kétségekívül Hegel vezet be a drámaelméletbe, megfelelően értelmezve, megfelelő tartalmakkal ellátva, de tovább él Lukács Györgynél.⁹⁹ A megfelelő értelmezést és tartalmat Marx és Engels, illetve a történelmi és dialektikus materializmus által kapja meg.

Már az 1930 körül írt tanulmányában, a *Marx és Engels a dramaturgia kérdéseiről* címűben ezt írja: „Marx és Engels az irodalmat általában és a drámát különösen éppen a gazdasági fejlődés és az osztályharcok visszatükröződése egyik formájának tekinti az emberek fejében.”¹⁰⁰ A probléma megfogalmazása még természetesen nyers, de már ekkor kimondja a lényeges kérdéseket. Például ezt: „Minden dráma felépítése végső soron attól függ, hogy mennyire sikerül a költőnek az egyén és a társadalom ('a hős' és 'a sors') közötti viszonyt ábrázolnia.”¹⁰¹ Már ekkor, mint a drámáról szóló írásaiban később is, megemlíti az ún. Sickingen-vitát. „Marx és Engels kimutatja” – írja, hogy Lassalle-nak akkor sikerült volna jelentős drámát írnia, ha a kornak „történelmileg valóban központi alakját választotta volna kiindulópontul: a parasztháború képviselőjét, Thomas Münzert”.¹⁰² A hangsúlyt a konfliktusra helyezi: „Mert abból, hogy bírálják Lassalle hibás és idealista felfogását a nemesi felkelésről és a parasztháborúról, szükséggé válik mind a tragikum, mind a drámai stílus dialektikus-materialista elmélete”; Marx és Engels „a kor elemzése során 'maguktól' eljutnak az igazi, objektíven szükséges tragikus összeütközésekhez. Számukra a tragikum az objektív történelmi helyzetből következik, azokból a megoldhatatlan konfliktusokból, amelyekbe a történelem egyes reprezentatív egyéniségeit az osztályhelyzet taszíthatja”.¹⁰³ Münzer pedig azért lehetne tragikus hős, mert „ő a túl korán érkezett forradalmár”.¹⁰⁴

Négy évvel később, ugyanezről írt tanulmányt. Itt szögezi le, hogy Marx és Engels szerint „az emberiség fejlődését meghatározó nagy világtörténelmi osztályharcok alkotják a dráma tartalmát”.¹⁰⁵

Látható, hogy a konfliktus Lukács Györgynél hiteles módon kapja meg a maga objektív tartalmát. Ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy a konfliktus a *történelmi-társadalmi* érvényességű *tartalmait* kapja meg ezen a módon. De, utaltunk rá az élettények vázlatos elemzésekor, nem kapja meg a *drámaelméleti* tartalmát, s ennek következtében a drámaelméletben az ezt a fogalmat valóban megillető, persze csökkentett jelentőségű, helyét sem. Hiszen az említett élettények mindegyikében drámaelméletileg igen sokféleképpen lehet értelmezni a konfliktust. De mint élettényt is. A választás esetében megjelenő konfliktus megvalósulhat mint olyan, ami a hős *belső* világában zajlik le; és megvalósulhat a döntés után, vagy akár a döntő láncszem megragadása utáni tettekben, másokra irányuló tettekben. De a tettek másként és másként valósulnak meg, ha a hősnek éppúgy van lehetősége döntését érvényre juttatni, mint ellenfelének arra, hogy a döntésből fakadó cselekvések ellen aktívan, tettekkel lépjen fel. És megint másként valósul meg, ha egyik félnek sincs lehetősége cselekvésben realizálnia bensejének a másik féllel szemben meglévő ellentétes tartalmait. A lehetőség egészen konkrétan értendő: *van-e eszköze* benső tartalmainak objektív érvényre juttatására vagy nincs, csak az egyiknek van-e, s a másiknak nincs, avagy mind a kettőnek van.

Ha a döntés előtti, egymástól különböző pszichikai dinamizmusok bensőben való harcát éppúgy konfliktusnak nevezzük (Hamlet a döntés előtt), mint azt a harcot, amelyben az ellentétes akaratot mindkét fél objektívnál tudja, mert vannak eszközeik (Antigoné és Kreón, Hamlet és Claudius), vagy mint ha azt a fajta viszonyt, amikor csak az egyiknek van eszköze ehhez (pl. Learnek nincs, lányainak

⁹⁸ POSZLER Gy., *I. m.* 158.

⁹⁹ Nincs terünk arra, hogy a konfliktus-fogalom további történetét és elterjedését részletezzük, s ebben pl. Ch. Darwin és S. Freud elméleteinek szerepét, mindazokéval együtt, akik pl. az akaratot tették filozófiájuk sarkpontjává.

¹⁰⁰ LUKÁCS Gy., *Marx és Engels a dramaturgia kérdéseiről*, in *Esztétikai* . . . 34.

¹⁰¹ LUKÁCS Gy., *I. m.* 39.

¹⁰² LUKÁCS Gy., *I. m.* uo.

¹⁰³ LUKÁCS Gy., *I. m.* 40.

¹⁰⁴ LUKÁCS Gy., *I. m.* 41.

¹⁰⁵ LUKÁCS Gy., *Marx és Engels a dramaturgia kérdéseiről*, in *Esztétikai* . . . 132.

van, Nórának, Howard Wagnernek van, Helmernek és Willy Lomannek nincs), akkor teljesen különböző dráma- és életténybeli tényezőket nevezünk konfliktusnak. Így a konfliktus annyi fajta életténynek és drámabeli megjelenésmódnak a terminusa, amely magát a terminust metaforává teszi. Márpedig a valódi drámaelméletben a kulcsfogalom nem lehet metafora. De metafora Hegelnél és Lukács Györgynél egyaránt. Ha a terminus teljesen érvényes, hiteles tartalmú azon tényekre vonatkozóan, amelyekkel kapcsolatban megszületik – s ez különösen Lukács György nézeteire vonatkozóan igaz, ahol a forradalmakból, mint a korfordulók legélesebb élettényeiből nő ki –, azon más drámabeli tények, amelyekhez extrapolációval érkezik meg, a kiindulópontot alkotó tényezőkhöz viszonyítva más és más tartalmúak már. Mert hiába igaz, hogy – csak a drámát tekintve – van konfliktus a hegeli kiindulópontot jelentő *Antigonéban*, és a Lukács György-i kiindulópontot adó, nagy történelmi korfordulókat tükröző drámákban – nem alkalmazható ez a terminus a drámák összességére, ahová a kiindulópontok extrapolációi megérkeznek. Az élettények vázlatos elemzésekor nem véletlenül hangsúlyoztuk az eszközök meglétét vagy hiányát. Mert a konfliktus drámaelméletileg hiteles és érvényes tartalma, vagy mint drámaelméletileg hiteles kategória a cselekvésen és annak lehetőségén vagy lehetetlenségén múlik. Azaz nem vagy elsősorban nem az ellentétes akaratok és célok meglétén, hanem az ezeket érvényre juttató *eszközök* meglétén vagy hiányán. Csak kimondani tudjuk jelenleg: megítélésünk szerint drámaelméletileg akkor jön létre konfliktus, ha a művilágban van két egymással ellentétes akarat és cél, s *mindkét félnek van eszköze* saját akarata objektiválásához, célja eléréséhez.

Teljesen igazságtalanok lennének, ha a konfliktusnak ezt az értelmezését számon kérnénk Lukács Györgytől. Hiszen ennek a könyvnek az írása idején a marxista irodalom- illetve drámaelmélet alapjainak a kimunkálásán dolgozhatott csak. De – bármennyire is furcsa mindazok számára, akik előítélettel közelednek Lukács György életművéhez vagy ehhez a munkához – az ő nagyszerű felfedezése, hogy a dráma *formaproblémájával* oldható meg a műnem kérdése általános értelemben. S ez még akkor is igaz, ha a formaproblémát – teljesen érthető, sőt szükségszerű módon – a konfliktusra szűkítette mint centrumra. Mert ez a leszűkítés, mint minden igaz leszűkítés, egyben kiemelés, hangsúlyozás is. Itt nem a konfliktus a hangsúlyozás, hanem a rá való leszűkítéssel az, hogy az élettények és a műnemek meghatározó viszonyban vannak. S ez még akkor is alapvetően igaz és nagyszerű drámaelméleti felfedezés, ha ezekben az élettényekben is csak akkor lát drámát konstituáló élettényeket, ha konfliktushoz vezetnek, vagy az fejleszthető ki belőlük, s akkor is, ha a műnemek konstituálódásában ekkor még nem jutott el ahhoz a lényeges funkcióhoz, amit a szerzőnek az élettényekhez való viszonya jelent ebben az összefüggésben.

*

Említettük, *A történelmi regényben* eljut Hegel „világtörténelmi egyén”-éhez, mint a tragédia hőiséhez. S ez a nézet „a csak drámai korok vannak”-elmélettel van szoros összefüggésben. Hegelnél a történelem szubsztanciája az önmagát megvalósító történelmi ész. Ez nyilvánul meg elsődlegesen a világtörténelmi egyénben, aki a történelem individuális szubjektuma, s akiben a jövő tendenciái teremődnek meg, aki a jövőt realizálja, s aki ezt a szubsztanciális elvet akkor teszi önmagában manifesztté, s akarja ilyené tenni a világban, amikor ez még általában csak potenciális. Vele kerül viszonyba az ugyanabban a korban működő fenntartó egyén, aki a jelen lehetőségeit realizálja, s közöttük alakul ki a konfliktus, amely a történelem nagy korfordulóin válik a legélesebbé. A jövő tendenciáit hordozó szubsztanciális és a fenntartó szubsztanciális gondolata akkor kapja meg az objektív igaz tartalmait, ha a forradalmár, különösképpen a korán jött forradalmár és a történelmi-társadalmi helyzetet fenntartani, megmerevíteni akaró ember tartalmait helyezük beléjük, és ha így a problémakört a történelem valóságos dinamizmusainak menete alapján látjuk. Így azután a hegeli történelmi szubsztanciálisok idealista nézete helyébe a történelemben, az osztályharcokban realizálódó materialista felfogás lép. Ha ezeknek a drámatörténet problematikájára vonatkozó következményeit nézzük, mind a két nézet külön-külön is, de együttesen is alapot ad arra, hogy csak drámai korok vannak. Lukács György már 1930-ban céloz arra, hogy Hegel „a nagy történelmi fordulópontok egyik formájának tekinti a tragédiát”.¹⁰⁶ Hegel szerint nem a fenntartó, hanem a világtörténelmi egyén lehet tragikus. De Marx, Engels és Lukács is arról ír, hogy Münzer a tragikus alak, mert ő a korán jött forradalmár.

¹⁰⁶ LUKÁCS Gy., *Marx és Engels a dramaturgia kérdéseiről*, in *Estétikai* . . . 40.

E problémakör differenciálását már *A történelmi regényben* megkezdi. Mindenekelőtt azzal, hogy a tragikum itt már egyáltalán nem a kultúrákritikától áthatott történetfilozófiából szükségszerűen következő életminőség, nem az önmagát értékessé tenni akaró egyéniség legfőbb életminősége. Így, ezeken a lapokon nem is beszél a tragikus élményről, mint valamely kor lényeges emberének alapélményéről. A tragikum itt már a történelem valódi dinamizmusából következik, s a hegeli fogantatású, de társadalmi tartalmakkal ellátott, a társadalmi haladást szolgáló embernek a sorsaként, vagy bizonyos helyzetekben bekövetkező sorsaként értelmeződik.

A kérdéskört tovább finomítja azzal, hogy „a kollízió történelmi kezelése (...) a drámában sem azonos az ábrázolt események külsőleges történelmi jelentőségével”.¹⁰⁷ *A Hamletre és a Lear Királyra* emlékeztet és ekkor „máris láthatjuk, hogy ilyen személyes sors mennyire felkeltheti egy nagy történelmi fordulat benyomását”.¹⁰⁸ Ez annyit is jelent, hogy nem a történelmileg hiteles események, dátumok és hiteles megtörténések konstituálhatják csak a drámát vagy a konfliktust, hanem bármely kor általánosan igaz és lényegyet megmutató problematikája, amelynek persze egybe kell esnie a hős személyiségével. Csupa, ma már közismert megállapítás ez, amelyek azonban ekkor fogalmazódtak meg. Lukács György a drámai hősről azt is mondja, hogy „a cselekvő jellemek a kor összes jellemző mozzanatát maradéktalanul és szervesen magukba foglalják, és hogy ezek a mozzanatok saját, személyes cselekvésmódjukat alkotják”.¹⁰⁹ De ez sem szűkíthető le arra, hogy kizárólag csak korfordulókon lehetséges.

Ez a megállapítás tehát akkor is alapvetően igaz és helyes drámaelméletileg, ha Lukács György egyfelől csak a nagy történelmi korfordulók és az ezeket kifejező-hordozó drámai jellemek összefüggéséből vezeti le, és akkor is, ha ez a nézet téves drámatörténeti következtetésekre vezet, arra ti., hogy a dráma folytonossága helyett csak drámai korok vannak.

De ez az állítás már ekkor egy kissé az ő számára is zavaró. Míg az ifjúkori drámaelméletben a történelemfilozófiából eredő „tragikum egyenlő dráma”-felfogás számára a kérdés meg sem fogalmazódott, itt már felteszi: „milyen társadalmi-történelmi okokból kifolyólag hiányzik a folytonosság a dráma fejlődéséből?”¹¹⁰ A kérdésre, határozottan állítható, nem tud válaszolni.

Először természetesen ismét a középkori moralitásokat és misztériumokat említi. De már nemcsak azt mondja, hogy azok problémája benső, pszichikai lehet, hanem azt is: a probléma „olyan általános, hogy nem nyilvánulhat meg egyéniesített esetben”.¹¹¹ A kor drámaiatlanságát nem is említi. Még furcsább a másik példa. P. Merimée és J. Vitet egy-egy művét említi. Vagyis oly korszakból való, de drámaíróknak jelentéktelen írók drámáit, amelyek szerinte is drámai korok. Louis Vitet (1802–1873) *Les barricades* c. drámáját azért marasztalja el, mert „minden történelmi tény empirikus esetlegességéhez” ragaszkodik.¹¹² Miután P. Merimée *Jacquerie*-jét összevetette Goethe *Götz*-ével, az utóbbit azért tartja jobbnak, mert „Goethének sikerült egy olyan alakot teremtenie, amelyben a legmélyebben egyedi és legmélyebben személyes jellemvonások szerves, szétválaszthatatlan, közvetlenül hatékony egységbe forrtak a történelmi hitelességgel és igazsággal”.¹¹³ Vagyis ezzel nem azt igazolja, hogy csak drámai korok vannak, mert amiket e két művel kapcsolatban hibaként említi, azok lényeges drámaelméleti tényezők hibás megoldásainak minősülnek.

Lukács György persze érzékeli ezt az ellentmondást. Utal arra, hogy vannak esetek, amikor „a drámai élettények jelenléte (...) nem vezet valódi drámához”.¹¹⁴ Ekkor a *Rómeó és Júliát* veti össze J. Ford *What a Pity She Is a Whore* című drámájával, hozzávéve Alfieri *Mirraját*. Shakespeare művével szemben e két mű ismét nem azért marasztalható el, mert a kor nem drámai, vagy mert az írók nem jelentős írók. Hanem azért, mert Ford és Alfieri műveiben a testvérszerelem „túl excentrikus, túl

¹⁰⁷ LUKÁCS Gy., *A történelmi... I. m.* 160.

¹⁰⁸ LUKÁCS Gy., *I. m.* 161. Kiemelések tőlem, B. T.

¹⁰⁹ LUKÁCS Gy., *I. m.* 162.

¹¹⁰ LUKÁCS Gy., *I. m.* 146.

¹¹¹ LUKÁCS Gy., *I. m.* 147.

¹¹² LUKÁCS Gy., *I. m.* 149.

¹¹³ LUKÁCS Gy., *I. m.* 150.

¹¹⁴ LUKÁCS Gy., *I. m.* 152.

szubjektív”, s mert a cselekmény „a hősök lelkében búvik meg”.¹¹⁵ Vagyis itt is, miként a XIX. század említett szerzőinél vagy a *téma*, vagy a *téma kezelése, feldolgozása* nem drámai, s nem a kor, amelyben létrejöttek.

Am itt, ekkor is megérkezik a drámaelméletileg teljesen igaz tételhez, ugyanahhoz, mint az imént: a személyiség és a történelmi-társadalmi dinamizmusok egységességének a szükségességéhez.

Láthattuk, hogy mind Hegelnél, mind Lukács Györgynél a konfliktus kulcsfogalommá váló előléptetése nem a drámatörténeti és drámaelméleti tényekből történt elvonatkoztatás következménye. Hegelnél egyértelműen a történetfilozófia derivátuma, Lukács Györgynél a történelmi és dialektikus materializmus ismeretelmélete egyik tételének az extrapolációja. Am Lukács György elméleti éleslátására és problémaérzékenységére egyaránt jellemző, hogy igen sok tényező, amit ő csak és kizárólag a konfliktusos drámára vonatkoztat – hiszen nála ez a műfaj a műnem egészét jelenti – akkor is érvényes, ha nem a konfliktus a műnem kulcsfogalma.

*

Az elméleti vizsgálódás tisztessége megkívánja, hogy utaljunk azokra az egyéb okokra, amelyek miatt – megítélésünk szerint – a konfliktust tartja a dráma lényegének, s azokat az élettényeket látja meg a művek mögött, amelyekből konfliktus nőhet ki. Több ok is van itt, de ezek olyan személyiségekben, mint Lukács György, szerves egységbe olvadtak.

A marxizmus hiába hatotta át már előzőleg némely szerző irodalomtörténeti szemléletét, a marxizmus irodalomelmélete még alig volt kidolgozva. Ugyanakkor a marxista irodalomszemlélet egésze is csak szüntelen harcok közepette bontakozhatott tovább. Ezért Lukács György voltaképpen állandó harcban állt, hol a sematizáló vagy egyszerűsítő vagy egyszerűsítő balos irodalomszemlélettel, hol az idealista filozófiai és világszemléleti alapokon álló irodalomfelfogásokkal, illetőleg politikai nézetekkel. Ezek a tendenciák, mint megnevezetlen ellenfelek még azokban az írásaiban is jelen vannak, amelyekben szó szerint nem beszél róluk. Ezek a tények egyértelműen magyarázzák, miért hangsúlyozza ekkor az objektív történelmi-társadalmi alapoknak és helyzeteknek az elsőbbségét; ebben a helyzetben nyilván ezt a tényt kellett mindig és újra bizonyítani, igazolni. És egyáltalán nem lehetett egyszerre és egyben kidolgozott, differenciált, pl. a teljes drámatörténet tényeihez igazodó elméletet kidolgozni. És ebben az összefüggésben nem szabad megfeledezni arról sem, hogy itt is, miként az ifjúkori drámaelméletben, személyiségfejlődésének jellemzői is megjelennek. Korántsem csak „neofita” marxistaságra gondolunk. Hanem arra a létharcra, amelyben Lukács György személyesen részt vett. A proletariátus harcára, és más és más konkrét, közeli célokért vívott harcokra, a Szovjetunióban, Németországban és Magyarországon. Ehhez még hozzájárult a munkásmozgalomnak az akár intellektuális, akár szűkebben esztétikai kérdésekkel foglalkozó tagjaiban az az etikai és világnézeti küzdelem, amelyet *önmagukban* kellett végigharcolniuk. Mindenütt harc és küzdelem, mindenhol konfliktusok sorozata, a nagy célért, a proletariátus felszabadításáért, megerősödéséért, az emberiség haladásáért. És Lukács György helyzetét és egyéniségét tekintve, ő nem állt kívül a harcokon, ő nem volt csak elvileg marxista, politikailag pedig nem marxista. Nem meglepő hát, hogy a harc és a konfliktus mint elméleti kérdés egybeesett, találkozott a személyiség benső világát és az ember objektív helyzetét is jellemző tartalmakkal, azok jellegével. Nem véletlen, hogy az elméletben a döntő pont éppen „a drámai hős egyéniségének a problémája”, így kurziváltan. És az sem véletlen, hogy ebben a helyzetben azonosnak tekinti a cselekvőt cselekvésével; aki a munkásmozgalomban vagy a társadalmi haladásért való harcokban részt vesz, nem is tekintheti másként. És egyáltalán nem csoda, ha Lukács György megvetett minden pszichologizálást, minden formai ügyeskedést, minden játékot az élettel és a művészettel.

*

Befejezőként hangsúlyoznunk kell még egy dolgot. Tanulmányunk II. részének elején utaltunk arra, hogy *A történelmi regényben* körvonalazott drámaelmélet kiindulópontja a marxista ismeretelmélet. Fejtegetéseit a totalitás, majd a mozgások totalitásának kérdésével kezdi. Ez a kategória

¹¹⁵ LUKÁCS Gy., I. m. 153.

éppúgy ismeretelméleti, mint akár a társadalmi-történelmi, vagy akár az egyéni értelemben vett lényeg, illetve egyedi és általános kategóriái. És ismeretelméleti megközelítésből elemzi azt is, hogy a drámai hős személyiségének mélyen és bensőségesen kell összefüggésben lennie a lényeges társadalmi-történelmi dinamizmusokkal, szemben pl. a véletlenekkel, az „empirikus esetlegességekkel”, az „excentrikus, túl szubjektív” szenvedélyekkel. A megközelítés ugyanaz, mikor azt fejtegeti, hogy a tartalomnak és a formának egyaránt „velejeig személyes” jellegűnek kell lennie. Ismeretelméleti a konfliktus tartalmának, jellegének, funkciójának az elemzése is.

Mindezen ismeretelméleti kategóriák egy-egy műben való adekvát tartalmának a konkrét és egyedi megjelenése nélkül nincs jelentős, nagy drámai mű. Még akkor sem, ha az ismeretelméleti kategóriák konkrét tartalmait a jelentős művészi érték létrejöttéhez önmagukban nem elegendők. Mert *nélkülük* nincs magas művészi érték. Lukács György tehát alapvető kérdéseket oldott meg már ekkor a művészi értéket tekintve is. És a marxista irodalomelmélet akkori állásában ismét teljesen szükségszerű volt, hogy a művészi értéknek ezt az aspektusát hangsúlyozza, erre mutasson rá állandóan, új és új oldalról, nézőpontból megvilágítva.

*

Láttuk, az ifjúkori drámaelméletben a dráma elméleti és történelmi kérdéseit történetfilozófiai kiindulópontból vizsgálta, s ezért vált a dráma lényegét tekintve azonossá a tragédiával. A tragédiát *A történelmi regényben* a dráma csúcspontjának tartja, de már nem azért, mert a magát értékessé tenni akaró ember küzdelme csak tragikus lehet. Itt már a történelmi és dialektikus materializmus ismeretelméletének szemszögéből tartja a dráma *reprezentatív* példányának a tragédiát.

Ez, bármi a kiinduló pont, a tárgyterületnek már önmagában véve is leszűkítése. Ez a leszűkítés abból is fakad, mint céloztunk rá, hogy elméletében nincs helye a *műfajnak*, s ezért is extrapolálhatta az egyik műfaj ismerveit a műnemre. De, s ez az első furcsaság, abból, hogy a dráma egyenlő a tragédiával, vagy a dráma reprezentatív példánya a tragédia, és abból, hogy a dráma lényege a konfliktus, voltaképp *csak egyetlen egy* olyan következtetése van, amely *drámatörténetileg* nem igazolható: az ti., hogy csak drámai korok vannak, s nincs folytonosság a dráma történetében. És *drámaelméletileg* is *csak egyetlen egy* tétele nem igazolható: az ti., hogy a konfliktus a műnem lényege, ám ez is csak ebben az extrapolációban igazolhatóan.

Ezért a legfurcsább következmény, hogy mindez, amit a konfliktussal *kapcsolatban* vagy arra vonatkozóan elméletileg megállapított, jószerével mind megegyeznek a drámatörténetből levont drámaelméleti tényekkel. És éppen ez mutatja Lukács György hallatlanul finom problémaérzékenységét, és elméleti éleslátását. Mindaz, amit a konfliktussal *kapcsolatban* megemlít, lényegében pontosan ugyanúgy érvényesek – ha tetszik, ekkor válnak igazán, mert maradéktalanul általánosíthatóan érvényessé –, ha a műnem lényegét abból vezetjük le, ami *A modern dráma* . . . első mondatában olvasható: a dráma „emberek között lejátszódó megtörténés”.

Céloztunk rá, az emberek közötti megtörténés terminusából levezethető „az emberek közötti viszonyok változása” terminus. Megítélésünk szerint *ez a műnem* lényege. És az ebből levezethető műnemre és műfajaira egyaránt igaz, (1.), hogy a drámai alakok közötti viszonyokat létrehozó benső tartalmaiknak *szerves és bensőséges kapcsolatban* kell lenniök a kor lényeges történelmi-társadalmi tartalmaival. Minden további elméleti megállapítása is teljességgel igazolható, ha a konfliktus, a kollízió *helyébe* a „drámai alakok közötti viszonyok jelenben lezajló változását” tesszük, ha mindazokat, amiket a konfliktusra vonatkoztatott és mint a konfliktushoz bárhogyan hozzátartozóakat említett, erre a terminusra vonatkoztatjuk és értjük. Mert alapvetően igaz, (2.), hogy minden benső probléma csak akkor formálható drámává, ha az hitelesen objektíválható az alakok közötti *most változó viszonyok* tartalmává, (3.), hogy a változó viszonyrendszer mint *élettény* konstituálja a drámát, tartalmát is, formáját is, (4.), hogy a viszonyok és bemutatott változások *nem lehet* az alakok életében *epizód*, (5.), hogy akkor rögzítődik a *totalitás* és akkor keltődik fel élménye, ha az adott, most változó viszonyok tartalmával kapcsolatos, összes lehetséges állásfoglalás, mozgásirány megjelenik, és akkor nincs drámai tautológia, ha mindegyik csak egyszer jelenik meg. És említhetnénk a kisebb jelentőségű megállapításokat is.

Mindezek, meggyőződésünk, mutatják Lukács György elméletének hallatlanul értékes voltát, amelyre alapozva – különösen, ha felhasználjuk *Az esztétikum sajátosságában* és *A társadalmi lét ontológiájában* olvasható, ide vonatkozatható kategóriákat –, a teljesen kidolgozott marxista drámaelmélet felépíthető.

Tamás Bécsy

LES THÉORIES DRAMATIQUES DE GYÖRGY LUKÁCS

L'auteur s'occupe des théories dramatiques "explicit" de György Lukács, de celles qu'il a exposé dans ses ouvrages intitulés *L'histoire du développement du drame moderne* et *Le roman historique*. Il constate que dans chacun de ces deux ouvrages, György Lukács écrit en premier lieu non pas sur le drame, mais sur la tragédie; en considérant la tragédie comme le sommet du genre, comme sa réalisation la plus organique. Dans le premier, la tragédie apparaît comme la qualité vitale de l'individu qui se fait précieux lui-même; la théorie prend pour point de départ, dans ce cas-là, la critique culturelle et la philosophie de l'histoire. Dans le second, elle est interprétée comme la conséquence du cours objectif de l'histoire; c'est l'épistémologie marxiste qui est ici le point de départ de la théorie. Dans chacun des deux ouvrages – en partant des points de départ différents – c'est le conflit qu'il considère comme la notion clef du genre; il souligne que l'histoire du drame n'est pas continue, qu'il n'y a que des époques dramatiques. D'après l'opinion de l'auteur de l'étude, ces deux résultats finaux dérivent d'une extrapolation erronée, à la base de Hegel, pour la plupart. Tout de même, chez Hegel, ce n'est pas par l'abstraction des ouvrages dramatiques que le conflit est devenu la notion clef du genre, mais à cause de l'emploi dans l'esthétique de la conception de philosophie d'histoire. D'après l'étude, c'est "le système de relation changeant" qui est la notion clef du genre. En même temps, György Lukács a élaboré des catégories et des constatations fondamentales et indispensables pour la théorie dramatique aussi, partant de l'ensemble des ouvrages dramatiques. Telles sont p. ex. que les dynamismes historiques et sociaux essentiels doivent coïncider avec l'individualité du héros dramatique, avec les traits les plus caractéristiques de sa personnalité, c'est-à-dire que la forme dramatique est constituée par de certains faits de la vie. Les extrapolations erronées, trouvées dans les théories dramatiques de György Lukács peuvent être expliquées par les situations historiques et sociales; et en dedans de celles-là, par les situations vitales personnelles, dans lesquelles György Lukács a vécu.

Gyöngyösi Gergely biográfiájához

A pálos rend történetét vizsgálva Gyöngyösi Gergely alakja igényel személye és tevékenysége körül alaposabb kutatást. E tanulmány célja elsősorban Gyöngyösi szoros értelemben vett biográfiai adatainak áttekintése, rendszerezése az eddigi szakirodalom és a *Vitae fratrum* adatai lehetőségeit felhasználva. E rövid cikk, vagy inkább megjegyzéseimnek ez a vázlata – a teljességet még távolról sem tarthatja szem előtt – pusztán kísérlet szeretne lenni az eddigi kutatások egy fontos részletének, a Gyöngyösi Gergelyre vonatkozó ismereteinknek rendszerezésére. Nem feltétlenül újat, hanem a biztosan rendszerbe állítható tényeket és majdnem tényeket kívánom bemutatni. Gyöngyösi biográfiájához a *Vitae fratrum* megfelelő részei mutatkoznak természetes kiindulópontnak, ennek a „curriculum vitae”-nek a kommentálása a tanulmány első részének feladata. Ezután Gyöngyösi nyomtatásban megjelent műveirehöz fűzök néhány megjegyzést.*

I.

„Az Ur 1520. évében Gyöngyösi Gergelyt, a szabad mesterségek borostyánkoszorúsát választották generális perjellé, aki két éven keresztül viselte a generalátust, művelt és fegyelmezett férfiú, a tudományok nagy kedvelője. Előzőleg több évig gyümölcsözően hirdette Isten igéjét különböző monostorokban, majd a generális perjel atya titkára lett néhány évre, ezután pedig hét éven át római perjel volt. Ugyanő szerzett szent Pál atyánkról tíz beszédet, melyeket nyomtatásban terjesztett a rendben. Rómából visszatérve generális perjellé választották – amint erről följebb szóltam –, azonban a köszvény annyira megtörte, hogy hivatalát csak két évig volt képes ellátni. Ez a tiszteletreméltó atya X. Leónak, a legszentebb pápának engedélyét megszerezte a generális perjelnek és az általa választandó tíz más személynek a testvérek feloldozására és felmentésére az Ur 1520. évtől számított száz esztendőre. Ugyancsak ő összegyűjtötte a remeterend minden egyes házának okleveleit egy jegyzékbe és írásban rögzítette.”¹

*Közleményem leadása után jelent meg Tarnai Andor „*A magyar nyelvet írni kezdik*” – *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. (Bp. 1984.) című monográfiája, melyben Gyöngyösiről és a pálosokról részletesen olvashatunk. Az átfedéseknek ez az oka.

¹ „Anno Domini 1520 electus est in priorem generalem reverendus pater frater Gregorius Gengyesi artium baccalaureus, qui per duos annos officium generalatus prosecutus, vir eruditus et regularis, disciplinae amator praecipuus, hic antea pluribus annis in diversis monasteriis verbum Dei fructuose praedicavit. Deinde socius reverendi patris generalis aliquot annis extitit, postea prior de Urbe septem annis fuit. Idem fecit sermones decem de sanctissimo Paulo patre nostro, impressosque per ordinem dilatavit, postremo reversus de Urbe in priorem generalem est electus ut supra, sed podagra mirabiliter constrictus, tantum per biennium officium explere potuit. Hic reverendus pater procuravit gratiam sanctissimi Leonis papae decimi priori generali et aliis decem personis per eum eligendis super absolute et dispensatione fratrum ab anno Domini 1520 usque ad centum annos. Idem collegit summam inventarium privilegiorum omnium et singularum demorum ordinis heremitarum et in scriptis redegit.” A latin szöveget MÁLYUSZ is idézi: *A Pálosrend a középkor végén*. Egyháztörténet 3,1945,1–53., 17. (39. j.) – A továbbiakban MÁLYUSZ és lapszám.

Szövegünk lelőhelye a budapesti Egyetemi Könyvtár *Ab 151/c* jelzetű kézirata. A Gyöngyösire vonatkozó és nyilván nem Gyöngyösitől szerkesztett rész a 85. fejezet anyaga, a 240–241. lapon.²

Legelőször az 1520-as évszámot kell megmagyarázni.³ Kéziratunk nem Gyöngyösi kezeírása, hanem egy (vagy több) későbbi másoló munkája, aki az előtte fekvő mintapéldányból minden jel szerint helyesen másolta le az „anno Domini 1520”-at, ami Andreas Eggerer⁴ pálos történetíró felfogása szerint 1528-ra javítottatott.⁵ Mindenesetre a változtatások⁶ jól látszanak a kéziratban, azonban a másutt előforduló évszámok írásával összehasonlítva paleográfiailag is biztosan megállapítható az eredeti évszám: 1520. Egyébként a másik egyetemi könyvtári példányban – *Ab 151/a* – 1520 szerepel.

A következő kérdés a *Vitae fratrum* tárgyalási menetének időbeosztására vonatkozhat: nem feltűnő-e az 1520-as év ide helyezése – a 240. lapra –, mikor a 235. lapon 1526-ról, 239-en pedig 1514-ről és eggyel odébb 1520-ról ír? Az 1526 utáni 1514 már önmagában is anomália és a műben több helyen is előforduló apróbb kronológiai következetlenségek sorából ez nem kirívó.⁷

Születési évét: 1472-t már Zákonyi helyesen állapította meg a *Vitae fratrum* alapján. Fontossága miatt idézzük a szöveget: „Ego frater Gregorius Gengyesinus puer eram duorum annorum”. Ezt az 1474-es év „Incidentia huius anni” eseményei között említi.⁸ Származási helyét – neve alapján a középkori névadás földrajzi, mint eredetet jelölő szokását figyelembe véve – Gyöngyösön vagy közvetlen környékén kell sejtünk.

„Artium baccalaureus”: A Bursa Hungarorum Cracoviensisben két alkalommal találkozunk Gyöngyösi nevével.⁹ Az 1493-as „hyemali commutacione” mint „Gregorius Benedicti de Gniges dioc.

²MÁLYUSZ 12. (28. j.): Gyöngyösié az Egyetemi Könyvtár *Ab 151/b* kézirat lehetett. Jelenleg ismeretlen helyen lappang. – A Gyöngyösi kéziratáról készült másolatokat késői kéz látta el fejezetbeosztással: tehát Gyöngyösi eredeti művében nem ezek a caputok, hanem az egyes generális perjelek köré csoportosított anyag szolgálhatott a mondanivaló természetes tagolásául és rendszerint az „incidentia”-val zárult. A *Vitae fratrum*-ról írja egy XVIII. sz. közepéről származó könyvjegyzék: „Chronicon ordinis typo quidem non editum, sed pluries transcriptum”, VINCZE Gábor, *A pálosok irodalmi munkássága a XIV–XVIII. században. Egy XVIII. századbeli könyvészeti kimutatás nyomán*. MKSz 1878. 21–44, 25. (A továbbiakban VINCZE . . .)

³MÁLYUSZ, 17–19. (39. j.); MOLNÁR István is közli a curriculum vitae fordítását és a helyes 1520-as évszámot: *A magyarországi pálosok „Zöld kódex”-ének Veszprém megyei regesztái*. A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 11. köt. Veszprém 1972. 301–312.

⁴Eggerer műveiről cf. VINCZE, 29.

⁵Benger Miklós által: MEZEY László, *A „Báthory-Biblia” körül. A mű és szerzője*. MTA I Oszt. Közl. 8, 1956. 201. Az *Ab 151/c* példány címlapján ez olvasható. „Recompactus cura A. R. P. Nicolaj Benger 1758.” Az újrakötéskor a levágott lapszélek s vele együtt glosszák jelzik, hogy Benger a mondott időpont előtt látta el jegyzetekkel a kéziratot. Bengerről cf. VINCZE, 39–40.

⁶A *Vitae fratrum* (a továbbiakban *Vfr* . . .) 240. lapján. A 256. lapon, a kéziratban finoman, de észrevehetően „javítva” 1528-at olvashatunk, 1521 helyett.

⁷Ezek a következetlenségek már nem Gyöngyösit terhelik. Az eredeti, Gyöngyösi-féle kézirat a XV. század végéig terjedt: MÁLYUSZ, 12. (28. j.), és KELÉNYI B. Ottó, *A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása*. Tanulmányok Budapest múltjából. IV. Bp. 1936. 109., ZÁKONYI Mihály, *A Buda melletti Szent-Lőrinc pálos kolostor története*. Századok 1911, 778.

⁸ZÁKONYI, 777., MÁLYUSZ, 19. A rövid „Incidentia huius anni: Rex Mathias cum exercitibus suis invasit et spoliavit regni Poloniae magnam partem. Eodem anno quarto die Assumptionis B. M. V. in Hungariam venerunt multae locustae, devastantes omnia virida arborum et herbarum, in illo autem tempore: ego frater . . .” *Vfr* 152.

⁹SCHRAUF Károly, *A Krakói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke, 1493–1558*. Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. Bp. 1893. (Magyarországi tanulók külföldön, III.) Nr. 46: „Gregorius de Gyenges” és „Gregorius Benedicti de Gniges dioc. Agriensis”. A Krakóban vele együtt szereplő négy egri egyházmegyei studens a nagy kiterjedésű egyházmegye különböző részeiből jött. Talán az egri székesegyházi iskolában tanultak és mentek azután Krakóba? (Nr. 44: „Johannes Volwangi de Riwlo dominarum dioc. Agrien.”, Nr. 45: „Johannes Pauli de Zαιο Sempeter dioc.

Agriensis" iratkozott be a téli szemeszterre, tehát az 1493/94-es tanévre. Két esztendővel később az 1495-ös téli félévben nevét „Gregorius de Gyenges"-nek írják és arról értesülünk, hogy baccalureusi praexamenjét a pünkösdi kántorbőjt napjaiban letette, promotiójáról ellenben nincs hírünk.

Tekintettel arra, hogy az egyetemi matricula semmit sem mond Gyöngyösi rendi hovatarozásáról,¹⁰ ezért rendbe lépését Krakkóból való hazatérése utánra kell helyeznünk.¹¹ Ekkoriban 23 éves. A rendben Szombathelyi Tamás discipulusának vallotta magát, bizonyosan a budaszentlőrinci kolostorban töltötte noviciuséveit.¹²

„Socius”: A socius kötelessége volt a generális perjelt vizitációs útjain elkísérni és a felmerülő írásos teendőket intézni. A generális perjelnek mindig egy sociusa volt, a socius azonban munkája könnyítése és gyorsítása érdekében akár több scriptort is alkalmazhatott. A sociust, ezek szerint, mintegy a pálos generális perjel melletti kancellária vezetőjeként, bizalmi állású férfiúnak, titkárnak kell képzelnünk.¹³ A Decalogusban ez olvasható: „Item tempore quo eram socius reverendi patris fratris Nicolai Bodog prioris generalis, numerosi sub eo mille et amplius Deo militasse heremitas. In anno etc. 1499.”¹⁴

Agrien.”, Nr. 47: „Benedictus Francisci de Senzempeter dioc. Agrien.”) Tehát apja neve Benedek és nem Zsigmond, mint Fl. BANFI állítja egy 1496-os – az eddigiekből is látszik: túl korai – oklevelet idézve, ahol a Monte Celió levő pálos közösség tagjai soroltatnak fel, többek között: „Gregorius Sigismundi”, cf. BANFI, *La chiesa di S. Stefano e il monastero dei frati Paolini al Monte Celio in Roma*. Capitulum 28, 1953. 294. A krakkói iskolázást említi még GERÉZDI Rabán „... Dombrói Márk és Gyöngyösi Gergely (1472–1545) rendfőnökök (sic!), szintén Krakkó neveltjei”, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés*. in *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok*. Bp. 1968. 272. E cikkében Gerézdí KOVÁCS Endre, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés*. Bp. 1964. című könyvére hivatkozik, de a végső forrást, SCHRAUF összeállítását nem említi.

¹⁰ Az idézett Bursa Hungarorum egyetemesben sem tájékoztat erről, legfeljebb a származási helyet és az egyházmegyét jelöli meg.

¹¹ A vikáriusi kolostoroknak volt feladatuk noviciusokat fogadni és szerzetesnek képezni cf. MEZEY, 213. Ilyen volt a sajlóádi kolostor is, ahol Martinuzzi György 24 évesen lett a pálos rend tagja, 1506-ban tett fogadalmat, s itt lett később perjel. cf. Documenta Artis Paulinorum, I, 217. és KISBÁN Emil, *A magyar Pálosrend története*. Bp. 1938. I, 142. A következő adatok engednek a budaszentlőrinci noviciátusra következtetni: mesterének, novicius korában, Szombathelyi Tamást mondta (cf. *Vfr* 159), aki Budaszentlőrincen élt, mint „comes itineris” (*Vfr* 143) Petrus Bonafili generális perjel mellett; Tamás lett a generális perjel 1476-ban (*Vfr* 156), majd második generalátusa után is ott élt és ott is halt meg. Tudjuk, hogy betegsége idején mozdulatlanul kellett feküdnie mintegy fél évig (*Vfr* 207), és ekkoriban lett Lórántházi István szentlőrinci vikárius, azaz 1503-ban. A következő évben, 1504-ben pedig Gyöngyösi már praedicator.

¹² *Vfr* 159 és 16. j.

¹³ ZÁKONYI 522–523. Izelítődül a „Norma socii prioris generalis”-ból: „Eius insuper est scire litteras, rethoricam et orthographiam. Litteras ineptas nec per se scribat neque ab aliis scriptas acceptet sive ille littere sint confraternitatis sive missiles. Attendant ut decenter formet epistolas plus vel minus, secundum exigentiam materie vel personarum. Quantuncunq; sciolus fuerit tamen secum habeat modos scribendi ordinis. Nam religiosi aliam a secularibus habent scribendi formam: hii enim semper orationes et humilitatem pre se ferre debent”, vagy: „in omnibus dictis et factis attendat ubi, quid et cui” Directorium, c. 2. A „modus scribendi ordinis” alatt olyan formuláskönyv értendő, mint a szintén pálos Cod. Lat. 131. az Egyetemi Könyvtárban.

¹⁴ Ideiglenes számozással a 36. lapon. Bódog (Bodogh, Bodog) Miklós nevével többször találkozunk a *Vfr*-ban: a: *Vfr* 138: „Similiter frater Jacobus Dalmata, aliquando socius patris generalis fuit. Et duravit ad tempora Nicolai Bodogh, qui vitam finivit in (glossa: Lepoglawa).” (A mondatnak itt vége van, ellentétben az *Arco* a magyar középkorból című kiadvány p. 146-tal, ahol a fordítás szerint Bodogh Miklós 1461-ben halt meg. Elkerülte a fordító figyelmét, hogy ez a Miklós 39 évvel később, öregkorában még generális perjel lett. A félreértés másik oka a kéziratban (*Ab* 151/c) rejlik. A scriptor kihagyott egy szót, amit a glosszator Bengér pótol a lap szélén. Tehát így: „... vitam finivit in Anno Domini 1461...”. Azonban észre kell venni az Incidentia részek felépítését, majd mindegyik „anno Domini...” és dátum feltüntetésével kezdődik! Az „Anno Domini 1461...” a következő mondatra

István volt 1496 és 1500 között a generalis prior, őt Miklós követte 1500-ban, kinek Gyöngyösi volt egy darabig sociusa. Elképzeltető, hogy Gyöngyösi Rómában emlékezetből írta az évszámot és emiatt egy évet tévedett. Az Epitoma 26. fejezete írja: „at vero posteaquam in generalem priorem evasisti: prout in ultimo ferme officii tui cursu socius palpavi . . .”. Tehát Lórántházi IV. Istvánnak volt – fiatalon – sociusa, feltehetően IV. István második generalátusa, vagyis 1506 és 1512 között.

„Verbum Dei fructuose praedicavit”: Minden valószínűség szerint Gyöngyösi az a „Gregorius praedicator”, aki 1504. május 24-én István vicarius generalis és Ambrus szentlőrinci perjel társaságában szerepel II. Ulászló előtt.¹⁵ A *Vitae fratrum* Szombathelyi Tamásról szóló fejezetében pedig ezt olvashatjuk: „Mihi etiam suo discipulo ante mortem dum accumberet in lecto inter caetera exhortationis verba subiunxit, dicens: Charissime pater praedicator, moneo vos, ut curam sanitatis (sic!) vestrae habeatis. Nam onus totius huius sanctae religionis vobis imponetur.”¹⁶ Tamás 1503-ban halt meg, tehát az idézett részlet megerősíti a fentebbi oklevélből vett adatot: Gyöngyösi Gergely 1503/04-ben praedicator, a rend hitszónoka volt a Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostorban. Az Epitoma bevezetőjében még egyszer hallunk praedicatorokról: „verbi Dei concionator indignus”. A művet Mályusz Elemér 1510 körüli datálja,¹⁷ ennek alapján elképzeltető, hogy hosszú ideig, esetleg hat-nyolc éven át működött hitszónokként,¹⁸ melyet IV. István második hivatalviselésekor sociusi szolgálata szakított meg.

„Prior de Urbe septem annis”: A *Vitae fratrum*on kívül a Directorium ajánlásából,¹⁹ a Decalogus címéből és két mondatából is ismeretes Gyöngyösi római perjelsége: Prior Sancti Stephani Rotundi in Monte Caelio. A bemutatott szöveg alapján biztos, hogy sociusi és hitszónoki hivatalát követte a római hét év. 1520-ban választották generalis perjellé, így 1512 és 1519 között kellett Rómában tartózkodnia. Biztosan Rómában volt például 1517. július 13-án, amikor a S. Stefano Rotondo épületére vonatkozó munkák végzésére kötött megállapodást Bernardino de Boschino da Binaco mesterrel.²⁰ A Decalogus – címén kívül – két adatot nyújt erre nézve: „Sic de beato Paulo dicunt quidam (prout reperi Rome in quodam libro) quod licet de victu et annona Christi securus erat . . .”. Majd később: „. . . prout ipse vidi Rome apud sanctam Crucem in hierusalem anno 1515 tempore prioratus mei in

vonatkozik: „Anno Domini 1461 Nicolaus licentiatius in iure canonico . . .”. *Vfr* 138 és Arcok . . . p. 146. *b*: *Vfr* 185 mint „vicarius de Kapolna” szerepel az 1490-es években (Zalánkeméni Péter 1488–1492-es generalátusának eseményei között); *c*: *Vfr* 194 mint „vicarius generalis” és szép jellemzése: „vir Deo devotus, aetate grandevus, affabilitate serenus ac morum honestate reverendus”, Benedek generális perjel korából, 1492–1496. Generális perjel – IV. Miklós –: *Vfr* 206 és 247.

¹⁵ Erről bővebben ZÁKONYI, 702. és MÁLYUSZ, 18. Az oklevél: DI.21299.

¹⁶ *Vfr* 159. (c. 62.). E rész egyébként Szombathelyi Tamás „spiritus propheticus”-áról beszél, mivel Pogány Péter révén az őt esélyei felől kérdező Mátyásnak azt válaszolta, hogy győz Bécs alatt. Ebből gondolta KISBÁN, (*i. m.* II, 327.) az idézett textus alapján, hogy Gyöngyösi generalátusát is „megjósolta” Szombathelyi Tamás, ami nagyon valószínűnek – mondhatni biztosnak – látszik. Az *Ab 151/c* példány szolgál egy érdekességgel: a felkiáltójellel megjelölt „sanitatis” eredetileg „sanctitatis” formából törles úján jött létre egy későbbi kéz által. A „c” példányt Benger Miklós, Eggerer követője és helyenként kritikusa látta el marginális glosszákkal, feltehetően ez is tőle származik. Miért? Szövegromlásra nincs okunk gondolni, sem pedig, hogy eredetileg talán „curam sanitatis animae vestrae” lett volna. Vagy tovább erőltetve, utalás lenne ez Gyöngyösi köszvényére, ami végül is a rendben betöltött legfőbb „ministerium”-ától kényszerítette megválni? Akár így, akár úgy is legyen, az utókor tudálékosságát látom ebben a „correctura”-ban. Érdemes megfigyelni az önözés latin nyelvi formáját, amihez egy adalék a Directoriumból, c. 8., ahol a noviciusok „omnibus loquantur per plurale cum reverentia et paucis verbis”.

¹⁷ MÁLYUSZ, 18.

¹⁸ KISBÁN, II, 265. szerint három vagy hat évet töltött egy praedicator egy helyen. Gyanítható forrása egy 1651-es generális káptalan anyaga, tehát késői adat, melyet óvatosan kell kezelnünk, azonban a hitszónoki hivatal valamelyes időbeli korlátozását a középkorban is feltételezhetjük.

¹⁹ L. a II. részben.

²⁰ Carlo CESCHI, *S. Stefano Rotondo*. Roma 1982. (Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Serie III, Memorie, Volume XV.) 154.

urbe.”²¹ Ezekon kívül római perjelségét bizonyítja még a Decalogus nyomtatására vonatkozó két szerződés is, melyről még lesz szó.

„Officium generalatus”: A generalátus hivatalát két éven keresztül látta el, lemondásának oka hivatali idejének lejártá előtt, egyre hatalmasodó köszvénye volt.²² A *Vitae fratrum* alapján 1520 és 1522 között volt generalis prior. Bakócz Tamás 1521. április 19-i levele szerint: „fratri Gregorio de Gengyes generali . . .”²³ Nagyon valószínű, hogy Gyöngyösi terjesztette fel öt perjel társával együtt X. Leó pápához (1513. március 15. – 1521. december 1.) minden bizonnyal még Rómában lévén a supplicatiót „super absolute et dispensatione fratrum”, melynek értelmében a mindenkori generális perjel és általa választott tíz személy, – „prior generalis pro tempore existens et alii decem dicti ordinis priores, vicarii vel alii fratres, quos idem prior generalis ad id idoneos esse reperit et duxerit eligendos . . .”²⁴ – „ab anno Domini 1520 usque ad centum annos”²⁵ oldozhatja fel a rendtagokat. Az esztergomi érsek, bíboros levele abból a szempontból is érdekes, hogy „ad petitionem . . . prioris generalis” engedi a „Szent Pál első remete rendje” kizárólagos elnevezés használatát a pálosoknak a „Szent Ágoston rendje” helyett, vagyis ettől kezdve csak ez a nevük, a „sub regula sancti Augustini”²⁶ kitétel elmarad. Gyöngyösi köteletségének megfelelően vizitálta a pálos kolostorokat: 1521-ben Monyorókeréken találjuk a Vfr 256 leírása szerint: „Anno Domini 1521. Cum reverendus pater frater Gregorius de Gengjes sacri ordinis nostri prior generalis officium suae peregrinationis exequetur, applicuit gratia visitationis ad monasterium nostrum Moniorokerek vocatum”²⁶

„Inventarium”: Ez az Egyetemi Könyvtár (Budapest) 115. számú latin kódexe, a „Liber viridis”.²⁷ Erre utal félreérthetetlenül a *Vitae fratrum* prólogusa: „Proinde ipse qui tempore mei generalatus singulorum monasteriorum nostri ordinis tam in Hungaria, Germania²⁸ quam in Sclawonia existentium capsula, scrinia et arcas indagaram et variarum litterarum tenore perlegeram unum inventarium omnium privilegiorum et vitas fratrum et praesertim generalium, cum aliquibus emergentibus negotiis elucubraram . . .”. A kódex első része 68 pálos kolostor²⁹ okleveleinek regesztáit tartalmazza, a másodikban pedig egyrészt a remeterendre, másrészt a karthauziakra vonatkozó pápai és egyéb intézkedéseket találjuk.

Élszakadva a *Vitae fratrum* kezdetben idézett szövegétől, meg kell említeni az Egyetemi Könyvtár (Budapest) 131. számú latin kódexét,³⁰ mely Simontornyai Gergely luteránus prédikátor és frater

²¹ Ideiglenes számozással az első mondat a 31., a második az 55. lapon található.

²² Köszvényről szzenvedett Bakócz és II. Ulászló is.

²³ Cod. Lat. 115. ff. 10–11. in MEZEY, *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961. 191. A „Liber viridis”, vagyis a 115-ös kódex f. 10r-ón ez a marginális glossza olvasható: „Ad supplicationem R. P. fratris Gregorii de Gengyes A. D. 1521.” mellette pedig Bakócz levele. Ha a levél tartalmát helyesen értette az egyelőre ismeretlen glosszátor, akkor tudnia kellett Gyöngyösi generalátusának valódi idejét is. Az oklevél: Dl. 34464.

²⁴ Dl. 34463.

²⁵ ibidem, ff. 11v–12r in MEZEY, *Codices Latini* 191–192.

²⁶ A szerzetesi fogadalmi formula szövegéből természetesen nem maradhat ki „Ego frater N. facio professionem et promitto obedientiam Deo omnipotenti et beate Marie virgini ac omnibus sanctis et tibi fratri N. vicario de B. nomine et vice generalis prioris vel provincialis Ordinis fratrum heremitarum sancti Pauli primi heremite et successorum eius. Vivere sine proprio et in castitate secundum regulam beati Augustini . . .” *Declarationes constitutionum*, Rubrica 64: De modo professionis faciende tam a fratribus presbiteris quam conversis (ff. 145v–146r).

²⁷ A *prior generalis Gyöngyösi* helyettese János volt, aki öt követte 1522-ben hivatalában (1537-ben halt meg Csáktornyan). Vfr 242: „Eligitur in priorem generalem reverendus pater frater Joannes tertius, qui per biennium explevit vicem praedecessoris sui Gregorii tertii prioris generalis”. Mondhatjuk nyugodtan, csak ezért volt két évig vicarius generalis, mivel Gyöngyösi is annyi ideig volt hivatalában.

²⁸ MEZEY, *Codices Latini* 188–199.

²⁹ Germánián természetesen Ausztria értendő.

³⁰ cf. *Documenta Artis Paulinorum* I, p. VII., Hervay Ferenc bevezetését.

³¹ Cod. Lat. 131. in MEZEY, *Codices Latini* 212–215.

Gregorius levelezését őrizte meg 1534-ből.³¹ Feltételezésünk szerint frater Gregorius nem más, mint Gyöngyösi Gergely. Egyrészt a *Vitae fratrum*ból megismert generális perjelek cursus honorumába jól illik a volt generális perjel vikáriusi vagy perjeli hivatala a rend valamely jelentősebb kolostorában – és Gombaszög (Gömör megye) a mohácsi vész után is gyarapodott anyagiakban és tekintélyben – másrészt Simontornyai tisztelettel ír neki, amiből megtudjuk, hogy személyesen nem ismerték ugyan egymást, de frater Gregorius híre és irodalmi ténykedése jól ismert a már luteránus levélíró előtt.³² Frater Gregorius a gombaszögi kolostorból válaszol a Luter posztillát ajánlgató sorokra 1534. január 3-án. Gyors válasz érkezik: „Datae in desertis Hungariae in profesto Epiphaniae”, amire a háromhegyi kolostorból (Abaúj megye) január 9-én kelt hosszú írás zárja az egymás véleményét fürkésző, tüzes, de ugyanakkor majdnem baráti hangú levelezést.

Gyöngyösi 62 éves ekkor: élete további alakulásáról forrásaink hallgatnak.³³

II.

„*Epitoma seu brevia in quo omnium religiosorum profectus et profectuum adminicula. Itemque defectus et defectuum antidota describuntur*”.³⁴ E művét, az Epitomát, István generális perjelnek ajánlja: „ad reverendum patrem fratrem Stephanum ordinis Pauli primi heremitaie generalem priorem . . .”. A Decalogusban így ír róla: „. . . prout vidit reverendus pater Stephanus custos sancti patris, et postea bina vice prior generalis effectus . . .”.³⁵ Tehát korábban remete szent Pál testének őre volt. A rend elnevezését illetően érdemes megfigyelni a következő, feltétlenül Bakócz idézett levele előtti időből származó fogalmazást. Az első fejezet így kezdődik: „reverendo ac benignissimo in Christo patri et fratri Stephano, universorum fratrum heremitarum beati Pauli primi heremite. Sub regula divi Augustini Deo militantium generalis priori, frater Gregorius Gengiiesinus verbi Dei concionator indignus”. Lórántházi IV. István³⁶ két alkalommal volt a pálosok generális perjele: 1496–1500 és

³¹Cod. Lat. 131. ff. 46r-v. Kiadása: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Bp. 1904. II, 132–138. Magyar fordítása RÉVÉSZ Imrétől, *Simontornyai Gergely, ösméretlen magyar református 1534-ből*. Sárospataki Füzetek 1864, 585–594. Sajnos csak részletet közöl a levelezésből: *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század)*. Bp. 1981. 59–61. Révész I. fordítását veszi át.

³²Frater Gregorius Simontornyainak, 1534. január 3.: „Te vero homo amice, quisquis es, ob favorem, quem in me singularem geris, et amo, et observo, oroque Dominum, ut viam sinceriozem mandatorum Dei invenias et percurras. Vale et nube felix detectus pectora, vive . . .”. Simontornyai válasza, 1534. január 5.: „Amice, quamvis te nondum in carne viderim, libenter tamen ob diligentiam tuam, quam in Musas et literas sacrationes prae te fers, complector et utinam possim ore ad os loqui, ut intelligeres . . .” cf. *Egyháztörténelmi emlékek . . . II*, 313–314. A levelezés hangulatára: Simontornyai írja „ut postillam patris Lutheri dominatio vestra habent, admoneo, nam sol hic ea postilla librum elegantiozem non vidit” (az első levélből), Gregorius válasza az ajánlásra „nolo enim cum mulierculis Salomonis facere commercium, ne abducar. Dicam apertius: nolo Germanica illuvie inquinari, eo quod timeam Dominum, qui mihi proposuit non Lutherum desertorem, sed Petrum pastorem, cui dixit: Pasce oves meas” (január 3-án, Gombaszögről kelt levél) *ibidem* pp. 312–313.

³³Nem térhettem ki, egy egyelőre teljes biztonsággal nem tisztázható kérdésre: vajon Gyöngyösi Gergely és Gregorius Pannonius vagy (Bánffy) Coelius Gregorius Pannonius egy személy-e vagy sem? A teljesen alaptalan Bánffy nevet Dézsinek köszönhetjük (cf. DÉZSI Lajos, *Szent Ágoston reguláinak magyar fordítása Coelius(Bánffy) Gergelytől*. (1537). Bp. 1900. és VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864*. Bp. 1941. (Olaszországi magyar emlékek, III. k.) 264. Ez utóbbi szerint Bánffy 1545-ben halt meg Rómában.

³⁴Budapest, Egyetemi Könyvtár: RMK III. 192-es példány.

³⁵Ideiglenes számozással a 49. lapon.

³⁶Vfr 32: „De electione et vita fratris Stephani prioris provincialis . . .”. A prior provincialis pedig, amint a fejezet szövegéből kitűnik, az esztergomi egyházmegyében élő remeték perjele. A Vfr-ban, legelső említésekor István, mint „futurus eremitarum generalis” szerepel (Vfr. 13). Ez feltűnt a kézirat (Ab 151/c) glosszátorának is, és a generális szóhoz kapcsolódóan megjegyezte: „intellige lato sensu, vel

1506–1512 között. Az Epitoma a második generalátus idején íródott a 26. fejezet tanúsága szerint: „et secundario te in priorem eorum generalem delegerunt”.³⁷ Idéztük az 1510 körüli datálást, amikor a fenti textus értelmében Gyöngyösi hitszónok volt, tehát a mű még Magyarországon készülhetett.³⁸

A római évek gyümölcsei a Directorium, a Declarationes constitutionum és a Decalogus.

„Incipit directorium singulorum fratrum officialium ordinis sancti Pauli primi heremite sub regula beati Augustini episcopi militantium.”³⁹ Az ajánlás kétségtelenné teszi a szerzőséget és a keletkezés helyét: „frater Gregorius Gengiesinus prior sancti Stephani rotundi in celio monte de urbe. Reverendissimo in Christo patri et domino domino Bernardino episcopi Sabinensi et cardinali sancte crucis orationes dicit et presens dedicat opus”.⁴⁰ Bernardino de Carvajal spanyol származású bíboros, 1509–1511 között sabinai bíboros püspök volt, majd rövid megszakítás után ismét viselte e címet 1513-tól 1521-ig.⁴¹ E mű írását megelőzte az Epitoma: „Mirabitur forsitan aliquis me iamiam plura scribentem de statu reverendi patris prioris generalis . . .”⁴²

„Incipiunt declarationes constitutionum ordinis fratrum heremitarum sancti Pauli primi heremite etc. Super passus obscuros earundem, partim ex actis capitulorum generalium, partim vero ex privilegiis ordinis eiusdem et iure canonico, recollecte.”⁴³ Keletkezését, pontosabban nyomtatásban való megjelenését 1518 utánra kell tennünk: „prout contigit nobis, dum litigabamus cum Lateranis in anno 1518 . . .”⁴⁴ de 1520 előttre is, hiszen generális perjelként ilyen komoly erőt igénylő könyv megírására nemigen lehetett ideje, emellett számolni kell még betegségével. Feltételezhetjük, hogy a munka lényegében már 1518-ra készen volt és csak a textus véglegesítésekor, a nyomdai eljárás

generaliter omnibus praesidens” (Vfr 13). Egyébként ebben a korai időben rendről, generálisról beszélni még nemigen lehet, inkább csak szervezkedésről. A glossátor, mint látható, szintén a későbbi értelemben próbálja magyarázni a generális szót, mivel használatának furcsasága a Vfr-nak az elején, neki is feltűnt. Ez a kéziratos példány legalább két kéz írása, melyek a 97. laptól válnak szét. Az első kéz munkája – szemben folytatójával – több ízben hibás volt és javításra szorult (pl. Vfr 12., 16., 25., 28., 39., 56., 63., 66., 69., 70., 75, bis, 77. lapon). Tehát a Vfr által legelőször említett István – véleményem szerint – nem prior generalis, hanem prior provincialis volt, ezért nem lehet vele kezdeni az István nevű generális perjelek sorát, ellentétben az *Arcok a magyar középkorból* című kiadvánnyal (Bp. 1983.). Az Epitome címetét következtesen IV. Istvánnak tartjuk.

³⁷ f. 49v. A generalátusi officium hatéves időtartama szinte teljesen kizárt.

³⁸ Erdemes figyelni saját nevének említésére: „. . . ipse qui religionis sacramentum assumpsi Deumque et beatam virginem Mariam, nec non magnum Gregorium nominis mei sanctum ac beatum Paulum primum heremitarum mihi doctores sapientie et duces virtutis delegi . . .” Compilationis causa, c. 2. ff. 36r-v.

³⁹ Budapest, Egyetemi Könyvtár: RMK III. 191.

⁴⁰ f. lv.

⁴¹ MÁLYUSZ, 19., EUBEL, C., *Hierarchia Catholica Medii Aevi* . . . Vol. III. Monasterii 1910. 4–5. és *Lexikon für Theologie und Kirche* (1931., F. Lauchert) II, 771.

⁴² Norma prioris generalis, f. 2r.

⁴³ Budapest, Egyetemi Könyvtár: RMK III. 193. A forrásokra vonatkozóan ez található a Decalogusban: „. . . sicut enim in cronicis et scripturis ac privilegiis ordinis nostri invenitur . . .” (ideiglenesen az 55. lapon). Tehát Gyöngyösi korát megelőző történeti feljegyzés létezett a rendben, talán Dombrói Márk sem járt töretlen úton.

⁴⁴ MÁLYUSZ, 18., az idézett mondat az első rubricában található, magyarázatát és a mű bővebb bemutatását más alkalommal szeretném elvégezni. – Gyöngyösi e művében – egyebek mellett – többször hivatkozik XVI. századi káptalani határozatokra, pl. 1505. (Rubr. II., f. 69v), 1507. (ibidem), 1509. (pápai bulla, Rubr. IV., f. 75r). A főszevegben említett 1518-as évszám után a legfontosabbat idézzük: „Item anno 1516. tempore reverendi patris fratris Johannis de Zalonchemen, fuit in capitulo generali diffinitum, ne patres generales audeant a prelatibus domorum aliquas pecunias pro se ipsis extorquere.” Rubr. III: De resignatione prelationis prioris generalis seu provincialis (f. 73r). Tehát Gyöngyösinek 1516 után is kellett dolgoznia művén, figyelme még a „nuperrime” történetekre is kiterjedt.

megkezdése előtt jegyezhetette be Gyöngyösi a közelmúlt eme vizsálját. A 45-ös rubricánál említi az Epitomát.⁴⁵

A *Declarationes constitutionum* példányának impresszuma: „*Impressum Rome per Antonium de Bladis de Asula Brixien(s)i*”.⁴⁶ Tehát ez Antonio Blado római nyomdász munkája, aki 1516-ban kezdte működését a Városban.⁴⁷ Ugyanezzel a nyomdással találkozunk a Szabó Károly féle RMK III. 237. számon leírt példányon is: „*Commentaria in antiquas ordinis S. Pauli constitutiones. Rome per Antonium de Bladis*”. Szabó ezt az adatot Vincze Gábornak a Magyar Könyvszemle 1878-as évfolyamában ismertetett XVII. század közepéről (1755 körül) származó pálos könyvjegyzéke alapján hozza.⁴⁸ Véleményünk szerint ez a fentebb bemutatott *Declarationes constitutionum*mal azonos.⁴⁹

Antonio Blado római nyomtatványai közül számunkra első kiadványainak egyike a legérdekesebb: „*Decalogus de sancto Paulo primo heremita comportatus per Uenerabilem|patrem|fratrem|Gregorium|de Gen|gyes| priorem|san|cti Stephani Ro|tundi| in urbe et correctus per Reverendum patrem Fratrem Silvestrum sacri Palacii Magistrum*”. Jelzete a Vatikáni Könyvtárban: *Stamp. Barb. V. IX. 14.* Első alkalommal Florio Banfi (Holik Flóris) adott róla hírt 1953-ban (!).⁵⁰ E. Vaccaro Sofia pedig 1961-ben Antonio Blado római kiadványairól készített katalógusában leírta.⁵¹

A *Decalogus*⁵² címlapját is ugyanaz a metszet díszíti, mint a budapesti *Directorium* címlapját. Remete Szent Pál és Szent Antal láthatók a kenyérrel, felette a holló, a kép jobb alsó sarkában pedig, szerzetesi öltözetben térdel a szerző, amint a kezében levő kinyitott könyvet a szent elődöknek ajánlja, csuháján ez a három betű olvasható. „U. f. G.”, azaz „Uenerabilis frater Gregorius”, tehát Gyöngyösi Gergely.⁵³

Az Archivio storico Capitolino⁵⁴ két közjegyzői aktát is megőrzött.⁵⁵ Az első 1516. október 17-i, amikor Johannes Evangelista de Tosinis bibliopola, vagyis könyvkereskedő hatvan példányra kötelezi magát és elismeri, hogy négy arany dukátot vett fel, Georgiustól (sic!), a Santo Stefano Rotondo perjelétől. A második akta 1516. november 7-i,⁵⁶ melyben Antonius de Asula stampator sive impressor librorum in Urbe megegyezik a Santo Stefano Rotondo perjelével a Remete Szent Párról szóló beszédek kinyomatására kétszáz példányban és három héttel később, 1516. november 29-én elkészült a *Decalogus* nyomtatásával.⁵⁷

⁴⁵f. 117r. „Rubrica 45 (De visitatione vicariorum): De hac parte alias plenius scripsimus in brevilio c. XIX.”. Tehát az Epitoma előbb keletkezett.

⁴⁶f. 170r, ezzel kapcsolatban cf. BARBERI, F., cikkét a *Dizionario biografico degli Italiani*, t. X. 1968. 753–756.

⁴⁷cf. BORSA, Gedeon, *Clavis Typographorum Librariorumque Italiae 1465–1600*. Bp. 1980. II, 103. pontos felvilágosítást ad Antonio Blado tevékenységéről hely és év szerint.

⁴⁸VINCZE, 25.

⁴⁹Címlapja szerint az Egyetemi Könyvtár példánya is Lepoglaván volt: „*Monasterij Lepoglavensis Ordinis Fratrum S. Pauli primi Eremitae*”. (Bp. Egyetemi Könyvtár: RMK III. 193. f. 63r).

⁵⁰BANFI, Fl., *La chiesa* . . . 300. (27. j.)

⁵¹E. VACCARO SOFIA, *Catalogo delle edizioni romane di Antonio Blado Asolano ed eredi, 1516–1593*. Fasc. IV. Roma 1961. 313. Nr. 1373.

⁵²A mű 1532-es krakkói (újra?) kiadása, tekintettel arra, hogy senki sem látta, erősen kétségbevonható.

⁵³A római példányra – az egyetlen ismert példányra! –, a három betűre és értelmére Mgr José RUYSSCHAERT, a Biblioteca Apostolica Vaticana igazgatóhelyettese hívta fel figyelmemet egy tanulmány révén, melyekért neki tartozom köszönettel: *Trois recherches sur le XVIe siècle romain*. Rome 1973. 11–19. (Archivio della Società Romana di Storia Patria, terza serie: vol. XXV – Annata XCIV – Fasc. I–IV).

⁵⁴*Archivio storico Capitolino*, Sezione notarile, I, t. 529, f. 215.

⁵⁵A szerződést már ismertette BERTOLOTTI, A., *Artisti Lombardi a Roma nei secoli XV, XVI e XVII*. Milano 1881. I, 362–363.

⁵⁶cf. 54. j., f. 190.

⁵⁷cf. BANFI, 300., „*Impressit Rome Antonius de Asula. Anno M. d. xvj. Die XXIX. Nouemb.*” (*Decalogus p. 79.*)

A primus inventor Florio Banfi sorai álljanak itt befejezésül: „Nella Vaticana, sotto la segnatura 'Barb. V. IX. 14', ho rinvenuto un'opera dello stesso Gyöngyösi, non considerata dai bibliografi ungheresi: Decalogus . . .”^{5,8} Ha lassan is, de eljött az ideje a „non” ellenkező értelmű megfogalmazásának.

Sarbak Gábor

Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez*

Ádámnak, mint az egyetemes emberi szimbólumának Madách előtt számos világirodalmi előzménye van. Ezek többsége csak indirekte – mintegy a köztudat szimptomái – hathattak Madách témaválasztására. Közülük csak Milton *Elvesztett Paradicsomát* ismerte minden bizonnyal. Olvashatta német, francia nyelven, de magyarul is, hiszen Bessenyei Sándor Milton fordítása a tragédia megírása előtti két ízben is megjelent (1796, 1817), igaz prózai formában. Voinovich Géza is említi röviden Milton kis mértékű hatását, felhossa a paradicsomi jelenetet és azt is, hogy az *Elvesztett Paradicsom* XI. és XII. könyvében Mihály arkangyal megmutatja Ádámnak az emberiség jövődjét.¹ Mindezt inkább utalások formájában teszi Voinovich, pedig Milton és Madách műve lényegesen több párhuzamosságot mutat, és a Genézis szövegétől való eltérésekben is van hasonlóság. Lucifernek az I. színben foglalt patetikus hangú lázadása Milton Sátánjára emlékeztet, akinek az eposz első könyveiben olyan nagy a szerepe, hogy voltak akik – tévesen – a mű főalakját tekintették benne, amit a modern anglistika meggyőzően megcáfolt.² Madáchnál az ósgonosz nemcsak a tudás, hanem az élet fájának a birtoklását is megkapja az Úrtól – a Bibliától eltérőleg – aminek ugyan Sátán semmi hasznát nem veszi, Miltonnál kimondottan nem, de ez a motívum némileg emlékeztet arra, hogy az *Elvesztett Paradicsomban* a két fa egymás mellett van, és hogy Sátán az élet fájára telepedve kémleli ki az Édenkertet és az első emberpárt, mintha ezáltal valamiképp ezt a fát is birtokába venné.³ Még jelentősebb az a mozzanat, hogy Miltonnál a bűnbeesés után az első emberpár az öngyilkosságra gondol, hogy megmentse ivadékait a rájuk váró keserves sorstól. Miltonnál előbb Ádám kesereg hosszasan a jövőn, mire Éva közös öngyilkosságot ajánl fel, ám ezt Ádám elutasítja, mert ez esetben az Úr még nagyobb büntetéssel sújthatná őket.⁴ Meg kell itt jegyezni, hogy Miltonnál Éva ekkor még nem vár gyermeket, a Genézisnek megfelelően csak a paradicsomból való kiűzetés után történik fogantatás. Madáchnál Ádám az öngyilkosságot készül vállalni a jövő érdekében, de ettől Éva anyasága menti meg. Főként pedig abban van a párhuzamosság, hogy mindkét műben Ádám megismeri utódai, az emberiség történetét, Miltonnál a bibliai történet és eszkatológia szerint,⁵ Madáchnál pedig Ádám megéli azokat a vezéreszméket, melyeket költője – és kora – a világtörténelem fő mozgatóinak tart. A jövőt ábrázoló képek rendezője is más: Miltonnál Mihály főangyal, Madáchnál Lucifer, a tagadás és a kritika szelleme.

Ádámnak, mint az emberiség reprezentánsának a szerepeltetése azonban nem Milton eposzában jelentkezik meg először. Haraszi Gyula *Az ember tragédiájáról* írott tanulmányának egyik lábjegyzetében⁶ utal a téma egy régebbi változatára, a korai francia reneszánsz, az ún. lyoni kör egyik legjelentősebb képviselőjének, Maurice Sceve-nek *Microcosme* c. elbeszélő költeményére. Ezt Madách

^{5,8} BANFI ut supra.

*A szerző kiegészítéseit és a tanulmányról szóló vitát l. folyóiratunk e számában.

¹ VOINOVICH Géza, *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp. 1922. 483–484. A két mű kapcsolatára már Szász Károly és Greguss Ágost is utalt.

² SZENCZI Miklós utószava *John Milton Válogatott Műveihöz*. Bp. 1978. 474. G. K. HUNTER is Ádámot és Évát tekinti a mű főalakjainak. *Paradise Lost*. London, 1980. 188.

³ *Paradise Lost*. Book IV. 194–198, 218–222. (A Genézisben is a kert közepén van a két fa.)

⁴ *Paradise Lost*. Book X. 818–824, 853–859, 981–1028.

⁵ *Paradise Lost*. Book XI. XII. SZENCZI Miklós, *l. m.* 477–478. „A viszonylag egyszerű mesét Milton a csatlakozó epizódok révén a világtörténelem enciklopédiájává fejleszti.” Uo. 481.

⁶ HARASZI Gyula, *Madách Imre*. Modern Könyvtár 128. sz. Bp. 1912. 46. lábjegyzet.

aligha olvashatta, de Milton valószínűleg igen, ha másképp nem, hát Du Bartas *La Sepmaine ou Création du Monde* című eposzán keresztül, mely rendkívül népszerű volt a korban éppen Angliában. Haraszi óta a Sceve-filológia sokat gazdagodott, így érdemes a Microcosme-ról írni, mint az Ádám-tematika előfutáráról, és mint a bibliai őszülökre vonatkozó európai köztudat egyik jelentős költői megnyilvánulásáról. A „microcosme” ugyanis általában az embert jelenti, és az emberi nem képviselője Sceve-nél: Ádám.⁷ Bizonyos fokig Du Bartas-nál is, főleg az említett eposzt folytató *La Seconde Sepmaine*-ben.

Hogy Ádám epikai hős, méghozzá lényegében pozitív alak lehessen – bár tőle ered a hittételek szerint az eredeti bűn –, ezt a középkori keresztény hagyomány tette lehetővé. Ismeretes, hogy Danténál a Pokol negyedik énekében (55. sor) Krisztus az őszülőket – Ádámot és Évát – az ótestamentumi patriárákkal együtt magával viszi a mennybe, noha őket terheli az ősbűn, Milton eposzának kezdő sorait idézve: „Az ember első engedetlensége, a tiltott fa gyümölcsének halált hozó megzilelése.”⁸ A középkori hagyomány szerint az őszülők haláluk után nem is a pokolba kerültek, hanem csak a „limbus”-ba, mely afféle közömbös hely a keresztleetlenek számára. Így jelenik meg Ádám az egyik legjelentősebb francia misztérium-drámában, Arnould Gréban 1452-ben előadott *Mystère de la Passion*-jában is. A dráma elején a főangyalok magasztalják Istent a teremtés művéért, de Lucifer és társai „göggükben” gáncsolják azt, és ezért a pokolra vettetnek. Az első emberpárt kígyó képében elcsábítják. Ádám és Éva haláluk után a „limbus”-ba kerülnek. Itt Ádám az ótestamentumi prófétákkal együtt imádkozik a Messias eljöveteleért. A dráma főcselekménye a passzió, Jézus szenvedése és halála. Jézus halála után leszáll a poklokra, ill. a limbus-ba, és onnan magával viszi a mennybe az őszülőket a nagy prófétákkal együtt, a démonok nagy bosszúságára.⁹

A középkori hagyomány alapja nyilván az ágostoni „felix culpa” felfogás, mely szerint a tiltott fa gyümölcsének megzilelése vétek volt ugyan, de végeredményben az Isten Fia által eszközölt megváltást eredményezte. Ilyen módon Ádám és Éva a *vétkező*, de *megváltható* emberiség jelképévé válhattak.

A bibliai Kain esetében már nehezebb a katartikus megoldás a világirodalomban. Byron Cain-jában, hiába Adah odaadó asszonyi szerelme, Kain, bár tragikus hős, nem találja meg lelke békéjét. Victor Hugónál a *Századok Legendájában* és a *Sátán végében* tőle ered az ősbűn. Mark Twain-nek Dieter P. Lotze által említett posztumusz novellájában *A titokzatos idegenben* (*The Mysterious Stranger*) Sátán csak a világ értelmetlenségével tudja vigasztalni a főhőst.¹⁰ Madách is *Az első halott* című költeményében, bár szintén tragikus hősnek itéli Kaint, őt teszi felelőssé az emberiség szenvedéséért.

Maurice Sceve a középkori hagyományt követő, de már félig reneszánsz gondolkodó. Művében Ádám „jó angyalának” sugallatára „megálmodja” az emberiség jövőjét, amely nála is, mint később Miltonnál a bibliai történet fonalán halad végig. Azonban ez az álom – bár meglehetősen zavaros –, az antik világ történeteit is magában foglalja, az egyiptomi, görög és római világra is kiterjed, szinte párhuzamosan a héber történelemmel, és nagy gondot fordít az antik tudomány, filozófia és művészet eredményeire, az eljövendő találmányokra. Sceve vilásképe ugyan még ptolemaioszi, de ez is, mint az emberi elme csillagászati megismerésének sikere szerepel nála. Mi több, Ádám, tulajdonképpen még nem török össze lelkileg a paradicsomból való kiűzetés következtében, ekkor még önlábára áll, csak Ábel halála miatt esik kétségbe. A paradicsomon kívül eleinte hamarosan feltalálja magát, a kitörő vihar és zivatar megrémíti ugyan, de utána okul belülről, kalyibát épít maga és családja számára, dolgozni

⁷ Maurice SCEVE, *Microcosme: Texte établi et commenté par Enzo Giudici*. Cassino-Paris, 1976.

⁸ „... Mans First Disobedience and the Fruit of the Forbidden Tree, whose mortal Tast Brought Death into the World, and all our woe . . .” *Paradise Lost*. Book I. 1–3. Az „engedetlenség Miltonnál nem valami szolgai alázatot jelent, hanem az ész és a szeretet követelményét”. O. A. PATRIDES, *Approches to Paradise Lost*. London, 1968. 181–193. főleg: 102.

⁹ *Le Mystère de la Passion d'Arnould Gréban*. Édition critique par Omer JODOGNE. Bruxelles, 1965. Cherubin (a kérub) előbb Sethnek jósolja meg apja jövődő megváltását: 1375–1377. sor. Ádám imája a Messias eljöveteleért: 1768–1771. A nagy prófétákkal együtt könyörög, az ima Ádám szavaival ér véget: 2049–2055. Jézus halála után felviszi Ádámot örök birodalmába (en mon royaume perdurable): 26141–26250. Évát is a prófétákkal együtt: 32631–32702. A kritikai kiadás az 1458. évi kézirat alapján készült. A rendkívül hosszú misztériumdrámát négy napon át adták elő.

¹⁰ Dieter P. LOTZE, *Imre Madách*. Boston, 1981. 102–103.

kezd, értelmét használja, s ha a halált nem is bírja többé elkérni, „homo faber”-ként uralma alá kezdi hajtani a természetet, és ezt hagyja utódjai számára örökül.¹ A befejező mozzanat – mint Miltonnál – Krisztus váltságdíjának és feltámadásának víziója, de az álom folyamán későbbi események is megjelennek, mint pl. Amerika felfedezése. Munkája, küzdelme révén – legalábbis részben – Ádám mintegy már megváltja magát a rá nehezedő büntetéstől. Ugyanezt éri el Éva anyaságával. A tiltott fa gyümölcsének leszakítása a Gonosz győzelme, de egyúttal kudarca is. „Diray-je, Eve, que trop tu fus pour toy friande, Ou vrayment pour nous heureusement gourmande? La Parque te rendant dedans ton sein entree Idoine a concevoir autre vie engendree? (Livre premier, 322–326.) (Mondjam-e azt, Éva, hogy te magad számára túlságosan torkos voltál, vagy hogy valójában a mi számunkra szerencsés módon étkes? A Párka kebeledebe adta a lehetőséget a fogamzásra, és egy más élet világra hozására?) Sceve-nél a Gonosz, szándéka ellenére, Évát az engedetlenség „termékennyé” tette.² Ez persze megint nem egyezik meg a Genezissel, mert ennek első, elochimista változata szerint Éva nyilván kezdettől termékeny volt, hiszen Isten az embernek kétneművé való teremtese után a szaporodásra, a sokasodásra hívta fel az első emberpárt. Évának ez a későbbi „termékennyé” tétele Sceve-nél azonban korántsem jelenti azt, hogy első gyermeke, Kain még az Édenben fogamzott volna. (Az első fogantatás a Genézis 4. alapján világos, hogy a kiűzetés után történt, ellentétben a Tragédia 1863-ban megváltoztatott soraival.) Sceve a „termékennyé tétel” megállapítása után azonnal utal a „második születésre” is,³ amely már a halhatatlanságot biztosítja, világos, hogy itt már Jézusra gondol, akinek megjósolásával Éva is visszavág Lucifer vádjára, bár Madáchnál Jézus elkövetkező születése nem a halhatatlanságot, hanem csak a „testvériséget” hozza majd el.

Sceve-nek – egyébként nehezen olvasható, olykor zavaros – hároménekes eposza már lényegében Ádámot „fausti emberként” mutatja be, aki vétke után éppen munkája, törekvése, küzdelmei révén – bár Sceve állandóan utal az égi kegyelemre is – megváltható, Éva pedig anyasága révén. (Tegyük hozzá, e „küzdelmek” Sceve-nél nem történelmi jellegűek, mint Madáchnál, inkább a természeti erők felhasználásában, a tudás fejlesztésében és a művészi tevékenységben érvényesülnek.) A jövőt Ádám Sceve-nél – mint Madáchnál – „megálmodja”, ez a jövő lényegében Krisztus feltámadásáig terjed, noha Sceve – eléggé szervesen – olykor későbbi eseményeket is beleszó a művébe.

Már említettük, hogy Sceve műve Du Bartas *La Sepmaine de la Création* című, először 1578-ban megjelent, később folytatott és Angliában különösen népszerű műve révén hatott Miltonra, Hunter pl. éppen a *Paradise Lost* XI. és XII. könyve (ezekben látja meg Ádám az emberiség jövőjét) elemzésekor említi több ízben is Du Bartas-t.⁴ Du Bartas első eposza az ember Teremtésével és a hetedik nap csöndjével befejeződik. A *La Seconde Sepmaine ou l'Enfance du Monde* tárgyalja a bűnbeesés történetét, Ádám jövőbe látását, a Babel toronyét az özönvízig. A francia költő, főként az első részben, minduntalanul kitérőköt enged meg magának, hol az antik mitológiára, hol a korabeli már elavult tudományos elképzelésekre, hol későbbi, történelmi eseményekre.⁵ Milton eposzában – a IV. könyvtől kezdve Ádám – Évával együtt – a főszereplők, sőt a XI. és XII. könyvben, a Mihály arkangyaltól inspirált látomásában már úgy jelenik meg, mint az emberiség reprezentánsa.⁶

Az *Elvesztett Paradicsomban* ez a látomás a bibliai történet (özönvíz, patriarchák, a választott nép stb.) fonálán halad. Ámde az egyes biblikus jeleneteknek Milton aktuális vagy egyetemesen emberi

¹ Miltonnál Ádám mint „homo faber” nem szerepel. Madáchnál csak utalásképpen a III. színben. Viszont Augustin Doležal művében újra jelentkezik ez a motívum. L. alább a 21. sz. jegyzetet.

² Feconde contre soy t'a faite ce Dragon. *Microcosme*. I. 330

³ Car depuis mort de l'un se fit engendrement De l'autre qui encor n'a son commencement. *Microcosme* I. 326–327. ... seut le Vivant Eternel Que la femme goust a premier mort, que la vie, Qu'elle sentit bientost d'une autre poursuivie. Uo. 335–336.

⁴ G. K. HUNTER, *Paradise Lost*. London–Boston–Sidney, 1980. 153. 162.

⁵ Guillaume de Saluste Sieur Du BARTAS, *La Sepmaine ou la Création du Monde*. Kritischer Text der genfer Ausgabe von 1581 herausgegeben von Kurt Reichenberger. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1963. 1–2. kötet. *La Seconde Semaine ou l'Enfance du Monde* (A második hét vagy a világ gyermekekora). Új kiadás, Chapel Hill, 1941.

⁶ G. K. HUNTER, *I. m.* 155. „Adam is drawn through Books XI and XII as our representative ...”

jelentést ad. Így ő is beszél az emberi találékonyaságról, a munka eredményeiről, de ezek veszélyeiről is. Az elkövetkező bűnös korszakok rajzában pl. a háború szörnyűségeit olyan megrázóan jeleníti meg, hogy ez – egyes kritikusi szerint – szinte békepropagandának hat.¹⁷ Utána azonban Milton az elpuhultság és az ebből következő kicsapongás következményeiről rajzol sötét képet. Nála a paradicsom elvesztése után – mint egyik újabb elemzője G. K. Hunter megállapítja – az ember az állandó lehetőség (The Everlasting Maybe) állapotába kerül, a küzdelem és a bukások, a változtatások képességének, és így a megválthatóság lehetőségének állapotába.¹⁸ Ezeknek a küzdelmeknek és veszteségeknek az értékelése erősen vallási szemléletben fogant, de az író személyes véleménye is érezhető. Így pl. az özönvíz leírása után a bibliai Nimród, a „nagy vadász” alakjában – mint később Victor Hugo – a zsarnokot ábrázolja, aki a Bábel tornya építésére az otthonukból kihurcolt szolgák seregeit kényszeríti, míg Isten meg nem szánja a kegyetlenül robotoltatott nyomorultakat és össze nem zavarja a nyelvüket. Sceve-nél még a torony építése az emberek közös munkájának tűnik, de Miltonnál itt már a zsarnokgyűlölő forradalmár indulata érezhető, aki így értékeli át a Bibliának ide vonatkozó részletét. A Bábel tornyot zsarnoki kegyetlenséggel építő Nimród kissé a madáchi fáraóra emlékeztet, aki egyéni dicsőségét akarja megörökíteni a gúlában, míg Éva megjelenése rá nem döbbsenti önző életére. A kicsapongás képe is mutat némi rokonságot a római színnel, itt is Éva Édenkertre való visszaemlékezése utaltatja meg vele a kéjek mámorát. Éva szerepe Miltonnál alárendeltebb, mint Madáchnál, de a bukás után is Ádám segítő és vigasztaló társa marad, akinek férje látomása alatti álma is vigaszt jelent a küzdelmes jövő szempontjából. Az emberiség további sorsát bemutató vízió Miltonnál is, mint Sceve-nél Krisztus megváltó áldozatában csúcsozódik ki, de utána Milton – röviden bár – a kereszténység elkövetkező történetéről is szól, és az egyházban bekövetkezett visszaéléseket is megbélyegzi. A végső megoldás Miltonnál az Apokalipszis szellemében következik be: a Messiás „az Asszony ivadéka” visszatér, és eljő az „új ég” és „új föld.. időtlen korszak.”¹⁹ A jövő biblikus képeibe így Miltonnál is történelmi és társadalmi mondanivalók épülnek bele, s így az *Elvesztett Paradicsom* – Szenczi Miklós szavai szerint – „a világtörténelem enciklopédiája”. Így érthető, hogy a miltoni hagyományokon nevelkedett angol romantikusok a XVIII. század végén az amerikai szabadságharc és a francia forradalom hatására az „Új Jeruzsálem” eszméjét evilágian, immanensen értelmezték át, elsősorban Blake, de nem kis mértékben a fiatal Wordsworth is. Romantikus messianizmussal az emberiség felszabadulását és boldog új korszakát remélve bizonyos „természeti természetfelettség” (Natural Supernaturalism) szellemében M. H. Abrams találó kifejezése szerint.²⁰

Meg kell jegyeznünk, hogy mind Sceve, mind Milton esetében Ádám csak passzív szereplőként álmodja végig, illetve vizionálja utódai történetét, semmiféle aktív szerepe nincs benne. Ezzel szemben Madách Ádámja valóságos drámai hős, aki nemcsak látja, de meg is éli, végig is küzdi, alakítja is (igaz, főként Lucifernek elmondott kívánságaival) az emberiség történetét, cselekvő emberként, még azokban a színekben is beleavatkozik az események menetébe, amelyekben szerepét a Madách-kritika „szemlélődőként” tartja számon, így a londoni és a falanszteri jelenetben (mindkét esetben Éva megjelenésekor).

Még mielőtt *Az ember tragédiájának* tárgyalására térnénk, meg kell említenünk egy, világirodalmi szempontból nem jelentős, de nem értéktelen művet, melyben Ádám jövőbe látásába, a bibliai történetek helyét már jelentős mértékben a kor időszzerű, reális problémái foglalják el. Ez a mű is alapjában véve teológiai fogantatású (szerzője evangélikus pap volt), végeredményben Milton-utánzat, de belevegyülnek már a felvilágosodás elemei is. Annál is inkább szólnunk kell róla, mert két neves

¹⁷ Joseph H. SUMMER, *The Embarrassments of Paradise Lost*. A köv. tanulmánykötetben: C. A. PATRIDES, *Approches to Paradise Lost*. London, 1968. „Surely Paradise Lost (XI. 680–693.) should be high on any list of books condemned as subversive by the ordinary military patriotic society.” 70.

¹⁸ G. K. HUNTER, *I. m.* 151. „instability of human experience its struggle and failure . . . capacity of change . . . opportunity of redemption . . .”

¹⁹ *Paradise Lost*. Book XII. 543–544. „The Womans seed . . . thy Saviour and thy lord. Book XII. 549–550.” New Heav’ns, new Earth, Ages of endless date Founded in righteousness and peace and love . . .”

²⁰ M. H. ABRAMS, *Natural Supernaturalism*. New York, 1971.

kutatónk (Voinovich Géza és Sziklay László)²¹ szerint lehetséges – bár nem bizonyított –, hogy Madách ismerte, és amelynek egyes mozzanatai emlékeztetnek Madách nagy művének némely fordulataira. Ez Augustin Doležal szlovák költő cseh nyelven írt, párbeszédekkel bőven ellátott eposza: *Az egész világ emlékezetes tragédiája (Pamětna Célemu Světa Tragedia)*, mely 1791-ben jelent meg. Sziklay szerint a mű 164–172. paragrafusában Ádám fiának, Setnek képet ad a világ elkövetkező fejlődéséről, s ebben nem a bibliai képsor uralkodik, hanem az emberiség jövőjének inkább művelődéstörténeti eredményei (ipar, kereskedelem, hadseregek, iskoláztatás, különféle vallások) érezhetően a felvilágosodás, nem történeti, hanem inkább hasznossági szemléletének hatására. Sziklay László hozzáteszi: „*Az ember tragédiájában*” a történeti színek sok részlete lehet Ádámnak e monológiának a forrása. De ez csak hipotézis.” Voinovich a „homo faber”-t, a munkálkodó Ádámot emeli ki a műből. A végszavak a Messiás eljövetelét jósolják, mint az előző hasonló témájú költemények, de kantianus elemekkel. Krčméry szerint „az emberi társadalom etikai elemekből virágzott.” Doležal műve szerint, míg a másik világ metafizikai jellegű.²² Ilyen módon Doležal műve egy láncszem abban a fejlődési sorban, amely – részben – a teológiai megoldásból az etikai síkba teszi át az első emberpár történetét.

Madáchot, a XIX. század emberét nem az első bibliai emberpár története foglalkoztatta elsődlegesen, hanem – mint ezt Erdélyihez írt levelében meg is írta – századának nagy eszméi, amelyek érvényesülését az egyes történeti korokba helyezve vizsgálta meg. De erre a célra kitűnő meglátással hátrahagyta fel az Ádám–Éva-mítoszt, mégpedig drámai céljának megfelelően ezek a főalakok minden korban mintegy újjászületnek, s a kor eszméjét képviselő hősné alakját öltik magukra. A főhős által megálmodott jövő most már semmi tekintetben sem igazodik a bibliai történetekhez, hanem a történelem fő korszakaihoz: egyiptomi deszpotizmus, görög demokrácia, hanyatló Róma, középkor, késő reneszánsz, francia forradalom, klasszikus kapitalizmus és a korban szereplő elméletek szerint elképzelt jövő. Madách irodalmi mintái közül bizonyíthatólag csak Milton eposzát említhetjük, annál inkább szerepeltek a mű fogatásában más témájú művek, így Goethéé, Byroné. Eszmei forrásait is kimutatta a kutatás: így főleg a liberális ideológiáét és a pozitívizmusét. *Az ember tragédiája* alapvetően más mű, mint az előbb tárgyalt költemények, Milton nagy eposzát is beleértve.

Mi az hát, ami mégis hozzákapcsolja a fent elemzett művekhez. Mindenekelőtt az az európai, Arannyal szólva, „tudalom”, mely Ádámban és Évában az emberiség őstípusait látta, és mint ilyenekről elképzelte, hogy utódaik jövőjét is megláthatják. A másik a „megválthatóságuk” eszméje, amelynek következtében Madách nagy műve tragédia ugyan, hiszen az álomjelenetek végkövetkeztése az, hogy az ember elbukik a kozmikus erőkkal szemben, de – etikai síkon legalább – kataraktikus tragédia. Tragikus minden színben az, hogy a nagy és szent eszmék eltorzulnak a történelem gyakorlatában, de etikailag kataraktikus, hogy Ádám mindig kész újra kezdeni, hogy nem tudja elfogadni a meglévő rosszat, és a XV. színben a Lucifer kínálta önzően sztoikus belenyugvást sem. Kataraktikus, hogy a XV. színben Éva vallomása anyaságáról nemcsak lesújtja, de felemeli is, újra vállalja a bizonytalan jövőért a küzdelmet. Éva vallomása a legválásosabb pillanatban éri Ádámot, „szükségyszerű véletlen”, hogy a kétségbeesés végső lépésétől mentse meg Ádámot. A küzdés heroizmusa Madách *Tragédiájában* nemcsak közvetlen gyakorlati vagy művészi – mint a reneszánsz kori Sceve-nél vagy a felvilágosodás kori Doležalnál – hanem történelmi-társadalmi jellegűvé válik. E küzdésnek eredményessége és jutalma azonban nemcsak az álomjelenetek tanulsága, hanem az Úrnak a XV. színben felhangzó szavai szerint is kétségesek maradnak Ádám számára, éppúgy mint az egyéni halhatatlanság lehetősége. Ez kétségtelenül tragikus színezetű mozzanat. Marad azonban az embernek az Úrtól visszakapott etikai autonómiaja, melyet az Úrtól megjelölt és a Tragédia menetében is érvényesülő három szféra irányít: a lélekben felhangzó „égi szó”, a „költészetté és dallá” nemesülő nőiség és a rosszindulatú, de végeredményben előrevivő kíméletlen kritika; Sötér István találó szavai szerint, „kritikai kiegyenlítődése”.²³ A hármas szféra kijelölése előkészíti a mű végén felhangzó, feloldó, kataraktikus hatású szöveget, és annak – bizonyos értelemben – tartalmát is ad. Évának a „második fogatására” vonatkozó jóslata a „testvériség” etikumát hozó Jézusra vonatkozik, de hogy ez a halál legyőzését is jelentené, erre nincs

²¹ VOINOVICH Géza, *I. m.* 481–483. SZIKLAY László, *A szlovák irodalom története*. Bp. 1962. 189–191.

²² Štefan KRČMÉRY, *Dějiny Slovenskej Literatúry*. I. 261. (Sziklay László szíves közlése.)

²³ SÖTÉR István, *Félkör*. Bp. 1979. 265–267.

utalás a Tragédiában. A madáchi Ádám sorsa lényegében a XIX. századi történeti, társadalom- és természettudományok szellemében alakul, bár megőriz valamit a régi vallási fogantatású Ádám-történetekből is, így pl. Ádám megválthatóságának tétele – etikai síkon – a küzdelem, Éváé az anyaság révén. Továbbá az, hogy Ádám mindezekben a művekben valami módon az emberiség jövőjének „látnok”, valamint hogy a három szférát az Úr jelöli ki, és hogy a mű az Úr biztató szavaival zárul. Így – bár laicizált módon – Madách Ádámja örököse a reneszánsz és a barokk megváltott Ádámjainak.

Horváth Károly

„Aranyálom” – Arany álma

1.

„Aranyálom!” – e költői szóval maga Arany János jellemzi élete egyik nehéz órájában beteljesületlen nagy tervét, pályájának korán felismert, de – úgy vélte – megvalósíthatatlanná vált alkotó feladatát:

Isten veled, jobb részem aranyálma!
Hü Toldi, Csaba, isten veletek!
Oly messze a cél, oly magas a pálma!
Rég törve lelkem, és a test beteg.
Ily hangulatban Istókom talál ma:
Előveszem – ha mire mehetek –
(Kerülve inrázó erőlködést)
Mint öreg asszony a letett kötést.

A lírai zengésű kifejezés 1873-ban, a *Bolond Istók* második énekében hangzik fel, közel egy évtizeddel a költő halála előtt, s még időszerűtlenül: az „aranyálmok” egyike még valóra válhatott, a hú Toldi regényes szerelmének történetével trilógiája egészzé kerekedhetett. Annál kínzóbb teherként hordozta Arany élete fogytáig a kiegyenlíthetetlen maradt másik tartozás tudatát: „jobb részének” valóban magasra tűzött másik célját, a hun trilógiát, Csaba eposzát nem írta meg. Ezt az adósságát pedig a költő minden jel szerint nem egyszerűen személyes, hanem nemzeti érdekűnek ítélte, országos ügynek fogta fel: elveszett, eltűnt naiv eposzunk pótlását várta volna e művétől, amelyről nemcsak maga, hanem olvasóinak művelt tábora, irodalmi igényű népe is „álmodott”!

Napjaink irodalmi tudatában lírai költészetének kiemelkedő méltatásához képest Arany epikájának értékelése már-már csak iskolai érdekűnek tetszik. Nem mintha epikus tehetségének rendkívüli fényét nem értékelnék; sokkal inkább a költő művészetének fokán megvalósuló költői előadás vált idők múltán szokatlanná, hogy ne mondjuk, terhessé. Befogadása ma többlet-feladat az olvasó műérzéke számára a novella vagy regény prózájához képest. Nem így Arany korában! A költő akkor mint epikánk mestere aratja diadalait. *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*, majd a Hunyadi-ciklus és az első balladák, utóbb *Buda halála* szabja meg, kit lásson és tiszteljen benne az egykori olvasó. Kora valami klasszikusnak nevezhető keretbe foglalva szemléli, mint az elbeszélő költészet géniuszát, párját és kiegészítőjét a lírikus Petőfinek. A közvélemény ítéletéhez mérten azonban e géniusz többre és másfélére is képes, mint amit nagyszerű epikája nyújt: líránknak egyik óriása, amellel műfordító, az esszéírás máig utol nem ért mestere, széles szemhatáru kritikus, irodalomtörténész és folklórkutató egyszemélyben – s mindebben messze kora előtt jár. A köztudat elismerése a maga egyoldalúságában is rangot jelenthetett Arany számára; ám a jelek szerint inkább éppen nem könnyen elviselhető terhet is, s ami még rosszabb, az „aranyálom” megvalósíthatatlanságának felismeréséből adódó, belsőleg átél kudarcot.

Költőhivatásának mélyen etikus felfogásán, népe sorsának tragikus alakulásán, egyéni érzékenységen, „különös természetén” túl a személye felé forduló elvárás teljesíthetetlenségéből adódó kudar-

cot egyéb okból is mélyen fájlalhatta. „Aranyálmának” jelentőségét ugyanis csak az „álmom” irodalomtörténeti távlatainak figyelembevételével érthetjük meg teljes valójában.

A XVIII. században szerte Európában eluralkodó történeti érdeklődéssel szemben, amely a népeket múltjuk egymást követő korszakaihoz, régi dicsőségük képeihez kalauzolja vissza, Magyarország érthetően nyitottnak bizonyult. A török idők s nyomukban a levert függetlenségi küzdelmek után idegen dinasztia uralma alá kerülve, idegen birodalmi keretek közt saját múltunk, történelmi különállásunk öntudata éppoly eszmei-erkölcsi védőbástyát jelent, mint a maradék állami függetlenséget jogilag biztosítani hivatott külön magyar alkotmány. Érthető, hogy történelmi kultúránk tudományos alapvetésével éppen e század ajándékozott meg Bél Mátyás, Katona István, Pray György és mások könyvtárnyi méretű életművei által.

E műlthoz forduló, „regresszív” tudományos érdeklődés keretei közt azonban különös jelentőséget kap a kor hazai tudatában a kezdetek, a „magyar előidő”, azaz őstörténetünk, történeti színrelépésünk időszaka. Szerencsés népeknél a mítoszok korát idéző történeti hagyományt eposzok, mondák, hősénekek, a népi emlékezés megragadó ősi dokumentumai őrzik. Nem véletlen, hogy Európa történeti érdeklődése is éppen ekkor teszi tárgyává a nemzeti kincsnek tartott s a népek egykori, ismeretlen nagy költőegyházai által maradó formába öntött epikus hagyományt. Ekkor valóságos romantikus elméletű lesz földrészünk s hovatovább a világ további népeinek irodalmában is, hogy hasonló eposzokba, epopeiákba sűrítve öltött testet egykor saját őskoruk emlékezete is, s ha töredezetten, az ősi idők emlékezetfoszlányai ott élnek minden nép írott és íratlan, „tudós” és népköltészeti tradícióiban. Ezt a feltételezést csak erősítette Osszián énekeinek XVIII. századi feltárása, amely világszenzációként lepi meg a kort; s ha a nagyszerű lelet hitelét a körüle kibontakozó viták meg is tépázzák, egyúttal erősítik a vágyat: hasonló rekonstrukcióval, műköltői teljesítményként összeállítani a törmelékekből és így pótolni a feledésbe ment egykori égszet, az ősidők „naiv” eposzát. Ez a „romantikus axióma” átlengi a korszak egész európai irodalmi közvéleményét. Hogy ez az út nem járható, néhány évtized múltán erre szolgáltatott nagyszerű példát a Kalevala, Elias Lönnrot népköltészeti szövegekből kivételes leleménnyel egybeszótt finn nemzeti eposza.

Száz év távlatából boncolgatva Arany viszonyát korához, könnyű felismerni, hogy az mily rendkívüli polcra emelte. Nagyszabású epikai művet várt tőle. Körülövezte a legnagyobb megbecsüléssel: jelentős, de igen terhes állás reáruházásával, amely kellőképp visszatartotta attól, hogy zavartalan mozgása legyen a nemzeti irodalom áramlásának rendjében. Ebből a kivételes helyzetből következett, hogy Arany hosszú ideig mintegy belső emigrációban élt és élhetett, nem háborítva senkitől; de egyúttal magában emésztődve is, mint olyan tekintély, aki érzi hatását, mégsem kapcsolódhat össze korával tartósan és egészségesen. Vonzó irodalompszichológiai feladat keresni „betegségének”: időszakos költői elnémulásainak rugóit, felderíteni helyzetét akkori irodalmunk keresztmetszetében.

Elias Lönnrot és Arany János, a folklorista és az eposzköltő, ugyanegy kornak gyermekei, de koruknak különböző szakaszain, a romantika nemzetközi áramlatának eltérő fokozatain. A finn folkloristát népdalgyűjtésének rendezése közben ragadta magával ellenállhatatlanul vágy az óhajtott eposz felmutatására. Arany utóbb jóformán akarattalanul fordult az eposz felé: a szabadságharc és a bukás élménykörének hatása alatt vált fogékonnyá a nemzeti eposzkíválmak újravállalására: régi dicsőségünk fényének visszaidézésére e nagyszerű műforma által. Ilyen szellemi összefüggésekben bontakozik ki életműve nemcsak magyar, hanem európai, s nemcsak költői hanem egyetemesen művelődéstörténeti vonatkozásban is. A pillanat, amelyben pályájának fordulóján, Nagykőrösön, belefog a hun-eposzba, vagy talán már a Keveháza című költeményébe is: valóban romantikus ihletésű! Létrejöttében azonban a költő személyes élményein túl az egykorú hazai irodalom is részes. Kész elfogadni, amit „rádisputáltak”, s különös súllyal esik latba jeles kortársainak ösztönző megnyilatkozása, akiknek ítéletére sokat adott!

2.

Ott keresve fel őt gondolatban, ahová barátai is eljártak hozzá, alföldi otthonában, e külső tanúk, ösztönző barátok és pályatársak nyilatkozatai érdekelhetnek bennünket: mintegy objektív tanúságtévői ők annak, ami Aranyban mint alkotóban visszhangra lehetett.

Az elsők egyike, aki éppen őt, Aranyt az ősök dicsőségét idéző óhajtsók távlatába iktatja, Csengery Antal volt. *A hőskölteményekről általában* című cikke, mely 1853-ban a *Déliabáb* c. folyóiratban jelent meg, mélyen megragadhatta: tudjuk, hogy a költő egyetértett Csengeryvel, aki az ő költői irányát a romantika poétikai elméletébe ágyazta bele. (Levele Tompának 1853. júl. 11.) „A hősköltemény óriás folyam” – írta Csengery. Előmunkáit dalmokok sora végzi, s az alkotás időrendjében az előmunkálatok összegezójét illeti a végső érdem: „A költő, aki az építészeti feladatot teljesíti, utolsó helyen áll a dalmokok sorában.” Erre pedig éppen a finnek költője lehet a példa: „Szerencsés nemzet, melynek még idejében támad Lönnrotja” – írja Csengery, s hozzáfűzi a magunk irodalmi múltjára utalva: „Nekünk . . . száraz krónikaíró jutott.” E pontra jutva, tanulmánya mégsem adja fel a reményt, mintha az eposzi megoldás számunkra végképp elveszett volna! S írása itt már közvetlen Aranyhoz szól: „Ha mindamellettt lépnek fel utóbb epikus költők . . . műveik annál inkább megközelítik a valódi hőskölteményt, minél inkább ragaszkodnak a hagyományokhoz. . . . Ezen az úton indult el nálunk Arany.”

A másik, Aranyhoz gondolkodásban közelálló kritikus, Gyulai Pál, híres Szépirodalmi Szemléjében (1855) hasonló következtetésre jutott. „A valódi eposzt . . . a nép teremti . . . a rhapsodiákból Ilias alakul, a runókból Kalevala” – haljuk. – „Az epikusnak anyag kell – Ezek nélkül . . . a költőnek meg kell önmagával hasonlania s csak két út vezetheti megnyugvásra, ha ugyan teljesen megnyugodni bír. „Az egyik út nehéz, . . . de legalább mindig legjobban megközelelti a célt: „merülj a népbe, gondolj korodra . . .”. Más szóval: „Történeti tárgynál a népiesnek mindinkább az emelkedett nemzetibe kell oltadnia . . .”. E biztatónak ítélt módszerrel szembeállítva inkább célzásszerűen említi a másik, kevésbé alkalmas megoldást, a hagyománytól eltávolodott modern epikus hangvételt, Byronét. Úgy véli, „az eposzírónak a régi naiv dalmoknak és újkori művészeknek kell lennie egyszerre. Csak így lehet a jelen kor, viszonyaink közt epikus, ha ugyan nem a Byron-féle genre-hoz van előszeretete.” Gyulai itt mintha csak Arany személyes baráti közléseit használná fel: sorai éppen a Toldi Estéje méltatását bevezető elméleti-történeti eszme-futtatásából valók.

Még egy harmadik kritikusra, Arany egykori tanártársára, Salamon Ferencre szükséges felfigyelnünk, ő néhány évvel később két Arany műveit méltató tanulmányában is érinti az eposz kérdéseit: egyik a *Daliás Időkről* (1862), másik a *Buda Haláláról* szól (1864). Ítéletéből csak egyetlen rövid összefoglaló idézet: „Aranyban maga a naiv eposzköltő szellem támad fel újra.” Am ez a szellem művészi magasan magas hőfokon alkot! „Nem hinném, hogy megköszönné, ha úgy fognák fel művét, mint valamely utáncsinált régiségi tárgyat vagy egy rongált ócska kép kijavítását.”

3.

Arany szerény alföldi tanári magánzállásán, íme, keresztül-kasul vonultak-jártak az idők eszmeáramlatai s éppen legjobb barátai közvetítésével. Hullámai elértek hozzá napisajtóban, folyóiratokban egyaránt. Am a kortársak megnyilatkozásait betetőzi mintegy a nagy tekintélyű irodalomtörténész, aki úgy látja, Vörösmarty után is lehet, sőt van helye eposzi törekvéseinknek. Toldy Ferenc egész emberöltőt átfogó éber érdeklődéssel kísérte a magyar eposz kérdését. Már Vörösmarty eposzairól is írt esztétikai leveleket, a 40-es években pedig az eposz korszerűsítése érdekében írásban és előadásokban ismételtlen zászlót bontott. S éppen ő az, aki már 1847. okt. 1-én levéllel fordult Aranyhoz s felszólította: „fordítsa fiatalsága s szép talentuma egész erejét nagyobb vagy egy nagy elbeszélő költemény írására.” Arany hun eposz-terve szempontjából irodalomtörténete kimagasló jelentőségű s tudjuk, művét Arany saját iskolai tankönyve összeállításához is felhasználta. A hun mondákra és a honfoglalási mondákra vonatkozó részletesebb ismereteket is annak összeállításából merítette. S mi több, az őseposzra vonatkozó romantikus axióma tantételét is megtalálta éppen az őskori hun költészetéről szóló fejtegetésekben.

„Minden fiatal nemzet, mihelyt az őt körülvevő természet, más népekkel érintkezés, s innen kifejlődő, rá különféleképp ható viszonyok által öntudatra, gondolkodásra és cselekvésre gerjesztetik, természet- és világnézetét, vallását és élettapasztalásait, úgy tettei emlékezetét, költészetébe rakja le, s így ez foglalja magában egész bölcsességét, erkölcsstanát és történetét.” Arany „tankönyve” Toldynak e deduktív érvelését mindössze azzal a kiegészítéssel tette magáévá, hogy a régmúlt idők harciasságát domborította ki, mint a költészetet ihlető tényezőt: „. . . mint minden harcos nép igyekszik tettei

emlékét dalokba önteni, úgy a magyarról is feltehetjük, hogy nála az énekköltés virágzott . . .”. S máskor: „Tevékeny, harcos, fiatal nép, minő a hun és magyar volt, ha másként irodalommal nem bírna is, alig képzelhető költészet nélkül, anélkül ti., hogy jeles tetteinek emlékezetét dalokban megörökíteni s az utódoknak átadni ne kívánja. „E gondolatok végső következtésükben kifejtve térnek vissza Arany „Naiv eposzuk” c. tanulmányában is, megtámogatva számos értékes, a krónikákból vett, eposzi nyomra utaló megfigyeléssel. A merész, meredek gondolatmenet végeredményben az axióma elméleti igazolásában, a hajdani nagy költészeti egység: az eposz meglétének bizonyításában ér itt a csúcra és lel megnyugvást.

Am továbblapozva tankönyvében, tanulságos megfigyelnünk azt is, hogy a vezérek koráról szóló nevezetesebb mondákat ismertette, a Botond-mondáéhoz ugyanezt, az elképzeléseire jellemző összefoglalását fűzi hozzá: „Mindezek többé nem költői alakjukban, hanem töredékesen és szárazon vannak felszórva krónikáinkban: de méltó azért róluk megemlékeznünk, mert ezek egykor a nemzeti eposz kiegészítő részei lehettek.” Az a meggyőződése, hogy volt egykor egy népünk ősi hagyományaiból kibontakozott nemzeti eposzuk, világosan mutatja, mint kapcsolódnak Arany programgondolatai a század derekán túl is annak első feléhez. Ha ugyanis a száraz és töredékes eposzmaradványok ott lappanganak régi krónikás emlékeinkben, önként adódik a remény: van még lehetőség ezeknek új életre élesztésére is, – csak egy kiváló dalnokra várnak, aki éltető lehetetével megújítja őket.

4.

Miután néhány pillantást vetettünk Arany környezetének eposzi eszméibe, folytassuk most körültekintésünket magának a költőnek prózai megnyilatkozásaiban. Az ide vonatkozó idézhető helyek száma igen nagy; mi csak a legjellemzőbbek közül fogunk egy keveset bemutatni. Egy részükkel az axióma-hit igazolható, mely szerint a költő meg van győződve arról, hogy őseinknek volt naiv eposza, más részükben panaszát halljuk ismételtén kicsendülni, hogy az ilyen törmelékekre utaló nyomok száma csekély. Végeredményben felfogása megegyezik említett kortársaiéval. E nézetek forrása is ugyanaz, ti. a homéroszi kérdés körül a nyugaton, főképpen a németek közt kialakult romantikus eposz-elméletre megy vissza. Minket ez az elmélet nem magáért fog érdekelni, hanem csak azért, mert némely apriorisztikus elképzeléseink tükrében élesebb fényben jelenik meg nagy epikus költőnknek a hun-eposz létrehozására irányuló hosszan tartó erőfeszítése.

Vegyük előre a nemzeti eposz összeállítójára vonatkozó gondolatait, majd azután foglalkozunk az ilyen eposz „rekonstruálásával”

A Zrínyi és Tasso c. tanulmány a kérdést nagy általánosságban világítja meg. „Első és legnagyobb inventor a nép, a sokaság. – – Szerencsés esetben előáll egy külön dalnokraj, egy testület, mely az emberi szellemnek e talált gyermekeit mindenholnan összegyűjti, felruhazza, ápoló gondjai alá veszi. Ily énekes osztály, viselje a rhapsod, bárd, vagy scald nevet, firól-fira örökíté a nemzet mondai kincsét, a tehetséges új adalékkal is gyarapítja: végre jó a lángész, 'alkotó aethert lehell' a mondavilágba, s az eposz meg van teremtve.”

Sokkal többet mond az összefoglalást megalkotó „lángészről” költőnk egy másik idevágó dolgozata, a Szeptani Jegyzetek. „A hősköltemény eredetileg akkor alakul, midőn valamely nép hőskora már hanyatlóban van, de még nem ment feledésbe, s a harcos ősök emléke száz meg száz mondában, énekekben forog és él a nemzet ajkán. Ezen mondák lassanként egybeolvadnak, vagy előáll egy hatalmas szellem, mely az elszórt énekeket egy egészé önti össze. – Így támadt a régi görögök két híres eposza . . . (Homérosz). Így keletkezett régi mondákból és énekekből a híres 'Nibelungen-Noth', így szedte össze hona mondáit a perzsa Firdusi . . ., így eredtek a 'Cid' néven ismeretes spanyol balladák, melyek Rodrigót, a nemzeti hőst dicsőítik: de ez utóbbiaknak egy hőskölteménnyé alakulását a nemzet megváltozott viszonyai nem engedik. – A velünk újabb időben rokonságba hozott finnek is bírnak ily eposzsal, melynek címe: Kalevala.”

Látva azt, hogy költőnk annak a kornak a szellemében, Lönnrotot, a Kalevala megalkotóját, éppen arra a helyre tette, amelyre a „lángészt” meg a „hatalmas szellemet” az eposzá válás fenti konstrukciójában a görög, a német, a perzsa példa szerint, ebből a sémából önként kellett következnie a felismerésnek, hogy hát akkor az ő szerepe sem lehet más, mint az ilyen „lángészé”: összefoglaló eredményhez juttatása a „hagyomány” úgynevezett magától végbemenő „fejlődésének”. Milyen külön-

nős törekvés, mily álomszerű program! Valóban költőnk behelyezkedése a naiv eposz létrehozójának itt vázolt szerepébe volt a titka romantikus elveket kielégítő „helyreállító” és pótló költészetének: költői erje odabéklyózásának a krónikákon átcsillámló hajdan megvolt néphagyományhoz; mintha e hagyomány az ő napjaiig is fennmaradt volna, s neki csak annyi volna a dolga, hogy elegyengesse és a magától is végbemehetőnek vélt fejlődést illő kerekdedségében végső eposzi céljához juttassa majd el.

Az ezzel járó nehézséget Arany teljesen átérezte. Két leveléből idézek. „Hol az anyag? A gazdag mondakör? A mitológia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik.” (Gyulainak 1854. jan. 21.) Még egy helyütt hozta szóba kétségeit: „Népiességünk a költészetben” című töredéke vázlatában. „Epopoeát nem lehet már. Régi színezetet lehetne adni: de érdemes-e?” Mégsem hagyja fel kísérletezését a lehetőleg megvalósítására. „Mitológiát csinálni kell, régies eposzt csinálni kell – különben űr és pusztaság.” (Tompának 1857. ápr. 19.) Hogy a modern eposz hogyan valószínűsíthető meg, erre nézve is számos észrevétel szedhető össze irataiból. Általában pozitívan foglalt állást e kérdésben.

Dózsa Dániel eposzára írt, eredetileg kiadatlan bírálatából és Merényi bírálatából vehetjük ki a legtöbbet mondó szakaszokat. Az előbbiben olvashatjuk az „eposzi hitelre” vonatkozó egyik fő nyilatkozatát. „Az eposzi hitel nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, éle az a nemzet, a nép tudalmában, emlékei- és hitében, s az utóbbiakhoz, amennyiben a költői cél engedi, makacsul tapad. Nem költ semmit, amíg hagyomány van, miből összerakni lehet, hol az eltérés a nép tudalmával ellenkező, de a monda variánsai közt szabadon válogat.” – „Magát a fő cselekményt, nevezetesen epizódjaival, kitűnőbb hőseivel, oly alapon kell kifejteni, hogy minél több támaszát lelje a nemzeti emlékezetben.”

Merényi János népmesekötetéről írt bírálatából csatoljuk ide annak az igénynek a kifejtését, amely az epikus költő eljárására, így Arany János tervezett rekonstrukciós módszerére nézve is jellemző. „A jó gyűjtő mindenek felett egy tökéletes mesemondó képességével legyen felruházva. – Az előadási, öltöztetési módor annyira hatalmában álljon, hogy ha valamely mesének pusztá vázát kapná, képes legyen azt olyanná tenni, mintha a legjobb mesemondó ajakáról vette volna. Legyen érzéke fölismerni a legcsekélyebb idegenszerűt, . . . tudja azt . . . eltávolítani; . . . több variáns közül tudja kiválasztani a legépebbet, legteljesebbet. – – A jó gyűjtő azon percben, midőn a mese szövegét írja, megszüűn okoskodni. Egészen átengedi magát naiv benyomásoknak.”

Vallomásértékű sorok, amelyek által mélyen pillanthatunk Arany alkotóműhelyébe! A maga számára tartotta fenn igényét, hogy a néphagyomány variánsaival költői céljához képest szabadon bányon, belőlük a neki tetszőt kiválogathassa; egyébként teljesen beleélhesse magát a mesemondó, esetében: az énekmondó szerepébe!

Helyesen állapította meg Gyulai Pál róla mondott emlékbeszédében: „. . . majdnem úgy tekintti magát, mint a hajdani rhapsod, aki a régi maradványokat javíthatja, darabosságukat egyengeti, hézagait kitölti s töredékeiből egészet alkot.” Ebben a csodálatos szépségű munkájában Gyulai, a legközelebb álló jóbarát, nem kevesebbszer, mint hatszor élt Arany jellemzésével kapcsolatban az „álmódosítás” meg a „csalálomok” kifejezéssel. Így nem alap nélkül tettük ki az „álom” szót itteni dolgozatunk címéül.

5.

Hátra van, hogy még a „rekonstrukcióra” nézve fejtsük ki megfigyeléseinket. – Arany minden méltatója rámutatott arra, milyen szoros hűséggel ragaszkodott költőnk a néphagyományhoz. Hármass Toldiját Ilosvai históriájához tapadva alakította ki. Hun eposzához a középkori krónikák törmelékese célzásaiból kiindulva fogott hozzá, azt írta meg, amit belőlük kiolvashatónak vélt. Irodalomtörténészeink közül többen Arany Jánosnak az „eposzi hitelre” vonatkozó igényét úgy fogták fel, mint költőnk külön elméletét; elvonatkoztatva a kortól neki próbálták tulajdonítani igényét, hogy mindenkor a monda törmelékével biztosítsa epikus művészete hitelességét, mintegy beleépítve a műköltő képzeletéből eredő kiegészítő elemeket a feléje áramló történeti hagyományba.

E részletkérdést kissé másképp látjuk, mint az Arany-irodalom jelesei. Nem tekintjük az Arany követelte „eposzi hitelt” a költő saját elméletének: a hagyomány nyújtotta tényekhez való ragaszkodást Arany kizárólagosan saját követelményének. Ez az elv ott helyezkedik el a hajdani eposz

előállításának romantikus eszmekörében. Ha a hajdani őseposz megvolt és csak fel kell kutatni, elemeit meg kell találni s azután „erőnkhez képest” felmutatni, vagyis visszaállítani: mi sem természetesebb, mint, hogy az ilyen feladat a tudományos előmunkálatokban nagy mérsékletet és óvatosságot követel. A költő nem eresztheti szabadjára fantáziáját: a földön járva tapadnia kell a felfedezett eposzi nyomokhoz, a nagy egész fennmaradt töredékeihez. Így cselekedett Lönnrot, s a maga módján ezt az utat kereste és járta Arany János is.

Valóban a romantika ihlete ez: visszaálmódni a hagyomány tényei által feltételezhető nemzeti múltat, momentumokat állítani elő a múlt tradícióból népünk önismerete és jövője számára. Művelődéstörténészeink tudják, hogy ez a múlteszmenyítés a romantika korában egészen általános törekvés, kiterjed pl. az építészetben a gótikus katedrálisok (mint a Mátyasé templom) restaurálására. Az irodalomban a dicső költői múlt feltámasztása annál idősebb, minél sivarabb az az elnyomás, amelytől az ismeretlenebb vagy kisebb népek szenvednek; mintegy megmutatandó a világnak, hogy nekik is volt és lesz mondanivalójuk az európai nagy népek közösségében. Ez volt a helyzet a múlt század közepén Finnországban és Magyarországon egyaránt.

A romantika a nagy tettek és alkotások őstönzöje mindenütt. Lönnrot korának fia volt. Amikor a szerencsésen megtalált kalevalai költészetnek legépebb darabjaiból ideiglenesen rendezni próbálta a hősi énekekből kiolvasható epikai összefüggéseket, egyszerre megszállta, mint később Aranyt, összeállító munkásságának egy döntő szakaszában, az őseposz rekonstruálásának a romantikus axióma hitéből származó ihletése; röviden szólva „megalkotta” azt az eposzt, amelynek anyaga a keze ügyében volt és szinte kínálta magát az „összeállításra”. Egyszerre szolgálta mindkettőt nemcsak népe költészetének, mint a görögöknél Homérosz, alapkö-lerakását, hanem nemzete önbecsülését növelő értékeinek a felmutatását is.

A finn eposz ilyen emlegetése csak azért jön szóba itt, hogy Arany János eposzköltő helyzetébe bevilágítson. Arany is éppen úgy hatása alá került a romantikus kor eposzeszméinek, mint idősebb finn kortársa, a finn irodalom alapító szelleme, azzal a többlettel, hogy Aranyt nemcsak az eposzelmélet ihlette meg, hanem közvetve vagy közvetlenül hatott rá a finn eposz híre és példája is. A romantikus axiómának ugyanaz a felhője borult rá, mint Lönnrottra. Megegyeznek szerepeikben, mindegyikük utolsó bajnoka, összeállítója, szerkesztője, megvalósítója akart lenni nemzete epikus hagyományainak, aminőnek a filológusok, a homéroszi kérdésben, Homéroszt vagy az utolsó nagy rapszodost, a nagy feladat végrehajtójának állították oda. Csak hogy Lönnrot helyzete kedvezőbb volt, mint utóbb – kellően széles hagyomány birtoklása hiányában – Aranyé. Ebből származtak az utóbbinak nehézségei.

Lönnrot magát a költői szöveganyagot is csaknem kizárólag a nép ajkáról veszi, csupán a hősköltemények elemeinek összetartozását határozza meg a maga értelmezése szerint: olyan összefüggéseket létesít, amelyek a népköltészet eredeti anyagában adva nincsenek. Arany csak epikus motívumokat és motívumkapcsolatokat értékesíthetett epikus műveiben. Az előadásmód már teljesen az övé, csak arra van gondja, hogy az elbeszélés folyamatába illúzióromboló toldalék vagy olyan nyelvi kifejezés ne kerüljön, amely a kornak, melyről éneke szól, nem lehetett a sajátja. Törekvéseikben nem, de ebben van közöttük a nagy különbség, s ez a nagy fokozati eltérés magyarázza meg magyar költőnk korszakos törekvéseinek félbeszakadását. A romantikából kijózanodott későbbi kor, a 60-as évek mozgolódásaitól elkezdve, már nem úgy viszonyult eposzteremtő kíváncsiakhoz, mint a költő remélté nagykorúsi elvonultságában, egy évtizeddel korábban. Lassanként elidegenedett a méltóságos eposztól.

Amikor a homéroszi kérdés megvitatásának korában, a finn eposz a Kalevala váratlanul felbukkant, Jakob Grimm nyomában, aki tanulmányával elsőnek szerzett világhírt ennek a nagyszerű ősköltészetnek a nyugati filológusok körében, az elméleti vitatkozók tábora mintegy kétségeiből fellelegezve pillantott a műre, örömmel állapítva meg: „Íme, itt a bizonyíték felfogásunk helyességére!” Különös, a finn eposz összeállítója, maga Lönnrot sem fukarkodott a megtisztelő analógia hangoztatásával, az elméletírók felfogásához kívánván ezzel csatlakozni, mikor utóbb a finn eposz eredetisége, az általa létrehozott alakjában nemzetközi vita tárgya lett.

A modern kutatás fordítva látja a viszonyt a homéroszi kérdés meg a Kalevala keletkezése között. Úgy látja, hogy ez a deduktív analogikus következtetés téves. Homérosz és Lönnrot között ugyan van kapcsolat, de ez a kapcsolat nem kettejük szerepének törvényszerűségében rejlik, időtől, helytől függetlenül, hanem XIX. századi, történeti. Előbbi hatott utóbbira, a Homéroszról alkotott felfogás, a romantika elmélete hatott Lönnrottra és éppen így Aranyra is.

Lönnrot hitt abban, hogy a finn ősrúnók egy hajdani egység, az őseposz töredékei; Arany szintén hitt egy hajdani magyar naiv eposz megvoltában. Lönnrot az anyag birtokában alkotta meg, állította helyre, így jött létre a finnek nemzeti eposza: a Kalevala. Arany hasonló eposzhittől vezettette magát, erejét felülmúló igyekezettel évtizedeken át azon volt, hogy az elképzelt ősi eposz valamely másolatát, elhíthető utánzatát alkossa meg nemzete számára, pótolja az irodalmunkat megelőző elveszett ősi költészetnek oly nélkülözött és megsiratott hiányát.

Az az elképzelés, hogy ilyen eposz szükséges, kellett lennie és volt is: korhoz kötött és romantikus szemlélet és óhaj. Nemcsak nálunk és nemcsak a finneknél található meg: elterjedt nyugaton is, és jól nyomon kísérhető a német irodalomelméleti irodalomban. Ez áramlat sodrában, a romantikus axióma bővületében álmodta meg költőnk a maga aranyálmát.

6.

Arany életét és munkásságát nem lehet műfajok és témák szerint parcellázni. Törekvéseiben azok egybefonódnak. A lírai elégedetlenség a balladák írásakor oldódik fel, a ballada pedig két ízben is a mélyebb zengésű eposz kiadásának vág utat. Ily szempontból nézve fejlődését, alig van olyan műve, még prózai megnyilatkozásait is ide véve, amelynek ne lenne epikai jelentősége, és pedig közvetlen a legmagasabb rendű műforma, az eposz szempontjából. Mikor búcsúvételében „jobb része aranyálmától” első helyen „hű Toldi, Csaba” töredékeit említi, nem is csak a katasztrófa után feléledő nemzeti mozgalmak befulladásá idézi elő lehangolódását. Hozzájárult mindezekhez nagyon is konkrétan: eposz-tervei megfeneklése, félbenmaradása. E belső vergődés fordította költői szeszélyét alkalmilag a byroni stílusban írt Bolond Istók folytatására. — Arany álma tehát nyilvánvalóan a nagy epika iránti becsvágyával azonosítható.

Visszavonulása a politikai küzdőtértől nem elszakadás a néptől, hanem magának mint hivatásos dalmoknak egy Lönnrot-féle összeegyeztető, kiteljesítő „közös” feladatra való tartogatása. Veszítjük el szemünk elől Aranyt, az epikust, a nemzeti eposz kijelölt költőjét és megalkotóját, s nem fogjuk megtalálni költői pályájához az értékelés kellő szempontját. Gyulaiék nem a korszerűen aktuálist várták tőle, hanem azt, ami nemzetileg egyetemes és nevelő hatású. Nevelő is lett, bár csak kevesen látták meg, mint ápolja Arany magában romantikától sugallt nemzeti feladatát, s annak távlatában eposzírói hivatástudatát; elismerő méltatásai hangsúlyosabban foglalkoztak költészetének mély nemzeti gyökereivel, klasszikus veretével, formai tökéletességével, költői igazságszolgáltatása jellemző erejével.

Hogy amit alkotott, azt éppen a kor sugalmazása szerint a „romantikus axióma” jegyében fogant eposzsal szeretne volna kiegészíteni, a műforma közvetlen is érthetővé teszi: egyetemességével egy-egy nép vagy korszak sajátosságát, problémáit, viszonyait, értékeit mutatni fel, s nemcsak hőst — megalkotóját is népe valódi képviselőjévé emelni és avatni. Korunk mindenesetre érdemtelenül kevésbé azonosul törekvéseivel, naivnak ítéli teremtő küzdelmei között. Mégis nemzetiféltő aggodalmi s bizalma, hogy a költőnek népével szemben kötelességei vannak, mítsem veszettek időszerűségükből. Zárjuk aranyálmát elemző gondolatainkat saját ideilleszkedő soraival:

És ne gondold, hogy kihalnak
Sujtott népek hirtelen,
Amíg összezeng a dalmok
S a nemzeti érzelem.
Tán veszélyt, vagy annak látszót
Vélsz a honra tűnni fel:
Hát van lelked a szent zászlót
Éppen akkor hagyni el?

Oh, ha méltóbb s új kobozzal
A megifjodott hazát
Zönghetném még Homérosszal!
Ne csak mindig panaszát.

De legyek, ha veszni sorsa
Hunyó nép közt Osszián
Inkább, hogysen dalok korcsa
Közönyös harmóniám!

Korompay Bertalan

Élmény és parafrázis

Ambrus Zoltán: *Ninive pusztulása*

„... mint író, a legnagyobb igyekezettel mindig azon voltam, hogy emancipáljam magamat minden irodalmi hatás alól, hogy minden olvasmányomat elfelejtsem, a mikor irok, és csak abból merítsek, a mit láttam, éreztem, gondoltam, képzeltem.”

Ambrus Zoltán – Riedl Frigyeshez¹

„Anatole France ... alkotása nélkül Ambrus novellája soha meg nem született volna.”

Lázár Béla²

1.

1889 nyarán Brunetièrre folyóiratának, a *Revue des Deux Mondes*-nak hasábjain, 1890 kora őszen pedig könyv alakban látott napvilágot Anatole France pompás regénye, a *Thaisz*,³ az anatóliai, az öregedés és a halál rémeitől üzött s a maga módján és színvonalán metafizikára áhító alexandriai kurtizán megtérésének s az érte epedő, izzó érzékiségét sokáig vallási fanatizmussal álcázó, majd őrvongva bevalló szerzetes, Paphnutius elkárkozásának ironikus-filozofikus története. Az 1890-es évek elején, mindmáig tisztázhatatlan időpontban íródott Ambrus Zoltán novellája, a *Ninive pusztulása*,⁴ a bibliai Jónás históriájának apokrif, ironizált variációja. Az ő „Város ellen” kiáltó prófétája megtántorodik, ideig-óráig feledi küldetését másodszer is; elcsábított Ninive diadalmas szépsége, az udvarlót immár unó, a pusztulás lehetőségétől egy pillanatra megborzongó, ám tüstént magabiztos Lilith hirtelen szeszélye által. Nehezen bár, de szabadul Jónás a démon bűvöletéből, s hirdeti tovább a veszést vagy vezeklést. A gőgös és élveteg város nem hallgat reá, beteljesedik így a prófécia. Nem marad kő kövön Ninivéből, a pusztulást csupán Lilith egyik széptevője, a tudós Abiron éli túl. Neki vallja meg a zokogó Jónás: ha a várost nem is, annál inkább fájjalja szeretője sorsát, „... mert olyan nagyon szöke volt”.⁵

¹ Vö.: Ambrus Zoltán levelezése (a továbbiakban AZI). Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: FALENBÜCHL Zoltán. Bp. 1963. 219. – A kijelentést – más szavakkal – megismétli Ambrus uo.: 227.

² Vö.: LÁZÁR Béla dr., *A tegnap, a ma és a holnap*. Kritikai tanulmányok első sorozata. Bp. 1896. 153.

³ Vö.: MURÁNYI-KOVÁCS Endre, *Anatole France*. Bp. 1965. 130., illetve: LAKITS Pál, Utószó, in: *Thaisz és más elbeszélések*. Bp. 1962. 226.

⁴ Korek Valéria – a forrás megjelölése nélkül – 1892-re keltezi az elbeszélést. Vö.: KOREK, *Hangulat és valóság*. Ambrus Zoltánról. München, 1976. 117.

⁵ AMBRUS, *Ninive pusztulása*, in: *Giroflé és Girofla*. Regény és válogatott elbeszélések. Bp. 1959. 291. (A továbbiakban mindig erre a kiadásra hivatkozunk!)

E novella lett a címadója Ambrus legelső, 1895-ben publikált elbeszéléskötetének (*Ninive pusztulása és egyéb történetek*. Bp. Athenaeum), s kiváltója egy mostanáig dúló ádáz polémiának. Az időnként elcsituló, majd újra s újra fölparázló, sok indulatot és érvet mozgósító vita veleje: France regénye adta-e az ötletet s a legfőbb motívumokat szerzőnk historiájához. Elédig – Diószegi András Ambrus-portréi a kivételek – csupán az állítás és a tagadás szélsőségeit produkálta e diskusszió. Az egyik tábor legkombattánsabb képviselője a kortárs ítéssz, Lázár Béla, ki könyörtelenül szigorú hangvételű elemzésben szembesíti a *Thaisszal* Ambrus novelláját,⁶ véleményét ekként összegezve: „A renaissance után törvényszerű következetességgel következik a rokoko! Homér után Offenbach!”, továbbá: a két mű „... úgy aránylik egymáshoz, mint a schönbrunni kert üvegházának pálmája az afrikai pálmaerdőkhöz. Egyfajta növény mind a kettő, csak hogy az egyik őseredeti, a másik üvegházi. Az üvegházi is tetszhetik; annak, a ki nem őseri az őseredetit”, s végezetül: „Értsük meg jól egymást. Nem plágiumról van itt szó, csak irodalmi hatásról. [...] Az irodalmi hatás másolás, nem vetekedhetik az eredetivel, gyengeség jele.” Lázár nézetéhez rövidesen, a legcsekélyebb aggály nélkül csatlakozik Kont Ignác francia nyelvű, Párizsban megjelent tanulmánykötete,⁷ hogy – mellőzve itt az érdektelenebb megnyilatkozásokat – újraéledjen a vád Simon Ferenc bölcsészhallgató Riedl Frigyeshez küldött levelében,⁸ egybesodorván a régi gyanút a Rodenbach-reminiscenciák friss ügyével.⁹ A későbbi Ambrus-analízisek egy része diszkrét hallgatással reagált a *Thaisz–Ninive pusztulása* „viszonyra”, ámde hallatott magáról az ellentábor is, az aposztrofált szerző legelsőül.

Nem reflektált az író Lázár Béla és Kont Ignác elmefuttatására, annál ingerültebben fogadta Simon Ferenc fölvetéseit.¹⁰ Terjedelmes és roppant tanulságos levele – csak az inkriminált novellára vonatkozó részleteit idézzük – kereken tagadja minden „áthallás”, motívumkölcsonzés lehetőségét, kijelentvén például: „Ez a vád ... velem szemben egyszerűen: méltatlanság. Mert Anatole France rám, mint íróra, soha a legcsekélyebb hatással se volt. Nem is lehetett volna” – s itt az ellenérzések, fenntartások hosszú listája következik. Mindössze annyit hajlandó elismerni Ambrus – s vallomása, bár korántsem perdöntő egymagában, utóbb fontos lesz számunkra –, hogy „*Thais* ... éppen akkor került először a kezembe, a mikor *Ninive* nagy része már készen volt, de a vége még nem”, ám hozzáfűzi tüstént: „... *Thaisban* és *Ninivében* a tárgy meg a keret hasonlóságán kívül minden egyéb – s kivált mindaz, a mi főddolog, a mi lényeges: – csupa különbözőség, hogy például: (a sok különbözőség közül csak ezt az egyet említem) a mit *Ninive* akar mondani, az éppen az ellenkezője annak, a mit *Thais* mond.”¹¹

Nincs kétség: határozott, ellentmondást nem tűrő kinyilatkoztatás ez, s felvonultatja – ultima ratio – a szerzői szándékoltság, az intencionalizmus „nehéztüzérségét”. Maradéktalanul meggyőzött többeket is Ambrus deklarációja („... a kérdést – véli Faludi – ... elintéztnek tekinthetjük”),¹² nem csoda hát, ha némely elemzések csupán az író igazolásához gyűjtöttek nemegyszer szellemes és találó, másszor azonban bágyatag vagy szofisztikus érveket.¹³

Egyértelmű állítás és tagadás véglelei közt magányos álláspont a Diószegi Andrásé. Megengedi ő egyfelől France és más szerzők inspirációját („Ambrus nemcsak a *Ninive pusztulásában*, hanem szinte valamennyi írásában felhasznál irodalmi motívumokat”, illetőleg: „... a motívumok, melyeket elbeszéléseiben fölhasznál, rendszerint kölcsönöztek”), nagy nyomatékkal hangsúlyozva másrészt: „Kiindulópontja azonban mindig a személyes élmény, saját írói megfigyelés, eredeti mondanivaló.”¹⁴

⁶Vö.: LÁZÁR, *Irodalmi hatás és eredetiség*. Nemzet, 1895. szept. 18. (257. sz.), illetve: LÁZÁR, *i. m.* 150–156.

⁷Az 1902-ben kiadott könyv Ambrusra vonatkozó passzusait idézi FALUDI István, *Ambrus Zoltán elbeszélő művészete*. Szeged, 1941. 63., illetve: KOREK, *i. m.* 118, 121–122.

⁸Vö.: AZI 468.

⁹Véleményünket ez utóbbiról lásd *A századvég arany embere* c. elemzésben. ItK 1981/3. 277.

¹⁰Ennek dokumentumait lásd: AZI 224–235., illetve 467–470.

¹¹Uo.: 231., 229., 230.

¹²*I. m.* 64.

¹³Vö.: FALUDI, *i. m.* 65., KOREK, *i. m.* 117–127. stb.

¹⁴Vö.: DIÓZSEGI, *Ambrus Zoltán*. Előszó, in: AZI 13., illetve uő.: *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Bp. 1965. 864–866. Meggondolkodtatóak számunkra Diószegi egyéb kitételei is (a

Úgy hinnők: e közelítés a helyes, s direkt és indirekt bizonyítékok segítségével mind a személyes, mind az irodalmi ihletés igazolható. Magán- és olvasmányélmények kölcsönhatásából született a *Ninive pusztulása*, s benne az előbbi komponens tekintjük meghatározónak. Ez az alap, amelyre az átvételek, az ironikus distancírozást biztosító rájátszások sokasága rakódik.

2.

„*Ninive pusztulásának* nem Anatole France Thaisa, hanem Ambrus és Márkus Emília szerelmi története volt a forrása” – világítja meg s abszolutizálja egyben a novella élményhátterét Gyergyai Albert,¹⁵ s noha tényekkel, hivatkozásokkal nem dúcolja alá e szűkszavú verdiktet, a lényegre irányítja figyelmünket. Lefolyásában, részleteiben rekonstruálhatatlan immár a pályakezdő alkotó s az ünnepezt művészről kapcsolata, meglétét egynémely dokumentumok s – ez számunkra a fontosabb – műalkotások teszik mégis cáfolhatatlanná. Nagy, de csalódást s büntudatot hozó élménye volt a fiatal Ambrusnak a Márkus Emília lobbantotta szerelem, elannyira, hogy több formában is, regényben csakúgy, mint novellában megpróbálta kivetni magából. A szándék, a tendencia mindig ugyanegy – a leválasztásé, az eltávolításé –, épp csak a distancírozás mértéke és a szerzői modalitás különbözik. A szégyen és a gyűlölet hangjai jelennek meg elsől (kiegészülvén a kesernyés fölény szólamával), hogy a fájó iróniáé s önróniáé legyen a végkifejlet. Ez utóbbira példa a *Ninive pusztulása*.

Nem volt titok kettejük románca a kortársak számára sem. „... Márkus és Ambrus – idillje ismeretes” – jegyzi naplójába sokat sejtetően Justh Zsigmond, a barát 1889. március 29-én.¹⁶ Nem tudhatni, egyidejű eseményt avagy a múltban lepergettét örökítenek meg ezek a szavak. Jóval valószínűbb a második eshetőség, még akkor is, ha egy – három héttel a naplórészlet előtt kelt – levél Ambrus és Márkus rendszeres és bizalmas érintkezéséről tudósítja Justhot.¹⁷ Frissebb volt még 1889 tavaszán az író lelki sebe, az alig háromnegyed esztendeje elvesztett első feleség miatt érzett bánata, hogysem látványos, gáláns kalandra gyanakodhatnánk. Föltevésünk szerint évekkal korábban, a Tormássy Gizellával kötött házasság előtt bontakozott ki s virágzott el Ambrus és Márkus Emília „idillje”. Erre utalnak bizonyos dokumentumok, nemkülönben a *Midas király* egyes – később bemutatandó – részletei is.

Szombathely szülötte, Márkus Emília (1860–1949) színinövendékként aratta első sikereit, s alig húsz esztendő, amidőn már a kor legnagyobb művészei közt emlegetik. „Ő a nagy drámai szerelmes színésznő, aki a szenvedély húrjait szólaltatta meg ... addig még nem látott művészi erővel. [...] Kivételes szép megjelenése, harangszóra emlékeztető színes szép hangja, divatcsináló eleganciája és előkelő ízlése épp úgy predesztináltak e szerepek játzsására, mint művészi beleélő képessége, beszédének és mozgásának illúziókeltő ereje” – méltatja produkcióját egy kissé fellengzősen Schöpflin Aladár.¹⁸ 1882-ben lépett frigyre először Márkus Emília, a neves művésztörténésszel, Pulszky Károllyal. Férje, az Országos Képtár szerencsétlen sorsú igazgatója igen jó barátságban volt Ambrus Zoltánnal; levél is tanúsítja ezt.¹⁹ Ma már kideríthetetlen, jószerével érdektelen is, miként ismerkedett meg a színésznő és szerzőnk, a pályakezdő, de kiváló kritikus. (Netán maga Pulszky hozta őket össze? ... A *Midas király* alapján ez sem lehetetlen.) Az „idill” a 80-as évek első felében lombosodik. Intim hangú levél invitálja pl. Márkus Emíliához a színibíráló Ambrust, ki „Nemegyszer segítségére volt

novella értelmezésével és lehetséges ihletőivel kapcsolatban), csupán a *Ninive pusztulásának* az „... antifudális és antikapitalista társadalom- és morál-szatírák közé” sorolását tartanók erősen kérdésesnek: *AZI* 18., i. m. 868.

¹⁵ GYERGYAI, *Előszó*, in: *Giroflé és Girofla* 34. Lásd még GYERGYAI, *A Nyugat árnyékában*. Bp. 1965. – Korek Valéria is említi (i. m. 5.) az író Márkus Emília iránti szerelmét, ámde nem hozza kapcsolatba az elbeszéléssel.

¹⁶ Vö.: *Hazai napló*, in: *Justh Zsigmond Naplója és levelei*. Bp. 1977. 351.

¹⁷ *AZI* 67.

¹⁸ Vö.: *Színészeti lexikon*. Bp. 1930. I. 526.

¹⁹ *AZI* 95–96, 433, 444–446.

a szerepei tanulásában”²⁰ Más közvetlen bizonyítékkal nem rendelkezvén (feltűnően hiányos e kapcsolatot illetően a válogatott levelek gyűjteménye!), egy indirektre kell hagyatkoznunk. Számunkra meggondolkodtató, miért tudósítja Jászai Mari – túl a színészvilág aktuális eseményein, pletykáin és intrikáin – épp Márkus Emma viselt dolgairól az 1885 őszi Párizsban időző Ambrus Zoltánt. Megszólítás, bevezetés nélkül vág a lényegbe a levél: „Legszebb és legérdekesebb volt a tegnapi estélyen Loreley. Fekete bársony, kivágott, ujjatlan derekából, csak úgy világított ki a melle és nyaka, haja pedig sugárzott, mint a nap. Én külömben(!) haragszom rá, mert megint megsértett” – s végezetül újfent a „vetélytársnő” kihívó, ledér öltözéke kerül szóba.²¹ Nehéz föltennünk, hogy pusztán a megbántottság, netán a féltékenység tette ily fontossá mindezt a nem épp szigorú erkölcséről híres Jászai Marinak; diszkrét figyelmeztetésként hat e beszámoló.

(Három megjegyzés kívánkozik ide. Elsőül: meglepően s indokolatlanul csonka a Jászai–Ambrus levélváltás legtöbb darabja. Fallenbüchl Zoltán jegyzetei a legminimálisabb magyarázattal sem szolgálnak e különös hiányról. A kérdés óhatatlan így: miféle bizalmas részletek sikkadtak el ilyképp, a kutatót tehetetlenségre kárhoztatván? – Másodikként: Márkus Emília „Loreley”-lény, hajának csásós, aranyló székesége – makacs embléma – visszatér folyvást Ambrus öt idéző írásában. – Harmadjára: a Jászai-levélben felbukkanó játékos, ikerítő megnevezés – a Podmaniczky Frigyeszt aposztrófáló „Jczy-Puczky”-nagyon is hasonlatos a *Ninive pusztulásának* tréfás, ironizáló névadásához: a „Mikimóki” és a „Recepice” élénk, szecessziós kontrasztját adja ott a Jónás, Lilith stb. szóból áradó bibliai hangulatnak. Jelezheti ez is, hogy a valóságba, magánélményekbe bocsájta gyökereit Ambrus novellája.)

Minden további nyom elmosódván, követhetetlené válik innentől az író s a színész nő kapcsolatainak története. Akad még egy-egy Ambrushoz címzett Márkus-levél,²² ezek azonban – már csak keltezésük miatt is – szempontunkból indifferensek, ámbár néhány melegebb, bizalmasabb hang rendre átüt tartózkodásukon. Újabb dokumentumokat s eligazítást csupán a művektől várhatunk.

3.

Röstellt, kelletlen emlékké vált Ambrus számára hamarosan a Justh emlegette „idill”. Vonzását érezvén is szabadulni vágyott tőle, s – sokaktól ismerős módja az öngyógyításnak – kivettette magából, regénybe, novellába objektíválta. A felülemelkedés, a számvetés útját járta ezzel, belső harcáról, ambivalenciájáról az alkotások árulkodnak. Hú tükre vívódásainak a *Midas király*, annak is kivált – beszédes adalék! – a csak kevésbé stilizált önéletrajzi elemekkel át- meg átszótt első része – a *Ninive pusztulása* nemkülönben.

A becsapottság, a szegyenkezés, a lelkiismeretfurdalás hangjait hallatja Ambrus legelőször. Fanyar futamokban, szentenciákban vall női ármányról és olcsóságról, a csábítás, a rontás, az értéktelenség megannyi emlékéiről. Bíró Jenő „Elhamvadt szerelmei mind olyanok voltak, hogy miattok perbe kellett szállania a végzetel, s meg kellett gyűlölnie magamagát. Mindegyik ellen küzdött, amíg tudott, s ha végre is megadta magát a sorsának, szerelmeinek jóval több volt a keserősége, a rossz utóíze, mint az öröme. Szerelmei átokkal fogantak; és mindig, legédesebb óráiban is, látnia kellett rajtok a Káin-bélyeget.”²³ S rendre elvonulnak előttünk a festőt oly igen kiábrándító asszonyok–leányok,²⁴ s majd mindenikben akad több-kevesebb, mi Márkus Emíliára illenek. Kinek a „szöszkesége”, „tengerszínű szeme” s „babaszerűsége”, kinek a neve – Lilian Landry – (ne feledjük: az inkriminált novella démonát Lilith-nek hívják!) avagy épp színésznői hivatása, kinek „bűbájos”, „boszorkányos” vonzása. Konokul térnek vissza bizonyos jegyek és motívumok. Mindenkor a nő a csábító, a kezdeményező, ámde nem szerelemből: szeszélyből-hiúságból, unalomból inkább. Ideig-óráig ellenáll a férfi, hogy

²⁰ Uo.: 33, 433.

²¹ Uo.: 44, 435–436.

²² Uo.: 88, 92, 313–314, 444–445, 485.

²³ Vö.: *Midas király*. Bp. 1967. 163.

²⁴ A fölemlített epizódokat lásd: *Midas király* 119–147, 159–160, 162–166, 168–169.

utóbb csak kínos belső tusák árán, több, hamvába holt elszánás után szabadulhasson. Csupán egyszer lesz az asszony a morál képviselője, az állandó büntudat, a lelkiifurdalás a kiszemelt partner jellemzője. S végezetül: oly férjet csal meg e nők többsége, ki ezt semmiképp nem érdemli.

Úgy találnók: együtt van itt a nyersanyag, miből a későbbi elbeszélés fölépül. Elföldi abban a mesei stilizálás, a játssi irónia a személyes élmény, tapasztalás rétegét, annál jobban érzékelhető ez még a *Midas király*ban. A regény számba vette „elhamvadt szerelmek” közül a Darzensné-epizód és „a kis Lilian” őriz legnyilvánvalóbban a Márkus-„idill” emlékéit. Előbbiben a megcsalt férj, a nagy tehetségű, külföldet járó festő Birónak jötevője, atyai barátja. Utóbbi „... a legszebben énekel Selicá-t”, az iránta érzett vonzalom mégis „... inkább csak a lámpák és a színfalak szerelme...” Biró „Tudta, hogy amaz csak játszik vele; tudta, hogy ő ennek a kis képzelgő teremtesnek nem annyira a szerelme, mint inkább a közönsége, aki előtt a fehér Selica egy nagyon kedves, nagyon bájos szerelmi regényt komédiázik el. És tudta azt is, hogy az a madár-szív nem is képes egyébre. [...] gyűlölte, utálta ezt az elragadó kis némbert, százszor megesküdt, hogy nem lesz a játékszere többé, hogy szakítani fog vele, és megvetette érte magamagát is, mert mégse tudott elszakadni tőle” stb.

S akad még mikroelem, érdekes apróság, mi a *Ninive pusztulását* előlegezi. Darzensnével egy üvegházban, „Az ártatlan arcú Tini”-vel pedig „a *Hamman-fürdőházban*” teljesedik be először Biró Jenő „szerelme” – Jónással, Lilith-tel sem történik ez másként.²⁵ A tisztességes szegénységet levedlő, énekesnői karrierjéhez tán kétes úton-módon eljutó Grunovszky Margit is a novella „alsóvárosból” „felsővárosba” emelkedő hősnőjét idézi. „Nagyon szép két kis fehér lova van. Mindig itt szokott kocsikázni az Andrássy úton. Jómódban él; egy villája is van a Svábhegyen.” Akár Lilith, ki a „... felsővárosban lakott, malakhitkőből épült, hűvös palotában”, s „... estenden, rózsaszekerén, melyet négy fehér leopárd húzott, kihajtatott a tujaligetbe”...²⁶

Jelzi e citátumok felülről hasonlósága: látott, megélt s egyszer már megírt dolgok és tapasztalások sokasága éled újjá a *Ninive pusztulását*ban. Élménymagból sarjadt a novella is, s benne nem csupán a két főhős alakja és kapcsolata, hanem – sokszoros áttétellel, stilizáltan persze – bizonyos beállítások, hangulatok, helyszínek is a századvég Budapestjét mintázzák. Egyebek között az „alsó- és a felsőváros” életmód- és mentalitáskülönbségére, az élvezetkultuszra, a kufárszellem elhírhódására és az erkölcsi közömbösségre, a „prófétát” vásári mutatványossal azonosító léhaságra gondolunk.²⁷ Lehet mindez természetesen immár a *Thaisz* inspirációja is, a tapasztalati alapot, a személyes ihletést mégsem tagadnók. Lilith napjában ismétlődő kocsikázásai mintha a Városligetbe vezetnének (tó várta a „tujaligetben”, s „... a kis szigeten kigyúltak a Vaspalota összes ablakai”²⁸), s három széptevőjében (a pénzes Mikimókiban, az erőt és a hatalmat megjelenítő Dáthánban és a tudást képviselő Abironban) – még ha közelebről azonosíthatatlanok is – valóban létezett személyek, kortársak allegorikus mását, csúfondáros karikatúráját szemlélhetjük alkalmasint.²⁹

Készen áll szinte minden Jónás és Lilith egzotikus-szeccszációs históriájához;³⁰ a felhalmozott élményanyag, személyes tapasztalás már csak a *Thaisz* kínálta ötletre, ösztönzésre vár, hogy a *Ninive pusztulása* megszülessék.

²⁵Vö.: i. m. 135, 140, 168, illetve: *Giroflé és Girofla* 279–280.

²⁶*Midas király* 615., *Giroflé és Girofla* 266.

²⁷Már Szinyei is úgy vélte: „A modern író beleviszi a mai világ képeit és gondolkodásmódját a régibe”, keltvén ezzel „... különös, eredeti hangulatot” (Vö.: SZINYEI Ferenc, *Ambrus Zoltán*. It 1918. 23.). RÉGER Béla (*Mikszáth, Herczeg, Ambrus*. Szentgotthárd 1908. 99.) a mű „... modern felfogását”-ról beszél, Csiszár Béla pedig „Lírai vallomás”-nak tartja a novellát (Vö.: CSISZÁR, *Ambrus Zoltán*. BudapestiSz 1935. ápr. [689.sz.] 90.)

²⁸*Giroflé és Girofla* 272–273.

²⁹Ez utóbbi lehetőségére Rába György hívta fel a figyelmet. Szíves segítségért itt mondok köszönetet.

³⁰Nem tartjuk véletlennek, hogy épp Tichy Gyulát, a magyar szeccszáció második vonalához tartozó festőt ihlette illusztráció-sorozatra Ambrus novellája: *AZI* 166–167., 171–173., 458. – Tichy értékeléséről lásd: SZABADI Judit, *A magyar szeccszáció művészete*. Bp. 1979. 85., 107.

Könnyezve és kacagva, iróniával és öniróniával átítatott történetben szakadt le hajdani szerelmének emlékéről Ambrus Zoltán. Szépen példázta a *Midas király* idézett részleteinek és az elbeszélésnek a különbsége az élmény útját és vetületeit: metamorfózisát. Amott még a kiábrándulás, a csalódottság és a gyűlölet élményhez közelebb, nyersebb szólama dominált, emitt már a saját személyét és szerepét sem kímélő, magát is perszifláló alkotó finomabb, szellemibb hangjai szólnak. S ehhez a felülemelkedéshez, játékosan distanzálóhoz kapott erős inspirációt az effélére amúgy is fogékony Ambrus az irónia nagymesterétől, Anatole France-tól – a *Thaisz* megannyi motívumának befolyását nem is említve. Az ismétlődés, az örök visszatérés, „Az élet a földolgaiban mindig ugyanaz” – schopenhaueri, nietzschei – elvét valló szerző³¹ a maga tapasztalatának, szerelmi történetének irodalmi párhuzamára ismert a francia kortárs regényében, s a ráismerés a rájátszás, a témavariáció ötletét és szándékát is involválta egyszersmind.

Megkerülhetetlen immár a kérdés: ismerte-e Ambrus a *Ninive pusztulásának* elkészülte előtt Anatole France *Thaiszát*? Válaszunk – függetlenül az író energikus tiltakozásától – csakis egyértelműen igenlő lehet. Ez irányba mutat minden (művön kívüli s belüli) bizonyíték. Tény, hogy 1888 tavaszán – még ha Lederer Béla és Gyulai Pál óhajára is³² – France egy korábbi könyvének néhány fejezetét ültette át magyarra (*Régi dolgok* címmel) Ambrus. Olyannyira foglalkoztatta e feladat, hogy még az akkortájt Párizsban tartózkodó Justh Zsigmond segítségével, közvetítéséért is folyamodott több ízben.³³ Valószínűtlen, hogy munkája végeztével mellőzte szerzőnk France újabb műveinek rendszeres olvasását, s kivált valószínűtlen, hogy a *Thaisz* csak évekkel az első publikáció után, ámde – fatális véletlen! – épp a *Ninive pusztulásának* végakkordja előtt került a kezébe először.

Tény az is, hogy árukkodó, sőt: apróságában is perdöntő jelentőségű szövegrészlet bukkan elénk Ambrus egyik, 1891 kora tavaszán megjelent tárcájában.³⁴ A gyengéden oktató-ironizáló hangvételű (s bizonyítván a nagyon is személyes érdeket: némelykor önmegszólitásba átcsapó) fejtegetés „a sanszonett tündérének” rég kialudt szívetől óvja a „költőtársat”, s utalván egy bizonyos „vers-kötet”-re, futam zendül hirtelen: „... a megénekelt szépek közt ott trónolt Thais, Thais, a minden hetairák királynője, szőke hajában a híres ibolyákkal, melyek mintha csak halványabb kék szemek lettek volna, Thais, csodás fényű, kék szemekkel, melyek mintha csak ragyogó ibolyák lettek volna...”³⁵ Egybehangzik ez, szinte szó szerint, France regényének egy megkapóan dekoratív részletével (Szerb Antal fordítását citáljuk): „Thaisz szőke hajában sápadt ibolyákból font koszorút viselt, amelynek minden virága, halványabb színben, szemének színére emlékeztetett, úgyhogy a virágok olyanok voltak, mint homályos tekintetek, és a szemek, mint csillogó virágok.”³⁶ Úgy hinnők: kevés kommentárt igényel e szembesítés, 1891 tavaszán még a *Midas király* írását sem kezdte el Ambrus Zoltán, nemhogy a *Ninive pusztulását*. Annak lehetőségét pedig, hogy valamely, egymástól függetlenül használt, közös forrás ihlette e két csodaszép portrét, bizvást kizárhatjuk alighanem. S ha netán mégis így lett volna: egyvel több ok csupán, hogy Ambrus tüstént a megjelenést követően legyen buzgó olvasója France regényének.

Korántsem mellékes, inkább újfent perdöntő körülmény: a vizsgált novella hősnőjének még a neve sem szerzőnk leleménye. Kölcsönzés ez is, s megint csak France-tól: az 1889-ben publikált *Balthazar* c. elbeszéléskötet egyik darabjára, a *Lilith leányára* alludál.³⁷ Feltűnik e név ugyan a *Bibliában* is (*Jób*

³¹ AZI 231.

³² Uo.: 230.

³³ Uo.: 56–57, 60–61, 439.

³⁴ *Asphalt Betty*. „Költői levél prózában.” A Hét 1891. 14. szám, 213–215. – Hozzáférhető még: AMBRUS Zoltán, *Nagyvárosi képek*. Ambrus Zoltán Munkái. XV. köt. Bp. 1913. 18–26.: *Asphalt Betty*. – Egy ifjú költő levele a másikhoz. –

³⁵ I. m. 20–21. – A „... híres hetaera”, „... az alexandriai Thais” neve feltűnik a kötetnek egy másik – igaz, keltezetlen –, *Rose Pompon* c. írásában is: i. m. 226.

³⁶ Vö.: *Thaisz és más elbeszélések*. Bp. 1962. 77.

³⁷ Uo.: 206–220. (Laczkó Géza fordítása), illetve: LAKITS Pál, i. m. 227., MURÁNYI-KOVÁCS, i. m. 132., 384.

könyve, 18:15., illetve *Izajás jövődöleése*, 34:14.), s ekként Jónás apokrif históriájába látszólag nagyon is illenek. Csakhogy a *Biblia* semmit nem mond róla, történetét a *Talmud* fejtí ki.³⁸ A rontó démont – a Lilith név jelentése: éjjeli – ugyanazon földből alkotta az Úr, amelyből Ádámot (kinek első felesége lett), ám a nő „... szabad akaratból elszakadt tőle”, hogy a később perzsák lakta (vö.: Ninive...) tájra távozzék.³⁹ Akár leszármazottai, szenvedéllyel keresi, mégsem élvezi a szerelmet – France novellája is bonyodalmas házasságtörések meglevenítése egyebek közt. Végképp elképzelhetetlen számunkra, hogy Ambrust a *Talmud* indította volna hősnője nevének megválasztásakor – épp ellenkezőleg: Lilith France megírta története hívtá fel a figyelmét Ninivére és Jónásra. S fűzzük még hozzá: szerzőnk kiábrándult, nőmegvető felfogása is kaphatott némi tápot a francia kortárs elbeszélésétől.

A kör – úgy tetszik – bezárult máris. Jó nyomon járt a századvég kritikusa, Lázár Béla: France regénye (és egy novellája) adta Ambrusnak a *Ninive pusztulása* ötletét. Ám csak a kivitelezéshez – lévén a történet magva személyes élmény és tapasztalás.

Egybevetve a *Thaiszt* az inkriminált elbeszéléssel: mennyi a lappangó avagy nyilvánvaló hasonlóság, azonosság! (A különbségek részint a műfaj s így a terjedelem eltéréseiből, részint Ambrus konzekvensen érvényesített magánbenyomásaiból következnek.) Nem csupán „... a tárgy meg a keret” rímelt össze itt, hanem a lényegi dolgok sokasága. Egy-két részletet (pl. az operettszerűséget) leszámítva érvényesnek ítéljük Lázár valamennyi megfigyelését: *Thaisz* és Lilith alantás származása, szédítő „karrierje”, palotájuk pompája, dekadenssé finomult életvitelük, szórakozásaik leírása rendre egy. Nikiász szerepe és filozófiája akár az Abiróné. Vezeklést hirdet, téríteni akar mind Paphnutius, mind Jónás, s bármily különböző is viselkedésük, a nő, az érzékiség múlhatatlan nyűgözi őket.

S egészítsük ki még Lázár Béla argumentumait: *Thaisz* „... a kikötőbeli fiatal fiúknak”, Lilith egy „harántsípot” fúvó muzsikusként adta magát elsőül.⁴⁰ Felöltlik kettejük „mesés szókeség”-e, „zafírkék” szemé⁴¹ (Ambrus hősnője – nem úgy, mint a France-é – kizárólag ennek köszönheti fölemelkedését), ilyképp egyikük sem megtestesítője a keleti típusnak és szépségideálnak. S ha túl direkt, árulkodó is így a kölcsönzés, szüksége volt reá feltétlenül a novella írójának; a *Ninive pusztulása* élményalapjára ez emblémával is utalhatott, ráismervén a *Thaisz*ban a maga tapasztalatának párhuzamára.⁴² Mindkét mű a férfihős vereségének, összeomlásának képeivel, a késő és hasztalan őrjöngés, illetve bánat ábrázolásával záródik. Színe helyett a visszaját mutatja, önmaga ellentétébe fordul mind Paphnutius, mind Jónás magatartása és létfilozófiája, s ha csak egyikük ízelhetette is a birtoklás gyönyörűségét, veszteségük közös és pótolhatatlan, amint hasonló végső felismerésük is. (Most válik igazán fontossá Ambrus vallomása: „*Thais* ... éppen akkor került először a kezembe, a mikor *Ninive* nagy része már készen volt, de a vége még nem”...) S egyik alkotásból sem hiányzik a rombolás látványa, a pusztulás részletezően festett leírása. Ha France-nál *Thaisz* csodapalotájának kincsei lesznek a vandál indulatok s a lángok martalékává, felel erre a novellában a város végromlásának apokaliptikus víziója. Csupán az arányok térnek el, a lényeg ugyanegy: a „bűnös” élvezetek fészékének, jelképekének kell itt is, amott is pusztulnia.

Folytathatók még sokáig a szembesítéseket, megfeleltetéseket (szóba hozván pl. a nyelvi dekorativitást, a férfihősök irtózását a ruhacserétől avagy azt, hogy mindkét műben egy-egy filozófus a próféták legmértöbb antagonistája) – ám elég. A mikroelemek, kisebb mozzanatok-motívumok hasonlósága vagy egybeesése színezheti, kiegészítheti, tovább árnyalhatja csupán a nagy összefüggések nyilvánvaló s igen közeli rokonságát.

Kevés maradt ekként, mi Ambrust igazolná: „*Thaiszban* és *Niniveben* ... minden ... csupa különbözőség, ... a mit *Ninive* akar mondani, az éppen az ellenkezője annak, a mit *Thais* mond.” Sosem végső érv a szerzői szándék, a művész önrételemzése egyike csupán a lehetséges magyarázatoknak.⁴³ Kétségtelen: jóval meseibb, játékosabb karakterű Ambrus novellája, mint France regénye. Kétségtelen az is, hogy Jónás és Paphnutius sokban különböznek. A próféta ingatagabb, más az

³⁸ Vö.: *Lilith leánya*. i. m. 219.

³⁹ Uo.

⁴⁰ *Thaisz és más elbeszélések* 54., *Giroflé és Girofla* 273.

⁴¹ *Giroflé és Girofla* 286., 267.

⁴² Rába György figyelmeztetett erre is.

⁴³ Vö.: KIRÁLY István, *Intés az őrzőkhöz*. Bp. 1982. I. 455–456.

előléte, a küldetése (igaz, bibliai „öröksége” mindez), eledele Keresztelő Szent Jánost, hordólakása meg Diogenészt idézi. Lilith pszichológiailag, egyszersmind intellektuálisan szimplábbnak bizonyul Thaisznál. Sekélyes lélek ő, nem megtérni, csábítani kíván. Idegen tőle a szenvedély, a végletek vágya, hirtelen szeszélyek igazgatják. Nem csoda, hogy Jónás – ha nem is véglegesen – kitépheti magát vonzásából. Eltérés mindez (s listánkat Faludi és Korek több megjegyzésével gyarapíthatnók),⁴⁴ ámde kevés ahhoz, hogy Ambrus vélt igazához csatlakozzunk.

5.

Összegezőként: ezúttal is magánélményből, a személyes sors köreiből hajtott ki szerzőnk alkotása. Leválva a múlt egy darabjáról, az irónia fölényével és fénytörésében pillantott vissza hajdan volt dolgokra Ambrus Zoltán. Egy szerelmi románc emlékét őrzi a *Ninive pusztulása* (ezért kellett a bibliai városba telepítenie Lilith-et), s amely szuverén mű magyában, épp annyira parafrázis megvalósulásként.

Marad a kérdés: miért tagadta oly hevesen s kategorikusan Ambrus a *Thaisz* inspirációját? Támpont nélkül lévén, csupán találgatásra, föltevésekre hagyatkozhatunk. Nem szólhatott az író – nagyon is érthetően – az élményről, a tapasztalati alapról, miből a novella kisarjadt. Ennek híjával viszont a történet csakugyan a france-i mű sápatag, kevésbé invenciózus változatának, pusztá utánérzésnek tetszenék. S ezt az ódiomot, megalázó látszatot már nem vállalhatta Ambrus Zoltán.

Lázár Béla úgy vélekedett, hogy a *Thaisz* nélkül írónk „... novellája soha meg nem született volna”. Nem volt igaza maradéktalanul. A mondandó – tanúsítja a *Midas király* – mindenképp műbe kíváncskozott. S ha nincs a mozdító ötlet, a „rímhívó” könyv, ha nincsenek a France kínálta motívumok? Meglehet, íródik akkor is egy elbeszélés, búcsúztatója szintűgy az Ambrus–Márkus Emília „idill”-nek. Ám ha íródik is, semmiképp sem így.

Lőrinczy Huba

Tóth Árpád névtelen írásai Az Est hármaskönyvében

Tóth Árpád írói, szerkesztői tevékenységét Az Est lapoknál ismerjük Kardos László Tóth Árpád monográfiájából, Dersi Tamás Mikes tanulmányából (*A rejtélyes doktor*), kortársi emlékezésekből (FODOR József, *Emlékeke a hőskorszakból*). Tudjuk, hogy a Tanácsköztársaság bukása után állás és kenyér nélkül maradt, s Szabó Lőrincsel együtt Mikes Lajos hívta meg az Est szerkesztőségébe, ahol napi 5 óra munkaidőben a külföldi lapokat nézte át, megírandó apró témákra vadászva bennük, költőkkel levelezett, kéziratokat gyűjtött be, stíluskorrektúrákat végzett, cikkeket, kritikákat írt. Nem fizették gavallérosan, de a fix-fizetéssel a lap mégiscsak menedék volt számára.

Furcsa módon az Est hármaskönyvek körül kifejtett szerkesztői munkáját eddig alig érintették. Kardos említi, hogy naptári verseket írt a Hármaskönyvekbe, a 12 hónap felidézésére készült, de csak májusig futotta erejéből. Dersi részletesen foglalkozik Az Est Hármaskönyvének 1924-es kötetével, amely az élő magyar irodalom nagy seregszemléje, lényegében azonban Mikes koncepcióját látja a kortársak szinte teljességre menő bemutatásában.

Bizonyos szempontból érdekesebb azonban Az Est 1923-as Hármaskönyve, amelyről teljesen elfeledkeztek.

Ezek a hármaskönyvek feltehetően a többi lapok példáját követve születtek, amelyek olvasóikat naptárral ajándékozták meg. A Pesti Hírlap már évtizedek óta jelentette meg Naptárát, érdekes, gazdag tartalommal. Az Est Hármaskönyve, amely ekkor még egy kötet, 1923-ban jelenik meg először. A cím Az Est lapkiadó részvénytársaság három lapjára utal, Az Est, Pesti Napló, Magyarország. A kötet alcíme: Lexikon újságolvasók számára. Az előszó a lexikon műfajt azzal indokolja, hogy a világban kicserélődtek az értékek, új fogalmak keletkeztek, az ismeretek felfrissítésre szorulnak. A kötetet egyébként Madách, Petőfi és Budapest egyesítése jubileumának szentelik.

⁴⁴ Lásd a 13-as számú jegyzetet!

Az évkönyv szerkesztőiként Salusinszky Imre és Mikes Lajos dr. szerepelnek. A szerkesztő bizottság tagjai Cserna Andor, (különben szerkesztőégi titkár és parlamenti tudósító) és Tóth Árpád. A felsorolt munkatársak közt az irodalmi rész szerkesztőjeként is Tóth Árpádot tüntették fel. A lexikon-rész, egyéb témák mellett – a kortársi irodalmat mutatja be, A–Z-ig elég szeszélyes válogatásban. A kötet egyik nagy ujdonsága többek között Babits, Heltai, Karinthy, Kosztolányi, Krudy, Móricz, Révész Béla, Szomory Dezső stb. frappáns, többnyire inkább szellemes, mint tartalmas önéletírása. A szerkesztőség kérése az volt, hogy az írók 25–30 sorban foglalják össze életüket. Nagy veszteség, hogy íróink nem éltek igazán az alkalommal, ellentétben Bartókkal, aki írásában gondosan elidőzik zenei fejlődésének minden egyes állomásánál, vizsgálja a hatások, benyomások egymásra rakódó rétegeit, felrajzolja az alkotások érlelődésének folyamatát, s így pályájának egyik legmélyebb elemzését köszönhetjük a rövid írásnak. Az írói önéletrajzok mégis felvázolnak egy körképet, megegyeznek abban, hogy szerzőik nosztalgiaival idézik meg ifjúságuk vagy pályájuk korábbi évtizedeit, s hol ironikus mosollyal, hol nyers kifakadásokkal adják tudtunkra a 20-as évek elejének rossz szellemi közérzetét. Nem tudjuk milyen szerepe volt Tóth Árpádnak az író kiválasztásában, felkérésében, de levelezéséből kiolvasható, hogy a költők kéziratának bekérése rendszerint órá háruult a lapnál. (ILLÉS Ilona, *Tóth Árpád levelek*. ITK 1960. 5–6. sz.)

Az önéletrajzokat követő, rövid, de rendkívül finom árnyalatokkal megkülönböztetett méltatásokat minden bizonnyal Tóth Árpád írta. Ráismerhetünk, ahogy a dús és érett jelzők a szövegben tobzódznak, a szín és zeneiség hangsúlyozása a tartalmat uralja. Az ő keze vonását láthatjuk a Madáchról és Petőfiről szóló megemlékezésekben is, ahogy Madáchot „a pesszimizmus legnagyobb magyar költőjének nevezi”, akinél a későn jött elismeréséért „a napsugár már csak lombjavesztett, fagyott ágakra mosolygott”, s bár vele szemben ellentétként Petőfi a „legoptimistább szellem”, minősítést kapja, benne is azt hangsúlyozza, hogy élete bús és kevés öröme eseményeitől kapja a költői ösztönzést, „tépett életéből” párolta a „legistenibb optimizmus derűjét”, ő adta népének „Nyomorúsága börtönéből fantáziája sasszárnyait, mely a gondolat szédítő magasságaiból játszi könnyedséggel csapong velünk az érzések legtitokzatosabb mélységéig.”

A kortársak bemutatásánál a finom hangsúlyokkal megkülönböztető stílus uralkodik. A kritikai hang rejtve jelentkezik, a jellemzések megkurtitásában, a szöveg elszürkülésében, a jelzők apró ékítményeinek szinte teljes lebontásában, mint pl. a lap belső munkatársának, a később szerkesztővé előrückolt Földi Mihály munkásságának kommentálásában. A szelíd költőtől egyébként nem volt teljesen idegen az éles kritikai hang sem. Kortársai említik, hogy elmélázásai köréből mindig kiszóltotta, ha egy-egy ferde vélemény, hamis ítélet hangzott el, ahogy baráti társaságban a Centrál kávéház belső sarokasztalánál Babits, Schöpflin, Király György, Mikes társaságában, „szelíd mosollyal lírai ködben ült, csak akkor vetted észre, hogy éles kard van a kezében, amikor valami tudományos vagy irodalmi tévedésedet megtorolni rád szühintett vele”. (Laczkó)

A Madách és Petőfi cikkeket, valamint az írói életrajzokhoz fűzött tömör remekléseket, pár vonásból fölvázolt portrékat joggal sorolhatjuk Tóth Árpád művei közé. Dersi említett könyvéből tudjuk, hogy Mikes ekkor már szinte „iszonyodott” az írástól, alkotóerejét az irodalomszervezés és a fordítói munka emésztette fel.

S még egy homokba temetett csillogó gyöngyszem. Tóth Árpád önéletrajzot talán szerénységéből nem közölt. De saját magáról adott jellemzés, önvallomás – értékű. Érdemes ide másolnunk: „Tóth Árpád költő, hírlapíró. Az Est belső munkatársa. Szül: 1886-ban Aradon. Súlyos zenével hullámzó verseiben a pesszimizmus mély és sötét fájdalma tompítja a formái virtuozitás túlélés ragyogását. Impresszionista: szereti a fantasztikumot, az exotikus képeket, ideges mozaikmunkával építi töprengő érzelmeit, művészi alkotássá. Verskötetein (*Hajnali Szerenád*, *Lomha gályán*, *Az öröm illan*) kívül megjelent sok műfordítását (Baudelaire, Shelley, Wilde stb.) szintén a bravúros forma és csiszolt tömörség jellemzi.

Egyik szép versét itt közöljük:

A fa

Oh, nézd a furcsa, ferde fát,
Mint hajlik, a patakon át.
Oh, lehet-e, hogy ne szeresd,
Hogy benne társad ne keresd?

Már ága között az arany napot
Nem tartja, madara elhallgatott,
Virága nincs már, sem gyümölcse,
Ő mégis áll, az alkony bölcse,
Mint tűnődő, ki ily estelen
A végtelen titkába elmerül
És testtel is szelíden arra dül,
Amerre lelke vonja testtelen . . .

Ez volt tehát jellemzőnek tartott verse, amely már ekkor a magányosság, a búcsúzás, a végtelenbe vágyódás hangulatát árasztja.

Az 1924-es kötetben még szintén Tóth Árpád szerepel szerkesztőként Mikessel együtt. Nem vitatható, hogy a modern irodalmi panoráma, 100 magyar író verse és elbeszélése Mikes ötlete lehetett. A szerkesztésben, válogatásban azonban Tóth Árpád is komoly részt vállalt. Ide kiválasztott műve szintén az előző vers témájával rokon, de a hangütés keményebb, a fájdalom elveszti testetlenségét, a kínok vasszögei tapinthatóbbak, mélyebben sebeznek. Keserves a próba, amely megváltást, újjászületést ígér. *(Az isten oltókése.)*

Hogy mennyire Mikes és Tóth Árpád szemlélete uralkodott a köteteken, a következő évek igazolják, amikor az évkönyv szerkesztésében nem vesznek részt, az irodalom szinte teljesen eltűnik, s majd csak Szabó Lőrinc szerkesztésében kezdődik újra a versek honfoglalása.

Az Est 23-as évkönyvében közreadott írói önéletrajzok s Tóth Árpád rövid kortársi jellemzései csak apró kockakövek modern irodalmunk építményében, villanások, az adott pillanat szülöttei, de a szellem közérzete, a lélek ösztönös rezdülései jól kiolvashatók belőlük.

Véber Károly

Vadai István

SZÁMÍTÓGÉP A VERSTAN SZOLGÁLATÁBAN

Módszertani megjegyzések egy számítógépes ritmuselemzési kísérlet kapcsán

A számítógép mint mumus

A számítógépek használata lassan a verstani kutatások egyik módszerévé válik. Ennek kapcsán szeretnék néhány módszertani jellegű megjegyzést tenni. Dolgozatom egy nemrégiben megjelent metrikai monográfia vizsgálatán alapul. A könyv, mely az első olyan számítógépes ritmuselemzés anyagát tartalmazza, amit magyar anyagon a teljesség igényével végeztek Jékel Pál és Szuromi Lajos munkája.¹ Habár dolgozatomnak nem az értékelés a célja, célszerűnek találtam a könyv részletes vizsgálatát, hogy a felmerülő kérdéseket, mint a számítógépes módszer *tipikus* problémáit tekintessük.

Véleményem szerint az ilyen jellegű kutatások elterjedéséhez elengedhetetlenül hozzátartozik az alapos vizsgálat. Divatos irányzat táblázatokkal, statisztikákkal, számadatokkal teletűzdelni manapság a tudományos dolgozatokat, de ennek hátránya is lehet. Íme egy vélemény még a számítógépes vizsgálatok előtti korból: „A számokkal utóvégre a legvakmerőbb alkémiát is lehet űzni, csak megfelelő módon kell azokat összeadni, osztani, középarányosukat és integráljukat kiszámítani!”² A nehezen érthető, olykor valóban hibás, vagy csak megalapozatlan módszerek ma is inkább hátráltatói az egzakt leírásoknak ahelyett, hogy ténylegesen pontosabbá, egyszerűbbé tennék a vizsgálatot. Az ilyen (és nem csak számítógépes) módszerek mumusként viselkednek. Nem az érthetőséget szolgálják, csupán ellenkezőt váltanak ki.

Természetesen szép számmal akadnak példák a matematika alkalmazásának területén, melyek mentesek az efféle hibáktól. Az irodalomelmélet eszköztárában megtalálhatók a matematikai segéd-eszközök is.³ Az ilyen eljárások helyes alkalmazására is vannak példák.⁴ Szuromi Lajos a tárgyalandó könyv módszereit használja véleményem szerint helyesen egy korábbi elemzésében.⁵ Sajnálatos módon azonban éppen ezektől a munkáktól riasztanak el azok az elemzések, melyek ugyanezt az eszköztárat használva következtelenül járnak el, feleslegesen matematizáltak, vagy hibákkal tetéztettek. Ahhoz, hogy a számadatokkal történő jellemzés ne riasztó, hanem érthető eljárás legyen, szükséges a szigorú kontroll és a szóba jöhető félreértelmezések, típushibák számbavétele.

A könyv, amelynek kapcsán ezekről a hibákról szeretnék beszélni, értékes abból a szempontból, hogy úttörő jellegű, hogy az eddigiektől eltérő módon közelíti meg célját, és feltétlenül érdeme, hogy a majd ismertetésre kerülő problémák ellenére is viszonylag jó képet ad Petőfi verseinek ritmusáról. Érdemes megvizsgálni, hogyan hat egymásra az ütemhangsúlyos és időmértékes versrendszer. Megvalósításában mégis hibásnak tartom a kötetet. A számítógépes módszer gyermekbetegségeit viseli magán. Ezeket szeretném célba venni, ezért választottam alcímembe a *módszertani* jelzőt. Remélem, hogy írásommal elősegítem a további számítógépes kutatásokat, s az említett problémák megvilágításával

¹ JÉKEL Pál–SZUROMI Lajos, *Petőfi metrumai I.*, Debrecen 1980.

² JUNKER Henrik, *A nyelvritmikai kutatás módszerei*, MNY 1940/4–5.

³ Wilhelm FÜCKS–Josef LAUTER, *Az irodalmi stílus matematikai elemzése*, Helikon 1970. 350–381.; Solomon MARCUS, *A nyelvi szépség matematikája*, Bp. 1977. különösen a III. fejezet anyaga.

⁴ ZSILKA Tibor, *Négy novella stilisztikai elemzése statisztikai módszerrel*, Helikon 1970. 351–362.; KELEMEN Péter, *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*, Bp. 1981.

⁵ SZUROMI Lajos, *Ady Endre: Párisban járt az ősz – Kocsiút az éjszakában*, ItK 1977. 573.

megnő azok elkerülésének esélye. Ha kellő figyelemmel kezeljük a számítógépet, olyan segítséget nyújthat, amely az eddigieknél sokkal mélyebb és széleskörűbb elemzéseket tesz lehetővé. (Természetesen ez a gépek egyik feladata; a másik, még igencsak kiaknázatlan lehetőség az adattárolás. Ez más távlatokat nyit a verstani kutatásoknak.)

A módszer mint lehetőség

Mínt hogy a magyar nyelv egyaránt alkalmas az ütemhangsúlyos és az időmértékes verselésre, metrikai elemzések során egy-egy vers vizsgálatakor mindkét mértékrendszert figyelembe kell vennünk. Versrendszerünk teszi lehetővé, hogy a nyelvi ritmus megvalósulásának ez a két formája együttélhet, sőt a formák tudatosulása után (pl. Petőfinél is) már az a legkritikább eset, hogy egy vers csupán az egyik versrendszer szerint értelmezhető. Átfogó metrikai monográfia írásakor teljesen érthető az igény, hogy a vizsgált versek ritmusát ennek megfelelően vegyük figyelembe. Vítás verstani kérdéseink ellenére az ütemhangsúlyos és az időmértékes verselésnek is kialakult a maga megszokott vizsgálati formája, besorolási rendje. A problémás részt egyre inkább a bimetrikus versek metrikai elemzésének kodifikálása jelenti.

Szimultán versek elemzésének igen széles eszköztára alakult ki a verselmélet fejlődése során, ám a gyakorlat mutatja a leginkább, hogy a módszerek sokrétűségének (és az elterjedés hiányának) fő oka a kezdetlegességben keresendő. Kialakultak ugyan az időmértékes verselés ritmusjelölésének olyan formái, amelyek figyelembe veszik az ütemhangsúlyokat, élnyomatékokokat, a szótagok hosszának több változatát, de mégsem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Vagy túl bonyolultnak bizonyultak, vagy nem írták le a megkívánt pontossággal a ritmüstényezőket, azok egymásrahatását és együttélését. Szuromi Lajos, e problémakör neves szakértője maga is kidolgozott verstani munkássága során egy, az eddigieknél szélesebb spektrumú, sokrétűbb értékelőrendszert. E módszer használhatóságát kitűnően illusztrálja a már említett Ady-elemzés. Az újszerű vizsgálat a numerikus karakterekkel történő jellemzésen alapszik. Ez az eljárás amellett, hogy rögzíti a nyelvi megjelenés objektív tényezőit, teret enged a hangulati, érzelmi elemek szubjektív módosító hatásainak is. A metrumelemzés e módszere volt az egyik alappillére a Petőfi metrumait feldolgozó munkának.

Versritmus számítógépes kiértékelésére már korábban is láthattunk példát,⁶ de gyakorlati felhasználás szempontjából kétségtelenül a Jékel-Szuromi könyvé az elsőség. Egy egész költői életmű vizsgálatára alkalmas módszert kellett kidolgozniuk a könyv szerzőinek. A számítógép tette lehetővé, hogy a feldolgozás során használt számjegyek nagy mennyiségben is kezelhetőek maradjanak. A kész munka feltűnteti az elemzés során használt számjegyeket, így nyomon követhetjük a különböző szempontok hatásait, külön-külön tanulmányozhatjuk a nyomatókértékeket. A kötet gépi munkálatait, a programozást Jékel Pál végezte. Habár nem ez az első irodalmi anyagot kezelő munkája,⁷ mégis újszerű, különleges feladatot jelentett a versek ritmikái jellemzőinek számítógépes vizsgálata. Külön nehézséget okozhatott az adatkezelés szempontjából az emberi munka két gépi fázis közé való beillesztése, a lyukszalagos interface.

Az elkészült könyv a bevezető résztől és a záró metrumtipológiai mutatótól eltekintve tulajdonképpen nem más, mint Petőfi Sándor 300 lírai versének szótagolt változata, minden szótag alatt 2x4 számjeggyel. A későbbi részletes tárgyalás egyszerűsítése végett vezessünk be két jelölést. A szótagok alatt található számjegyeket betűzzük meg (miként a könyv is teszi) elhelyezkedésük szerint, így:

abcd
efgh

A versekre, azok soraira, szótagjaira történő utalásnál alkalmazzunk rövidítést. Például a 113/15/5 számsor jelenti a *Megy a juhász* ... kezdősorú, a könyv számozása szerinti 113. vers 15. sorának 5. szótagját és az alatta található nyolc számjegyet:

⁶ VOIGT Vilmos, *Számítógépes ritmuselemzési kísérlet*, ItK 1972. 203.

⁷ JÉKEL Pál-PAPP Ferenc, *Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája*, Bp. 1974.

Értelemszerűen rövidül a jelzés, ha egy vers egész sorára, vagy az egész versre hivatkozunk.

A szótagok alatti számjegyek közül hat különböző szempontok szerinti nyomatékértéket képvisel, az utolsó kettő pedig ezek összegzéséből származik. A kialakuló nyomatékösszegek aránya képviseli a hangzó ritmust. Mivel az összeg értéke 1-től 15-ig változhat, igen árnyalt elemzésre nyílik lehetőség. A módszer figyelembe veszi a szótagok időbeli hosszát, hangsúlyerősségét, szólamnyomatékát, érzelmi hangsúlyát, metsztkövető nyomatékát és az arzikus nyomatékot. Vizsgáljuk most ezeket külön-külön, hogy a felmerülő problémákat tárgyalhassuk.

A módszer részei és a részek problémái

a) *pozíció*: A szótag időbeli hosszának mértéke. A könyv négyfokozatú skálát alkalmaz. Ennek a pozíciónak tulajdoníthatjuk az időmértékes versek szokásos ritmusjelölését. Attól függően, hogy a szótag magánhangzója rövid-e vagy hosszú, illetve, hogy a szótag nyílt-e vagy zárt, a pontérték 1-től 4-ig változik. Az eljárásnak két hiányossága is van. Az egyik, hogy nem vonatkozik az enklitikákra. A könyv meghatározása szerint: „Azon rövid magánhangzós nyílt, egytagú szócskák, amelyek szótanilag általában névelők, kötőszók, névmások (a, az, de, ha, te, mi, ti), mutatószók (e) a hangzásban általában minimális nyomatékú enklitikák.”⁸ A definíció túl széles értelmezése okozza, hogy ezek egy része mégis jelentős nyomatékkal rendelkezik, tehát korrekcióra van szükség. Enklitikaként először csökkentett nyomatékot kap a szócska, majd sok esetben (helyesen!) visszaminősül nyomatékos szóvá. A pontértékelés másik hiányossága a skála linearitásában rejlik. A hangzó szótagok időbeli hossza nem egyenes arányban növekszik a megállapított pontértékkel. Korábbi vizsgálatokból⁹ ismert, hogy egyes esetekben még a szótagok időértékének *sorrendje* is irreális. Valamiféle átlagértéket választva¹⁰ a szótagidők rendre

0,66 1,11 1,24 1,48

századmásodperc adódik. Az arányok közel sem adhatók vissza a könyvben alkalmazott módon. Ha már egyjegyű egész számokkal szeretnénk megközelíteni a mért hosszak arányát, akkor a

3 5 6 7

számsor a legmegfelelőbb. Persze így a 15-fokozatú skálát bővíteni kellene. Mint majd később látjuk, erre más okok is utalnak. Feltehetjük persze, hogy a szótagidők jelölésénél nincs szerepe a valós időbeli hosszaknak; ezt teszi a hagyományos időmértékes verselés is. A bináris oppozíció¹¹ csak a különbséget veszi figyelembe, s ezt sem a tapasztalatokra hagyatkozva teszi, hanem konvencióknak megfelelően. A probléma így legfeljebb kibővül. Egyrészt a konvenció nem támogatja a 4 különböző szótaghossz meglétét, másrészt így a pozíció legfeljebb erősségben különbözne az arzikus nyomatéktól, harmadrészt pedig érvényes a korábbi probléma is, a skála linearitása. Mi indokolja ezt? A konvenció nem. (Még a bináris oppozíciónál is legfeljebb a deákos verselésű költeményekben gondolunk arra, hogy a hosszú szótag kétszer annyi mora, mint a rövid. A jambikus verseknél *csak* a különbség a lényeges.) A lineáris skála talán egyszerűbb, de ez a többi adattal való egyeztetésnél aránytévesztéshez vezet!

A szótagidőknél maradvá, bizonytalanná teszi a valós vagy konvencionális hosszak megállapítását, hogy ezt a korabeli helyesírás igencsak következtetlenül jelzi. Természetesen vannak olyan esetek,

⁸ I. m. 10.

⁹ GÁLDI László, *Ismerjük meg a versformákat*, Bp. 1961.

¹⁰ KECSKÉS András, *A komplex ritmuselemzés elvi kérdései*, ItK 1966. 106.

¹¹ LOTZ János, *Metrika*, Helikon, 1973. 137–158.

amikor a kiejtést a költő szándékosan változtatja meg, de számos példa akad arra is, hogy a szótagok szokásostól eltérő hosszát semmi sem indokolja. Ha vershelyzet nem követeli meg, akkor a *sziv* szót a jelölés ellenére is bizonytalansággal ejti bárki. Persze a költői szabadság (szabadosság?) elkülönítése szinte lehetetlen feladat elé állítja az elemzőt. Kompromisszumra van szükség. Az egyik (és nem feltétlenül a legcélszerűbb) megoldás merev ragaszkodás a kritikai kiadás szövegéhez. Kérdés persze, hogy melyik kiadás a mérvadó. Újabb kiadásunk ugyanis több helyen eltér a könyv által is követett régebbitől.¹² Nehezíti a helyzetet, hogy a modern kiadás nem tartalmazza még a kötet által feldolgozott versek mindegyikét. A másik (és nem feltétlenül egyértelműen elvégezhető) megoldás a közelítő ejtőmódot tükröző átírat használata. Ez a módszer (miként a diftongusok esetében) itt talán helyesebb lett volna.

Nehézséget jelent a számítógép számára az idegen szavak és tájnyelvi szók kiejtésének követése is. A fent említett átírat segített volna. Találunk a könyvben példát e mechanikus hiba elkerülésére is,¹³ de sajnos az ellenkezőjére is. Befolyásolja a szótaghosszakat az alábbi szavak betű szerinti kiejtése: *Béranger, poesis, Thalia, Batthyányi*. Ezekben az esetekben¹⁴ nyilván figyelmetlenség okozta a hibát. A *Bevezetés* példaként hivatkozik a 64. versre, mint amelyben megfigyelhető a diftongusok korrigálása, ám éppen ez az a vers, amelyben a korrigálatlan tájnyelvi ejtéssel találkozhatunk. A

„Hírös város az aafödön Kecskemét,”

sor kettőzött *a*-ja nyilván a hosszú ejtésre utal.

A versek címei szintén rendelkeznek a számjelölés *a)* és *b)* pozíciójával. (Szerintem teljesen feleslegesen.) Nem megoldott a monogramok kiejtése a 6., 40., 187., 188., 256., 257. verseknél. A számítógép természetesen(!) a betű szerinti olvasatot értékeli, azaz a mássalhangzókat nem tekinti kiejtett szótagoknak. A hiba elkerülhető lett volna, mint ahogy azt a 8/8 sor mutatja:

„Vándor daruid V(é) betűje szállt;”

Hasonló a baj a 166. vers címében. Hiba V. Ferdinánd nevében a római számot betűnek értelmezni (illetve a gép mechanikus hibáját nem kijavítani). Helyes megoldásra a 189. vers címe szolgál, itt az évszámot természetes megoldással átírták 1844 alakból *ezernyolcszáznegyvennégy* alakba. A szótaghosszakkal kapcsolatos hibák felsorolását a nyomatkértékeket is befolyásoló elgépélések jegyzékével zárom:

57/33/1, 65/5/2, 78/43/2, 122/48/2, 146/0/1, 147/25/6, 154/7/6, 189/0/2, 189/22/8, 205/3/2, 228/25/5, 232/0/1, 235/0/1, 251/35/1, 258/17/4.

Összefoglalás: A szótaghosszak értékelésénél felmerült kérdések közül a számítógépes módszer tipikus hibái:

- az utólagos korrigálások nagy száma (enklitikák)
- a linearitás kérdése (hangzó ritmus vagy konvenció?)
- egyszerűsített skálabeosztás
- a helyesírási problémák (átírat)
- a kiejtési problémák (átírat)
- az elgépélések.

A helyesírási problémák egyébként annak is tipikus példái egyben, hogy a szótaghossz (vagy más mérendő mennyiség) a számítógép számára mindig konkrét, mindig egyértelműen döntenie kell, és a döntés után a bizonytalan, vagy tévesen megállapított adat határozott értékűvé válik. Ez egy fajtája a *lág*y adatok keményítésének.

¹² *Petőfi Sándor összes művei I.*, Bp. 1951. szerk. VARJAS Béla, KISS József, V. NYILASSY Vilma.

¹³ Pl. 121/20

¹⁴ Előfordulásuk: 79/16, 94/5, 110/5, 147/39, 158/0. Itt a 0 a vers címére utal.

b) *pozíció*: A szótag relatív hangsúlyértékének mértéke. A könyv háromfokozatú skálát alkalmaz. Ha a szótag szókezdő, akkor értéke 1 pont, ha olyan egytagú szócska, mely nem enklitika, akkor értéke 2 pont, ha szóbelseji szótag, akkor 0 pont. Enklitikák előfordulásakor a szócska össznomatékát (1 pont) ebben a pozícióban tüntetik fel. A magyar szavak érhangsúlyosságát tükrözi a pozíció, bár nem egyértelmű, hogy ezek a hangsúlyok mindig léteznek-e.¹⁵ A hangsúlyos metszetet követő nyomaték mellett ez az ütemhangsúlyos verselés fő metrum alakító tényezője. Az enklitikai korrekció már említett, tetemes munkáját leszámítva (!) gépi munkával állapítják meg a nyomatékértékeket. Viszonylag problémamentes pozíciónak számít.

Mint minden többfokozatú skálánál, itt is jelentkezik a linearitás kérdése. Meggondolandó, hogy az egyszótagú szavak nyomatéka eléri-e általában a többszótagúak első szótagjára eső nyomatékának a *kétszeresét*. Talán a műszeres vizsgálatok nyújthatnának pontosabb(?) értéket, és a skálabővítés finomíthatna a módszereken. A másik jellemző kérdést az összetett szavak vetik fel. Egyrészt a már említett, sem a korabeli, sem pedig a mai ejtésviszonyokat nem tükröző helyesírásra gondolok, másrészt arra, hogy az összetett szavak második részének indításakor is megfigyelhető többletnyomaték-képzés. A beszélt nyelv az értelmi elválasztás mellett mintegy kiemeli a határt, jelzi az összetétel helyét. Ezt a könyv nem veszi figyelembe. Az első problémán segítené az ejtésviszonyt tükröző átírat, a másodikon talán a skálabővítés. Ezekkel a javításokkal kikerülhetnének az olyan, korántsem elhanyagolható hatású hibákat, mint a 230/14 sor

keresztülcsórték-fonták

szava, melynek csak az első szótagja kapott hangsúlyértéket.

Következetlen szóhatármegítélésre találhatunk példát a 99/33 és a 215/5 sorokban. Az *egy-egy* szó az első esetben két szónak, a második esetben egy szónak számít! Nem fordul elő gyakran, de egyszerre két hiba forrásul is szolgál az enjambement-nak az az esete, amikor a költő egy szót tördel elválasztással két sorba. Ezt a 124. versben szándékos zökkentéssel, parodisztikus célzattal teszi, de előfordul enjambement alkalmazása ilyen elválasztással szelídebb esetben is. Így a 124/30–31 és a 154/7–8, valamint a 268/23–24 szótagoknál. Ezek külön-külön elbírálást igényelnek. Következtesen két szónak tekinteni e félszavakat hiba. A b) pozíció értékére nyilvánvalóan kihatással van, de sérül az a) pozíció is. Az elválasztójel megszűnteti a sorvég kiemelt határjelző szerepét, és a sorvégi szótagok nyílt helyzetből automatikusan zárt helyzetbe billennek. Tipikus esete ez a hiba a könyvben másutt is előforduló *sormisztifikálás*nak. Véleményem szerint a hangzó vers vizsgálatok, vagy más olyan esetben, amikor a vizsgálati szempontok indokolják ezt (mint majd később látjuk) el lehet vonatkoztatni a grafikus megjelenéstől. Végül itt is az elgépelések okoznak hibát a 213/6 és 256/4 sorokban.

Összefoglalás: A hangsúlymegítélés számítógépes módszere vetette fel a következő problémákat:

- a linearitás kérdése
- a helyesírási problémák (átírat)
- az egyszerűsített skálabeosztás (mellékhangsúlyok)
- a következetlen szómegítélés
- a merev szegmentummegítélés
- az elgépelések

c) *pozíció*: A szólamnyomaték mértéke. A szólam definícióját(?) a könyvből idézem: „*Szólamon a szónál nagyobb s a mondatnál kisebb grammatikailag-logikailag összetartozó nyelvi egységet értünk, alany-állítvány, jelző-jelzett szó, állítvány-tárgy stb. szerkezeti kapcsolatokat, amelyek általában szintagmatikus alkatúak.*”¹⁶ A könyv egyfokozatú skálát alkalmaz. Ha a szótag szólamkezdő, akkor nyomatéka 1 pont. Az értékelést természetesen gép nem végezheti. Ehhez a definíció nem elég egzak. Nehezíti a szólamtagolódás utólagos vizsgálatát, hogy ezen a helyen más okokból is állhat 1-es számjegy.

¹⁵ Pl. a fókusz mint mondatrész éppen ilyen hangsúly hiányával emelkedik ki a szöveggörnyezetből.

¹⁶ I. m. 11.

c) *pozíció (2. funkció)*: Általános korrekciós pozíció. Fő alkalmazási területe az enklitikák nyomatékának helyesbítése. Ilyen esetben a könyv által alkalmazott skála kibővül, a pozícióban 4 pont megítélése is lehetséges. Enklitikáknál ezt indokolhatja az első két pozíció leszűkülése. Szélsőséges esetek például a 19/30/1, 39/4/1, 47/36/1 szótagok. Kevésbé érthető az indok a 27/12/6, 32/19/1, 32/19/5 szótagoknál; a kiigazítás mértéke 3 pont, de a szavak nem enklitikák. Még megfoghatatlanabb az az eset, amikor szóbeljei szótag szorul korrekcióra, például a 263/1/5 szótag 2 pontos erősítése. Meglehetősen *teleologikus* alkalmazás figyelhető meg a könyv szinte minden versénél. A kiragadott példák a több pontra vonatkozó helyesbítést mutatták, általános viszont, a jambikus lejtésű versek mindegyikénél az 1 pontra terjedő javítás. A sor utolsó egész lábának arsisára eső korrekció szinte rásegít az arzikus nyomaték hatására. A sor végén álló szótag többnyire nyílt (az említett sormisztfikálás miatt), így a nyomatékpotlítás ezen a pozíción keresztül történik. Talán segítene a helyzeten az arzikus nyomaték módosítása, hatását lejtésmeghatározó helyen, azaz az utolsó láb arsisán tekinthetnénk erősebbnek.

Összefoglalás: Habár nem gépi pozícióról van szó, a problémák a gép használatával, a módszer mechanikusságával szorosan összefüggnek. A korrekciók a kemény gépi adatok lágyítását célozzák, illetve a módszer gyermekbetegségeire adnak *tüneti* kezelést. Tipikus hibák:

- *lágy* definíció és *kemény* adatok,
- a kettős funkció tisztázatlan elkülönítése
- a funkció átruházás (pl. az arzikus nyomatéké)
- a tüneti korrekció

d) *pozíció*: Az érzelmi hangsúly nyomatékának mértéke. A könyv hétfokozatú skálát alkalmaz. A nyomaték a szó érzelmi hangsúlyától függően -3 és +3 pont között változhat. A leginkább szubjektív pozíció. Mivel nincs definiálva használata, ezért nem merülhetnek fel a kemény adatoknál megismert típushibák.

Annak megítélése, hogy hogyan függ az érzelmi hangsúly a vers dallammenetétől tisztázatlan, mivel a *dallam* definíciója sem szerepel a könyvben. Nem érthető, mit értenek a szerzők párhuzamos és ellentétes dallammeneten. Az érzelmi nyomaték szélsőséges értékei ugyan ritkák, de olyan helyzetről, amikor használatuk evidensnek lenne mondható, nem beszélhetünk. Ebből a szempontból a *Bevezetés* szóhasználata helytelen. Érzelmi töltés megállapítása versszöveg alapján sosem lehet egzakt. Annak igazolására, hogy e feladat mennyire szabályozhatatlan tömeges vizsgálatok végzésekor, elég felsorolni azt a 19 verset, amelyben egyáltalán nem találunk érzelmi hangsúlyt: 91, 138, 143, 182, 183, 197, 211, 237, 240, 242, 248, 252, 253, 263, 268, 291, 295, 296, 297. Ez összesen 248 sor. Most pedig vessünk egy pillantást a 273. versre, mely csupán 12 soros, ám összesen 26 db érzelmi nyomaték található benne.

A kemény adatok típushibáit ez a pozíció elkerüli ugyan, de egészen új kérdést vet fel a negatív nyomatékértékek használata. Nyilvánvalóan más nyomatékok hatását fogják vissza, alkalmazásuk tehát csak olyankor indokolt(?), amikor tartalmilag közömbös szó kerül helyzeténél fogva hangsúlyos helyzetbe, s ezt valami módon közömbösíteni kell(?). Ez megint a pozíciók közötti funkcióvándorlás előfordulása. Jól érzékelhető e helyen a különböző dimenziók egy síkba vetítésének kérdése. Nézzünk néhány példát: 9/15/8, 9/21/1, 9/22/1. Egészen vitatható az alkalmazás az 57/34/6 szótagnál:

*„Az istenség is tehetetlen
Egyé büvölni e kebelben
A szerteúzott lánczemet . . .”*

(kiemelés tőlem!) Habár érzelmi hangsúlyról van szó, inkább nyomatéknovekedést tulajdoníthatunk a kiemelt szónak. Az érzelem *iránya* nem a nyomatékérték előjelének megváltoztatásával fejezhető ki!

A 4/7/7, 25/5/5, 191/14/7, 273/4/3 szótagoknál az a furcsa helyzet állt elő, hogy szóbeljei szótagok kaptak érzelmi nyomatékpluszt. Szintén érthetetlen, hogyan kaphatott érzelmi hangsúlyt a 179/13/1 szótag, hiszen csak egy határozott névelő! Korrekciós értéke már így is 3 pont, talán értelmesebb eljárás lett volna ezt 4 pontra növelni. Az arzikus célzatú helyesbítés úgy talán nem olyan bántó. Végül egy bántó következetlenség. A 233. vers hét refrénes versszakból áll. Az első és utolsó versszak betűről betűre megegyezik. Mégis az ismétlődő refrén éppen a hetedik alkalommal kap más

nyomatékot az érzelmi hangsúly következtelen megítélése folytán. Így automatikusan az ismétlődő összynyomatékkép is torzul.

Összefoglalás: Szintén nem gépi pozíció, de itt is tanulságosak a gépi módszerhez való alkalmazkodás hibái:

- tisztázatlan definíció
- tömeges vizsgálat gép nélkül (automatikus hibaforrás!)
- egyenetlen értékelés
- negatív kiterjedés torzító hatása
- funkció átruházás (pl. a korrekciós pozícióé)
- következtelen használat

e) pozíció: A metszetkövető nyomaték mértéke. A könyv négyfokozatú skálát alkalmaz. Megkülönböztet hangsúlyos mellék- és főmetszetet, valamint időmértékes metszetet. Ezen metszetek követéséért rendre 1, 2 és 2 pont jár. Ha időmértékes és hangsúlyos metszet találkozik, akkor a közös metszetet követő szótag nyomatékértékét összeadással kapjuk. A metszetek bejelölése emberi munkával történik, majd ezt a bejelölt metszetet alakítja át a gép pontokká. A pozíció az ütemhangsúlyos versek fő metrumalakító tényezője. A többfokozatú skála linearitása mellett új kérdés is felmerül. Vajon a közös metszetet követő szótagok pontértéke matematikailag összegződik? Elképzelhető, hogy erősödik a szótag hangsúlya, de nem éri el a résznyomatékok összegének értékét, vagy az is hogy éppenséggel meghaladja azt. Ezt csak műszeres mérések eredményeinek vizsgálatával lehet eldönteni. Más kérdés, hogy e metszetek nyomatékértékét mennyire határozza meg a konvenció, azaz van-e értelme mérni?

Mivel Petőfi költészetében érvényes az a szabály, hogy általában a nagyobb szótagszámú ütem megelőzi a kisebb szótagszámút, különösebb nehézséget nem jelent a metszetek *helyének* kijelölése. Az viszont, hogy mikor beszélhetünk hangsúlyos metszetről fő-, illetve mellékmetzetről, már inkább kérdéses. Figyeljük meg a 6., 7. és 17. versek ütemezését! Mindhárom vers 4–4–3-as tagolású 11-es. Az első versben egy fő- és egy mellékmetset választja el az ütemeket. A második versben mindkét metset mellékmetset. A harmadik vers mindkét metszete főmetszet. Talán a metszetek tényleges realizálódásának száma szabja meg a minőséget? Ennek ellent mond az a tény, hogy a mindkét helyen mellékmetzettel tagoló vers is következtelen betartja a 4–4–3-as ütemosztást!

Végül az elnevezéssel kapcsolatban tennék egy megjegyzést. Valójában nem a metszetek *követése* miatt kap egy-egy szótag többletnyomatékot, hanem a metszetet követő ütem *kezdéséért*. Megfigyelhető, hogy ennek megfelelően a sorkezdő ütemek első szótagjai is nyomatékosak. Ezt a könyv nem jelzi, illetve nyomatékot találunk (főleg a trocheussal induló soroknál), de ezt a nyomatékot érzelmi hangsúlyok, korrekciók szolgáltatják. Ha a sormisztifikálás megszüntetésével a sorvégeket is metszetnek fognánk fel, még az elnevezés ellenére is nyomatékot kapnánk.

Összefoglalás: A metszetek értékelésénél előforduló vitatható kérdések:

- a linearitás kérdése
- a matematikai összegződés problematikája
- a nyomaték következtelen megítélése
- a téves ok-megjelölés (elnevezésből származó mechanikus hibaforrás)
- a funkció átruházás (most *innen* más pozíciókra)

f) pozíció: Az arzikus nyomaték mértéke. A könyv egyfokozatú skálát alkalmaz. Az időmértékes metrummal is rendelkező versek azon szótagjait erősíti 1 ponttal, amelyekre az időmértékes lábak arisai esnek. Így, mint egy egészen enyhe skandalás az ideális időmértékes vers lüktetésével segíti a kialakuló hangzó ritmust. Megállapítása a metszetkövető nyomatékhoz hasonlóan emberi segítséggel történik. A bejelölt verslábak nyomán a számítógép alakítja pontértékké a nyomatékot.

A szokásos időmértékes verselés metrikája csak a szótagok időtartamát veszi figyelembe, ezt esetleg(!) a szókezdő nyomatékok befolyásolhatják. Bimetricus versek esetében ez az eljárás bonyolultabb. Szuromi Lajos mutatott rá, hogyan alakul ki az elvonatkoztatott ritmuskép ilyenkor.¹⁷ A

¹⁷ SZUROMI Lajos, *Arany János: Tetemre hívás*, metrikai elemzés, ItK 1974. 461.

vezérritmus és az uralkodó metrumváltozat közösen határozza meg a kialakuló versláb karakterét, természetes(?) módon figyelembe véve a ható tényezők mindegyikét. Ennek megfelelően az arzikus nyomaték a *hangzó* vers lábaihoz igazodik. Bukfenc csak olyankor van, éppen az arzikus nyomaték 1 pontja dönti el a versláb milyenségét. Ilyenkor a vers alapkarakterét kellene döntőbírónak hívti, de a könyv példái nem ezt az eljárást támasztják alá. Akár jambikus, akár trochaikus versről van szó, a Petőfire jellemző (vagy a mai verstani megítélésre jellemző?) choriambizáció előfordulásainál nem a vers időmértékes alapritmusa, hanem az éppen hangzó choriambus szolgál az arzikus nyomaték meghatározására. Vitathatóbb, amikor jambikus versekben előforduló trocheusokról, vagy ereszkedő hangnemű versekben felbukkanó jambusokkal találkozunk. A leggyakoribb probléma a közömbös lejtésű verslábak megítélésénél mutatkozik. Spondeus arzikus nyomatéka lehet az alapkarakternek megfelelően 1-0 vagy 0-1, de lehet a hangzó versnek megfelelően 0-0 is (szerintem ilyen alapon 1-1 is). E megítélés elmélyült elemzést, biztos vershallást, nagy elméleti jártasságot igényel. A vizsgálatok *tömeges* volta mégis néhány furcsa példát hozott.

Érthetetlen például a 48/10 sor második verslábának helyzete. A vers *jambikus* lejtésű, a szóban forgó versláb *spondeus*, az arzikus nyomaték pedig egészen meglepő módon 1-0, azaz *trocheusi*. Furcsa megítélést láthatunk a 6. vers 20. és 22. soránál is. A két sor betűről betűre megegyezik, az arzikus nyomatékok mégis különböznek:

„Szent frigyünk szép kőtetét eltéphető.”

1 0 0 1 1 0 0 1 1 0 0
1 0 0 1 1 0 0 1 1 0 0

Az össznyomatékok ezáltal szintén különböznek. Mint az arzikus nyomatékok is tükrözik, az első esetben choriambus-choriambus-trocheus-csonkaütem, a második esetben pedig choriambus-trocheus-trocheus-trocheus-csonkaütem a sorrend. Érdekes, hogy csupán az arsisok áthelyezése megváltoztatja a sor lejtését. Ez éppen a fent említett *bukfenc* előfordulása.

Első pillantásra mechanikus gépi hibának tűnik a 218. vers lábazása, de ez a feladat emberi segítséggel történik, tehát más rejlik mögötte. Tájékoztató megjegyzés híján emberi tévedésre, felületességre gyanakodhat az olvasó. A *Játszik öreg földünk*... kezdetű álarcos versről van szó. Petőfi a penthemimeresnél kettőtördelt hexameterekből kettőt-kettőt összefogva, félrímes leoninus-strófiát alakított ki. A szimultán verse lejtésátfordulásai sugallhatták az ötletet, hogy ez a vers felfogható minden második sorában anapestikusnak, és kis munkával a páratlan sorok is choriambizálhatók, azaz emelkedővé tehetők. E metódus leírása megtalálható a már említett Arany-elemzésben.¹⁸ Metrikai monográfia természetes terepe a verstani vélemények hangoztatásának (sőt ez a mű teljes egészében egy módszer demonstrálása), ám leíró jellegénél fogva e könyv csak az elemzés eredményének ismertetésére alkalmas. A hexameter tördeléssel történő emelkedővé tétele szubjektív megítélés tárgya (szerintem a változó szótagszám egyértelművé teszi a páratlan sorok daktilusait), s ha mai verseknél elfogadható is, egy Petőfi metrumjellemzés közben, így félrevezető. Az eredmény esetleges megtartása mellett legalább az eljárás újszerűségére, vagy a korábban publikált cikkekre kellett volna utalni.

Végül e pozícionál is az elírások okoznak hibákat. A 23. vers a könyv megítélése szerint is monometrikusan ütemhangsúlyos. Ennek ellenére két sorban verslábjelek is fel vannak tüntetve. Az ezekhez járuló nyomatékértékek meghamisítják a sorok közötti nyomatékelosztást, arról nem is beszélve, hogy furcsán néz ki statisztika állítása: E versben 80 szótag közt összesen 4 jambus, 1 spondeus, 2 anapestus van. Hasonló *arzikus szemét* van a 175. versben. Itt ugyancsak monometrikusan ütemhangsúlyos vers soraiban szerepel egy-egy csonka versláb. Mintha csak a 130. vers páros soraiból vándoroltak volna oda! Ez, az egyébként egyszótagú ütemei miatt is gyakran emlegetett mű¹⁹ csonkaütemhiányban szenved. Többszótagú sorai időmértékesek is, egyszótagú sorai nincsenek félidőmértékes lábként jelezve. A 175. vers sorainak számához illően éppen 16 jelzés hiányzik.

¹⁸ Uo.

¹⁹ *Ezrivel terem a fán a meggy*...

Összefoglalás: Az arzikus nyomaték alkalmazása főleg verstani, elméleti jellegű kérdéseket vet fel. A bennünket most érdeklő problémák típusai:

- a tömeges vizsgálat gép nélkül (mint hibaforrás)
- az öndefinálás (bukfenc)
- a következtlen alkalmazás
- elméleti tisztázatlan kérdések (hexameter)
- elgépélések(?) (arzikus szemét)

A számítógép mint számológép

g) és h) pozíció: A hangzó szótag össznyomatékának mértéke. Az érték 1 és 15 pont között változhat, ezért szükséges két pozíció a kiíratáshoz. Az eddigi pozíciók értékének matematikai összege, amit a számítógép számol ki. Mellékesen jegyzem meg, hogy nemcsak a számítógép, hanem az elemző is fejben, például az arzikus nyomaték megítélésénél, vagy más teleologikus értékelésnél. A korrekciók figyelembevételét is ideértve már csak a számítógép felhasználásáról, nem pedig használatáról beszélhetünk.

A pozíció tipikus problémái a végeredmény használhatóságával kapcsolatosak. Az első megjegyzés: Az összeadás során különböző minőségeket kifejező skálákat vetítünk egy skálára. Jogos eljárás-e ez? E nyomatékok megjelenési formája lehet időtartam-változás, hangsúlyerősség, hangmagasság – vagy hangszínváltozás stb. Tegyük fel, hogy valahogyan mégis egydimenziójúvá tehető a nyelvbeli hangzás! Ez nyilván csak egy torzult, szűkített mérőskála lesz, de tegyük fel, hogy amit mér, azt közelítőleg helyesen tükrözi! Még így is kérdéses, hogy az össznyomatékskála összetevői a helyes arányban szerepelnek-e. Gondoljuk csak meg, mi biztosítja, hogy az arzikus nyomaték 1 pontja ugyanolyan erősen befolyásolhassa a végeredményt, mint például egy szóbelseji szótag rövid és nyílt volta. Csupán a megállapodás. Különböző skálák arányáról lehetetlen eldönteni, hogy helyesek-e. Végül, ha elfogadjuk, hogy eddig az eljárás helyes(!), mi biztosítja, hogy a nyomatékok matematikailag összegződnék? Meg se próbálom vizsgálni a skála(?) linearitását. Ugyancsak figyelmen kívül hagyom, hogy az eddigi vitás kérdések és hibák nagy valószínűséggel torzított részeredmények összegzését vonják maguk után. Azt hiszem, az eddigi kérdések épp elegendőek ahhoz, hogy kételkedve fogadjuk a végeredményt. Egy esetleges skálafinomítás talán javítana az eredményen, de alapjaiban nem segítené ki az eljárást hibáiból.

Egy értékelőrendszer két fő mutatója az *érzékenység* és a *szelektivitás*. A módszer sokrétű, de korántsem biztos, hogy az arányok iránt is érzékeny. Az összeadás módja a szelektivitás leromlásához vezet. A skála túlfinomítása vagy a ható tényezők aprólékos felmérése csak pótmegoldás.

Összefoglalás: Tekintsük át az eddigi hibákat! Egy számítógépes vagy matematikai apparátust használó módszer fő típushibái a következők:

- a részeredmények korrigálásának szükségessége
- a részskálák linearitása
- az összegskála linearitása
- a durva skálabeosztás
- a túlfinomított skálabeosztás (bináris oppozíció)
- a szövegproblémák (helyesírás)
- a kiejtési problémák
- a következtlen szabálmegítélések
- a merev szegmentum-elv (sornisztfikálás)
- a lágy definíciók és kemény adatok ellentéte
- a pozíciók kettős funkciói
- a funkciók vándorlása
- a tüneti korrigálások
- a téves okmegítélés
- a skála negatív tartománybeli használata

- a részskálák összegződése
- a részskálakon belüli összegződés
- az adatok tömeges kezelése gép nélkül
- az öndefiniálás
- az elméletileg tisztázatlan kérdések
- a különböző minőségű mennyiségek összemérése
- a dimenziószűkítés
- a skálák aránybeállításának hiánya
- az elírások, elgépelések.

Természetesen ezeket a hibákat el lehet kerülni, sőt azt sem állítom, hogy a vizsgált könyv mindezeket a hibákat elkövette. Nagy részüket igen, s ez nyújtott alkalmat az ilyen vizsgálatok módszereinek bírálatára. A könyv szerzői vállalva a jó értelemben vett szubjektivitást úgy korrigáltak, hogy a végeredmény megközelíti a kitűzött célt. Végső soron ritmuselemzés, melynek tanulságai mindig vannak.

A hibaáradat mint mumus

Végére érve a pozíciók vizsgálatának, sor kerülhet a gyakorlati megvalósítás problémáira. Ezek főleg technikai jellegű kérdések. Talán jelentéktelennek tűnnek, de talán elvi jelentőségű is lehet a precizitás. Végső soron egy telefonkönyv használatát nem az elvi alapok jósága garantálja, hanem a telefonszámok helyessége. Persze a példa sarkított, de a verselemzés is akkor tükrözi a verset helyesen, ha a terveknek megfelelően írták le, ha nem torzítja a hibák serege.

A kritikai kiadás szövegétől való eltérés három fő formája a betűkihagyás, a betűfelesleg és a betűcserék különböző válfajai. Néhány jellemző hiba:

Betűkihagyások:

10/25/8, 10/25/9, 10/26/3, 10/26/4, 10/26/9, 10/27/4, 42/33/4, 67/2/3, 77/3/7, 106/11/1, 121/20/1, 132/18/1, 132/39/1.

Betűfeleslegek:

39/1/9, 68/9/2.

Betűcserék:

11/1/2, 42/28/1, 54/1/5, 60/4/7, 61/61/7, 86/4/2, 122/10/6, 136/8/6, 142/16/6, 142/16/7, 149/20/2, 149/20/4, 150/11/8, 157/1/7, 238/16/2, 249/7/5, 251/11/7.

A betűcsere speciális formája a sor elején szereplő nagybetű felcserélése kisbetűvel. Itt nem sorolom fel az Ű és Í betűk hibáit, mert erről a *Bevezetés* közli, hogy hiányzanak a számítógép karakterkészletéből. Erős a gyanúm a hibák alapján, hogy ez lehet a helyzet az Ű betűvel is.

Soreleji betűcserék:

3/12, 7/19, 11/4, 15/7, 33/28, 35/3, 35/12, 39/5, 41/15, 42/43, 43/22, 53/17, 53/18, 57/33, 61/23, 61/37, 61/57, 69/42, 69/52, 69/53, 69/54, 74/18, 75/45, 75/46, 75/47, 75/49, 78/7, 86/8, 95/2, 98/11, 146/25, 147/65, 151/29, 166/21, 196/9, 231/1, 251/35, 299/13.

További eltéréseket okoznak a gyakran több szóra is kiterjedő indokolatlan nagybetűk. Alkalmazásuk következetlen, tehát elírások.²⁰

Nagybetűk:

54/1, 57/37, 58/2, 60/9, 61/46, 94/5, 116/13, 136/4, 156/0, 156/1, 158/0, 161/0, 166/0, 184/11, 184/16, 231/0, 232/0, 233/0, 239/0, 239/12, 240/0, 241/0, 242/0, 243/0, 244/0, 257/27, 266/43, 270/0.

Címekkel kapcsolatos a 139., 247. és 263. vers problémája. A kötet szerint kezdősorukkal szerepelnek a címek között, valójában a kezdősorok egy-egy része van tényleges címmé kiemelve.

²⁰ A címek ugyan a kritikai kiadásban nagybetűvel szerepelnek, de a könyv nem ezt az eljárást követi.

A hibák közé nem vettem fel azokat, melyeket már a pozíciók tárgyalásakor említettem. A gyakorlati megvalósítás hibái közé tartoznak a szótagok alatti számjegyek pontatlanságai.

Oldalirányú elcsúszások:

17/4/11, 22/42/7, 22/42/8, 35/1/8, 35/8/8, 35/10/8, 39/7/10, 39/8/11, 40/5/9, 40/7/7, 40/7/8, 40/7/9, 40/15/8, 40/15/9, 40/16/8, 41/9/8, 41/15/8.

Másutt a számok közül néhány hiányzik. A 17/4/10 szótagnál egy o hiányzik, a 22/42/6 szótagnál négy karakter: 2100. Súlyosabb hiba történt a 77. vers utolsó sorában. Valószínűleg az elcsúszás is közrejátszott abban, hogy három szótag teljesen téves értékeket kapott. A helyes nyomatkértékek:

a	gyümölcs
0100	1100 2000m
0001	0002 0103c

A 85. vers a 215. oldalon kezdődik, itt 5 sora található. A 216. oldalon a következő vers 14 sora szerepel, majd a 217. oldalon következnek a 85. vers befejezése. Ez nyilván téves másolás eredménye.

Nyelvhelyességi szempontból kifogásolható a kötetben következetesen alkalmazott helytelen szótagolás. Lehet, hogy a számjegyek elhelyezése készítette a szövegek leíróját erre, de az előfordulások ezt nemigen indokolják, és ha így is lenne, akkor is helyesebb lett volna a talán terjedelmesebb megoldás. A kevésbé bántó változat, mikor a szótagolás a ragok, képzők, toldalékok határát nem veszi figyelembe. A súlyosabb eset az, amikor a hosszú kettősbetű válik el két részre – rosszul. A szótaghosszúság és a számítógép szempontjából mindegy, hogy

asz – szony vagy as – szony

alakban történik-e a tagolás, de az utóbbi eset elkerülése javára vált volna a könyvnek. Érdekes módon az ItK előzetesben²¹ e hiba nem fordul elő, de a kötet 4. versében, amelyet az előzetesbe választottak, már igen. Sajnos(?) Petőfi igen gyakran alkalmaz ilyen hibákra készítő szavakat. Rossz szótagolással a könyvben több mint 250 alkalommal találkozhatunk.

A számítógép mint számítógép

A számítógép felhasználásának igazi lehetőségeiről a versek alatti 6 soros statisztika rajzol jó képet. Itt kapunk információkat a nyomatképek elosztásáról és átlagértékeiről. Gyakorlatilag ez a gép egyetlen tényleges feladata. Ez a statisztika azonban legalább hasonló, és sokirányú szemléltetésre alkalmas. A nyomatképek különböző elosztási adatai közül most csak egyet válasszunk ki, a szótagonkénti átlagértékek felsorolását. Ezt a statisztika első sorában találjuk. Szerepeljen itt egy rövid vers nyomatképerősség-grafikonja, majd az átlagértékek segítségével nyert, egyszerűsített lejtésgörbe (1. ábra).

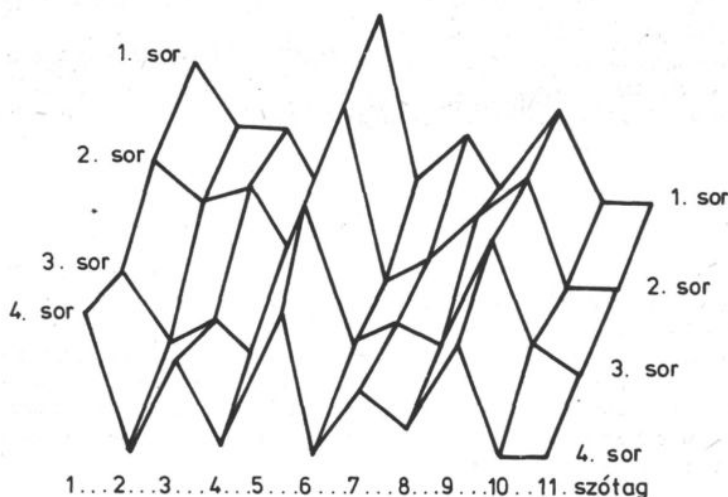
Jól megfigyelhető a vers trochaikus lejtése. Látható a második sor choriambusának torzító hatása. Figyelmesebb vizsgálat mutatja, hogy a metszetkövető nyomatképváltozás érvényesülése kirajzolja a verssorok tagolását (4–4–3). Az egyszerűsített görbe áttekinthetőbb, és még mindig elég sok információ nyerhető a hangzó ritmusról.

E kis kitérő után azonban rögtön lehangoló eredmény következik. A bemutatott ábrázolás csak a kötet verseinek 40%-ára alkalmazható; sajnos az átlagértékek is csak ebben a 120 esetben mutatnak torzításmentes értéket. Ennek az az oka, hogy az átlagolás elsőrendű feltétele az adatok egységessége. A versek egy részénél az ismétlődő ritmus periódusa nem esik egybe a sorokkal, annál terjedelmesebb. Néhol ez megszüntethető, ha nem ragaszkodunk a már említett szegmentum-elvhez. A nagysorok bevezetése segít például a 26. és 75. versen, ahol a tördelés okozza a hibát.

Másutt azért sérül meg a homogén jelleg, mert a ritmus alapegysége nem a szótag, hanem a fél-versláb. Ez a helyzet az anapestikus, daktilikus verseknél. Itt az átlagolás módjának megváltoztatása segítené. Az egységesség megsértésének leggyakoribb formája a sorhosszak különbözősége. Ha a

²¹ SZUROMI Lajos, *Petőfi verseinek készülő metrikai monográfiájáról*, ItK 1977. 294.

Petőfi Sándor: Nem tesz föl a lány... (181. vers)
nyomatékeloszlási grafikon (a könyv adatai alapján)

az átlagnyomatékok eloszlásának grafikonja

1. ábra

sorhossz-váltakozás szabálytalan, akkor az átlagolás szinte lehetetlen. Ha szabályos váltakozással van dolgunk, akkor két megoldás is kínálkozik. Egyrészt készíthetünk a különböző hosszúságú soroknak külön statisztikát, másrészt segítene a több sort egyként kezelő módszer.

A statisztikai adatok használatának persze korlátot szab a dolgozat során felsorolt hibák nagy része. Ott, ahol a felhasználónak kell a nyomtatékértéken igazítania, a statisztikai adatokon is módosítani kell. Ha az alapelvekkel is vitázó felhasználó kezébe kerül a könyv, úgy érdemesebb a verseknek inkább a saját értékelését tekinteni.

A számítógép mint fétis

Talán a szokásosnál bővebben szóltunk e metrikai monográfiáról, de újszerűsége és a benne előforduló problémák és hibák nagy száma erre késztetett. Alkalom nyílt arra, hogy a számítógép és a matematikai módszerek felhasználásának buktatóira figyelmeztethessünk. Típushibákkal találkoztunk,

s a problémák nagy része minden matematikai módszer sajátja. Elkerülni, megoldani csak úgy lehet őket, ha precízen és módszeresen járunk el, szem előtt tartva a feldolgozandó anyag tulajdonságait.

Már szóltunk egyszer az adatok keménységéről. Most ennek kapcsán emlétek meg egy igen általános félreértelmezést. A számbavehetetlenül sok körülmények ábrázolása mindig egyszerűsítésekre kényszeríti az elemzőt. Az eredményül kapott adatok keménysége még nem hiba. Hibává akkor válik, ha az eredmények megfellebbezhetetlen színben tűnnek fel. A számítógép, mint tekintélyt parancsoló szerkezet a leginkább erre a hibára készítet. Tévedés mítoszt építeni köré! Alkalmazni, még hozzá sikeresen, csak úgy tudjuk a gépet, ha sem mumussá, sem pedig fétisként tisztelt szerkezeté nem tesszük.

Köszeghy Péter

XVI. SZÁZADI MAGYAR VERSEK TEXTOLÓGIAI PROBLÉMÁIRÓL

Rendkívül örvendetes, hogy a régi magyar irodalom iránt az utóbbi időben megnőtt az érdeklődés. Csak dicséret illeti a magyar könyvkiadást – nem utolsósorban a Szépirodalmi Könyvkiadó Magyar Remekírók sorozatát –, hogy ezt az igényt felkeltette, ébren tartja, és gazdag válogatásokkal igyekszik kielégíteni. Ebbe a sorba illeszkedik Varjas Béla munkája is (*Balassi Bálint és a XVI. század költői I–II.*, Bp., 1979. Magyar Remekírók), amely széles keresztmetszeti képet nyújt a XVI. századi magyar költészetről.

Az eddigi kiadásokhoz képest a szövegeket Varjas Béla jó egynéhány helyen javította. Általános irányelve a szerkesztőnek – főleg Balassi költeményei esetében –, hogy valahányszor a rím, belsőrim, a szótagszám, a metszet, a versszimmetria stb. nem megfelelő, mindannyiszor emendál. Ezzel a módszerrel (és szövegkiadási szemlélettel) nem értek egyet, véleményem szerint a formai kritériumok a korban ilyen szigorúsággal se Balassinál, se másnál a magyar költészetben még nem teljesültek, illetve más jellegűek voltak. Példával szemlélítve a mondottakat: nem fogadható el az a – Zrínyi átvételöket idéző – javítása Varjasnak, amikor a gyulai vitézekről szóló ének alábbi két sorát „Ímhol látok egy szép veres zászlót, / Zászló alatt egy fekete sereget” (Kuun-kódex, 36. l.) így módosítja: „Ímhol látok egy szép zászlót vereset, / Zászló alatt egy fekete sereget.” A hatás – szerintünk – komikus. Más: a „Nő az én örömem . . .” kezdetű Balassi vers 6. versszakának 3. sora a Balassi-kódexben: „Szerető, ékes, kegyes, kedves, mutatja hozzám hív voltát”, Varjasnál: „Szeret ő és kegyes, kedves, mutatja hozzám hív voltát”. A vonulatból így az „ékes” kimarad, viszont a szótagtöbblet eltűnik. De ha összevetjük Balassi más verseinek halmozásaival, pl. az „Egy kegyes képében . . .” kezdetű vers 13. sorával: „Kegyesség, kedvesség, ékesség . . .”, azt látjuk, hogy az analógia is – a forrás mellett – Varjas javítása ellen szól. Emendálását a szerkesztő egyébként jegyzetben nem indokolja. Ez önmagában egy népszerűsítőnek szánt kiadványnál nem lenne hiba, amit felróhatunk, az a következetlenség, ugyanis más javításokról a jegyzetek is tudósítanak.

A szövegek sajtó alá rendezésénél általános elvnek tekintendő a hangalakok lehetőség szerinti megőrzése, ugyanakkor az ortográfának a mai szabályokhoz igazítása. A fenti szempontok a vizsgált munkában csak helyyel-közzel érvényesülnek. Balassi verseiben a „szerelmesen”, „sebesen” stb. alakokat – a korabeli hangzásnak megfelelően – hosszú s-sel kellett volna nyomtatni, de pl. a „külemb”-et – hiszen ma is m-et ejtünk, az adott fonetikai helyzetben nem is lehet mást! – nincs értelme n helyett m-el írni.

Zavaró a központozás következetlensége is. Varjas általában a jelenleg érvényes helyesírást követi, de pl. a következő sorokban nála nincsenek vesszők: „Gerjedek ehez, mint Holofernes, én is szerelemben” vagy: „Hol ide, hol tova hajtnak szép szavakkal.” A citálást hosszan folytathatnánk.

A legnagyobb zavar azonban nem az átírási rendszerben, hanem a hangalakok rekonstrukciójánál tapasztalható. Igazságtalanság lenne kizárólag Varjas Bélának felróni mindazokat a fura, Balassi hangzóhasználatától eltérő szóalakokat, melyek többségét még Eckhardt bábáskodta a kiadásokba. Néhány kirívó esetet azonban nem hagyhatunk szó nélkül. Ilyen pl. a majd összes 'szív' 'szű'-re változtatása. A versek forrásainak döntő többségében és Balassi saját kezű levelezésében is csak a 'szív' fordul elő. Igaz, van olyan manuscriptum, a Stoll felfedezte epigrammafűzér, amelyben a következőket

olvashatjuk: „... Arra mert szívemben, gerjede szüntelen szerelmed tüzes langja”. Belátható, hogy itt a tiszta alliteráció miatt használja a költő a 'szü' alakot, mint ahogy poétikai okokból más esetekben is alkalmaz hangrendszerétől idegen formákat. Többnyire nem megalapozott az 1-es felszólító mód használata sem. Továbbá főlöseges az *azzalt avalra*, a *melyt kire*, a *személyt személtre*, az *ismétet esmégre*, a *búvált búalra*, a *kívánt kívánra*, az *enyhítset enhítstre*, a *pünkösödöt pünkösőtre*, az *a- azra*, az *e-t ezre*, az *-at tárgyragot -otra*, a *-ba* helyhatározóragot *-banra* stb. változtatni: a kikövetkeztethető hangzóállapot ezt semmivel sem indokolja. Ellenben szükség lenne rá, hogy a *szintén*-eket mindenütt *szinte* alakban írjuk, Balassi ugyanis kizárólag így használta; hogy kiirtsuk a költőnkől idegen toldalékokat (pl.: -bul, -bül, -tul, -rül, -rul, -en stb.), igeikötőket (pl.: föl-) stb.

Esetenként a versek szakaszokba tördelésének mikéntje is megkérdőjelezhető. A múlt századi, Szilády-féle kiadás hatása ebben a máig ér, az ott megállapított strófaszerkezetek kiadásról kiadásra öröklődnek. A Balassi-kódex számozása szerinti 28., 35. és 39. vers például pontosan ugyanabban a versformában íródott, mint az Aenigma (4x8), a szerkesztő mégis 2 sorba (2x16) tördelteti őket. Mitől tekintjük az ugyanolyan szerkezetű verseknél az egyik esetben belső rímnek azt, amit a másikban rímnek? A kódex írásképe ezügyben semmiképpen nem perdöntő. A 17., 18. és 19. vers szakaszait pedig helyesebb három, nem pedig öt sorra bontani. A két 6/7-es beosztású sor után következő 6/6/7-es – melyben a két hatos hol rímel, hol nem – inkább az ismert Balassi-sor előképének tekinthető, mint három különálló sornak. Indokolható ugyan az öt sorba tördelés is, de akkor ehhez a logikához híuen a klasszikus Balassi-strófákat is kilenc, és nem három sorba kellett volna szedetni!

Járt utakon halad a sajtó alá rendező, amikor az első Szentháromság himnusz 12. sorában a vész helyett a víz alakot fogadja el; amikor a „Segéll meg engemet . . .” kezdetű vers utolsó sorát elhagyja; vagy amikor a „Mennyei seregek . . .” incipitű éneknél az ún. rendezett kiadásokat tekintí forrásértékűnek. Korábbi kiadói hagyomány folytatása a „Julia szózatját, kerek ábrázatját . . .” kezdetű költemény szövegközlése is.

Ezt a néhány példát azért érdemes végigtekinteni, mert az utóbbi évek Balassi kiadásai (Stoll, Horváth I.) az említettekben megegyeznek, már-már elfogadott gyakorlattá váltak, holott erősen kétséges értékű megoldások.

Az első Szentháromság himnusz esetében a víz/vész változatok bizonyíthatóan – Stoll terminusával élve – horizontális irányú variánsok. A kérdést tehát kizárólag belsőleges vizsgálatok dönthetik el, az, hogy az adott költői kép, valamint a vers egészének kontextusa melyik szó előfordulását valószínűsíti, továbbá, hogy a másolóknak, a nyomdászoknak melyik változtatásra volt több esélyük. Az ilyen jellegű elemzés a vész változat helyességét igazolja. Döntő érv, hogy a kritikus szakasz keretes hasonlatának – rokon képszerkesztés másutt is előfordul Balassinál – csak így van értelme.

Nem kellően megindokolt a „Segéll meg engemet . . .” kezdetű vers utolsó sorának elhagyása sem. Nemcsak azért, mert ez a bizonyos sor kivétel nélkül minden kiadásban szerepel, de azért is, mert a vers dallama 4x12-es strófára szabott, következőképp a versszakok utolsó – hat szótagból álló – sorát az éneklőnek mindig meg kellett ismételnie. Érthető, hogy az utolsó szakasznál – a befejezést nyomtatékosítandó – az egyszerű ismétlést a „Szent neved dicsérnem” záróformula váltja fel!

Ismételten hangsúlyoznám (vö. ItK 1979. 221.), hogy a „Mennyei seregek . . .” incipitű vers legjobb szövegét Kassai András nyomtatványja és a vele lényegében azonos szövegű Erdődy-énekeskönyv őrizte meg, nem pedig az eddigi közlések alapjául szolgáló rendezett kiadások. (Meg kell jegyezmem, hogy az imént számba vett hibákat Varjas Béla 1981-es Balassi-kiadásában jórészt kijavította.)

A „Julia szózatját, kerek ábrázatját . . .” kezdetű költemény 14. sora Varjas kiadásában így szerepel: „Vidám kedvem helyett, kiből vések mellett keserűség rám áradt.” A Balassi-kódexben viszont: „... kétszer üszog rám száradt”. Ez az olvasat található magának Varjasnak a kódexátiratában is. Eckhardt Sándor a kritikai kiadásban ezzel szemben „keszerűszog rám szárat”-ot olvas, és megrója Varjast a félreolvasásért. Indokolása szerint „... a két szórész a kódexben sincs erősen elválasztva; a 't' az 'e' kissé lehúzott végének helytelen olvasásából ered.” A kritikus hely tüzetes vizsgálata engem Varjas korábbi olvasatának helyességéről győzött meg: a forrásban valóban „kétszer üszog rám szárat” található, s mivel a sor így is tökéletes értelmet ad, nincs is okunk ezen változtatni. A vers ui. Julia és Celia hasonlóságáról szól („Egyenlő két rózsza . . .” – 4. sor), továbbá arról, hogy Cupido ugyanúgy szítja a költő tüzeit Celia, mint egykor Julia iránt, s ez nagy kárára válhat, akár csak a korábbi búszerző szerelem: joggal panaszolja hát, hogy „kétszer üszog” – Julia és Celia – „rám szárat”.

A Celia verseknél a szerkesztő ragaszkodik korábban kialakított koncepciójához, mely szerint az első Celia vers elveszett volna, s az első helyen álló, ránkmaradt töredékvers a ciklus második darabja lenne. Ezt az elképzelést más sajtó alá rendezők (l. pl. az újvidéki kiadványt) is magukévá tették, pedig igen ingatag alapokon áll. Egyrészt az a megfigyelés támogatná, hogy a ciklus második ránkmaradt verse nem számozott, másrészt az, hogy a cikluson belül többször is előfordul két vers egy szám alatt. Az előbbieket valószínűsíténe, hogy az első két fennmaradt vers is egy szám alá tartozik, a második alá, tehát az első költemény elveszett.

A gondolatmenetnek több szépséghibája van. Igaz ugyan, hogy a ciklusban két vers két esetben is egy számot kap, csak hogy a második ének fölött mindig szerepel az „in eandem fere sententiam” megjelölés, azaz ugyanarról szól, mint az első, tulajdonképpen egy lezárásforma, a két vers együtt egész. A ciklus első két ránkmaradt énekénél viszont nyilvánvalóan nem ez a helyzet. Az, hogy a második nincs számozva, szintén nem súlyos érv, a kódexben másutt is előfordul, hogy a második elfelejti fölírni a sorszámot. (Erre épp Varjas figyelmeztetett.)

Ha van három versünk, ahol az elsőnek az eleje hiányzik (tehát nem tudható, hogyan volt számozva), a második fölött nincs sorszám, míg a harmadik előtt ott a számozás: nem nyilvánvalóbb-e arra gondolni, hogy az első, töredékesen fennmaradt vers volt a ciklus első darabja, a második a második stb.?

Balassi kétes hitelű versei közé – meglepő módon – Varjas besorol egy olyan töredéket, a „megsértett szívemnek . . .” kezdetűt, amelyről a szakirodalom (Stoll) már korábban megállapította, hogy az Eurialius és Lucretia című széphistóriából való.

Szavá kell tennünk a feltűnően nagyszámú sajtóhibát (lilomszál, 188. l., cseggő-patak, 69. l., Bornemisza, 765. l. [helyesen: Bornemisza] stb.): úgy látszik a szerzői imprimatúra nem hagyható el büntetlenül!

A Balassi versekhez kötődő jegyzetek – egyes, erősen vitatható javítások indokolásának a kivételével, – általában korrekt, jó tájékoztatást nyújtanak. Ezzel kapcsolatosan kevés kritikai megjegyzésünk van. Első helyre az az észrevétel kívánkozik, hogy Varjas, amikor röviden áttekinti az eddigi kiadásokat, felvázolva a kronologikus koncepciójától a ciklusközponthoz meg tett utat, említi Eckhardt és Stoll nevét, Horváth Ivánét azonban nem, pedig – tudtommal – Balassi cikluskompozícióira az ő kutatásai irányították rá elsőként a figyelmet, és az első ilyen jellegű sajtó alá rendezés is Horváth Iván nevéhez fűződik.

Túlzásnak vagy túl durva leegyszerűsítésnek tartjuk azt a megállapítást, mely szerint Balassi szerelmes verseinek a XVIII. század végére „már híre sem maradt” (921. l.). Kellene, hogy maradjon, hiszen a korabeli verstermés tele van Balassi reminiscenciákkal, és még a jezsuita Faludi Ferencről is filológiai pontossággal bebizonyítható, hogy ismerte Balassi szerelmes verseit. Erősen megkérdőjelezhető a 31. jegyzetben kifejtett – Varjastól már korábban is hangzatosított – „Csak Borbála” (=csupán Borbála) akrosztichon olvasat, Csak Borbála helyett. Nem egészen érthető az 59. jegyzet megfogalmazásának óvatossága: „Lehet, hogy Balassira Angerianus egyik epigrammája volt hatással . . .”. Nem lehet: biztos. A két vers összetetéséből – majdhogynem tükörfordítás! – ez olyan nyilvánvaló, hogy számomra érthetetlen Varjas fenntartása.

Balassi munkái után kronológiai sorrendben következnek a XVI. századi költők művei. Az első között szerepel Vásárhelyi András éneke, melyet Varjas – a jegyzet tanúsága szerint – a Peer-kódex alapján közöl, figyelembe véve azonban a Thewrewk-kódexbeli változatot is. Szövegmegközelését érdemes összehasonlítani Kurcz Ágnesével (A régi magyar vers. Bp. 1979. 23–24. l.), mi az utóbbit tartjuk filológiai-lag megalapozottnak.

Merészség ebben az 1508-ban írott versben a tárgyias imperatívusz *d* ragos alakjának a használata, az -it (és hangzóváltozatai: -et, -ét) végű igéknél ezt még Balassi sem nagyon ismeri (több mint félévszázaddal Vásárhelyi után!), Varjas mégis átírja az *engesztelj-t engeszteld-re*, a *fordejts-t fordejtsd-ra*, a *térjts* alakot *téretejtsd-re*. A 38. és 39. sorban nyilvánvalóan a Thewrewk-kódex őrizte meg az eredeti szöveget: „iszamandó mi sok vétkezetönk / rettenetes nekönk nagy esetönk”, Varjas mégis a Peer-kódexbelit választja: „És minekönk mi sok vétkezetönk / Rettenetes nekönk vétkezetönk”. Ugyanez a helyzet a 46., 48. és az 56. sor esetében is.

A jegyzetekben a szerkesztő nemritkán hivatkozik arra, hogy a szövegeket egykorú kiadások nyomán közli. Ezzel az állítással szemben e sorok írójában esetenként komoly kétségek merültek fel.

Például Bogáti Fazakas Miklós két művéről is azt írja Varjas – az Énekek Énekének és Jób könyvének fordításáról, – hogy Péchi Simon énekeskönyvéből merítette a szöveget. Ezek a versek azonban nem szerepelnek a megjelölt forrásban.

Hasonlóan sajátos eredményre vezet, ha az Apollonius históriájához írt jegyzet állításait vizsgáljuk meg. A műnek, Varjas szerint, „első kiadása 1591-ben jelent meg Kolozsvárt, a második 1592-ben Siczen (Németlövő; RMNy 661., 669.). (699) Újabb kiadása: Berecz Sándor, Bp. 1913. *Szövegünket a két korabeli kiadás alapján közöljük.*„ (Kiemelés tőlem, K. P.)

Csoportosítva megjegyzéseinket:

1. Az idézett RMNy számon (669.) egy kalendárium található, – ez valószínűleg csak sajtóhiba.
2. Az Apolloniusnak *nincs két fennmaradt korabeli kiadása*, csupán egy, a kolozsvári. A németlövői nyomtatványtöredékről csak feltételezhető (egyébként teljesen megalapozottan), hogy eredetileg Apollonius históriája is benne lehetett. Következésképp Varjas nem használhatott két korabeli forrást.
3. Nem is használt, még egyet sem, ugyanis a Berecz-féle, 1913-ban megjelent munka alapján dolgozott. Ez egyértelműen kiderül az emendálásokból, melyeket Varjas a szövegen végez, ezek ugyanis a Berecz közölte – egyébként XVIII. századi kiadásokban felbukkanó – variánsokkal azonosak.

Fenntartásaink közül említést érdemel még, hogy nem tudjuk: milyen érvek alapján lehet teljes biztonsággal Ecsedi Báthory Istvánnak tulajdonítani a Balassi-kódexben fennmaradt, Báthory akrosztichonú verset?

Az előzőkben – a teljesség igénye nélkül – jórészt a kötet gyengéit vettük górcső alá. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a talán túlzott szigorúságra az az őszinte tisztelet késztetett, melyet Varjas Béla munkájának mennyisége – többszáz XVI. századi vers kiválasztása, sajtó alá rendezése! – és minősége egyaránt megérdemel. Csak dicsérni lehet a válogatás szempontjait, az említettem szövegközlési és jegyzetelési hiányosságok, tévedések pedig nem olyan jellegűek, hogy lényegesen csökkentenék a kötet használhatóságát.

Penke Olga

MILLOT ABBÉ MUNKÁSSÁGA ÉS VILÁGTÖRTÉNETÉNEK MAGYARORSZÁGI HATÁSA

A XVIII. század végén egész Európában ismert és megbecsült volt Millot abbé *Éléments d'histoire générale* c. műve, az első olyan világtörténet, amely az emberiség történetének bemutatására vállalkozott a kezdetektől a XVIII. századig korszakait arányosan tárgyalta, viszonylag kevés tárgyi tévedést tartalmazott, a történelem folyamatát és eseményeit kora haladó történelemszemléletével ítélte meg. A szerző Magyarországon a század utolsó évtizedeiben a legismertebb kortárs történetíró volt, világtörténetének fordításával a felvilágosodás első nemzedékének több képviselője foglalkozott, történelemszemléletük alakulására jelentős hatást gyakorolt. Azóta mindenütt elfelejtették, különösen hazájában. A francia irodalomtörténetek ma még nevét sem említik meg, az enciklopédiák közül is csak a többkötetesek írnak róla néhány sort. Századunk elején ugyan több francia kutató foglalkozott egy-egy művével (így például a harmincas években Millot-t mint a középkori irodalom egyik újrafelfedezőjét méltatták a trubadúrköltészetről írott munkája alapján), azóta azonban alig-alig említették nevét. Az utóbbi években inkább csak történeti tankönyvek írójaként értékelték, de nem keresték, miért emelkednek ki művei a korabeli tankönyvek közül, megelégedtek pusztán a tény megállapításával. Ma a nem francia felvilágosodás kutatásban inkább ébreszt érdeklődést tevő tevékenysége, mint saját hazájában, ahol csak egy a sok korabeli történetíró közül. Úgy véljük azonban, hogy ez azért van így, mert nem vetnek kellően számot jelentős európai hatásával. Az mindenesetre bizonyosra vehető, hogy a magyar felvilágosodás jellegzetességeihez közelebb juthatunk, ha megkíséreljük megérteni, miért éppen Millot művét fordítják többen is a XVIII. század végi Magyarországon, s hogy miért éppen az ő művének adaptációjaként jött létre e kor teljességre törekvő magyar nyelvű világtörténete. Ha azonban Millot művét helyesen akarjuk értékelni, meg kell ismernünk életművét és történeti műveinek szerepét a felvilágosodás kor francia historiográfiájában.

(A történelem iránti érdeklődés fokozódása) A XVIII. századi Franciaországban a történelem iránti érdeklődés a korábbi századokhoz képest jelentősen megnövekedett. François Furet megállapította, hogy a „histoire” a „Monsieur” után a második leggyakrabban előforduló szó a XVIII. századi könyvcímekben. Ez a gyakoriság a történelem iránti érdeklődés fokozódását jelzi, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a „histoire” szó történelem mellett történetet (récit, biographie) is jelent.¹ A század hajnalán Fénelon *Télémaque* c. regényének óriási sikere is a közönség megnövekedett történelmi érdeklődését mutatja. A *Télémaque*-ot 1699-ben, megjelenésének évében tizenhatszor adják ki, és 1712-ig újabb tizenhat kiadás készül belőle. Albert Chérel a *Télémaque* XVIII. századi hatását elemezve megállapítja, hogy a mű irodalmi érdemein kívül eszméinek, moráljának és politikájának köszönhetette sikerét.² A *Télémaque* nem történetírás, de történeti jellege vitathatatlan. Fénelon művét Franciaországban úgy olvasták, mint a „nagy” király bírálatát és elfogadták a vele szembeállított ideált: a nép boldogságát kereső, a gazdaságot fejlesztő, a filozófusokat a hatalomba bevonó, a szomszédos népek tiszteletét élvező, racionálisan uralkodó monarcha képét. Bár Fénelon alakjait antik jelmezbe öltözteti és több gondolatát az antik filozófiából kölcsönzi, félreérthetetlenül kora kérdéseire

¹ François FURET, *L'ensemble „histoire”, in Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*, II, Paris-La Haye, 1970. 101–121.

² Albert CHÉREL, *Fénelon au XVIIIe siècle en France (1715–1820)*, Paris, 1917.

keresi a választ.³ A *Télémaque* sikerénél azért időztünk, mert a század történetírására és politikai gondolkodására igen jelentős hatást gyakorolt, még a forradalom hősei is ihletet nyertek belőle. Millot pedig példaképének tartotta Fénelont, mint embert és mint írókat egyaránt.

A történelemmel foglalkozó művek sikerének okai közül csak a legfontosabbakat emeljük ki. Az angol filozófia (elsősorban Locke) erősen hatott a francia írókra és olvasóközönségre, de nagy volt a hatásuk az angol társadalmi változásoknak is, amelyek az emberi tevékenység jelentőségét mutatják a világban és a történelemben. Anglia gazdasági, katonai hatalmának előretörése éppúgy foglalkoztatja a francia gondolkodókat, történetírókat, mint a Franciaországban lezajló gazdasági, politikai és társadalmi változások. Európa hatalmi egyensúlya is többször megváltozott a század folyamán. A közönség mindegyikre magyarázatot várt.

A fenti okok eredményezik, hogy egyre inkább előtérbe kerül a közelmúlt, sőt a kortáristörténelem és hogy Franciaország történetén kívül Anglia és az „északi” (orosz, svéd, lengyel, magyar stb.) történelem is az érdeklődés középpontjába kerül. Megnövekszik az igény a nemzetközi kapcsolatokat áttekintő, a nagyközönség számára is érthető világtörténet megírására.

(A történetírás fejlődése a század folyamán⁴) A történetírás a XVIII. században az irodalom egyik ága. A század folyamán két ízben megy át jelentős változáson: a századfordulón (a húszas évekig) és 1748-tól 1765-ig.

A századfordulón zajlik le a „Régiék” és „Modernek” vitája, amely a történetírás szempontjából is jelentős. Középpontjában a francia irodalom megújítása, illetve az elért eredmények elismertetése áll. A vita során elfogadják, hogy a modern kor felül tudja múlni művészetekben az antikvitást, megkérdőjelezzik a klasszikus szabályok fontosságát, felvetik a zseni szabadságának kérdését. Az antik irodalom és kultúra tökéletességébe vetett hit csökken, az irodalmi vita civilizációk vitájává válik és a modernnek javára zárul. Hatására a történeti irodalomban is egyre bátrabban bírálják az antik szerzőket, a modern kor története egyre több mű tárgyává válik és ami talán a legfontosabb, a társadalmi fejlődés kérdése szinte minden szerzőt foglalkoztat.

A XVIII. századi történetírás fejlődésének jelentős eredménye, hogy a történelem érdeklődési körét kitágítja és eseménytörténetből, királyok történetéből fokozatosan az „emberek” történetévé válik, azaz egyrészt az emberiség sorsa érdekli, másrészt az általa létrehozott intézmények, gazdaság, társadalom, művészetek fejlődése. Ezek bemutatására a korábbi századokban is voltak elszórt példák, mégis a XVIII. század embere tudja először összehasonlítani Kína, India, Amerika kultúráját a magáéval, hála az utazási irodalomnak, a szorgalmas történettudósoknak és a merész gondolkodású történetíróknak. Nemcsak a történelem tárgyának köre és az ismert tér növekszik meg, jelentősen kitágul a történelmi idő is. Először a kínai évkönyvek feljegyzései alapján vonják kétségbe a teremtés, ill. a vízözön időpontját, majd végleg elvetik a Bibliára épülő történelmi időt és korszakolást. A természettudományok fejlődése (régészet, ásványtan, földrajz stb.) és a történettudósok munkái egyaránt hozzájárultak a tudományos történelmi kronotoposz alapjainak megvetéséhez és sok részlet-probléma helyes megoldásához.

A XVIII. század végére a történetírás és a történettudomány teljesen elkülönül, a történetíró (historien) és a történettudós (érudit) tárgyát, célját alapvetően másképp határozza meg. A történetíró, aki elsősorban a közönség „nevelését” érzi hivatásának, értéktelennek vagy feleslegesnek érzi tudós kortársai munkáját.

A XVIII. századi történetíró jellemzője, hogy tudatosan igyekszik megfelelni a közönség érdeklődésének. A tanítás mellett az érdeklődés fenntartása, a kellemes szórakoztatás minden történetíró

³ Vö. GALLOUÉDEC-Fr. GENUYS, *Le prince selon Fénelon*, Paris, 1963.

⁴ A XVIII. századi francia történetíráshoz l. Ernst CASSIRER, *La Philosophie des Lumières*, Paris, 1966. 207–231; P. CHAUNU, *La Civilisation de l'Europe des Lumières*, Paris, 1971; EHRARD-PALMADE, *L'Histoire*, Paris, 1965; GOULEMOT-GUICCARDI, *Histoire, historiographie et Lumières*, In *Histoire Littéraire de la France*, Paris, 1976, VI. 219–259; LEFEBVRE, *La naissance de l'historiographie moderne*, Paris, 1971; WIDGERY, *Les grandes doctrines de l'Histoire. De Confucius à Tonbee*, Paris, 1965. 222–228; E. FUETER, *Histoire de l'historiographie moderne*, Paris, 1914. 415–483.

programjában szerepel. A történelmi leckét nagy közönségnek szánják: a nemességnek és a városok lakóinak (ezt bizonyítják az újrakiadások, az újságokban megjelenő „recenziók”).

A francia politikával szoros kapcsolatban zajlik egy történelmi vita, amely a francia állam kialakulása kutatásának ürügyén a korabeli történelmet ítéli meg (germanista-romanista vagy nemesi-királypárti magyarázat).⁵ A vitában ugyan a történetíróknak csak egy kis része vesz részt, visszhangja azonban szinte minden műben fellelhető.

(*Történetírás és tankönyv*)⁶ A történetírást és történelmi tankönyveket a XVIII. században nem lehet külön „műfajnak” tekinteni. Ennek oka elsősorban az, hogy céljuk hasonló: a legtöbb történetírás a nevelést, erkölcsnemesítést, oktatást akarja szolgálni, akárcsak a tankönyvek. Közönségük is csak részben különbözik. A tankönyvírók nagy része igényt tart a gyermekek (sokszor inkább ifjak) mellett a felnőtt olvasóközönségre is. Millot olvasói például nemesifjak, de visszaemlékezéseiben leírja, hogy a pármái udvarból is sokan jártak előadásaira. Charles Rollin tankönyveit (amelyeket 9–10 éves fiúknak és lányoknak szánt) II. Frigyes is élvezettel olvassa.⁷

A különbség a művek kisebb terjedelmében, a politikai, morális, esetleg vallási tanítás egyértelműbb megfogalmazásában, valamint formai sajátosságokban jelentkezik. A pedagógiai módszeresség legtöbbször külsődleges. (Például Millot „abrége”-iben eltér a kézikönyvek hagyományos kérdés-felelet formától; Audra abbé világtörténetében Voltaire *Essai sur les mœurs* c. művét újrírja, „adaptálja”, szinte csak lerövidíti, nyilvánvaló pedagógiai szándék nélkül.)

A század hatvanas éveitől indul be a nevelés reformja Franciaországban (sajátosan egybeesik időpontja a jezsuiták kiűzésével), amely a történelem tanításának fontos szerepet szán. A nevelést állami célok szolgálatába állítja, feladata a későbbi hivatásra felkészíteni, állampolgárokat formálni, az erkölcsöket alakítani. A történelemtanárokat ezért új tankönyvek írására szólítják fel. Ennek a felhívásnak tesz eleget Millot is, amikor Batteux abbé *Cours d'études* sorozatában három Abrégé megírását elvállalja, amelyek 1777-ben jelennek meg. A gyakorlatban azonban a történelem tankönyvek megítélésénél és bevezetésénél a hagyományörző tendenciák visszahúzó ereje is érvényesül.

Millot történelmi műveit akkor értékeljük helyesen, ha nem tekintjük őket egyértelműen tankönyveknek (egy részüket eredetileg nem is annak írta), és elhelyezzük őket mind a tankönyvek, mind a történelmi művek között. Így a korabeli értékelést is jobban megértjük, amely egyrészt forrásfeltáró, másrészt nevelő munkáját értékelte.

(*Millot fiatalsága és első művei*) Claude-François Xavier Millot a történetírás XVIII. századi fejlődésébe akkor kapcsolódik be, amikor a nagy harcot már megvívta, a legfontosabb módszertani, sőt a legfontosabb történelmi művek is megszülettek.

Millot a XVIII. századi francia értelmiségi jellegzetes életútját járta végig. Polgárcsaládból született 1726-ban. Az értelmes gyermeket jezsuita iskolába adják és minden külső körülmény (otthon hat testvér) a rendbe való belépés felé sodorja. Csak utólag tudja úgy megítélni, hogy sem „természetes adottságainak”, sem „az emberi nemet szolgálni akaró közösségnek” nem felel meg ez az életmód.⁸ A jezsuiták tanításainak hibáit is utólag veszi észre: nincs modern történelem, földrajz, irodalom,

⁵ A parlamentek önállósági törekvéseit támogató germanistákhoz sorolhatók: Fénelon, Saint-Simon, Montesquieu. Legharcosabb képviselőjük: Boulainvillier. A romanisták közül Dubos abbé és d'Argenson márki a legismertebbek, ők az erős központi hatalomban látják a fejlődés útját. Voltaire társadalmi nézetei a romanistákéval mutatnak hasonlóságot.

⁶ A történelem kézikönyvek értékeléséhez felhasználtuk: L. TRENARD, *Histoire et Pédagogie: les manuels scolaires d'Audra (1774) à Volney (An III)*, In *L'Histoire au XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence, 1980, Édusud; L. TRENARD, *L'Historiographie française d'après les manuels scolaires, de Bossuet à Voltaire*, In *Studies on Voltaire*, 1976, V. pp. 2083–2113; J. LECUIR, *Les représentations de la Réforme (1517–1561) dans les abrégés et manuels d'histoire française des XVIe, XVIIe, et XVIIIe siècles*, pp. 417–439, in *Historiographie de la Réforme*, Paris, 1977; MORANGE-CHASSAING, *Le mouvement de la réforme de l'enseignement en France (1760–1798)*, Paris, 1974, P. U. F.

⁷ *Oeuvres posthumes de Frédéric II, roi de Prusse*, T. XV., 1788. Rollin mond leveiben köszönetet, amiért Frigyes kedvezően fogadta és dicsérte műveit (*Histoire ancienne, Histoire romaine*).

⁸ MILLOT, *Ses mémoires* (Examen de ma vie), in *Nouvelle Revue Retrospective*, Paris, 1898, VIII. 80.

filozófia tanítás – ezeket próbálja majd Millot legalább néhány kézikönyv segítségével pótolni. Önképzés során ismeri meg az antik mellett a modern művészeteket.

(*Akadémiai értekezések, fordítások*) Élete nagyot fordul, amikor rendjének szürke tagjából megpróbál kiemelkedni akadémiai értekezéseket írva.⁹ Értekezéseivel több díjat nyer. Montesquieu-t dicséret írása miatt társai, felettesei meggyűlölik. Keresi a külső kapcsolatokat, Buffon-nal, Turgot-val, Berthier-vel levelez. Ki akar lépni a rendből, egészségi állapota miatt ezt elég könnyen eléri. Az akadémiai értekezéseken kívül megjelenik néhány fordítása görög és latin szónokok, történetírók műveiből.¹⁰ (A korabeli kritika ezeket tartotta életműve leggyengébb részének, ezek a munkák azonban jó felkészülést jelentettek történeti műveihez.)

(*Pope Essai sur l'homme-ja és az angol filozófia*) 1761-ben jelent meg Millot prózai fordítása Pope *Essay on Man* c. művéből. A fordítás ugyan gyenge, de a hozzá írt értekezésben Millot már korszerűnek tekinthető filozófiai műveltséget mutat. Az angol filozófia előnyeit hangsúlyozza, a „természetes vallást” (deizmust) dicsőíti, hirdeti a zseni mindenhatóságát. Az angol történetírókat pártatlanságukért dicséri elsősorban, aminek lényegét abban látja, hogy világpolgárként írnak, filozófiájukat nem állítják sem nemzetük, sem királyuk, sem egy-egy párt szolgálatába. Pope-ot Millot elsősorban filozófusként értékeli, de mint költőt is, művét antik és modern költőtársainál magasabb rendűnek tartja.¹¹

Miután a rendet elhagyja, megélhetését először tanítással akarja biztosítani, de fásaszta az egyhangú munka, ezért elfogadja papi pártfogójának anyagi segítségét és minden idejét a tanulásnak és az írásnak szenteli. Nem mond le azonban az anyagi függetlenségről, még egyszer megpróbálja a papi pályán való érvényesülést (a versailles-i és a lunéville-i udvarba megy misézni), de eredmény nélkül.¹²

(*Első történeti művei*) A történetírást választja hivatásul, meggyőződésévé válik, hogy a történelem „az igazság legfőbb forrása” és „az előítéletek ellen a legjobb orvosság”. Amikor pártfogói segítségével megkapja Pármában a nemesifjak nevelésére szolgáló intézményben a történelem tanszéket, már sikert ért el Párizsban első történeti műve, a *Franciaország története*.¹³ Ezt a művet tizenkétszer kiadták 1823-ig (a rövidített változatokat nem számítva), kiegészítették 1822-ig. Valószínűleg már ekkor elkészült Anglia történetével is.¹⁴ Az angol történelem előszavában kifejti, hogy a történetírónak nem egyszerűen tudást, hanem gyakorlati ismereteket kell nyújtania. A mű a zseni magasztalásával zárul.¹⁵ G. Bonno szerint Millot műve nagy megbecsülésnek örvendett és nagyon ismert volt, Anglia története hatszor jelent meg franciául 1802-ig, angolul két fordítás készült belőle: 1771-ben Londonban, 1772-ben Dublinban adták ki; 1772-ben jelent meg a holland kiadás is.

(*A pármái évek*) Nagy örömmel fogadja az érdeklődésének megfelelő, megtisztelő állást, háláját azzal is kifejezi, hogy a francia és angol történelmet a pármái uralkodónak dedikálja. Millot három évet tölt Pármában (1768–1772). Ezek az évek a legjelentősebbek életében, mivel állása nemcsak történelemtanári, hanem bizalmi feladatot is jelent. A pármái uralkodó és mindenható minisztere, Du Tillot barátságukba fogadják, tanácsokat kérnek tőle. Millot tíz évre elkötelezi magát, de a miniszter elbocsátása után – bár ebből jelentős anyagi hátránya származik – ő is elhagyja a pármái udvart.

Párma 1735-től 1748-ig Ausztriához tartozik, 1748-tól visszakerül a spanyol Bourbonokhoz, Fülöp, majd Ferdinánd herceg uralma alá. Párma fölött így 1769-ig XV. Lajos (Ferdinánd nagyapja) atyáskodik, nagy tudású minisztere, Du Tillot irányítására bízva a hercegség gazdaságát, politikáját. Du

⁹ *Discours académiques sur divers sujets* par l'abbé MILLOT, Lyon, 1760.

¹⁰ *Harangues d'Eschine et de Démosthène sur la couronne*, Lyon, 1764, I–II–III; *Harangues choisies des historiens latins*, Lyon, 1764, I–II.

¹¹ Alexander POPE, *Essai sur l'homme*, avec des notes critiques et un discours sur la philosophie anglaise, Lyon, 1761.

¹² MILLOT, *Ses mémoires* ... 91.

¹³ *Éléments de l'histoire de France, depuis Clovis jusqu'à Louis XV*, par M. l'abbé MILLOT ... Paris, 1768, I–II. (1791-ben angolul is megjelent.)

¹⁴ *Éléments de l'histoire d'Angleterre; depuis son origine sous les Romains, jusqu'au règne de Georges II*, par l'abbé MILLOT, Paris, 1769, I–III. (angol fordítás: 1771.)

¹⁵ Uo. 325. „... ils nous ont appris à penser plus fortement, à donner moins d'entraves au génie ...”

Tillot-val (1759–1771) a felvilágosult abszolútizmus törekvései érvényesülnek, amelynek sajátossága itt a papok, főként a jezsuiták (1767-ben úzik ki őket Pármából) és a pápa elleni harc, aki szintén szeretné hatalmát érvényesíteni. Ilyen politikai légkörben érthető Millot műveinek bátor kritikája a jezsuiták és az egyház fanatizmusa, hatalomvágya ellen. XV. Lajos gyámkodásához Mária Teréziáé társul 1769-től, amikor feleségül adja Ferdinándhoz leányát, Mária Amália hercegnőt. Törekvései azonban eltérőek. Elküldeti a francia minisztert és az egyház hatása válik döntővé (kiegyezés Rómával 1773-ban).¹⁶ Visszaemlékezéseiben Millot hibáztatja Ferdinánd koncepciótlanságát, de Du Tillot erőszakos átalakító tevékenységét is. Millot az olasz nemzeti szellem megsértésében látja Du Tillot hibáját és nem a politikai okokban, pedig az események világosan mutatják, hogy Du Tillot személye csak Ferdinánd és Amália hercegnő házassága után vált kellemetlenné Pármában. XV. Lajosnak nem sikerült meghosszabbíttatni Du Tillot megbízatását (örülhetett, hogy a börtöntől meg tudta menteni), így a francia udvar elvesztette befolyását Pármában.

A mozgalmas páрмаi évek gyümölcse Millot világtörténete, amelynek programját már 1768-ban elkészítette.¹⁷ A korabeli kritika lelkes dicsérettel fogadta a művet, a szerzőt „filozofikus történetíróként” méltatta. Kiemelik – a „Régiék” és „Modernek” vitájának kései visszhangjaként –, hogy Millot nem ért egyet azokkal, akik szerint az antik történelmet el kell vetni mesés volta miatt, hanem józan kritikát alkalmazva méltóan mutatja be ezt a kort.¹⁸ A művet Párizsban hatszor adják ki a század végéig, de külföldön is készülnek belőle francia nyelvű kiadások. Rövid időn belül megjelenik angolul (Angliában és Amerikában), oroszul, németül, lengyelül, olaszul, görögül és magyarul is.¹⁹

(*Kézírók* – „abrége”-k) Millot a francia és az angol történelem, valamint a világtörténet római részének rövidített változatát is elkészítette, hivatalos felkérésre, a Királyi Katonai Iskola tanulói számára.²⁰ Ezek az „Abrégé”-k 1777–78-tól 1830-ig szinte minden évben újra megjelentek.

Kézírók közül legsikeresebb az *Abrégé de l'histoire de France depuis Henri IV jusqu'en 1748*.²¹ A mű négy, jól elkülönülő részből áll, amelyekből csak az első kettőt írta Millot. Az első rész esemény és kultúrtörténet kommentárokkal. Ezt a részt két egységre bontja: IV. Henrik és XIV. Lajos uralkodására, amelyeket részletesen bemutat. A második rész aforizmák, tanulságos történetek gyűjteménye (fontosabb eseményekről, királyok cselekedeteiről). Forrásai változatosak Joinville-től Voltaire-en át az Encyclopédiáig, sőt a közelmúlt történelméről korabeli újságrészleteket is idéz. A pedagógiai módszerességgel készült részeket (a földrajzi nevek magyarázata, az első rész egységeire vonatkozó kérdések, a memorizálást segítő versikék) nem Millot írta.

Említésre méltó a világtörténet római részének franciaországi utóélete: a köztársaság negyedik évében, 1796-ban rövidített változatát díszes kötésben, korabeli grafikákkal illusztrálva adták ki. A grafikák is kiemelik a Millot által magasztalt köztársasági erényeket, amelyek kultuszát a forradalom a történelem lényeges elemének tartotta.²²

Az „abrége”-ket jól jellemzi, hogy a monarchia, a köztársaság, a császárság és a restauráció egyaránt fel tudta használni tankönyvként. Millot-nak sikerült az arany középut elvét megvalósítani: vallásban a

¹⁶ Pármára vonatkozóan főleg: V.–L. TAPIER, *L'Europe de Marie-Thérèse du baroque aux lumières*, Paris, 1973, 268–269; R. MANDROU, *L'Europe „absolutiste”. Raison et raison d'État (1649–1775)*, Paris, 1977. 275, 285; H. BEDARIDA, *Les premiers Bourbons de Parme et de l'Espagne (1731–1820)*, Paris, 1969; BEDARIDA, *Parme et la France de 1748 à 1789*, Genève, 1977.

¹⁷ *Éléments d'histoire générale*, par l'abbé MILLOT . . . , Paris, 1772–1773, I–IX. (Világtörténetét a későbbiekben elemezzük.)

¹⁸ *Éléments d'histoire générale*, I. Journal Encyclopédique, 1773. V. 19–28.

¹⁹ Megjelent angolul Angliában 1778-ban, 1779-ben; Amerikában 1789-ben, 1796-ban, 1797-ben; németül 1777-ben, 1793–94-ben; 1813–18-ban és 1824-ben; oroszul 1804–1806-ban; görögül 1806-ban; magyarul 1796–1811-ben, a lengyel fordítás évszám nélküli.

²⁰ Ezt az iskolát újtóként tartják számon, azon kevesek közé tartozott, ahol a forradalom előtt bevezették a történelem oktatását.

²¹ *Abrégé de l'histoire de France depuis Henri IV jusqu'en 1748*, à l'usage des élèves de l'École Royale Militaire. IVe division. Abrégés d'histoire, V^e partie.

²² *Tableaux de l'histoire romaine*, ouvrage posthume, abrégé de MILLOT, par lui-même, orné de 48 figures, qui en représentent les traits les plus intéressants. Paris, L'an 4 de la République (1796).

nem harcos deizmust, társadalomban a mérsékelt monarchiát állítva példaként. Az újtól visszarettenő abbé művei a romantika történetíróinak megjelenésével azonban végleg eltűntek.

A korabeli kritika megemlékezik ezekről a művekről, de értékelés helyett csak tartalmi ismertetést ad.

Choderlos de Laclos 1783-ban, nőnevelésről írt művében a francia történelem tanítására egyszerűsége és rövidsége miatt Millot abbé művét ajánlja.²³ 1814-ben jelenik meg egy terjedelmesebb tanulmány Millot-ról, amely a túlzó dicséreteken kívül Millot valódi értékét is megfogalmazza: Millot a nagyközönség és a fiatalság kezébe egyaránt adható, világi jellegű, de nem vallásellenes történeti műveket, kézikönyveket írt.²⁴ Millot művei tehát társadalmi igényt töltöttek be Franciaországban. Marie-Joseph Chénier, akit Napoléon francia irodalomtörténet írásával bízott meg, Millot-t „bölc, rövid és pártatlan, de színtelen, bátoratlan és középszerű” leckéket adó szerzőként jellemzi 1815-ben megjelenő művében. Ugyanakkor a Voltaire-hez kapcsolódó történetírók közé sorolja, Condillac, Mably és Raynal mellett.²⁵

(*Histoire littéraire des Troubadours*) A középkori irodalom és kultúra feltámasztásához járul hozzá „irodalomtörténeti” munkájával, az *Histoire littéraire des Troubadours*-ral, amelyet Sainte-Palaye abbé gyűjtőmunkájának folytatásaként készít el.²⁶ A mű bevezetőjében kiemeli, hogy a trubadúrköltészet értékes részletekkel szolgál az „erkölcsök, az emberi szellem történetéhez” (a voltaire-i szóhasználat feltűnő), olyan korra derít fényt, amely alig ismert, s amelyet „az előítéletek homályval borítottak”. A versek között a történész szempontjából válogat: nagyrészt az egyház visszaéléseit bíráló verseket adja közre. A galán költészet kevésbé érdeklí; Fénelon példáját akarja követni, aki „a szerelemből is a bölcsesséig leckéjét merítette”.²⁷ Millot nem törekszik arra, hogy a trubadúrköltészet sajátos világát, értékeit megértse, így újraértékelési kísérlete csak részben sikerült. A mű tíz évvel megjelenése után lesz ismertté egy irodalmi vita során, amikor a francia kultúra forrását kereső írók Provence és Languedoc javára nála találnak érveket az északi népek és Észak-Franciaország szerepét hangsúlyozó írókkal szemben.²⁸

(*Utolsó művek*) Még egy sikeres és nagy vitát kiváltó történeti munkát ír, amelyben Noailles herceg visszaemlékezéseire támaszkodva XIV. és XV. Lajos uralkodásának politikai és katonai vonatkozásait elemzi.²⁹ Valamennyi méltatója, sőt még támadó is egyetértenek abban, hogy a kor hiteles feltárásához hozzájárult, többek között XIV. Lajos néhány levelének közreadásával. Voltaire is valószínűleg ezért tarthatta „igen hasznos műnek”, hiszen a levéltárak a XVIII. században legtöbb történetíró előtt zárva voltak.³⁰ 1778-ban sikerül elérnie (nem kis részben pártfogói segítségével) az akadémiai tagságot. D'Alembert, aki beszédére válaszol, a fent említett művön kívül történelmi kézikönyveinek filozofikuságát dicséri és azt, hogy minden történeti művében az igaz vallásra, hazaszeretetre és más népek szeretetére tanít.³¹

²³ Choderlos de LACLOS, *Oeuvres complètes*, Paris, 1943. 473–480. (A De l'éducation des Femmes (1783) III. része.)

²⁴ Jos LINGUAY, *Éloge de l'abbé Millot*, Paris, 1814.

²⁵ Marie-Joseph CHÉNIER, *Tableau historique de l'état et des progrès de la littérature française depuis 1789*. Paris, 1818, 94, 107, 145–146.

²⁶ (Lacurne de SAINTE-PALAYE), *Histoire littéraire des Troubadours*, I–III, Paris, 1774. (Millot-nak négyezer provanszálul írt verset kellett kibetűznie, megvilágítania, egységet létrehozni.)

²⁷ Uo, I. Avertissement, Discours préliminaire.

²⁸ René LANSON, *Le goût du Moyen Age en France au XVIIIe siècle*, Paris-Bruxelles, 1926. 18–21; René JASINSKY Millot-t mint a középkor felelevenítőjét megemlíti (*Histoire de la littérature française*, Paris, 1966. 93).

²⁹ Mémoires politiques et militaires pour servir à l'histoire de Louis XIV et de Louis XV, composés sur les pièces originales recueillies par Adrien-Maurice, duc de Noailles, par l'abbé MILLOT, I–VI, Paris, 1776–1777.

³⁰ *Mémoires politiques* . . . , Journal Encyclopédique, 1777. VI. 207–225, 403–418.

³¹ Réponse de d'Alembert au discours précédent, Journal Encyclopédique, 1778, févr.–mars, 270–277.

Ezután még egy hivatás nehézségeit átéli. Egy nagymúltú családban, Condé hercegnél lesz „házi-
tanító” (précepteur). Átéri e munkának nehéz, hálátlan és megalázó voltát. Fénelon példáját próbálja
meg itt is követni, mint erről visszaemlékezése és utolsó műve tanúskodik.³² Elődje tanítási módsze-
reinek, a dialógusnak alkalmazására ír könyvet, majd saját pedagógiai módszerekkel is kísérletezik.
Néhány kortársa (Rousseau, Mme de Genlis) módszereit is tanulmányozza. Nem talál örömet ebben a
feladatban, kiszolgáltatottnak érzi magát, az elszigeteltség is gyötri. A Condé családnál éri a halál
1785-ben.

(Millot világtörténete) Az *Éléments d'histoire générale*-ban összegezve találjuk Millot minden lényeges
gondolatát a történelemről és a történetírásról.³³ A művet elméleti rész vezet be (Préface, Pro-
gramme, Introduction), amelyben Millot a mű konkrét tárgyán kívül „történetfilozófiáját” is meg-
fogalmazza.

A történetírás célja Millot szerint felvilágosult, gondolkodó, erkölcsös állampolgárok nevelése.³⁴ A
fenti gondolat részletezésénél összekapcsolja az antikvitás gondolkodóinak és filozófus kortársainak
nézeteit. A ciceroi alapelvet: „a történelem a helyes életmód művészetére tanít” – konkrét, prag-
matikus tartalommal tölti meg: az egyén boldogságát szolgáló, a különböző társadalmi helyzetekre, sőt
foglalkozásokra felkészítő történetírást tartja ideálisnak.

Millot elődeiről nagy tisztelettel, ugyanakkor kritikával szól. Bossuet művét (*Discours sur l'histoire
universelle*) a XVII. század remekművének tartja, de már meghaladottnak, mert (kivéve az utolsó
részt) csak eseménytörténetet ad és mert a Bibliát kritika nélkül forrásként használja. Rollint még
keményebben bírálja: hiszékenysége oly nagy mértékű, hogy azzal még a keresztény vallásnak is árt.³⁵

Voltaire nevét bevezetőiben nem idézi,³⁶ de történelemfelfogásában az *Essai sur les moeurs*
globális történelemszemlélete ismerhető fel: „Évszázadok sorát, az egész föld területét be kell járnunk,
kutatásaink célja az emberi nem megismerése.”³⁷

A történelem tárgyának meghatározása történelemszemléletéből logikusan következik. Itt ismét
szorososan Voltaire-t követi. Általánosságban az ember megismerése képezi tárgyát és mindannak
ismerete, ami az emberi nemet érinti. A konkrétumok válogatásánál a társadalmi hasznosság elve szabja
meg tárgya határait: „a törvények és szokások hatása, a kormányzások természete, a politika elvei és
céljai, az államok nagyságának és bukásának okai, az idő, fegyverek vagy morális okok által létre-
hozott forradalmi változások, nagy hatású események, a szenvedélyek rugói, a véletlen játéka, a
bölcesség, a zseni és az örültség hatása”, „az erkölcsök, tanok változatai”. „Ezek képesek formálni az
embert mint egyént és mint társadalmi lényt.”³⁸

Módszertani kérdésekben is legtöbbször Voltaire és a felvilágosodott történetírók követője. A
mesét, hazugságot, a csodás elemeket száműzni kívánja a történelemből. A történetírónak semmit nem
szabad elfogadnia kritika nélkül, minden tényt meg kell vizsgálni, mert „tetszenivágyásból, hízelgésből,
érből, nemzeti vagy egyéni gyűlölködésből gyakran származik hazugság”. Pesszimistává sem szabad
azonban válni. Becsületesebb dolog tudatlanságunkat bevallani, mint bizonytalan tényeket igazként
beállítani. A XVII. századi történetírókkal ellentétben kerüli a kitalált szónoklatokat, portrékat,
amelyek a valószerűséget csökkentik. Így a retorikus történetírástól is elhatárolja magát. Az erudíció, a
történettudósok munkáinak megítélésében kevésbé szélsőséges, mint Voltaire. Munkájukat fontosnak
tartja, mert belőlük a történetírók sok hasznos ismeretet meríthetnek, de a felesleges részletek

³² *Oeuvres posthumes de l'abbé MILLOT, Dialogue et vie du duc de Bourgogne, père de Louis XV,* Paris–Besançon, 1816.

³³ *Éléments d'histoire générale,* par l'abbé MILLOT, I/1–3. Histoire ancienne, 1776; II/1–3. Histoire moderne, 1777, Leide. (A tanulmányban szereplő idézetek ebből a kiadásból származnak.)

³⁴ Uo. Préface, V. MILLOT itt Párma uralkodóit a felvilágosodás elterjesztésére szolgáló intézmények létrehozásáért dicséri.

³⁵ Uo. I/1. Préface, VI–VII. Voltaire ítéletét veszi át, aki Bossuet-t tartja egyetlen méltó elődjének (mert meg tudta ragadni a kor szellemét), Rollint viszont lépten-nyomon támadja.

³⁶ Millot valószínűleg félhetett attól, hogy a viteltott mű (*Essai sur les moeurs*) idézése megijeszti olvasóit, vagy nehézségei támadnak a cenzúránál.

³⁷ I. m. I/1. Introduction, XV.

³⁸ Uo. XV, XX–XXI. Voltaire *Essai*-jében szinte szó szerint megtalálható mindez.

ismertetését hibának tartja. A vitás kérdések, főleg a kronológiai viták ismertetését az olvasóközönséggel zavarónak, sőt egyenesen károsnak ítéli.³⁹

Szakít a vallásos történetfelfogás providenciaelméletével. Elutasítja a szentírást, mint történeti hitelességű forrást. A világ teremtését, az özönvizet stb. nem fogadja el történelmi eseményként, sőt a zsidó nép történetének jó részét is a teológia területére utalja. (Ugyanakkor ezek igazságát sem vitatja.) Fontosnak tartja a teológia és a történelem tárgyának pontos elkülönítését. Külön hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a vallástörténetet és a világi történetet Konsztantinosztól kezdve együtt kell tárgyalni: a vallásnak és az egyháznak is érdeke, hogy a történetíró világosan elkülönítse „a két hatalom jogait és jogainak határait, hogy az egyház a lelkek fölött rendelkezzen, a polgári hatalom viszont világi téren független legyen tőle. Ennek megfelelően a polgárnak vannak az egyház iránti és a kereszténynek az állam iránti kötelezettségei, vagyis királyának, a társadalom törvényének és kormányának engedelmeskednie kell. Ennek betartásától függ az Egyház dicsősége, de a népek nyugalma és az uralkodók méltósága is.”⁴⁰ Millot az állam érdekét támogató vallás híve (gallikanizmus, anglikanizmus).⁴¹ A történelem feladata a polgároknak tudatosítani az állam és az egyház iránti kötelezettségeiket.

Deista. A természetes vallást lelkes szavakkal magasztalja: „A Legfőbb Lény alkotásaiban mutatkozik meg. Elegendő a Világ felépítését, lakóinak szervezetét, a hatalmas égitestek harmóniáját és rendjét szemlélni, hogy megismerjük egyetlen alkotójukat és hogy csodáljuk őt.” Az ember azonban az egyszerű vallást elpusztította, a „Végtelen lény” helyére „fantomokat” állított és mivel „nevetséges és gonosz Isteneket alkotott magának”, nevetségesen és ostobán próbál meg tetszeni istenének.⁴² Millot a papság világi hatalmának ellensége. A vallást azonban az egyszerű nép számára éppúgy szükségesnek tartja, mint Voltaire. A pyrrhonizmust nevetségesnek, az ateizmust veszedelmesnek ítéli.⁴³

Politikai eszméi is egyértelműen a felvilágosodás hívei közé tartozónak mutatják. A tolerancia, a szabadság fontosságát hangsúlyozza minden korban. Az embert társas lénynek tartja. Államideálja a mérsékelt vagy vegyes monarchia, amelynek biztonságához, egyensúlyához elegendő, ha igazságosak és jók a törvények. A zsarnokságot elítéli. A rabszolgaságot Rousseau-ra és Diderot-ra emlékeztető hangvétele bírálja: „ahol igazságtalanul elnyomják (a rabszolgát), okot adnak neki, hogy zsarnok ellen fegyverrel lázadjon”.⁴⁴ A király feladata a népet boldoggá tenni, gyámolítani, mint apa gyermekét. Fénelonhoz és Voltaire-hez hasonlóan a nagy hadi sikereket kereső, de népe érdekeit feledő királyt, a nagy hódítót egyenesen az emberiség csapásának nevezi.⁴⁵ Bírálja a királyság isteni eredetének tanát. A természetes egyenlőség és a béke híve.

Társadalmi fejlődéselmélete a ciklikus teória és a folyamatos haladás elvének ötvözeté.⁴⁶ Nem idealizálja a kezdeti állapotokat, a fejlődés okát a szükségletekben látja. Véleménye szerint a társa-

³⁹ Uo. XXIII, XVIII–XXIX.

⁴⁰ Uo. I/1. Programme, XIII.

⁴¹ Az előszavak elemzése kapcsán I. L. TRENARD, *Histoire et Pédagogie: les manuels scolaires d'Audra (1774) à Volney (An II)*, In *Histoire au XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence, 1980. 513–514.

⁴² MILLOT, *Éléments* . . . I/1. 25.

⁴³ Uo. 381. Indoklása egyszerre akar tudományos és moralista lenni: „az ateisták olyan igazságot támadnak, ami érzékekkel nem ismerhető meg és ami ráadásul az erkölcs legszilárdabb támasza.”

⁴⁴ Uo. 154.

⁴⁵ Uo. 14 és 94 és II/3. 76, 224.

⁴⁶ J. SCHLOBACH így határozza meg a ciklikus történelemszemléletet (egy hosszú vita végén): „Ciklikus történelemszemléleten itt (XVIII. sz.) a történelemfejlődésnek azt a modelljét kell érteni, amely szerint egy kultúra vagy egy állam a primitív kezdetektől a kiteljesedésig emelkedik, hogy aztán újra a szükségszerű befejezéshez, a barbárság állapotához térjen vissza. A ciklusok ismétlődnek: a barbárság új kultúrát szül, amely minőségileg ugyanazt a kört írja le.” (SCHLOBACH, *Pessimisme des Philosophes? La théorie cycloïque de l'histoire au 18e siècle*, Studies on Voltaire, V. 1976. 1971–1987) A fenti elmélet nem általános a 18. században, de pl. Montesquieu és követőinek műveire jellemző. Millot itt Voltaire-hez áll közelebb, akinél a „nagy” civilizációk mindig egy fokkal magasabb szinten írnak le egy újabb kört, tehát nem beszélhetünk minőségileg ismétlődő körökről. (Millot a felvilágosodáshoz minőségi változást fűz.)

dalom létrehozására a tapasztalat ösztönözte az embert, kezdeti formája az atyai hatalomból következően a monarchikus kormányzat lehetett. A társadalmi optimizmus a folyamatos evolúciót sugallja Millot-nak, bár a múltban meglátja a visszaeséseket. Az ember a barbárság állapotából eljutott nagyságához (római köztársaság), amelyet fokozatosan elvesztett azután. Okai a túlzott szükségletek, a megromlott erkölcsök, az ember elszakadása a természettől. Így le tudta győzni a barbárság, majd újakezddődik a felfelé haladás. A jövőben a „világosság” meg tudja akadályozni a visszaesést: „De végül eloszlik a sötétség; a tehetségek hozzájárulásával finomodnak az erkölcsök, kialakulnak a társadalmi erények; és a népek, a természet hibái és a kormányok tökéletlenségei ellenére, eljutnak a világosság államába, ahol remélni lehet, hogy az emberek állandó tökéletesedésével a bajok a bűnözések számával együtt csökkennek, a közjó és az egyéni érdek kölcsönhatásban 'növekednek, a törvények és az erkölcsök kölcsönösen segítséget adnak egymásnak, és Európa, bölcs irányítás alatt minden előnyt élvezni tud majd, ami meg tudja édesíteni az élettől elválaszthatatlan kínokat.”⁴⁷

Saint-Pierre abbé utópista álma lebeg szeme előtt Európa örök békéjéről? Voltaire tehetségkultusza? Az encyklopédisták köz- és egyéni érdeket összekapcsoló, a törvények mindenhatóságát hirdető optimizmusa? A felvilágosodásba vetett végtelen hite alapján Millot-t mindenképpen a „filozófusok”, azok közül is a legoptimistábbak közé sorolhatjuk.

Forráshasználatában is a filozófus történetírókhoz akar hasonlítani. Önálló véleményt vagy bírálatot azonban ritkán mer mondani forrásairól, így kritikája legtöbbször abban nyilvánul meg, hogy kommentár nélkül konfrontálja néhány ismert történetíró szövegét vagy gondolatát egy-egy esemény kapcsán. Forrásanyaga kizárólagosan másodlagos, tehát nem levéltári, hanem könyvanyag. Az antik történelem kapcsán régi és modern szerzőket is idéz. A második részben idézett történetírók jó része francia, de Anglia, Oroszország és Közép-Európa kapcsán olasz, angol, német szerzők műveit is felhasználja. Legtöbbször Voltaire-t idézi, utána Montesquieu, Mably, Rollin következnek, Rollint azonban bírálja.

A klasszikus és a XVIII. századi történetírás összegegyeztetésére törekszik a történelem legfontosabb korszakainak megállapításakor. A „régik” népek történetének kevés helyet ad, azzal indokolva, hogy sok a bizonytalanság, kevés az ismeretünk ezekről az időről. A görög és római történelem elhagyását, megrövidítését azonban szégyennek tartaná, mert Róma története minden más nemzet sorsát kicsiben magában foglalja.⁴⁸ (A római történelem a hatkötetes kiadásból két teljes kötetet foglal el.) A hanyatló Rómában a luxust, a hivatalok megvásárolhatóságát, a korrupciót ostromozza, azt, hogy az érdek vette át a törvény szerepét, a hazaszeretet hiányát, a szolgaságot, amit az erős kényszerített a gyengére. A kormányzásba méltatlan emberek kerültek, akik ragaszkodtak a hatalomhoz. A vezetők magukat a törvények fölé helyezték – ez pedig a szabadság végét jelenti. A közerkölcsök szerepét Montesquieu-höz, Rousseau-hoz hasonlóan igen fontosnak tartja. A világtörténet első része a kereszténység elterjedésével, a barbárok vándorlásaival zárul. Mindkét történelmi folyamatot a római birodalom szempontjából értékeli. Az első keresztények egyszerű vallásának dicsőítése után a keresztény szekták egymás közötti harcairól beszél, a fanatizmust bírálja.

Azt, hogy a modern történelmet fontosnak tartja, már az is mutatja, hogy a réginél nagyobb terjedelmet biztosít neki. Történelmi érdeklődése a modern kor felé haladva egyre szélesebbre táguul, s míg az antik történelemnél elsősorban az államszerveződés, intézmények, törvények, jogosság kérdése foglalkoztatja, a modern nemzeteknél egyre többet ír a művészetekről, igyekszik művelődéstörténetet adni, bár ezek a részek legtöbbször nem kapcsolódnak szervesen a többiekhez. Külön módszertani bevezetőt is ír ehhez a részhez, amelyben a modern kor ismeretének gyakorlati hasznát emeli ki. A modern kor nemzetközi történelmét a papoknak, a magasrangú tisztviselőknek (magistrats), katonáknak, alattvalóknak és hercegeknek egyaránt jól kell ismerniük. Voltaire-hez hasonlóan nagy képeket, „tableau”-kat akar felvázolni és csak a legfontosabb részeket mutatja be aprólékosan.⁴⁹

⁴⁷I. m. II/1. 36–37.

⁴⁸Millot korszakolása és korszakolásának indoklása teljesen megegyezik Voltaire-ével a régi, görög-római és a modern történelemben. (Eltér a modern kor kezdetének megállapításában ugyanakkor.)

⁴⁹I. m. II/1. Préface, XI. Millot itt ismét szinte szó szerint Voltaire-t követi: „Les détails qui ne mènent à rien sont dans l'histoire ce que les bagages dans une armée (. . .) C'est à la peinture des siècles

A modern kort a hagyományokhoz híuen az V. századtól számítja.⁵⁰ A barbárok szervezetségi formáiból vezeti le a feudalizmus kialakulását, a királyságok létrejöttét, majd örökletessé válását. (Ez a germanista történetírókkal rokonítja.)

A modern történelem során visszatérő problémája a vallás szerepének kérdése. A római egyházat teszi felelőssé minden vallási vitáért, még inkább az eretneküldözésért. Mindenhol az üldözöttek, vagyis az „újítók” pártján áll, a reformátorok tevékenysége, a gallikán és anglikán egyház létrehozása esetében is a Rómától elszakadni akaróknak ad igazat. Keserű a következtetése: a vallás nem tudja erkölcsnemesítő, a politika szélsőségeit enyhítő, felvilágosító szerepét betölteni, mert testületi szellem uralkodik az egyházban általános érdekek helyett.⁵¹ A középkorban a vallási vitákon kívül a keresztes-hadjáratokkal foglalkozik legtöbbször. Bizonyítja, hogy a vallás csak ürügy volt, s hogy az igazi okok gazdasági és társadalmi voltak. Itt idézi először Voltaire világtörténetét, csak a szerző nevét említve, a mű címét nem. Ez az elemzése és ettől kezdve történelme legtöbb elemző része Voltaire műveire támaszkodik.⁵² Valláskritikája korban közeledve egyre erősebbé válik. A rendek elburjánzását, a kolostorok sokaságát okolja a vallásos morál korrumpálódása miatt. A vallással szemben védelmébe veszi a tudományt és a haladást.

Jeanne d'Arc legendáját megpróbálja történelmi eseményként, a csodáktól mentesítve bemutatni. Voltaire szatirikus leírását nem követi.

A XV. századi változásokat forradalminak tartja, részletesen bemutatja a kultúra és a tudományok, a felfedezések eredményeit.

Világtörténelmében a francia történelem aránytalanul nagy helyet kap. Külön korként értékeli IV. Henrik királyságát. Bölcs politikáját, a tolerancia megvalósítását, Sully ügyes adminisztrációját éppoly fontosnak tartja, mint a nagy király kulturális alkotásait (könyvtár, Pont-Neuf, a Louvre galériái). XIV. Lajos korát „a történelem legérdekesebb korának” nevezi és csaknem egy teljes kötetet e kor elemzésének szentel. Voltaire *Le siècle de Louis XIV.* c. történelmi művének legfontosabb gondolatait adja itt elő rövidítve (és bőséges idézetekkel).

Anglia történetét tárgyalja hazája után legnagyobb terjedelemben, elsősorban a XVII. századi angol történelmet. Az első angol forradalomért a királyt hibáztatja, túl kemény politikáját, hódító törekvéseit és főleg vallási türelmetlenségét. Tanulságosnak látja ezt a történelmi eseményt az uralkodók és az alattvalók számára egyaránt. Itt is hangsúlyozza a nép, a közvélemény szerepét a despotizmus megfékezésében. A királygyilkosságot elítéli: „hallatlan gaztett a történelemben”.⁵³ Cromwellt tehetséges, de fanatikus vezetőként jellemzi, a forradalom alapvető okát a fanatizmusban látja.

A német és spanyol történelmet elsősorban az Európa szempontjából fontos események kapcsán tárgyalja.

Az „északi” népek történelme a jelenhez közeledve egyre nagyobb arányban szerepel. Külön kiemelve írja le XII. Károly és Péter cár történetét. Ez a rész Voltaire *Histoire de Charles XII, roi de Suède* c. művének lerövidítése.

Párna története kis mozaikokból áll össze, Olaszország, ill. a római udvar sorsával együtt tárgyalja Millot, de hangsúlyozza a francia történelemhez kapcsolható eseményeket is.

Legjobban a jelenéhez közel álló korban sikerült összekapcsolnia az európai államok történetét. Itt is Voltaire-t, a *Précis du siècle de Louis XV* c. művét idézi.

Ázsia, Amerika népei is kapnak némi szerepet művében. De ezek a részek kuriózumok maradnak, az európai civilizációkhoz képest arányaikban eltörpül szerepük. (Voltaire világtörténetében az arányok harmonikusabbak.)

qu'il faut s'attacher.” (Préface az *Essai sur l'Histoire Universelle* III. kötetéhez (1754) in *Oeuvres complètes* XXIV. 47.)

⁵⁰ Voltaire világtörténetében a XV. századtól beszél csak modern történelemről.

⁵¹ I. m. II/2. 71–79, 125; II/3. 93, 96, 101, 103–112.

⁵² Uo. II/2. 280–288. VOLTAIRE, *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII*, éd. de R. Pomeau, Paris, 1963. II. 565. Millot legtöbb idézete, ahol Voltaire neve a mű pontos megjelölése nélkül szerepel, ebből a műből származik. Általában egyetértéssel idézi, csak lényegtelen kérdésekben száll vitába vele.

⁵³ I. m. II/3. 57. „forfait inoui dans toute l'histoire”

A világtörténetet konklúzióval zárja, ahol megismétli néhány fő gondolatát: a klíma és az erkölcsök, az államforma és az erkölcsök összefüggésének elméletét, a lassú társadalmi haladás elméletét, ahol a reformok és a nevelés szerepe a döntő. Befejezésül mérsékletre int egyént és társadalmat, és igen óvatosan fogalmazva a lehető legnagyobb boldogság elérését tűzi ki célul (mivel a tökéletesség lehetetlen).

(A magyar történelem Millot világtörténetében) Magyarország viszonylag kis terjedelemben szerepel Millot művében. A magyar történelem három vonatkozásban érdekli. A törökök ellen vívott harcok kapcsán, amelyek Európa sorsa szempontjából is érdekesek voltak. Erről a korról azonban ismeretei pontatlanok, gyakran önmagának is ellentmondóak. Több kortárs történetíróhoz hasonlóan XIV. Lajos szerepét túlhangsúlyozza a szentgotthárdi csata kapcsán. A Habsburg-ház és a magyarság kapcsolata is láthatóan az európai egyensúly szempontjából érdekli. Magyarország történetéről terjedelemben azonban legtöbbször a magyar nemesség privilégiumai kapcsán beszél. Így a modern korban kívül csak elszórt töredékekben szerepel történelmünk. A XVIII. századot megelőző korok történelme rendkívül elnagyolt és pontatlan, ha Voltaire világtörténelmének megfelelő részeihez hasonlítjuk. Voltaire nem téved sem a kronológiában, sem a nevekben.⁵⁴

Millot a magyar történelem kapcsán nem mindig közli forrásait. A XVIII. századot megelőző történelem hevenyészett volta azt sugallja, hogy itt olvasmányemlékekre hagyatkozik. A jogi kérdéseket specialisták műveire hivatkozva dönti el, így Erdély történelme kapcsán Mably, a westfáliai békénél Pffeffel művét idézi. Mária Terézia portréját és az osztrák örökösödési háború kezdetét Voltaire nyomán írja le.⁵⁵

Lipót császár magyarországi uralkodását azért bírálja, mert a magyarok törvény által biztosított jogait állandóan megsértette (vallásüldözéssel; koholt lázadások ürügyén birtokokat kaparintott meg stb.). Jogosnak találja, hogy a magyarok többször fellázadtak ellene. Így értékeli Rákóczi, Thököly felkelését is (bár az utóbbiét, kilátástalansága miatt eleve elvetéltnek tartja). I. József és VI. Károly politikájában sem lát változást.⁵⁶

A Habsburg-ház minden dicsőségét az akkori uralkodó, Mária Terézia alakja köré rajzolja. Így a Pragmatica Sanctio ismertetése előtt felidézi a westfáliai béke néhány pontját, amelyben Millot, aki a

⁵⁴ VOLTAIRE, *Essai* . . . , I. 473, II. 150–156, 765–768. A magyar történelem bemutatása és értékelése Voltaire világtörténetében két ponton alapvetően eltér Millot-étól. Voltaire a nemesség kiváltságait kárhoztatja, a nemesség és a nép sorsát elválasztja egymástól a történelmi fejlődés során. A magyar történelem értékelése így árnyaltabbá válik és nem is pusztán a Habsburg-hatalom függvényeként szerepel. Szóhasználata félreérthetetlen a nemesség és a nép viszonya kapcsán: nemcsak a nemesség-nép (noblesse-peuple) megkülönböztetést használja, szembeállítja a nemeseket a nemzet többi részével (les nobles—le reste de la nation), a túl kemény urakat a falvak lakóival (les maîtres trop durs—tous les habitants de la campagne), sőt az úr—rabszolga ellentétpárt is alkalmazza (seigneur—esclave). A nemesek „kis zarnokok”, míg a nép ma is valójában rabszolga—mondja Voltaire. Polgárháborúnak (guerre civile) nevezi a Dózsa-féle felkelést (Dózsa nevét ugyan nem írja le), amelyért a nemességet tartja felelősnek. Mohácsért is a nemességet okolja, mert a polgárháború a királyság erejét gyengítette. A nemességnek a néppel szemben érvényesített túlzott szabadságjogait elítéli, sőt azt is törvényszerűnek tartja, hogy a nép ezt nem tűri a végtelenségig.

⁵⁵ Voltaire *Essai*-jében történelmünk sokkal teljesebb, noha a történelmi múltban elsősorban a jelenhez kapcsolható tényeket keresi. A történelmi események megítélésénél a jogosságot tartja szem előtt. A zarnokságot elítéli (pl. Hunyadi László megöletése). Vizsgálja a végzetes történelmi események okait (pl. török megszállás). Lipót császár uralkodását nem bírálja olyan egyértelműen, mint Millot. Rákóczit nem a szabadságharc kapcsán említi, Thököly felkelését minden kommentár nélkül írja le, csak azt részletezi, hogy az egész ország gazdaságát felemésztették a felkeléshez. (Megjegyezzük, hogy *Précis du siècle de Louis XV* c. művében sokkal több együttérzéssel beszél a magyarokról, akikkel „Mária Terézia elődei oly keményen bántak”, de itt is elítéli a nemesség túlzott szabadságjogait. Millot innen vette Mária Terézia bemutatását és az 1741-es pozsonyi országgyűlés híres esküjének leírását.) A nádor szerepét méltatva Voltaire érzékenyen választja el a központosítást az önkényességtől.

⁵⁶ MILLOT, *Éléments* . . . II/3. 205, 227, 268–269, 302, 317.

francia történelem szempontjából értékel, a német jogrend igazságosságának alapját látja. Eltűlozva, ugyanakkor félreértve úgy ítéli meg, hogy a béke betartása tette lehetővé a hozzá tartozó államok (így a magyarok) szabadságjogainak biztosítását és azt, hogy a világon egyetlen helyen a feudalizmuson belül biztosítani lehetett a rendet.⁵⁷ A Mária Terézia uralkodását méltató rész Millot művének egyik leghatásosabb fejezete. Uralkodásának történetét rövid elmélkedéssel vezeti be: Millot a feudalizmust (régime féodal) vádolja az utódlási kérdésekben kialakult bizonytalanság, homályosság miatt, amelynek következményei a véres háborúk. Igazságtalannak tartja azt, hogy egy nép hovatarozását háborúval kelljen eldönteni a felvilágosodás századában, hogy „ész” és „emberség” helyett hercegek nagyravágyása, a fegyverek súlya határozzon. Ezután Mária Teréziát mint felvilágosodott uralkodót mutatja be. Először emberi tulajdonságait méltatja: „erényes, óvatos, jóindulatú”, majd, részletesebben, uralkodói erényeit. Összehasonlítva uralkodásmódját a Lipót császárról adott jellemzéssel, szembeszökő az ellentét: míg az önkényes, elnyomó despota, Mária Terézia népét megnyerve, rá támaszkodva akar uralkodni. Felvilágosult uralkodóként tiszteletben tartja népe jogait: „A régi esküt letette a magyaroknak, mely szerint, kiváltságaik megsértése esetén jogukban áll védekezni, pártütés bűne nélkül. Ez az eljárása kivívta népe szeretetét, azét a népét, amelyet elődei folytonosan lázadónak találtak, mert olyan helyzetbe hozták, hogy kiváltságaikat védelmezniük kellett.”⁵⁸ Ezután visszatér a bevezető gondolathoz, most már konkrétan: védelmébe veszi a királynő törvényes jogait a magyar koronára. Élesen bírálja az ellene támadó porosz–bajor–francia koalíciót. A harcok kapcsán Mária Terézia uralkodói okosságát, a magyarok hűségét, Anglia és Hollandia segítőkészségét méltányolja.⁵⁹

Ismertetésünkben mindenütt a millot-i szóhasználatot követtük, amely egyértelműen mutatja, hogy Millot ugyanúgy azonosította a magyar nemességet a magyarsággal, mint a nemesség ezt tette önmaga vonatkozásában.

(Az *Éléments d'histoire générale magyarországi hatása*) Millot-nak csak egy műve, az *Éléments d'histoire générale* hatott Magyarországon. Bessenyei György hívta fel először a figyelmet a műre, 1778-ban a *Magyarságban*. Lefordítását is ő kezdeményezte.⁶⁰ Ettől kezdve íróink fontos feladatnak tartják a mű lefordítását. Pétzeli József 1789-ben írt sorai is ezt tanúsítják: „Mindnyájunk előtt kedvességet nyerne az az érdemes hazafi, a’ki Abbás Millot régi és új históriáját nyelvünkre által tenné.”⁶¹ Batsányi János 1787-ben meggyőzi Verseghyt e fordítás fontosságáról, aki vállalkozik a feladatra: „sok elmés és fontos okokkal támogatta ennek az Urnak (Bessenyei) javallását, s mindaddig vitatott, míg nékie kezét nem adtam”. A munkát betegsége miatt félbehagyja, majd Batsányi újabb biztatására (aki Pétzeli fenti szavait is idézi Verseghyhez írt levelében), lelkesedéssel fog neki a fordításnak, „hazafiu kötelességnek” tartva e munkát.⁶² A fordítás első két kötete 1790–1791-ben jelent meg. Az első kötethez csatolt Értekezések, valamint a mű királyt, papokat nem tisztelő hangvétele miatt a Lipót alatt újra nagy hatalmat nyerő katolikus papság kitartó vádaskodásának eredményeként betiltják a művet, megakadályozzák folytatását, sőt három hónapra a fordítót is fogságba vetik. A mű főleg protestáns körökben volt sikeres, betiltása országos felháborodást

⁵⁷ Uo. 425.

⁵⁸ Uo. 426–427. „Elle prêta aux Hongrois l’ancien serment: par lequel, en cas de violation de leurs privilèges, il leur est permis de se défendre, sans pouvoir être traités de rebelles. Cette démarche la fit adorer d’un peuple que ses ancêtres avoient continuellement trouvé rebelle, parce qu’ils le mettoient dans le cas de défendre ses privilèges.”

⁵⁹ Uo. 428–431.

⁶⁰ BESSENYEI György, *Magyarság. A magyar néző*, szerk. VAJTHÓ László, Bp. 1932. 54.; Bessenyei 1768 júliusától szeptemberig három hónapot töltött Olaszországban Mária Terézia lányának, Mária Amália hercegnőnek kísérőjeként. Bár diplomáciai okokból nem mehetett Pármába, valószínűleg már ekkor hallott Millot-ról, aki az esküvő előkészületeiben aktívan részt vett. Előadásait látogató magyarokkal is találkozhatott. (GÁLOS Rezső, *Bessenyei György életrajza*, Bp. 1951. 40–44.)

⁶¹ Mindenes Gyűjtemény, II. 1789, 188. Idézi CSÁSZÁR Elemér, *Verseghy Ferenc élete és művei*, Bp. 1903. 86.

⁶² (VERSEGHY Ferenc), *A világnak közönséges történetei*, Irta Frantzia nyelven abbás Millót ur a’Lugdunumi (Lyoni) Akadémiának Tagja, I–II. Pesten és Budán, 1790–1791. (Az I. kötet Bé-vezetőjében mondja el a fordítás történetét, XXI–XXIV.)

okozott.⁶³ Gvadányi József is egyik forrásának választja világtörténetéhez, amely 1796 és 1811 között jelenik meg kilenc kötetben (az utolsó három kötetet fordító Kis János és Sikos István nem is használnak más forrást).⁶⁴ Bessenyei György *Rómának viselt dolgai* c. művében a világtörténet római részének sajátos adaptációját adja, gondolati egységeként hozzáfűzve saját, legtöbbször a hazai viszonyokra vonatkoztatott erkölcsi, filozófiai, politikai gondolatait. A fordítás 1801–1804-ben készült, a mű befejezetlen, kéziratban maradt. Csak 1966-ban, ill. 1972-ben adják ki az elkészült részt két kötetben.⁶⁵ Kont Ignác szerint Szentjóni Szabó László történeti elbeszélésében is felismerhető Millot hatása.⁶⁶

Millot magyarországi hatását Kont Ignác értékelte először. A magyar felvilágosodás Millot iránti érdeklődéséről, fordításairól, a fordítások korabeli visszhangjáról írt.⁶⁷ Az egyes írókra vonatkozó tanulmányok közül a legfontosabbak: a Gvadányi-fordítás kapcsán Marczali Henrik és Széchy Károly tanulmánya a Gvadányi-albumban;⁶⁸ Császár Eleméré a Verseggy-fordítás elemzése kapcsán;⁶⁹ Eckhardt Sándoré, aki felismeri, hogy Bessenyei *Rómának viselt dolgai* c. műve Millot római történetének adaptációja.⁷⁰ Ádámné Révész Gabriella e mű kiadásával (amelyben tipográfiaiailag is elkülönítették a Millot-fordításokat és Bessenyei elmékedéseit) és tanulmányával jelentős feltáró tevékenységet végzett.⁷¹ Pallós Jenő ír csak részletesebben Millot életéről és munkáiról, forrása Millot *mémoire-ja* (*Examen de ma vie*).⁷²

A magyar fordítások elemzése előtt meg kell még említenünk, hogy a műből készült német nyelvű fordítást ismerték és használták a magyar fordítók, mint erről bevezetőikben be is számolnak. A fordítás egy része is a német szövegből készülhetett. A német nyelvű fordítás W. E. Christiani dán királyi tanácsos, történettudós nevéhez fűződik, 1777-ben jelent meg először Lipcsében.⁷³ Christiani evangélikus vallásának megfelelően némileg átalakította Millot-t, bár nagyrészt hűen követte, inkább lábjegyzeteket fűzött hozzá, ahol nem értett egyet vele. Kiegészítette a művet egy egyháztörténeti részzel is, és az „északi” népek történetéhez több toldalékot csatolt. Mivel meggyőződésünk, hogy a magyar fordítók a francia Millot-t is jól ismerték, csak néhány fontos eltérésnél említjük meg a Christiani-féle változatot. Verseggy néhány helyen elkülöníti Christiani és Millot véleményét, de általában hűségesebbnek tartja fordítását. Gvadányi állandóan vitázik vele, összevetve Millot-val, és helytelenítve, hogy Christiani nem „originális” munkát végzett.

(*Verseggy Ferenc: A világnak közönséges története*) Verseggy Millot történetírásából szövegű fordítást készített. Sajnos, csak az első nagy egységgel, a régi nemzetek történetével és a görög történelemmel készülhetett el, munkájának folytatását megtiltották.

⁶³ CSÁSZÁR, *Verseggy* . . . , 85–109, 131. Kont Ignác megemlíti, hogy Bihar megye tiltakozott a cenzúra ellen. (*Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie (1772–1896)*, Paris, 1902. 216.)

⁶⁴ *A világnak közönséges históriája*, amellyet magyar hazájához viseltető szeretettül ösztönöztetvén, és néhány jeles és hiteles Authorokból ki-szedegtevén ugyan ezen Hazájának élő nyelvén bátorodik nékie, mint igaz fiui szeretetnek áldozatját mély alázatossággal bé-mutatni Gróf GVADÁNYI János, Pozsony, I–II. 1796; III–IV. 1797; V. 1798; VI. 1803; halála után KIS János folytatta: VII. 1805, VIII. 1809; annak halála után SIKOS István IX. 1811.

⁶⁵ BESSENYEI György, *Rómának viselt dolgai*, I. Bp. 1966; II. Nyiregyháza, 1972.

⁶⁶ KONT, *Étude* . . . , 253.

⁶⁷ Uo. 216, 245, 253, 264.

⁶⁸ *Gvadányi-album*, Bp. 1887; Gvadányi világtörténetéről írtak még: KARDEVÁN Károly, *Gvadányi világtörténete*, ItK 1905, 491; PÓCZA István, *Gvadányi mint történetíró*, Kalazantinum, 1915. (Kolozsvár), 140–144, 163–166; DEÁK Gábor, *A történetíró G. J.*, BorsodiSz 1963. 2. sz. 65–77; CSORBA Zoltán, *G. J. élete és munkái*, Miskolc, 1975.

⁶⁹ CSÁSZÁR, *Verseggy* . . . 86–103.

⁷⁰ ECKHARDT Sándor, *Bessenyei és a francia gondolat*, EPhK, 1919. 201.

⁷¹ BESSENYEI, *Rómának* . . . , A tanulmány a II. kötetben 266–295.

⁷² PALLÓS Jenő, *Millot és Bessenyei*, Bp. 1934.

⁷³ MILLOT, *Universalhistorie alter, mittler und neuer Zeiten*. Aus dem Französischen. Überschen und herausgegeben von Wilhelm Ernst CHRISTIANI, I–XVI. Wien, 1793–1794. (Verseggy említé bevezetőjében az első kiadás pontos adatait, ő valószínűleg ezt használta.)

A fordításhoz kapcsolt részekből (Ajánlás, Tudósítás, Bé-vezetés, Értekezések) Verseghy filozofikus történet szemléletét ismerjük meg, amely Millot, Voltaire és Christiani hatásáról tanúskodik. Ajánlását a magyar asszonyokhoz, a magyar gyermekek felnevelőjéhez címezi. Ebben fejt ki gondolatait a történetírás hasznáról. Minden tudomány célját: „az Emberi Nemzetnek állandó boldogságát” a „böltesség” segítségével érhetjük el, amelyhez a tapasztalatok vezetnek. A tapasztalás szükségszerűen „idegen”, a mindenoldalú egyéni tapasztalatszerzésre az emberélet túl rövid. A történelem, melynek tárgya „az Ember és a hozzá tartozó dolgok ismerete”, nyújtja a legfontosabb tapasztalatokat, ha helyes módszerrel ismertetjük meg a gyermekkel. A helyes nevelés lényegéhez tartozik, hogy már a kicsi gyermeknek is csak az igazságot szabad tanítani, ezért az édesanya szerepe a nevelésben alapvető. Az előítéletektől megvédeni, a gyermekből „helyesen gondolkodó Polgárt és józan indulatú Embert” formálni csak ez a nevelés képes. A jó hazafinak és boldog embernek nevelt egyének ténykedése a „Társaság boldogságát” eredményezi.⁷⁴ A gondolatmenet Rousseau Emile-jére emlékeztet: az anya szerepének fontossága, a kettős cél – ember és polgár nevelése, az egyéni nevelések összességéből adódó közboldogság, a helyes nevelés felhasználása az előítéletek ellen – nevelési elméletének fő pillérei. Rousseau azonban a történelmet és általában az „idegen” tapasztalást kirekeszti a gyermek neveléséből.

Verseghy igen felkészülten fogott a fordításhoz. Nagy pontossággal és körültekintéssel hasonlítja össze Millot művét a korábban írott történetírásokkal. Azt is megindokolja, miért éppen Millot-t fordítja. Fontosnak tartja, hogy a régi népek történetét nem hanyagolta el, hogy a világtörténet alapjául nem a zsidó történetet veszi. Világosan látja, hogy Voltaire műve hatásosabb fegyver lenne a felvilágosításban, de nyílt terjesztése lehetetlen: „Sok meg rögzített elő-ítéletek uralkodnak rajtunk, sok olytán vélekedések, melyek Országainkban már irtóztató veszélyeket és károkat okoztak, 's melyek leg-ottan még-is el-enyészhetnének; ha az Emberi Elmének régi Történeteit szabadabb kézzel ki-dolgozni, vagy inkább szabadabb homlokkal elő-adni veszedelmes nem volna.”⁷⁵ Ugyanakkor Voltaire nem írta meg összefüggően a legrégebbi nemzetek történelmét, így Verseghy összekapcsolta a két általa fontosnak tartott szöveget, s Millot-t fordítja történetírásában, míg a Voltaire-művet az Értekezésekben használja fel. Történetírását „oktató könyvnek” tartja, ezzel is indokolja Millot szövegének választását. A történelmi folyamatban a régi nemzetek szerepét alapvetőnek látja: ők a kultúra „talpái”, a görögök a „pallérozás épületei”, a rómaiak ezt szépítették, s a mai európai nemzetek „tökéletesítették az örökséget”. A modern történelem tárgyalásánál azt méltányolja, hogy Millot az események közötti kapcsolatokat tárja fel, és hogy korfelosztása igen szerencsés. Dicséri azért is, hogy nem vetette el tudós elődei helyes gondolatait, s hogy az újabb forrásokat jól használja. Kiemeli, hogy csak a hasznos dolgokat mondja el, de mindenről beszél, ami fontos. Előadásmódját is méltányolja: nem szószaporítóan hosszú és nem „aszályosan” rövid, jól szolgálja így célját – nem ismeretekre tanít, hanem gondolkodásra.

A Bé-vezetésben Christianit fordítja. A történelmet „valóságos és emlékezetre méltó események megörökítője”-ként definiálja; elkülöníti a „romántól” (regény). Legfontosabbnak az emberek boldogságát kereső történelmet tartja. (A francia filozófusok társadalmi haladás-elméletét véljük ebben a terminológiában felfedezni.) A történetírásnak a tettek okait kell keresnie, erkölcsi tanulságot hordozó eseményeket kell leírnia. A hitelességgel nem egyeztethető össze a nemzeti, vallási elfogultság, nyereségvágy. Minden társadalmi rendnek hasznára válik. A történettudományba a természet, a politika, az egyház és a irodalom történetét sorolja, a természet története az emberiség kialakulásának történetét, a irodalom művelődéstörténetet jelent nála. Mindezek a gondolatok megegyeznek Millot történetfilozófiájával, nagyrészt őt követik. Christianitól származik viszont az isteni gondviselés szerepének hangsúlyozása.⁷⁶

⁷⁴ VERSEGHY, *A világnak . . .*, I. I–X.

⁷⁵ Uo. XII. Tudósítás a magyar olvasóhoz. Voltaire művét többször említi, a címet is pontosan idézve. Az „Emberi Elmének Története” címfordítás az *Essai* bevezetőjét jelöli, amely ma *Philosophie de l'Histoire* címen ismeretes. „A nemzetek erkölcsének le-rajzolója” címmegjelölést a világtörténetből vett gondolatok kapcsán használja. (Verseghy azt is leírja, hogy a kehl-i kiadásból idéz.)

⁷⁶ Uo. Bé-vezetés a történelmi tudományba. XXV–LXXII.

A régi nemzetek történetének fordításánál a vallási kérdések hangsúlyozása feltűnő. A világi és egyházi hatalom szétválasztását szükségesnek látja, a papok túlzott világi hatalmát elítéli, akárcsak Millot. Még lábjegyzetben is megerősíti, hogy a keresztény vallás nem tudja társadalmi szerepét betölteni, az emberi kapcsolatokat harmonikusabbá tenni.⁷⁷ A babonát kárhóztatja. Verseghy vallása a deizmushoz áll közel, egyértelműen, sőt szenvedéllyel fordítja Millot sorait az igaz vallásról: „A leg-főbb Való (Lény) az ő alkotmányaiban nyilatkozattatya-ki magát. Tsak a' Világ épületének elrendelését, Lakosinak életi szerszámain (szervezetét) vagy azoknak a mérhetetlen gömbölyegeknak (égitestek) rendtartását és egymással való meg-egyezését kell meg-fontolnunk, hogy azoknak egyetlen-egy Alkotóját leg-ottan meg-esmérjük és tiszteljük. De az illy tiszta és egygyűjű (egyszerű) eredeti religió a' legutálatosabb tséltsapások' halma alatt egygátallyában el-fojtatott.”⁷⁸

Az Értekezésekben Verseghy a fordítás szellemét és vezérfonalát folytatja.⁷⁹ Itt is a deizmus és antiklerikalizmus hirdetője, a fanatizmus ellensége. Néhány ponton kiegészíti Millot-t, néhol bírálja, vagy vitatkozik vele, forrása (több helyen szó szerint) Voltaire. Nemcsak a fő gondolatokat, a formát is Voltaire-től veszi.⁸⁰ Az emberi társadalom kialakulásának felvázolásánál is Voltaire-t követi. Elveti De Guignes-től származó elméletét, mely szerint Kína egyiptomi kolónia volt, s Voltaire-től vett bizonyítékokkal cáfolja, hogy civilizációja Egyiptoménnél későbbi. Nyilvánvalóan azért dicséri Kína civilizációját, mert Voltaire nyomán itt látja a „tiszta” vallást megvalósulni a régi időkben. Csillagászati megfigyelések alapján cáfolja – Voltaire-hez hasonlóan – a Biblia és a vízözön történeti hitelességét, bár következtetésében nem vállalja Voltaire merészségét, az olvasóra bizza a tanulság levonását.⁸¹ A zsidó történetírók történelem-torzítását is bírálja. Valláskritikájában Millot-nál merészebb, de Voltaire álláspontjától visszariad. A vallás kialakulását történelmi folyamatként írja le: a vadságban élő ember nem ismert Istent; a vallás a félelemből származott, s csak a civilizáltabb népeknél kapcsolódott Isten képzetéhez hálaérzet. Az Istenek természetfölöttisége után a papok szentségét is cáfolja, a köznép megcsalóinak, ezáltal megrontóinak nevezi őket. Ahova „a valóságnak sugárja bétörhetett, ott a papoknak tekinteti leg-ottan süllyedni és az ő hasznaiunk tsatornái el-rekedni kezdettek”.⁸² A pogány emberáldozatokkal azonosítja az eretneküldözést és az inkvizíciót. A papok kegyetlenségéről szólva saját sorsát vetíti előre: „Ugyanezen a' papok idővel azok ellen-is el-tudták ezt a népek dühösségét igazítani, a' kik hazafiak ugyan, de a' papságnak ellenségei voltak: a' mi áltaj érezhetetlenül akármeltyik polgár életének és jószágának majd nem határtalan urai lettek.”⁸³ Ítéletét némileg tompítja, amikor a misztériumok és a rendek számának csökkentéséről szól. Itt minden bizonnyal II. József intézkedéseire céloz.⁸⁴ Verseghy az Értekezésekben leírtakat 1810–1811-ben megjelenő művében, *Az Emberi Nemzetnek Történeteiben* fejleszti majd tovább.

A görög történelmet Millot Verseghy ízlésének megfelelően írja le, a fordító csak a mitológiai részt keveselli. Ennek a kornak művelődéstörténeti kiegészítésében szólal meg Verseghy legközvetlenebben. Míg az első részben egyetlen ilyen jellegű lábjegyzet található, ahol Voltaire Zadig-ját idézi a kegyetlen indiai törvények kapcsán,⁸⁵ itt a költészet, zene művelésének fontosságára többször is kitér. A német zenét bírálja. Bejelenti, hogy zeneteóriát, poétikát ír magyarul.⁸⁶ Egyéb művelődéstörténeti munkákra

⁷⁷ Uo. 164–165, 109. A jelenre is vonatkoztatja (lábjegyzetben) mindkét következtetését: az egyház túlzott világi hatalmának bírálatát és a vallás társadalmi hasznának követelését.

⁷⁸ Uo. 33. (MILLOT, *Élémens* . . . I/1. 25.)

⁷⁹ Uo. 183–288. A magyar fordítónak értekezései a leg-régibb nemzetekről. (Tíz értekezés.) Az értekezések rövid elemzése I. TORDAI György, *Verseghy Ferenc filozófiai nézetei*, in *Verseghy Ferenc*, Szolnok, 1957. 49–51.

⁸⁰ A *Philosophie de l'Histoire*, azaz az *Essai* bevezetője tulajdonképpen értekezések sora a régi nemzetekről és az emberi társadalom kialakulásáról.

⁸¹ Uo. 183–185 és 189–190. (VOLTAIRE, *Essai* . . . Introduction, 9–10 és 33–34. Voltaire fogalmazása egyértelmű: „le déluge universel n'a rien de commun avec nos recherches.”)

⁸² Uo. 245.

⁸³ Uo. 288.

⁸⁴ Uo. 240.

⁸⁵ Uo. 175.

⁸⁶ Uo. II. 365.

is felhívja a figyelmet. Felszólítja kortársait a politika, a kereskedelem, a mineralógia magyar nyelvű történetének megírására.⁸⁷ Sajnálkozik, hogy ostoba haszonlesők istentelenséggel vádolnak bölcs tudósokat, írókat.

Az egész fordításban kevésbé hangsúlyozza társadalomkritikáját, mint valláskritikáját. Mégis ki kell emelnünk néhány gondolatát. Az erősebb jussa, a királyok korlátlan hatalma, a hódító politika ellen Millot-hoz hasonlóan tiltakozik. A polgárok magatartásában (Athén kapcsán) a lágyágot Millot-nál jobban elmarasztalja. A rabszolgaságról szó szerint átveszi Millot megfogalmazását, amely minden elnyomásra értendő: „Ne nyomozzuk mi azt, ha vallyon a rabszolgaság a természet törvényével össze-férhet-e . . . Ne kérdezzük, mitsoda jussal lehessen egy ember szabadságát el-adni, se miképp veszthesse el-a' születés által az ő szabadságát, melly néki természet szerint való tulajdona.” „Mondgyuk meg inkább szabadon, hogy a rabszolga nem szűnik meg ember lenni (. . .), hogy az ember az igazságtalan nyomorgatások által okot ad nékie arra, hogy az ő tiránnusai ellen fegyverhez kapjon.”⁸⁸

(Gvadányi József: *A világnak közönséges históriája*) Versey Millot-nál is merészebb történet-szemléletétől alapvetően különbözik Gvadányié. A történelmet ugyan mindketten a leghasznosabb tudománynak tartják, de míg Versey Millot után az ember és a társadalom megismerésének és megjavításának eszközt látja benne, Gvadányi szerint a történelem módot ad a teremtés okának megértésére, az Ursten megismerésének elérésére.⁸⁹ Ez a teocentrikus koncepció meghatározza az egész művet; Millot elgondolásán, szövegén minden esetben ennek jegyében változtat.

Gvadányi bevezetőjében történetírása „műfaját” is tisztázza: nem kérkedik eredetiséggel, műve kompiláció, „ki-szedegetés”. Forrásai Rollin, Schröck, Baumgarten, de leginkább Millot. Művét nem tartja fordításnak, nem törekszik az idegen nyelvű szöveg hűséges visszaadására, akkor – úgy érzi – „pörlő-Társ” lenne, mivel vitakoznia kellene. A koncepciójának éppen megfelelő idegen forrásból merít, azt saját elgondolása szerint változtatva.

A történetírás céljában Millot-hoz hasonlóan a tanítás-nevelés-gyönyörködtetés hármast köti össze. A történelem szerepét a morális nevelésben tartja fontosnak, mert a jó erkölcsöket megszeretető példákat nyújt. Nevelési céljuk azonban eltérő. Millot a jó erkölcsök társadalmi hasznát, Gvadányi az általuk elérhető örök boldogságot tartja szem előtt. Az erkölcsi nevelés társadalmi hasznára korábbi történeti munkájában nagyobb súlyt helyezett, bár a végső cél ott is az örök boldogság volt.⁹⁰

A történetírás tárgyának felfogásában áll legközelebb Millot-hoz és Voltaire-hez. A történelemből száműzni akarja a mesét, a mitológiát, csak a valóságot tartja bemutatásra érdemesnek. Szerinte is a fontos változást hozó népek, országok történetét, a nagy egyéniségek sorsát kell bemutatni. Koncepcióját legvilágosabban a *Tizenkettődik Károly történetében* fogalmazza meg (Voltaire nyomán): „minden fejlődés az egyefemes haladásban fut össze, s a múlt, de ismétlődő jelenségekből kell az állandó törvényeket megfigyelni, s az általános következtetéseket levonni; csak ezek tanulságai által lehet a történelem a leghasznosabb tudomány.”⁹¹ Az, hogy Gvadányi elfogadja és helyesli ezt a szemléletet, magyarázatot adhat arra a kérdésre is, miért magyarítja az alapvető ideológiai eltérések ellenére épp Voltaire-t és Millot-t. A kultúrtörténeti részeket Millot-nál részletesebben tárgyalja, főleg az irodalom (pl. római költészet) és a hadtudományok fejlődését.

Forrásai hitelességét nem vizsgálja, véleménye szerint igaznak kell elfogadni egy történeti művet, ha fejedelmek, főiskolák, doktorok helybenhagyták. A kételkedést, a túlzott aprólékosságot Millot-hoz hasonlóan helytelennek tartja.

Gvadányi a világtörténet felépítésében, a korszakolásban, a fejezetek sorrendjében is Millot-t követi, szinte csak műve legelején tér el ettől. Világtörténetét a vízözöntől kezdi, a zsidó nép történetével. Vitatja a kínai történelem régiségét, évkönyveiket hibásnak tartja: az egyiptomiakét is későbbinek ítéli a zsidókénál. Mivel csak részben követi Millot szövegét, Bibliára épített történetírása a

⁸⁷ Uo. II. 442.

⁸⁸ Uo. II. 52.

⁸⁹ GVADÁNYI, *A világnak . . .* BÉ-vezetés, 1–14.

⁹⁰ 1792-ben készült Voltaire-fordításában, a *Tizenkettődik Károly történetének* Előljáró beszédében.

⁹¹ Uo. 34.

régi népek történeténél zavaros. (Még a szöveg és a kronológiai tábla között is ellentmondás van, utóbbinál elfelejthette a kezdetekre vonatkozó átalakításokat elvégezni.) Logikátlanul következik ez után az emberi nem fejlődésének felvázolása is, amelyet Gvadányi az isteni akaratból vezet le, míg Millot az ember veleszületett társas ösztönéből.

A római történelmet Millot-t követve írja le. A birodalom bukásának okait keresve azonban Millot-tól merőben eltérő eredményre jut: a rómaiak nem ismerték Istent, tehát szükségszerűen el kellett bukniok. A modern történelemben IV. Henrikig jut el. Gvadányi az eseménytörténetben legtöbbször Millot-t követi, de az elmélkedő, főleg társadalmi, politikai és vallási jellegű kommentárokat mindig kihagyja. (Kimaradnak nála a Voltaire, Mably idézetek is, Montesquieu-t is bírálva idézi.) Néhány kiemelkedő történeti egyéniségről Millot-hoz hasonlóan részletesebben ír. Így Attiláról és Bélisaire-ról, utóbbinál az uralkodók rossz tanácsadóinak végzetes szerepét Millot-nál is jobban hangsúlyozza. Mahometet csalónak, hazugnak bélyegzi, eltérően Millot-tól és Voltaire-től, akik a mohamedán vallást toleranciája és társadalmi haszna miatt dicsérik (szembeállítva a kereszténységgel).

Vallásos történelemszemlélete politikai eszméit is meghatározza. A királyságot isteni eredetűnek tartja, a papok szerepét az államban alapvetőnek, a királyok felszentelését isteni parancsnak.⁹² Társadalmi fejlődésmélete a kereszténység megjelenéséhez alapvető változást kapcsol: míg a régi népek történetére a ciklikus fejlődés jellemző, a szent törvények ismeretében el lehet kerülni a visszaeséseket. (Millot ezt a változást a felvilágosodás elterjedéséhez kapcsolta.) A despotizmust elítéli, mert a polgárok életét és vagyoni biztonságát veszélyezteti, sérti a természet törvényét, sőt, a szent törvényeket is.⁹³ A keresztény Európában azonban véleménye szerint csak „jó” monarchiák léteztek. A rabszolgaságot Millot szövegén alig változtatva ítéli el, hozzá hasonlóan a rabszolgaság és a természettörvény összeférhetlenségére hivatkozik. Lázadásuk jogosságát is elismeri, indoklása azonban alapjában különbözik Millot-étól: Isten adta az embernek a természetes szabadságot, ezért egyetlen ember sem foszthatja meg tőle embertársait. A kereszteshadjáratok értékelésénél hasonló változtatással él. Gvadányi csak egy mondatot ír át feltételes módba és megtoldja egy gondolattal Millot szövegét – ezzel a változtatással azonban a kereszteshadjáratok egész megítélését ellentétes előjelűvé teszi: „De mindazonáltal igen sokan vótak, a’kik nem ezen okokra nézve, hanem igaz keresztényi buzgóságból, és a’Fiu Istennek sok szenvedéseire való nézve, hogy azon szent helyek, a’ Kereszténység kezeire jussanak, vették magokra a szent Kereszt jelét.”⁹⁴ A pápák-királyok harcában a pápáknak ad igazat. IV. Henriket hatalmaskodó királynak tartja. A fejedelmeket hibáztatja az egyház szakadásáért. A reformátorokról keveset ír, azt is elítéli. Türelmetlen az újítókkal szemben.

Vallási nézetei a politikai események kapcsán is világosan állnak már előttünk. De konkrétabb megfogalmazást is találunk. Ahol Millot deizmust sejtet, abbahagyja a fordítást és maga szólal meg. Felhőborítónak találja, hogy „Krisztus Szent Tanítása után”, „főképpen a’ mostani megvilágosított században, hogy annyi sok Epikuristák, Cynicusok, Materiálisták, Naturálisták, Deisták, Atheisták, Indifferentisták támadtak”.⁹⁵ Az okot a rossz könyvekben (Voltaire, Rousseau, Horus), a vallástalanságban, a tudományba vetett túlzott hitben, a szabadkőművességben látja. A kényesebb vallási kérdésekben megtámadhatónak érezte magát, amikor a szent ügyet védők mellett hamis pápákról is írt, ezért Bécsben a cenzúra által elfogadott szerzők neve mögé húzódott. A cenzúra így is többször átjavította Gvadányival a VI. kötetet, amelyet végül három év után az új cenzor engedélyezett. De a következő köteteket már nem tudta elkészíteni.

Utódai, Kis János és Sikos István más szellemben folytatták a fordítást. Mindketten evangélikus lelkészek voltak, így a Christiani-féle fordítás közelebb állt meggyőződésükhöz. Kis János franciául is jól tudott. A tolerancia hívei: Kis szimpátiával ír Lutherről, Sikos elítéli a nantes-i ediktum visszavonásáról. A kényesebb vallási kérdések élet tompítják, vagy teljesen kihagyják őket. A politikai események megítélésénél hasonlóan járnak el. Kis például a westfáliai békéről írva kihagyja azt a kommentáló részt, ahol Millot kifejti, hogy a béke csak a hercegek javát szolgálja, s a nép elnyomott.

⁹² GVADÁNYI, *A világnak* ... V. 56.

⁹³ Uo. I. 107.

⁹⁴ Uo. VI. 124.

⁹⁵ Uo. I. 408.

Kis beéri azzal az általánosítással, hogy az erőszak és rendetlenség előbb-utóbb rendet szül. (Christiani lefordítja Millot-t, majd lábjegyzetben enyhíti következtetésének élességét.)⁹⁶

Említésre méltóak Kis eredeti megjegyzései az irodalomról. Millot Voltaire-t követő mérsékelt dicséretével szemben Shakespeare és Milton tehetségét egyedülállónak látja „mái napig sem lehet kellőképpen tsudálni”. Ugyanakkor Millot Corneille-magasztalását enyhíti.⁹⁷

A három fordítás közül csak a Gvadányi-féle jut el a közelmúlt magyar történelmének tárgyalásáig, így itt térünk ki arra, hogyan fogadhatták Millot értékelését korabeli magyar olvasói történelmünkön. A VII. és VIII. kötetekben, amelyeket Kis János fordított, feltűnő a magyar történelem kihagyása. Sikos István fordította a korban legközelebb eső magyar történelmi részt. Fordításának összevetését a Millot-féle eredetivel két ponton is tanulságosnak érezzük. Thököly kapcsán feltűnő, hogyan tompítja a politikai élt: „La Hongrie dont la cour de Vienne attaquaient souvent les privilèges, s'étaient de nouveau révoltée” – írja Millot. Ezt Sikos így változtatja: „Magyar-Országban némelly nyughatatlanok a törvényes szabadság színe alatt pártütést szítottak...”⁹⁸ A Mária Terézia bemutatását megelőző részben Millot a feudalizmus bizonytalanságát vádolja, joggalannak ítélve az európai hatalmak beavatkozását az utódlás kérdéseibe. Ezt Sikos átveszi, majd a Habsburg-házat dicséri és a westfáliai béke megerősítését mint VI. Károly és a Rendekek egyezségét értékeli. Ezután szó szerint következik az a rész, amelyben Millot a királynő emberi és uralkodói erőseit méltatja. Sikos azonban kihagyja fordításából azt, hogy a nemességnek jogában áll fellázadni nemesi privilégiumaik megsértése esetén. (Megjegyezzük, hogy a Christiani-féle német fordítás mindkét esetben hűen követi Millot-t.)⁹⁹

Mária Terézia felvilágosult uralkodóként való bemutatása, a Rendekek jogainak, privilégiumainak elismerése (hétszer használja itt Millot a privilégium szót) a testőrírók és a magyar nemesek számára bizonyára kedves olvasmánnyá tették Millot modern történelmét, ha ezt az elkészült fordítás nem is tükrözi.

(Bessenyei György: *Rómának viselt dolgai*) Bessenyei Millot-adaptációjának tartalmi vonatkozásait Adámné Révész Gabriella értőn és alaposan elemezte, ezért tanulmányunkban csak azokra a kérdésekre térünk ki, amelyek a Millot-hatással szoros kapcsolatban állnak.¹⁰⁰ Nyilvánvaló, hogy a fordítás és a hozzáfűzött egyéni elmélkedések elsősorban azért jelentősek, mert megismerjük belőle Bessenyeit utolsó alkotói korszakában és ítéletét az emberről, a társadalomról és konkrétan kora magyar történelméről. Fontosnak tartjuk ugyanakkor annak hangsúlyozását, hogy Bessenyei az egész művet jól ismerte már jóval a fordítás előtt.

Bessenyei a térben és időben távol eső római történelmet választotta Millot művéből fordítása és elmélkedése tárgyául. Ezekről az eseményekről kommentárként őszintebben mondhatta el saját gondolatait történelemről, vallásról, politikáról. Választását az is befolyásolhatta, hogy Millot-hoz és Montesquieu-höz hasonlóan úgy véli, hogy a római történelem megismerése nyújthat a legtöbb segítséget az emberiség történelmének megértéséhez: „hol (Rómában) a világi mindenféle törvény és uralkodás módjának tükörei fejtaláltatnak, melyekben az ember magát, ügyét, természetét, felemelkedéseit, esetét, bűnét, érdemét, igazságát, gonoszságát megilletődéssel, álméllkodással, néhol örömmel, azonkívül irtózással nézheti. E népek esetei soha nem fognak szünni az emberi nemzetet izrül izre (nemzedékeken át) oktatni, mivel a földnek színén sehol ily nemzeti, királyi és császári teátrum nem volt együtt”.¹⁰¹

⁹⁶ Uo. VIII. 161. (MILLOT, *Éléments* . . . II/3. 143–144; CHRISTIANI, *I. m.* VIII. 238.)

⁹⁷ Uo. VII. 177. (MILLOT, *I. m.* II/3. 124. Millot Shakespeare-ről: „csodálatra méltó tulajdonságok rejtik el hibáit.”)

⁹⁸ Uo. IX. 4. (MILLOT, *I. m.* II/3. 227.)

⁹⁹ Uo. IX. 157–158. (MILLOT, *I. m.* II/3. 427. CHRISTIANI, *I. m.* IX. 233.) Sikos fordítása: „Eleintén minden tsendességben látszott lenni, és mivel senki nem szólt, Mária Trézsia, egy jámbor, okos, nyíltszívű Hertzegasszony, a ki mind azon tulajdonságokkal felruházva vala, melyek szeretetet és tiszteletet parantsolnak, az attyától örökségben reá hagyott birtokba beléült. A Magyaroknak az ősi szokás szerint letette a hitet. Ez, és hogy magát és csöcsömös első szülöttyét a Magyarok hiv karjai közé ajánlotta, imádásra méltóvá tette őtet azon nemzetnél, melly az ő nagyatyái ellen szabadságának feltétele miatt gyakran felkelt.”

¹⁰⁰ BESSENYEI, *Rómának* . . . II. 266–295.

¹⁰¹ Uo. I. 34.

A fordításnak ezt a sajátos módját azért választhatta, mert a mű többszöri elolvasása során számtalan, aktuálisnak látszó gondolat ébredt benne. Ezek egy részét ugyan más – ugyanebben a korszakban írt – munkájában kifejtette, de itt direkt érveléssel egyértelművé akarta tenni. A történeti események megítélésének különbözőségére hivatkozva igazolja munkamódszerét. Esszének lehet talán ezt a műfajt tekinteni,¹⁰² amelyre a francia felvilágosodás íróinál is található példa, bár náluk többnyire nem a kommentálás, hanem a cáfolat szándéka dominál.¹⁰³ Bessenyei hangsúlyozza, hogy célja nem a történelmi események elmondása: „Én nem mesélni, hanem okoskodni, tapasztalni, tanulni és itélni kívánok.” Az igazságot akarja szolgálni részrehajlás nélkül, s ha ez nem is sikerül teljesen, Bessenyei ebben az időszakban itt beszél gondolatairól legnyíltabban. (Még be sem fejezte fordítását, amikor megtudta, hogy nem fogják engedélyezni a mű kiadását.) A történelmi események hitelessége nem fontos számára, sőt jó részüket fikciónak tekinti „többnyire álmodott dolgok”. Bessenyei azt tartja lényegesnek, hogy úgy lehessen belőlük tanulságokat levonni, hogy az a jelen és a jövő számára hasznos legyen.¹⁰⁴

(Konklúzió) Millot életének, világtörténetének és magyarországi hatásának vizsgálata után levonhatunk néhány általános következtetést. Millot nagy hatású történetíró, világtörténete a kor tudományos színvonalán álló munka volt. Hatását megkönnyítették negatívnak nevezhető tulajdonságai: a merész következtetések, politikai és vallási viták kerülése, a középútasság. Hatása azonban elsősorban pozitív vonásai miatt volt a történelem iránt érdeklődő olvasókra, különösen a felvilágosult szellemű írókra, főleg azért, hogy Voltaire és filozófus-történetíró kortársainak műveit jól ismeri, bőségesen és értőn idézi. Világtörténete sok haladó filozófiai, politikai, történetfilozófiai gondolatot továbbított. Szekularizált világtörténelmet írt, amelyben a politika- és egyháztörténet mellett a művelődéstörténet is nagy szerepet kapott. A történelmet folyamatnak tekintette, a történelmi események okait kereste.

A felvilágosodás korabeli Magyarország irodalmára gyakorolt hatásának azonban több összetevője is volt. A XVIII. század végén Millot Franciaországban ismert és megbecsült, kompilátor elődeinél és tankönyvíró tanártársainál szakmailag sokkal jelentősebb történetíró, s nem véletlen, hogy történeti művei Európában is elterjedtek. Millot rendszert próbál adni történetírásában, korszakolása meggyőző, felosztása áttekinthető. A század divatos történeti témáit, amelyek lehetőséget adnak erkölcsi, vallási, esetleg politikai tanulságok levonására, hosszan, szinte külön epizódként adja elő. (Például Bélisaire története majd negyven oldal a műben, míg Magyarország története alig több tíz oldalnál.) Nyelve egyszerű, műve viszonylag rövid, tehát fordításra sokkal alkalmasabb, mint például a csak régi történelmet tizenkét kötetben előadó (egyébként szintén népszerű) Rolliné. Millot történeti művének magyarországi sikerében valószínűleg szerepet játszott a Mária Terézia korabeli Magyarországról írt kedvező vélemény, valamint a magyar nemesség kiváltságainak folytonos hangoztatása, az, hogy Millot a nemességet a magyarsággal azonosította és helyeselte a lázadásra felhatalmazó jogot, mint a „nép” és az uralkodó kölcsönös függésének alaptörvényét. Voltaire világtörténete a magyar nemesség lázadásaiban Millot-val ellentétben pusztán az anarchia forrását látta, a felkelések vezetőit elítélte. Ő az erős, egységes, központosított monarchiát tartotta a jövő államformájának. Világtörténetének éles, polemizáló valláskritikája és államelmélete így nem találhatott helyeslésre a magyar nemesség körében, de még a haladó értelmiség egy részének társadalmi és vallási nézeteihez is közelebb állt Millot-é. A francia felvilágosodás mérsékeltbb társadalmi eszméit hirdető, ugyanakkor haladó történelemfilozófiáját képviselő világtörténet méltán maradhatott harminc éven át hazánkban az érdeklődés középpontjában.

¹⁰² Neményi Kázmér veti fel ezt a műfajmegjelölést. (Uo. I. 15.)

¹⁰³ Hasonló módszerrel írta Diderot legtöbb művét, pl. a *Reflexiók Helvétius A szellemről c. könyvről* címűt.

¹⁰⁴ BESSENYEI, *Rómának* . . . I. 31. (Az Olvasó-hoz címzett bevezető.)

BENKŐ LORÁND: AZ ÁRPÁD-KOR MAGYAR NYELVŰ SZÖVEGEMLÉKEI

Bp. 1980. Akadémiai K. 392 1. és 12 számozatlan mell.

Ha nem is szokatlan, mégis meglehetősen ritka esemény, hogy irodalomtörténeti folyóirat hasábjain egy elsősorban nyelvészeti érdekű könyv recenziója lásson napvilágot. Ebben persze az is közrejátszik, hogy viszonylag kevés nyelvészeti monográfia születik, s még inkább kevés olyan, amely az irodalom- és művelődéstörténeti kutatókat is messzemenően tekintetbe veszi. Benkő Loránd könyve ilyen.

A kutatók számára létfontosságú, hogy munkájuknál a társtudományok eredményeit figyelemmel kísérjék. Nyelvemlékeink vizsgálatánál az irodalomtörténész nem mondhat le a nyelvészek munkálkodásának ismeretéről, s ez – mint Benkő Lorándnál látjuk – fordítva is igaz. Ő is felhasználja az összes számottevő szakirodalmat: a két Horváth János, Mezey László, Szabolcsi Bence és Vargyas Lajos műveit.

Benkő Loránd könyve Árpád-kori nagyobb nyelvemlékeinket, a *Halotti Beszédet és Könyörgést*, a *Königsbergi Töredéket és Szalagjait*, az *Ómagyar Mária-síralmat* és a *Gyulafehérvári sorokat* tárgyalja. A szerző szándéka szerint sokszempontú elemzésnek – amelynek végső soron a szintézisalkotás volt a célja –, számos még kellően fel nem derített kérdéssel kellett volna megküzdnie. A szintézis megteremtéséhez alapvető kutatási eredmények nem álltak a könyv írójának rendelkezésére. Fájóan hiányoztak munkájához a részletes, újabb keletű, valóban korszerű, kodikológiai, paleográfiai vizsgálódások. Más irányú kutatások is elvégezletlenek. Tettek már ugyan kísérletet arra, hogy korai szövegeinket tágabb műfaj-, irodalom- és művelődéstörténeti összefüggésekben elhelyezzék, részben a latin források, minták kérdését is tisztázták, ám számos problémát csupán részben oldottak meg. Ráadásul mindmáig nem rendelkezünk az egyház- és liturgiátörténeti szempontból is igen fontos *Pray-kódexnek* sem faksimile, sem kritikai

kiadásával. A *Planctust* tartalmazó kódex kutatása is csak a legutóbbi időben, a kódex Leuvenből Magyarországra kerülté után indulhat meg intenzíven. A *Gyulafehérvári Sorok* kódexéről is kevés, s nem kielégítő a híradás. Ma már jószérivel azt sem remélhetjük, hogy Kalinyin-grádból a *Königsbergi Töredék és Szalagjai* vagy őrzőkódexe netán előkerülnek. Jóllehet, pár soros nyelvemlékeink e latin nyelvű kéziratokba csupán vendégszövegként kerültek be, ám amint azt közvetlen környezetük is bizonyítja, azoknak szerves részévé váltak. Kapcsolatuk megnyugtató feltárása azonban egyelőre szintén várat magára.

Benkő Loránd a munka méretei miatt nem vállalkozhatott a fent említett filológiai problémák megoldására. Kénytelen volt elfogadni a korábbi, ma már aligha kielégítő eredményeket. Így állhatott elő az a furcsa helyzet, hogy olyan alapkérdéseket kellett vizsgálnia, mérlegelnie, hogy autográf vagy másolt kézirrattal állunk-e szemben (20–23.). A probléma megoldása nemcsak az irodalomtörténészek feladata, hanem a nyelvészeké és az írástörténészeké is. Egyes részletekben azonban mindenekelőtt az övék, hiszen korai nyelvemlékeink íráshibáinak felismerése és értelmezése, a lehetséges helyes alak kikövetkeztetése a grammatikus és a paleográfus dolga. Az íráshibák elemzését azonban mindenképpen el kell végezni. Hasznos információkat nyerhetünk belőle arra nézve, hogy mikori, s arra, hogy milyen betűvel, milyen típusú írással készült a mintapéldány. Ez egyrészt a szöveg korának pontosabb meghatározásához nyújt segítséget, másrészt a mintapéldány használata írástípus ismeretében következtethetünk mind a mintapéldány, mind a másolt szöveg kidolgozottságának mértékére, felhasználási körére.

Érdekes Benkő Lorándnak az a megfigyelése, mely szerint az *Ómagyar Mária Síralom* egyik sokat vitatott helyének, a *ualmunnak* a helyes

alakja a *ualam*, hiszen az eddigi *ualnum* hapax, amit a szerző kerülni igyekszik. A grammatikailag feltétlenül figyelmet érdemlő megfontolás ellenére kétséges, hogy nem kell-e mégis egyes esetekben a hapax előfordulásokat elfogadnunk, hiszen ómagyar nyelvtani rendszerünk ismerete – a hosszabb nyelvelmélek gyér száma miatt – nagyon hiányos. Idézett esetünkben a Benkő feltételezte α alakú nyitott *a*, amit a másoló *u*-nak nézhetett volna, a Karoling minuszkulában, vagy még ennél is korábbi íráskor betűkészletében fordul elő. Egy ilyen írású mintapéldány feltételezése azonban megoldhatatlan datálási nehézséget okozna, hiszen a nyitott *a* már a IX. század végén, a X. század elején eltűnik, s később már csak a rövidítésekben bukkan fel. (Vö. B. Bischoff: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. Berlin 1979. 158.)

A szövegek másolt voltában – az egy *Gyulafehérvári Sorok* kivételével – nincs okunk kételkedni. Igaz ugyan, hogy a *Gyulafehérvári-kódex* 50. recto levelén az emlék második sorában levő törlés a figyelmetlenségből elkövetett másolási hiba korrigálásának is tekinthető, de éppen ilyen joggal fogható fel a homoioteleuton próbálgatása következtében keletkezett elírás javításának is. Maga a szöveg nagyon egyszerű. A rövid paralel gondolatok magyarra ültetése, még így – feltehetően mnemo-technikai okokból – rímes zárlatokra való kifuttatással is, nem okozhatott a fordítóknak, pontosabban fordítóknak különösebb nehézséget. Így tehát, még ha fel is tesszük, hogy a *distinctiók* fogalmazványok, akkor sem kell olyan szerzői javításokat tartalmazniuk, mint például a *Birk-kódex* nek. Természetesen ez önmagában még nem lehet döntő érv, hiszen léteztek igen figyelmes másolók is. Súlyosabban esik latba a szövegek elhelyezkedése, genetikus összefüggése az anyakódex prédikációival. Ez éppúgy autográf textus mellett szól, mint a kezek csupán részbeni azonossága. Fel lehet ugyan tenni azt is, „hogy azonos kéz más-más alkalommal, esetleg nagyobb időközökben vetette azokat a hátralevelekre”. (*Ómagyar olvasókönyv*. Pécs 1929. 133–134.) Ez azonban még mindig nem mond ellent a szöveg autográf jellegének. Sőt, megerősíti azt. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy a *distinctiók* felhasználója alkalmanként kikereste volna valahonnan a magyar fordításokat és beírta volna a kódexbe. Valószínűbb, hogy amikor magyar nyelven kellett prédikálnia, lefordította a *distinctiókat* és a latin mintát felhasználva, ezek alapján mondta el szentbeszédét.

Célszerűnek látszik tehát az emlék keletkezési idejét valamivel későbbre, az eddigi datáláshoz közelebb, közvetlen az Árpád-kor utáni időszakba helyezni. Bizonyosat persze csak a kódex egészének vizsgálata után lehet mondani, s a szöveg korának meghatározásakor még ekkor is figyelembe kell venni a nyelvészeti megfontolásokat. (E nyelvelmélet azonban – ellenvetésemet fenntartva – a könyvben elfoglalt fontos helye miatt, továbbra is érintem.)

A könyv igazi érdemét, a nyelvészeti vizsgálatokat e folyóirat hasábjain – annak elismerése mellett sem, hogy az e korszakkal foglalkozó irodalomtörténész-nélkülözhetetlen segédeszköze lesz Benkő műve – természetesen nem feladatomból részletesen ismertetni. Annnyit azonban e vonatkozásban is leszögezhetünk, hogy Benkő Loránd kiinduló tétele, a négy szövegemléknek egy nyelvelméletcsoportként való felfogása igen kitűnő gondolat volt, olyan, amelynek révén lehetővé válik egy szinkronrendszer teljes leírása, feldolgozása. Felismerésének irodalomtörténeti alkalmazása is gyümölcsöző lehet. Eddig szóban forgó nyelvelméleinket jobbra önmagukban tárgyalták, amit eltérő műfajuk s viszonylagos nagy időbeli távolságuk is sugallt. Benkő meggyőzően bebizonyította, hogy az időeltérés nem olyan nagy, mint hittük. Az egységes irodalomtörténeti és stilisztikai feldolgozást ezenkívül az is indokoltá teszi, hogy e szövegeink azonos kultúrkörből kerültek ki.

Benkő Loránd ez utóbb említett tényt nyelvészeti vizsgálódásai során – részben Szilády Áron, részben Mészöly Gedeon módszerét követve –, messzemenően kiaknázta; felhívta ezzel a figyelmet arra, hogy a korai és a XV. század végi, XVI. század eleji nyelvelméleinket szoros frazeológiai kapcsolat köti össze. Ezeknek az összefüggéseknek a későbbiekben való felhasználása igen fontos, hiszen e szövegek meglehetősen elszigeteltnek, folytatás nélkülinek tünnek fel irodalomtörténetírásunkban. Éppen ezért nem ártott volna, ha Benkő az általa is igen nagyra becsült klasszikus filológus Horváth János egy tanulmányát (*Középkori irodalmunk székesfehérvári vonatkozásai*. A „Halotti Beszéd” történetéhez. in: *Székesfehérvár évszázadai*. II. Székesfehérvár 1972. 126–142.) felhasználja – jóllehet ebben nem a magyar szöveg, hanem annak latin mintájának továbbéléséről van szó. E messzeható szövegahagyományozás valószínűvé teszi a magyar sírbeszédnek, esetleg változatainak, a későbbi használatát is. A *Sermo* elterjedtségére egyébként jellemző, hogy párhuzamai a különféle *con-*

svetudinesekben (szakáskönyvekben) Európa-szerte felbukkannak.

A könyv szerzőjének legfőbb érdeme egy új, az eddigi hagyományokat továbbfejlesztő koncepció megalkotása. Emellett gondot fordított arra is, hogy a részletkérdésnek látszó problémákat se kerülje meg. Jelentős filológiai vállalkozása a *Königsbergi Töredék Szalagjainak* újraolvasása, még akkor is, ha a fényképek alapján történő transliteráció sok veszélyt rejt magában. Éppen ezért a szerzőnek a nyelvemlékek faksimiléjére vonatkozó megfontolásai más nyelvemlék-kiadások elkészítésekor igen hasznosak lesznek.

A könyv használhatóságát talán még inkább növelte volna az, ha megtaláljuk benne a másik három nyelvemlék és a *Königsbergi Töredék* transliterációját is, hiszen e szövegek kritikai értékű kiadásai elég nehezen érhetőek el.

Benkő Loránd betűhű átírása hozzá méltóan igen kiváló, gondos munka. Sajnálatos azonban, hogy a szöveg sorait – ez egyébként már elődei-nek is hibája – nem látta el sorszámokkal. (Ezek segítségével a hivatkozások is könnyebben visszakereshetőek lennének.) Kár, hogy a javított szóalakokat nem utalta lapalji jegyzetekbe, ahol esetleg bővebb magyarázatot is fűzhetett volna hozzájuk, hiszen az olvasás során a szövegről valószínűleg a transliteráló tud meg a legtöbbet. Éppen így járhatott volna el kiegészítéseivel is. Indoklásából – amelyek a könyv főszövegében ugyan szétszórvva megtalálhatóak – így egy helyen látva bizonyára még sok hasznosat tudhattunk volna meg a szövegen végzett munkájáról.

Az átírás ellen – a fényképek minőségét figyelembe véve – nehezen emelhetnénk kifogást. A *Szalagok* I. 13. sorában azonban a nagyon valószínű olvasat *menecnec* előtt mintha még volna valami – talán *Oz*. A legtöbb képen csak egy folt látszik. Ilyen esetekben is jelölni lehetett volna a betűhelyeket.

Benkő szövegközlésében a pótlást a rímek is segítették. A I. 13. sorban bizonyára ezen az okon olvas ő is *turheffe* alakot. Módszere meggyőző. Más pótlásai néha vitathatóak, így a I. 11-ben a *fugad[at]* (Ϸ: *fugad[ac]*) helyetti *fugad[at]at*. A hiányzó betűk pótlása így eltér: hol egy, hol több betű fér el ugyanakkora helyen. A tévedés lehetőségére azonban maga a szerző figyelmeztet (41.).

A transliteráló a rekonstruálhatatlan betűket jelölő pontokat – hogy azokat az „eredeti szövegtagoló pontoktól” megkülönböztesse –,

kissé feljebb emelte (42.). Eljárása nem helyeseltető egyértelműen. A középkori – az egyszerűség kedvéért nevezük most így – központozás miatt ez az eljárás mód is zavaró lehet. Célszerűbb lett volna más, a szövegtől idegen jelet – például a betű helyén álló csillagot használni.

Ezzel tulajdonképpen a könyv számomra legizgalmasabb pontjához érkeztünk. Tekintettel arra, hogy e témáról – a középkori központozásról – szóló dolgozatom csupán készülétféle van, szükségesnek érzem, hogy a tárgytól eltérve, ám ki is egészítve azt, bővebben szóljak e kérdésről.

A szerző központi gondolatul tette meg azt a tételt, hogy szóban forgó nyelvemlékeinket elmondták, felolvasták. Ezt az irodalomtörténetben már többször felhasznált gondolatot nyelvészeti megfigyelései során is kamatoztatta.

Kétségtelen, hogy a *Halotti Beszédet* és a *Könyörgést* a temetési szertartáskor emlékezetből elmondták. Az is bizonyos, hogy a *Síralmat*, ha nem is a liturgiában, de a kollációk elénekeltek, s az is, hogy a *Königsbergi Töredék és Szalagjainak* kódexéből egyes alkalmakkor felolvastak, talán egyéni olvasmányként is felhasználták. Ez utóbbi olvasási mód sem sokban különbözött az előzőtől: a magányos olvasó is fennhangon vagy félig hangosan olvasott.

A *Gyulafehérvári Sorok* élőszóbeli felhasználásában kételkedem. Ezek a kisebb emlékek sem elmondásra, sem felolvasásra nem alkalmasak. Egyszerűen az emlékezet mankói voltak, versnek sem nevezhetőek.

A *Königsbergi Töredék és Szalagjainak* felolvasott voltáról ékesen tanúskodik a nyelvészeknek és az irodalomtörténészeknek egyaránt sok fejtörést okozó interpunkció.

Előjáróban tudnunk kell, hogy az ókornak s az örökébe lépő középkornak szövegtagolási elvei nem mondattani, hanem retorikai elveket követtek. Ennek következtében a központozás sokkal inkább a mondatok retorikai alakzatait, egységeit, a beszédszüneteket jelölte, mint a mai szintaktikai tagolást segítő interpunkció, amelyet az olasz humanizmustól örököltünk. A felolvasásra szánt művekre a középkor második felében (a XI. századtól) meglehetősen szigorú központozási előírások vonatkoztak. E rendszerek pontos megértését némiképpen megnehezíti, ám lokalizálását meg is könnyíti az a körülmény, hogy eme – a neumaírásból származó – jeleket a különböző szerzetesrendekben eltérően értelmezték. A jelek alakja sem volt egyforma. Alkalmazkodtak az írásvidékek szokásaihoz, s

természetesen koronként módosultak, nemcsak formájukban, hanem funkciójukban is.

A *Halotti Beszéd és Könyörgés* csupán szünetjelet, alul elhelyezett pontot használ a tagmondatok végén. A mondatot is ez zárja. A tagolási rendszerbe – mint Benkő Loránd írja – „a piros nagybetűs megoldás is szervezen beletartozik, s a nagybetű és a pont kombinációja együtt a két alapvető szövegtagolódási igényt, a mondatok és tagmondatok szétválasztását tökéletesen lehetővé teszi...” (363.) A szövegben az ekkor már általánosan használt kérdőjel sem tűnik fel.

Emlékünk rendszere az antik grammatikusok hagyományából – amelynek bőségesen volt középkori követője, mint például a jeles Sevillai Isidor (560–636.) is – csupán a legfőbb alkotóelemet, a pontot őrizte meg. Az antikvitásban ugyanis a különböző helyzetű pontokkal tagolták a szöveget. A szó végén alul elhelyezve a pont kommat (*media distinctio*), középen kólont (*subdistinctio*), felül pedig periódust (*plena distinctio*) jelölt. A pontok különböző helyzete a moduláció jelzése mellett a tartandó szünet hosszát is megmutatta. A komma után rövid, a kólont végén valamivel hosszabb szünet volt.

Ennek a központosítási rendszernek, amelyet a középkornak Szent Jeromos (342 k–420.) bibliafordítása közvetített, a maradványait leljük fel szövegemlékünkben, s majd valamivel teljesebb formában a *Königsbergi Töredékben és Szalagjaiban*. A *Halotti Beszéd és Könyörgés* központosítási rendszerének egyszerűsége minden bizonnyal abban keresendő, hogy e szöveget emlékezetből való elmondásra szánták, s a szertartásvégzőre volt bízva az előadás módja. Ennek feltételezése nélkül elég érthetetlen volna eltérése anyakódexétől, a *Sacramentarium*tól. A kódex latin szövegének jelrendszere Karoling-kori elemeket is megőrzött. Megtaláljuk benne a . és a ., valamint a : jeleket. Ez utóbbi a kérdő mondatot jelölte.

A *Siralom* központosítása sem bonyolultabb, mint első nyelvemlékünké. Az ok újra az előadás módjában rejlik: a dallam vezette éneklőnek nem volt rá szüksége. A vers leírója megelégszik az antik elemekkel, amelyeket természetesen a kor szokásainak megfelelően módosít, bővít. A szövegtagolás eszköze itt a pont s a vele rokon ferde rajzolatú – egy esetben vízszintes – vonalacska. Az utóbbiak középkori elnevezése: *virgula*. (A két jelet a neumatáblázatok egy rubrikában közlik, így a *Musikgeschichte in Bildern*. III./4. B. Stäblein: *Schriftbild der einstimmigen*

Musik. Leipzig 1975. is.) A szövegben elvéve vessző is feltűnik.

A rendszer értelmezését megnehezíti a felületes másolás: néhány helyen hiányoznak, egy-két alkalommal tévesen szerepelnek az írásjelek, a *positurák* (vö: 365.). A ritka kivétellel a vers ütemhatárain levő írásjelek szünetet jelölnek, az eltérés köztük minden bizonnyal az időtartamban volt. (A középkor ezenkívül természetesen ismerte a grammatikai nyugvópontot is.) A rövidke kötőjelszerű vonal – megítélésem szerint – csupán egyszer fordul elő, mégpedig a második virgula helyén. Lehetséges, hogy ez a jel még a mintapéldányból származik, s a scriptor ezt cserélte föl a továbbiakban a saját ferde rajzolatú virguláival. A vesszők feltehetően néhol a virgula, máshol a pont variánsai; rosszul sikerült írásjelek.

Benkő Loránd kitűnő megfigyelése, hogy azon a helyen, ahol a *Siralom* eddigi kutatói törést éreztek a versben, ott a szövegben zavar mutatkozik az írásjel és a mondatkezdő nagybetű használatában. Ennek segítségével bizonyítja, hogy a szövegből valószínűleg egy versszak első felének jó része hiányzik (366.).

A *Königsbergi Töredék és Szalagjai* az előbbieknél sokkal árnyaltabb interpunkciót használ. Ennek egyes jelei arra engednek következtetni, hogy e nyelvemlékünk közösségi olvasmányul szolgált.

A középkor derekán már kevésnek bizonyultak az addigi szövegtagolási módzatok. Szent Jeromos szintén azért osztotta kommára és kólont a Szentírást, hogy az együgyűbb testvérek se vétsenek felolvasáskor. A felolvasás módja a XI. század végére azonban már erősen megváltozott. Ez új központosítási jelrendszert követelt meg. Az antik és a Karoling-kori központosítási rendszer, valamint a neumairás elemeinek ötvözéséből származó újítások a XI. század végén Nyugat-Franciaországból, Angers térségéből terjednek el.

A szövegekben feltűnik egy a neumák között szereplő jel, a *flexa*, más néven *clivis*. Ez a szó végén a *linea* felett elhelyezkedő 7 alakú jel, melyet egyes századokban és íráshatárokon belül egy pont is 7. kiegészít. Végleges neve a *punctus circumflexus* lesz. Ehhez társul a számos latin nyelvű kéziratunkban – így Anonymusnál is – meglevő, fordított pontosvesszőhöz hasonlító *punctus elevatus* (:): s ritkábban, emlékülünkben is csak egyszer, a mai pontosvessző, a *punctus versus* (·). A kólont jelölő, s egyes nyelvekben nevét is innen vevő kettőspont viszonylag újabb

keletű fejlemény, általános csak a XV. században lesz. A kettőspont pontjai tulajdonképpen nem mások, mint a *punctus elevatus*nak és a *punctus versus*nak hanyagul kitett, lerövidülő vesszői.

A kérdőjelet már említettem. Latin nyelvű emlékeinkben gyakran találkozunk vele, Anonymus is használja. A *Königsbergi Töredék Szalagjain*, ha jól látom, egy helyen (II. 19.) szintén felbukkan.

Az így kiegészült jelrendszer, amelyből az immár fölösleges *virga* el is tűnik, a cisztercita rendben lesz elsőként általános. Alkalmazása az asztali olvasmányul szánt könyvekben kötelező. E jelek megléte vagy hiánya fontos segítség a XII. és XIII. századi kéziratok egyes szerzetesrendekhez való kötéséhez, az esetleges ciszterci eredet megállapításához. A dominikánusok liturgikus könyvekben használják fel e prozódiai rendszert. Később a mind gyakrabban felbukkanó kettősponttal kiegészítve és a már korábról ismert pontosvessző használatának kiterjesztésével a karthauziak veszik át, akiktől viszont a *devotio moderna* követői öröklik.

Emlékünkben az antikvitásból hagyományozódott pontszisztéma – itt csak az alul és a középen elhelyezett ponttal találkozunk –, keveredik újabb elemekkel, a *circumflexusszal*, a *punctus elevatusszal* és a kettősponttal.

Benkő Loránd felhívja a figyelmet arra, hogy érdemes megvizsgálni az *ars distandii* és az *ars posandii* hatását korai nyelvelmékeinkre (370.). Útmutatását itt máris alkalmazhatjuk.

Egyes kutatók a *Königsbergi Töredéket* és *Szalagjait* versnek vélték. A szövegekben levő prozódiai jelek segítségével próbálták meg sorait verssé tördelni. Vargyas Lajos az emlék erős ritmikusságában a latin ritmikus próza hatását látta tükröződni.

Magam e nyelvelméket inkább rimes prózának érzem, pontosabban olyan prózának, amelybe – akárcsak Anonymusnál – verssorok is kerülnek, s semmiféleképpen sem versnek, még akkor sem, ha ezáltal datálási nehézségek is fellépnek (vö: 370.), mivel emlékünket keletkezésének korában már egyre inkább uralkodóvá válik a ritmikus próza. E nehézségek azonban elháríthatóak, ha figyelembe vesszük az olyan elméleti munkákat, amelyek még a XIII. század végén is a rimes próza írásához adnak útmutatást. Ilyen Konrad von Mure (1210 k–1281 k) 1275-ből származó műve, a *Summa de arte prosandi* is.

A rimes próza egyik jellemzője, írja Karl Polheim (*Die lateinische Reimprosa*. 1925. 16.), hogy a „tetszés szerinti hosszúságú aritmikus

kólonok rimelnek”. Ifj. Horváth János a rimes próza egyik elméletirójának műve kapcsán a következőket mondja: Hugo Bononiensis szerint „az egyes mondatoknak nagyjából egyforma elhelyezkedésűeknek (paralelizmus) és körülbelül egyforma hosszúaknak kell lenniük. Az általa közölt példából még kiolvasható, hogy a rím csak a beszédszünetekkel egymástól elválasztott kólonok végén jelentkezhetik, mint stilisztikai hatótényező, ahol azonban ez a szünet a mondatok között hiányzik, még ha a szavak azonos hangokra végződnek is, akkor sem tekinthetők rímelő tagoknak.” (*Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 199–200.)

Emlékünk ezeknek a követelményeknek nem mond ellent. A *Königsbergi Töredék* három rímelő kólonjának végén azonos *positura* van, a *punctus elevatus*, a csak egy periódus után (4. sor) szerepel helyette más. Itt a szó végén közepén kitett pont van. Ez emléünkben a kólmákat és a rímtelen kólonokat választja el egymástól. Az ilyen helyzetű pont alkalmazása itt hiba, hiszen a mondat végét többnyire alul (a *linean*) elhelyezett pont jelöli. A zavar okát a rimes kólon és a periódusvégződés egybeesésében vélem látni. Természetesen az is megeshet, hogy a szöveg írójának ügytelensége folytán egyszerűen valamivel feljebb került a pont. Hasonló vétség máshol is felbukkan, például a *tukere* (3. sor) után, ahol a pont a kelleténél lejjebb van.

A szövegben egy helyen a *punctus circumflexusszal* is találkozunk. Az első komma végén van, jelezve, hogy itt nem szó szerinti idézet következik.

Amennyire meg lehet ítélni, a *Königsbergi Töredék Szalagjain* is ilyen helyen, tehát a függő beszéd első kólmája, kólonja után leljük őket. (A *circumflexus* mind komma, mind kólon után állhat.) A Szalagok esetében a rendszer értelmezését megnehezíti a szöveg töredékes volta, hiszen sok positurajel lekopott a pergamenről, vagy a könyvkötő kése vagy különféle foltok áldozata lett. A megmaradt jelek részletekre menő elemzése – akárcsak a töredékek esetében – sajnos nem áll módomban, más helyen keríték sort rá. Legyen elég itt annyit megjegyezni, hogy az azonos zárlatok után azonos írásjel (I. 14–15. kettőspont) áll. A hiányok ellenére bizonyosra veszem, hogy az írásjel használatának rendszere megegyezik a *Töredékben* látottakkal.

A komma, a kólon és a periódus jelölésére elegendőek lettek volna az antik tradíciókból származó pontok, a szünetek hosszának jelölésért

pedig a Karoling kori interpunkció is ellátta volna. Mi indokolta az újításokat?

Említettem már, éppen az interpunkcióra hivatkozva, hogy szövegünket bizonyosan közösségi olvasmányként használták. A felolvasásról tudnunk kell, hogy az recitálva (*accentus ecclesiasticus*) történt. Szent Ágoston tanúsága szerint az egyházi ének eleinte alig különbözött a beszédétől. Azt írja Szent Athanázról (295–373.), hogy „ő a zoltár-mondónak olyan csekély hangáryalattal engedte csupán az éneket, hogy inkább fölolvashoz hasonlított, semmint éneklőhöz” (Conf. X. 50. Városi István fordítása). Az egyházi előadásmód később aztán mindinkább színesebbé, élénkebbé vált. A lectiók és az evangéliumok felolvasása már nem egy hangot kitarva (*in directo canere*) történt, hanem az ünnepek rangjának megfelelően különféle modulációval.

Ez a templomi előadásmód vált megszokottá a kolostorok refektóriumának falai között is, sőt a világi gyakorlatba is benyomult. Egyes ünnepélyes okleveleket is recitálva tettek közzé. Ezekben a felolvasásokban egy egyenesen futó hang (*tuba*) uralkodik mint *accentus*, s a kommak, kólonok végén hajlítás, melizma van. Ezek kifejezésére szolgálnak a fentebb leírt prózódiai jelek.

A jelek értékének egyértelmű megállapítása itt aligha lehetséges. Mégis álljon itt egy kísérlet. Egy, a trieri városi könyvtárban található XV. századi karthauzi kódex, a rend *Statuta antiqúájában* (1259?) a felolvasás módjának leírását őrízte meg számunkra. Eszerint a *punctus circumflexus* ereszkedő, a *punctus elevatus* emelkedő tercet, a *punctus versus* megint csak ereszkedő hajlítást jelöl. A módosult jeleket – esetülkben a kettőspontot – eredetüknek megfelelően értelmezve énekeltek. (Példák még: Rajeczky B.: *Mi a gregorián?* Bp. 1981. 54.)

Meg kell említenem még, hogy a *Szalagok* II. utolsó soraiban egyes betűk felett vesszőket, máshol javításokat látok, olyanokat, amelyek Benkő közlésében nem szerepelnek. E vesszőfélék – bár többnyire *i* és *y* felett vannak – lehetnek neumák is, de értelmezésükre, mivel igen rosszul láthatóak, nem vállalkozhatok.

A prózának az elmondottak szerinti előadása erős ritmizáláshoz vezetett, természetesen nem úgy, hogy ez a szöveget az ütemek uralma alá hajtotta volna. Az, hogy különböző hosszúságú szabadritmusú kólonok recitálás közben mégis valamiféle strófaszerkezetet hoztak létre, a különböző hosszúságú szünetekkel magyarázható. Ám

ne feledjük, az automatikus strófa képződés ellenére is – mai szemmel nézve – prózával állunk szemben (az ókor és a középkor nem tett köztük igazán különbséget). A szövegek vizsgálatakor nincs értelme tehát a kólonok szótagszámát egymással összevetni, amiképpen ezt a költemények esetében tesszük, hanem az előadás modulációira kell figyelünk.

Azt, hogy e nyelvemlék positurarendszere alapján ciszterci eredetű lenne, nem merném állítani. Emlékünket viszonylag későn másolták, az effajta központozás ekkor már a domonkos rendben is ismert lehetett. A nyelvemlék szövegét megőrző kódex is minden bizonnyal domonkánus scriptoriumból származik.

Arra, hogy ez a központozási rendszer a középkori Magyarországon ismert volt, az említett latin példákön kívül ismét dömés példával tudunk szolgálni. Emlékünk leírása után egy évszázaddal a *Birk-kódexben* újra felbukkannak e jelek. (Sajnos a *Codices Hungarici* sorozatban megjelent kiadás nem tünteti fel helyesen őket.) Valószínű azonban, hogy Váci Pál nemcsak közvetlen rendi előzményekből, hanem külföldi tanulmányai révén, a devotio moderna szelétől megérintve ismerkedett meg e jelölési móddal. A *Birk-kódex* szövegét szintén közösségi használatra szánták, hiszen Szent Ágoston maga írja elő, hogy reguláját hetente egyszer felolvassák; írásjelei tehát az előadás megkönnyítését szolgálták.

Benkő Loránd, bár igen röviden, ám minden elődénél alaposabban, éles szemmel vizsgálja a magyar szövegek és esetleges mintáinak (a latin forrásoknak és az oralitásnak) viszonyát. Igen helyesen utasítja vissza a túlzó állításokat, amelyek csupán a magyar és rokon nyelvek népköltészetében keresik szövegeink gyökereit. Felhívja a figyelmet a *stiláris univerzálékra*, amelyek nemcsak a magyar népköltészeti szövegalkotásban, hanem a középkori egyházi latin szövegalkotásaiban is egyező jellel jelen lehettek, a korai magyar egyházi nyelvi szövegalkotók eljárás módjainak kétfelől is jelentékeny építő elemeivé válva...” (359.) Itt megemlíthette volna a frazeológiai áramlás másik irányát is: az egyházi nyelvnek a népibe ötvöződését.

Benkő Lorándnak az a megállapítása, hogy szövegemlékeink stilisztikai sajátosságait a latin *ars dictandik*, *ars prosandik* tükrében kell megvizsgálni, nagyon is megszívlelendő. Hiszen egyetlen emléknek, a *Königsbergi Töredék és Szalagjainak* futó vizsgálatakor is láttuk, hogy az mennyire kiaknázza mindama lehetőségeket, amelyeket a

kortársi előírások megengednek a rímes prózának. A szabályok alkalmazása nagyon is tudatos prózaformálást sejtet, olyat, amely figyelembe veszi a hallgatóságnak nem a mély intellektuális prózára, hanem a lelki épülésre és gyönyörködésre való igényét. Stílusa rokon azzal a XII. század derekán felbukkanó *Repetitionsstil* néven ismert műformával, amely Anonymusnak is sajátja, s amelyet a skolasztikusok is annyira kedveltek. A szerkezeti paralelizmus a kólonzáró rímek mellett gyakran kihasználja a hangzás azonosságát, az alliterációkat. Teszi ezt azért, hogy ráirányítsa a gondolatot a lényegre, s amennyire lehet, több oldalról világítsa azt meg: innen a Horváth János által emlegetett litániázó forma.

Itt jegyzem meg, hogy Benkő Loránd a *Königsbergi Töredékben* levő *Tudyuc latiuc, furifete mu[ia, etety ýmleti* alakokat (a két utóbbi szoros kapcsolatára az írásjelek is utalnak) a stílusélenkítési eszközök között, mint a szinonimahalmozás eseteit sorolja fel (374.). Ezek, akárcsak a *Szalagokon* olvasható *hu[li]ad*

weged (I. 18.) nem szinonimák. Éppen így nem tekinthető szinonimapárnak a *Siralomban* szereplő *ozuk epedek* sem. Ezek a Horváth János által leírt versritmusú szólások köré tartoznak, lényegében olyanok, mint a mai nyelvben is meglevő *öleli-csókolja, eteti-itatja* féle fordulatok.

A könyv végén jól használható szómutató van. Helyes, hogy Benkő a hibás írásmódú alakok helyett nem a javított változatot közölte. Egyébként úgy vélem, el kell végezni e rövidebb nyelvemlékeknek a számítógépes feldolgozását, éppúgy, mint a XV–XVI. századi kódexemlékeinkét is. A számítógép adatbankjának használata nagyon meggyorsítaná az egyes szavak, adatok megtalálását.

Végezetül csupán óhajként mondom el, jó lenne, ha a nyelvemlékeinkkel foglalkozó irodalomtörténészek úgy használnák és hasznosítanák ezt a nyelvészeti munkát, mint ahogy azt Benkő az ő műveikkel tette kutatásai során.

Lázs Sándor

JOANNES SAMBUCUS: EMBLEMATA

Bp. 1982. Akadémiai K. 240, 43 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 11.)

Az Európa-szerte folyó embléma-újrakiadások, a „Reprint”-ek és „Nachdruck”-ok idején örömmel üdvözölhetjük, hogy a Varjas Béla által szerkesztett Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozatában – melyben egyébként érthetetlen módon eddig csak kizárólag magyar nyelvű kiadványok láttak napvilágot – megjelent Zsámboky János, vagy ahogy a XVI–XVII. századi Európában ismerték, Joannes Sambucus *Emblemata* című könyvének hasonló kiadása. A fakszimilekiadás kísérő tanulmányát August Buck, a marburgi egyetem hírneves reneszánszkutató professzora készítette, a hasonló szövegét az előző kötetekhez hasonlóan a sorozatszerkesztő gondozta.

Buck német nyelvű kísérő tanulmánya két fő és három alfejezetre tagolódik. Ezekben előbb *Zsámboky János életét és munkásságát* ismerteti (7–15.), majd az *Emblemata általános jellemzőivel* (16–20.), a *humanista morál tükröződésével* (20–37.), végül a *mű recepciójával* (37–41.) foglalkozik.

Zsámboky életrajzának és tudósi pályafutásának ismertetését Buck túlnyomórészt a magyar tudósról készült, nyugati nyelveken hozzáférhető szakirodalom eredményeinek

felhasználásával készítette. Ezek között azonban akad néhány olyan megállapítás, amelyet a legutóbbi kutatások ismeretében ma már joggal kérdőjelezhetünk meg. Ilyen például az, amely szerint a Strasburgból Párizsba került Zsámboky a »College Royal«-ban ismerkedett meg a Pléiade leghíresebb tanítómesterével, a latinul, görögül egyaránt verselő Jean Dorat-val. (8.) Igaz ugyan, hogy Zsámboky 1551 szeptemberében Párizsban tartott *Oratiójában* „societas scholastica, puerorum sanctissima communio, coetus clarissimus”-nak nevezi azt a kollégiumot, amelynek hallgatósága előtt a beszédet tartotta, s amelyben feltételezhetően maga is tanult, ebből a szűkszavú megjelölésből sajnos mégsem lehet teljes biztonsággal megállapítani, hogy valójában melyik iskolai közösségről is lehet szó. Lehetett ez a College Royal is, de lehetett éppenséggel a College Coqueret is, ahol 1551-ben Dorat tanított, s akit – Zsámboky fiatalkori versgyűjteményének, a *Poematának* Dorathoz intézett darabja bizonyítja – ekkortájt ismerhetett meg: már némi tudósi hírnévvel is rendelkező magyar peregrinus.

Legalább ennyire kérdéses az az évszám is, amellyel Buck – feltehetően itt is az alapkuta-

tások olykor megbízhatatlan adataira támaszkodva – Zsámboky második franciaországi tartózkodásának kezdetét datálja. (9.) Ismeretes, hogy Zsámboky 1558-ig tanítványának, Bóna Györgynek a haláláig Padovában tartózkodott. Egy nemrég előkerült 1560-as levélben pedig a Padovában tanuló Jacob Fugger „praeceptor”-ának titulálja magát. Konrad Gessner *Album amicorum*-ának egy eddig ugyancsak ismeretlen bejegyzése pedig kifejezetten arról tanúskodik, hogy Zsámboky csak 1560-ban jutott el másodszer Párizsba: „Sambucus est, qui Pentecoste huc veniebat. Nunc Lutetiae.” Mindezek igazolhatják, hogy nem 1558-tól, hanem 1560 pünkösdje után kezdődött a második párizsi út. Ezekről az apróságoktól eltekintve Buck hasznos pályáivet ad az olvasónak a magyar humanistáról.

Tanulmányának második részében előbb az *Emblemata* általános jellemzőit ismerteti, részint magának Zsámbokynak a kötet előszavában megjelent, műfajelmélet-történet szempontjából rendkívül becses eszmefuttatásából kiindulva. Kimutatja, hogy bár Zsámboky az egyiptomiak és a püthagoreusok titkosírására hivatkozva némi homályosságot, nehezen megfejthető titkos értelmet követel meg, Paolo Giovióhoz (1555) hasonlóan azonban azt már nem tartja megengedhetőnek, hogy „a kép ezoterikus elidegenítése” (Buck) érthetetlen sötétséghez vezessen. Érdemes ehhez még hozzátenni, hogy a humanista elithez tartozó kevesekhez hasonlóan Zsámboky *Horatius-kommentárjában* és a *De imitatione ciceroniana* lapjain is felbukkan a poeta doctus arisztokratizmusa. Az ilyen típusú, „magas” irodalomnak témák, források szintjén is megmutatkozó jellemvonása az – írja Buck –, hogy bár az emblémák tárgyát az emberi világ erkölcsi, a történelem, a természet, a mítoszok szolgáltatják, csak kis részük vezethető vissza a szerző saját mindennapi tapasztalataira, legnagyobb részük a humanisták tudós világából eredeztethető. Emblémáinak egyhatoda mitológiai tárgyú. Horapollo, Giovanni Pietro Valerio, Scipione Bargagli, Giulio Cesare Capaccio, Paolo Giovio és Gabriele Simeoni emblematicus művein kívül a leggyakrabban citált mű Plinius *Naturalis historia*-ja. (17–18.)

Buck felhívja a figyelmet arra is, hogy Zsámboky nemcsak témák, motívumok és képek tekintetében aknázza ki az antik irodalmat, hanem az epigrammák egyéb formai jegyeit is befolyásolták az ókori modellek, mindenekelőtt: Horatius. A Zsámbokyval baráti kapcsolatokat ápoló Muret és Lambin nevét említve Buck

rámutat, hogy Horatius főként a 16. századi Franciaországban örvendett egyre növekvő népszerűségnek. (Meg kell jegyeznünk, hogy a Pléiade költőit éppen Dorat fordította Horatius felé.) Megtudjuk, hogy jóllehet az epigrammák többsége a már Alciati által is alkalmazott distichonra épül, mégis figyelemre méltó számban fordulnak elő más, főként horatiusi versformák is. (18.)

Buck jelzi azt is, hogy Zsámboky emblémái közül különösen jelentős az, melyet a ma már csak szövegkiadásairól ismert Denis Lambinhez intézett (*Poetica ad Dionysium Lambinum*, 50.) Az embléma picturája babérkoszorúval díszített nőalakban ábrázolja a megszemélyesített poétikát, aki a káosz és az istent utánzó teremtés határvonalaán áll. Nem a költészetnek ezzel az ábrázolásával hoz újat Zsámboky – írja Buck –, hanem azzal, hogy „a Pléiade poétikájával összhangban meg van győződve a költő magasztos küldetéséről”. A költő mintegy másik istenként folytatja a világ teremtését, megformálását, a zűrzavarból és formátlanságból való kiemelését. (19–20.)

Buck kísérő tanulmányának újszerűen érdekes fejezete az, melyben a humanista erkölcsiségnek az *Emblemata*-ban való visszatükröződéséről beszél. Elmondja, hogy Zsámboky az emblémát az erkölcsi nevelés egyik eszközének tekinti. (Itt jegyezzük meg, hogy Buck említetlenül hagyja Zsámbokynak azt az újítását, mely *retorikai emblémákkal* gazdagítja a műfajt.) Bemutatja, hogy a moralizáló embléma előzményei között kell számba vennünk az i. e. 2–4. században keletkezett *Physiologus*, mely állatokat, növényeket és köveket ruház fel szimbolikus jelentéssel, s mely olyan tanításokat közvetített, melyek a keresztény erkölcsiségnek is megfelelőek. Ennek folytatása a középkori »Bestiaires», melyeknek szimbolikus formában megvalósuló moralizálása olyan erős irodalmi hagyományt teremtett, hogy hatása még Barthélemy Aneau 1549-ben megjelent *Decades de la description, forme et vertu naturelle des animaux*-jában is kitapintható, sőt Gilles Corrozet és követőinek emblematicus meséiben később még új életre is kelt. (20–21.)

A moralizáló embléma másik forrását az *Anthologia Planudea* gnómái, közmondásai és szállóigéi képezhették, melyeknek hatása vitathatatlanul jelen van Andrea Alciati emblémáiban.

Harmadik forrásként az egyiptomi hieroglifák szolgálták, melyek látszólagos megfejthetőségét erkölcsnemesítő olvasatban vélték felfe-

dezni. (21.) Buck jelzi, hogy ezek az erkölcsi princípiumok, melyek mind az emblémákban, mind pedig a XVI–XVII. század kompilációs irodalmában megjelentek, vagy messzemenően egyeztek a humanista erkölcsstannal vagy diametrálisan eltértek attól, ezért mindkettőt a humanizmussal megjelenő, újfajta szellemi anthropológia tartozékaként kell szemlélnünk, „olyan tanításként, amely az emberi létet és viszonyokat az antikvitás és a kereszténység életfelfogása alapján analizálja és mutatja be, leg-többbször azzal a szándékkal, hogy az olvasónak szabályokat és előírásokat adjon a maga életének alakításához”. (23.) Zsámboky *Emblematájának* nagy része szintén a morálfilozófiai tanítások gyakorlati eszköztárát kínálja, mely éppúgy érvényes lehet az individuuum egyéni körére, mint az államban együttélő egyének viszonyaira s a keresztény vallás transzcendens értékeivel szemben tanúsított magatartásra. (25.)

A humanista erkölcsiségnek fontos, Zsámbokynál is többször felvetődő kérdése a szerencsének az ember életében betöltött szerepe. A reneszánsznak ezzel kapcsolatos kezdeti optimizmusa („Tiene gioco la fortuna solo a chi se gli sottomette.” – L. B. Alberti) idővel mindinkább megfogyatkozott, s a személyes erény, a *virtus* sikerének bizonytalan-ságával szemben Fortuna mind fenyegetőbb hatalommá vált. A kérdésre, hogy vajon az ember függetlenítheti-e magát a szerencse önkényétől, hogy ellent tud-e neki állni, Zsámboky nem ad határozott választ; emblémák hosszú során át (68., 43., 104., 203., 47., 136., 26. p.) vívódik e kérdéssel. (26.) A döntő kérdést, hogy a szerencse hogyan viszonyul az isteni gondviseléshez, sosem veti fel. „Úgy tűnik – írja Buck –, mintha a fortunának az *Emblematában* való viszonylag gyakori szerepeltetése a belső világ területén jelentkező irracionális tényező zavaró megfoghatatlanságának jele lenne; olyan tényező, mellyel – mint az Petrarca óta köztudott – semmit sem tudott kezdeni a humanista erkölcs-tan által sugallt életfilozófia.” (28.)

Zsámbokynál a »via negationis« életfelfogása az emberi bűnök és hibák zámbavételéhez kapcsolódik, ezek kritikája tölti ki az *Emblematának* csaknem egynegyedét. (28.) E bűnök egyike a szenvedély (*voluptas*), mely által haz ember önnönmagát zúzza szét. Ez olyan „édes méreg” (95. p.), mely magában rejtja a pusztulás csíráját. (100. p.) Zsámboky azonban a *voluptas*nak ismeri egy pozitív jelentését is. Ezt pedig az az embléma közvetíti (172.), ahol az

erény és a tisztesség iránt vágyakozó szenvedély értékei magasztosulnak fel. Buck itt meglepetését fejezi ki, hogy a platonikus szerelem-felfogásról írott és sokat olvasott traktátusokban lecsapódott rengeteg kortárs vita az *Emblemata* lapjain semmi nyomot nem hagyott, holott – úgymond – „Zsámboky maga is behatóan foglalkozott Platónnal”. Ezzel a hiányérzettel kapcsolatban hadd villantsuk fel a következő lehetőséget. *Humanista nyelv- és irodalomelmélet Magyarországon a 16. század derekán* (Szeged, 1982.) című értekezésében Zsámboky irodalmi nézeteit elemezve a recenzens rámutatott arra, hogy írónk – aki az arisztotelianus irodalmi áramlat fő sodrába tartozik – nemcsak hogy nem fogadja el a neoplatonikus ihlet elméletéről szóló tanításokat, hanem több mint ellenérzéssel viseltetik Platón fogalomrendszerének követőivel szemben. Noha ezt a kérdést még további kutatással kell végérvényesen tisztázni, nem lehetetlen, hogy ugyanígy vélekedhetett a neoplatonikus szerelem-felfogással szemben is.

Buck a továbbiakban tüzetes vizsgálat alá veti Zsámbokynak azon fogalmait, melyeken a humanista erkölcsi világrend alapul. Az erény (*virtus*), a bátorság (*fortitudo*), a mértékletesség (*temperantia*), a barátság (*amicitia*) és más erények mibenlétén kívül Zsámbokyt élenként foglalkoztatják az állam rendjének és vezetésének kérdései (24, 25, 27, 109, 180, 216, 111, 224, 187, 34, 221, 114, 189, 206, 160.) is. A jelzett emblémákat elemezve Buck arra az eredményre jut, hogy „bár az *Emblemata* Machiavelli *Principéjének* megírása után kerekén fél évszázaddal jelent meg, Zsámboky államelmélete még mindig a politikának és az etikának a humanisták által követelt egységén nyugszik, vagyis Zsámboky nem ismer el semmi olyan politikai magatartást, amit pusztán az államérdek diktál, s amely esetenként igazolná a morál megsértését.” (32.)

Az *Emblemata* kísérő tanulmányának írója beszél a vallásos emblémákból (23, 87, 22, 92, 23, 46, 134, 18, 85.) leszünderhet tanulságokról is. Kimutatja, hogy bár katolikus és protestáns egyetemekhez egyaránt kötötték Zsámbokyt tanulmányai, és noha mutatott bizonyos rokonszenvet a protestantizmus iránt, az emblémákban – egyetlen helyet (85.) leszámítva, ahol azt fájjalja, hogy Krisztus békéjét az Igét marcangoló viták megbontották – nem bocsátkozik az egyházszakadás taglalásába. Apróság, de Balassi istenes verseinek hangneméhez érdekes elméleti háttér lehet Zsámbokynak az a tiltása, mellyel

arra figyelmeztet, hogy az ember ne kényszerítse istenre a maga akarát, ne alkudozzék vele, hanem nyugodjék meg a Gondviselésben.

Buck tanulmányának utolsó fejezete a mű utóéletét igyekszik feltárni. Tudatában van, hogy nehéz feladat ennek „az életfelfogásnak” (Lebenslehre) az olvasóra tett hatását pontosan felbecsülni, mégis segítségünkre van két olyan utalás (Plantin *előszava* a francia kiadáshoz és Moréri *Grand dictionnaireje*), melyek amellet tanúskodnak, hogy az *Emblematát* mindenkéltől „erkölcsös házi prédikáció gyanánt” (als eine moralische Hauspostille) olvashatták.

Végezetül Buck a mű irodalmi recepciójáról informál minden fontosabb részletre kiterjedően és megbízható pontossággal. A szakirodalom alapos ismerete alapján a magyar író egyenes hatását mutatja ki Geoffrey Whitney, Hadrianus Junius, Joachim Camerarius és Nicolaus Reusner munkásságában. Annak igazolására, hogy az *Emblemata* már a XVI. század 70-es éveinek végén – a számos kiadás és fordítás eredményeként is – a legismertebb emblémakönyvek közé

tartozott, Johann Fischart *Geschichts-Klitterungj*át idézi, ahol a magyar író t úgyes szójátékkal idézik: »Sam Buch, Stam Buch, Holderstock«. (39.)

August Buck professzor úr e kitűnő tanulmány megírásával elismerésre és hálára kötelezte mindazokat, akik szívügyüknek érzik a magyar reneszánsz irodalom nagy teljesítményeinek sorsát. Köszönik ezt a munkát azok is, akik Zsámboky halálának négy évszázados emlék-ünnepe előtt szintén törekednek arra, hogy Magyarországnak ez a régen nagy tekintélyt szerző humanistája újra megtalálja műveivel Európát és abban az őt megillető, szélesebb olvasóközönséget.

Csak sajnálhatjuk, hogy az Akadémiai Kiadó nem tudta megismételni Plantin több mint 400 évvel ezelőtti nyomdásztejesítményét, hogy a sok tónustalan, néhol (164., 184, 185–189, 176, 180, 192, 197, 212, 221, 223.) igen gyenge képkivitelezéssel nem tudta követni a nagy nevű elődöket.

Téglásy Imre

ARANY JÁNOS LEVELESKÖNYVE

Válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és mutatókat készítette Sáfrán Györgyi. Bp. 1982. Gondolat K. 700 l.

Arany csöndjei vannak olyan jelentősek, mint levelei. E harmadfélszáz darabból álló, igen gondos válogatás arra a hallgatásra vonatkozó szövegrészeivel bizonyítja ezt, amelyet maguk a levelek törnek meg. A csönd jelentéseit a legnehezebb megfejteni: mint Reviczky az ő, ő Erdélyi János válaszában elmaradását fájlahatta értetlenül, s aggódott is nemegyszer legjobb barátainak vélt megbántottsága miatt, a késlekedő levelekre várva. Kertbeny Károlynak viszont, mint írja, gorombaságaira felelt ugyan, megalázkodására már nem (156): az írásnak tehát olykor pusztá ténye is a személyiség legérzékenyebb pontjaira utal. A Pákhnak küldött, „Barátom Albert!” kezdetű levél azonban olyan egylendületű ríposzt, hogy már kivételessége miatt is élvezet olvasni a „jó tanácsot is adhatnék, (. . .) de (. . .) elhallgatom” (íme, még itt is visszanyel egyet-mást!) – „nem tudom, mit keresek lapod mellett” – „lelketek rajta” – „nevessem bánom” – „nálad lévő »mezitlábos« verseim kiadását halaszd el ad graecas calendae” sorozatát (178–181).

A tüntető hallgatás és a kitérés ritka szélsőségei között foglalja el helyét azoknak a leveleknek a sokasága, amelyekben a költő a teljes elzárkózottságból lép ki. Gyakran maga a megszólalás is nehezebbre esik, s önmagán való felül-emelkedést kíván, mint ahogy arról *Írjak? ne írjak?* címmel verset írt. A kitérő elemi fokozata ez, amelyet a lelkiállapot már megenged és a tudatos elhatározás a másik várakozása miatt is sürget. A Petőfitől kapott levelek öröme hamar átrendítette ezen a küszöbön, de a „szűkkörű” publikum mögött már akkor is kezdett fenyegetni – hogy ismét őt idézzük – a „teljes nyilvánosság” veszélye (620). S ez a tudat – éppúgy, mint nagy művei esetében – ezúttal a *levélíró helyzetét és viszonyát* (Martinkó András terminusai, I. *Világirodalmi Lexikon* V. 185.) szüntetheti meg, s levél helyett, a megszólalás előtti elhallgatás paradoxonában, ismét a csendet teremtheti újjá.

A levélíró jól ismeri az önszemléletnek ezt a körforgását, s igyekszik is mindent megtenni azért, hogy maga a levél megvédhesse önmagát.

Post scriptumai már 1848-tól óvják a „moszió Nyilvánosság”-tól (102). „Világért sem” a sajtó alá szánta levelét: ez a Páknak szóló háborgás záradéka (181). „E sorokat megsemmisíteni kérem!” – írja Toldy Ferencnek (408; vö. *Összes Művei XV.* 203, 208: korai adat arra, hogy ő is, Tompa is ezt kívánta). Szintén Tompát figyelmezteti többször, hogy a rossz hírekről és öndiagnózisáról „az asszony mit sem tud” (303; vö. 194). Élete végén már nem győzi odaírni a refrént: „Ki ne nyomasd ezt a levelet, mint mostanában minden *privát* leveletem *szokás*” (623; vö. 625).

Olykor mégis „túlközlékeny”, mondja magáról (483), pedig őtöle tudja azt is, hogy *Juliskához* c. versét leánya „nem olvasta soha” (479). A címzetthez el nem juttatott, visszatartott költemény különösen jellemző példája Arany környezete kapcsolatrendszerének.

„Újdondásztól” és „ódonasztól” (359, 516) egyaránt óva magánéletét, tapasztalnia kell, hogy a „lenni közönséges ember, mint más” (279) alapelve az ő számára már nem lehetséges: rendjel, portré és utcaelnevezések után, akarata ellenére, még életében köztulajdonba vették. Nincs mit tennie: az utókor szempontjából is néznie kell önmagát, komolyan véve a majdani teljes nyilvánosság korábban tréfásan vagy bosszankodva elütött gondolatát is. Jegyzeteket készít tehát a jövőnek, akkor még kiadatlan verseihez is, mint pl. az *Ártatlan dächoz*, így kezdve: „Rút hálátlanság volna el nem ismernem s nyíltan ki nem hirdetnem a M. T. Akadémiától érdemen felül nyert jótéteményeket”, s utána folytatva a „másrésztől”, „csupán”, „azonban” és „pedig” fordulataival, magyarázza a „humorkás elmejáték” életbeli indokait (568), nehogy félreértse azt a majdani olvasó. – *Nyíltan kihirdetni* valamit a *Kapcsoló Könyvben*: annyit jelent, hogy ez már Arany utódaihoz szóló levele.

Minden szövegkiadás célkitűzésekre is ösztönöz. Arany fennmaradt levelezésének kritikai kiadását részben már birtokoljuk; ez a kötet az anyag egészéből, a még kiadatlan részből is ad válogatást. Olyan összbenyomás megalapozója tehát, amelyet a további kötetek megjelenésével árnyalhatunk majd, de amely kétségkívül régóta aktuális teendők elvégzését sürgeti.

Ilyen levelezésének és költészetének együttes vizsgálata. Egyes versek, korszakok elemzésekor szokás ugyan egybevetni a hasonló vagy az egymást magyarázó szövegeket, az életmű egésze és folytonossága szempontjából azonban ez

mindenképpen kevés. Érdemes lesz elvégezni a *vershelyzet* és a *levélíró helyzet* összehasonlítását az analógiák és a különbségek elemzésével, hiszen az írás Arany esetében – klasszicista hagyományként is – mindig elválaszthatatlan az önszemlélet tárgyiasításától. „Hol valami engem közelről, mélyen sebez, ott hallgatok” (231) – mondja a versről, s ugyanez áll a levelezésre is. Másrészt, éppúgy, mint költészetében, „epikai nyugalma” szükséges leveleinek megírásához (304). Gyakran idézett megnyilatkozása: „Írok, nem taps, nem jutalom végett: írok lelki nyugalmamért” (421), verseire vonatkozik, de a levélíráshoz értve is igaz. A nehezére eső tanítás terhei is megkönnyítik, ha „kibeszéli magát” (uo.), de lelki szükséglete a levelezés, úgy, mint azt *A vígasz talóban* a költészetre vonatkoztatja: „S a panasz, midőn bevallom, / Nemesebb lesz, ha kidallom.”

Idézeteinkből az is kiviláglik azonban, hogy Arany egész költészetében visszatérő kulcsszavainak egyike, a *nyugalom*, feltétele, s egyszersmind célja is az írásnak: olyan circulus vitiosus teremtve ismét, amelyből egyedül az újabb kulcsszó, a *commotio* jelölte „lelki mozgás” (420), maga az írás segítheti ki. Tompának, de saját tapasztalatából javasolja ezt, egyúttal előlegezve a *Naturam furcâ expellas* „hangtalan” költészetét: azt a „kis szellemi commotiót”, amelyről öregkori levelében is szól majd (619).

Tompának írt, sztoikus tanításokat idéző vígaszleveleinek poétikai szempontból is figyelemre méltó jelentősége van. A tárgyiasítás lelki alapjaira világít rá ez a tanácsa: „Amely naptól kezdve többet foglalkozol *külső* tárgyakkal, mint tenmagaddal: attól fogva kezdődik gyógyulásod. Probatum est!” (574). Az alany és a tárgy, a fegyelem és a figyelem kapcsolatáról is szó van itt. Tompa „saját alanyi helyzetéből ítél” (247); Arany nézőpontja sohasem marad ennyire szubjektív. Mint ahogy az élménytől a műig eljutó tárgyiasítás folyamatában, a levél megszövegezése során is újabb élményt teremt számára a szemlélet és az önszemlélet egymásrahatása: kifelé fordulva tárgyat, tárgyat szemlélve önmagát s a tárgyhöz való viselkedését figyeli folytonosan. S maga a készülő, majd az elkészült szöveg is újabb élmény számára: ahhoz képest ismét távolságot teremt, hogy immár újabb tárgyként vehesse szemügyre azt. „Ugye regényes?” – kérdezi Szalonta égésének leírása közben (60), bár „most csak az ember írja e levelet” (61). „Járom (mily szójáték van e szóban!) leckéimet” (434) – így vált metanyelvi

szintre mondat közben is, az éppen leírt szó újabb asszociációjától ösztönözve. Levelei azért is kötnek le annyira, mert bekapcsolnak ebbe a mozgásrendszerbe, s újabb és újabb vibrációval zökkentik ki az olvasót.

Az idegen nyelvekkel való játék, az elliptikus fordulatok, a célzások; idézetek és szólások hű vagy deformált változatai újabb és újabb irányt nyitnak az írás folyamatában, a címzéstől és a megszólítástól, -szóltgatástól kezdve egészen az aláírásig. Humorának egyik tárgya maga a levélíró helyzet és a megírt vagy megírandó levél. Ír felesége helyett is, az órá jellemző modorban: két végeláthatatlan mondat után „igaz barátnéd” aláírással; s a stílusparódiát azzal tetézi, hogy „Jani pedig tudtom és akaratom nélkül az én nevemben levelet ír neked a kis szobában” (388). A nézőpont átvételéből önmaga teljes tárgyiasága, ill. a másik szemével láttatott képe rajzolódik elő, s a szemlélet és önszemlélet tükörjátéka a logikai rend humoros felforgatásával ér véget. Saját hangját visszavéve viszont Arany a biztonság kedvéért még bocsánatot is kér az imént még „Édes lelkem”-nek titulált Tompánétól, nehogy a „kis tréfa” rosszul süljön el.

„Veled nem levelezek, veled beszélgetek” – írja Tompának (185). De a levél- és a beszédhelyzet különbségeire is tudatosan figyel, mert mesésként, hogy „az ember mosolyogva ír és összevont szemöldökkel olvassák” (170), s ebből félreértések, majd utólagos magyarázatok sokasága is következhet – különösen akkor, ha barátja kevésbé tud ráhangolódni az ő tónusváltásaira. Innen a metanyelvi szint fontossága, a zárójeles betét, az utóirat gyakorisága, az önmagát a címzett szempontjából is ellenőrző levélíró folytonos figyelmének jeleként. Az a fesztelen viselkedés azonban, amelyet másutt annyira korlátozottnak érez, ilyen alkalmakkor mégis lehetséges számára: magányában, de abból egyszersmind ki is lépve, szabadon alkothatja-alkíthatja a társas viszonyt, beérve a dialógus órá maradt részével, de egész kedélyével és fantáziájával kiaknázva az abból adódó lehetőségeket. Eldiskurál önmagával *Én* és *Restség* szereposztásban (409), aztán kikérdezi és tanítja, megszidja és megvizsgálja maga mellé képzelt társát, s így önmagát is, válaszolva a kapott levél kérdéseinek sorrendjében vagy megfordítva, tetszése szerint. „Élvezet, felüdülés, felderülés” számára a „correspondencia” (243).

Mindez, természetesen, csak a legszűkebb baráti körre érvényes. Sáfrán Györgyi válogatása

azért is kitűnő, mert az egymást időrendben követő levelek ritmusában az olvasó jól érzékelheti az epistola familiaris alaphangjától különböző mértékben eltérő hangnemek váltakozását. Köszöntő, kérvény, kötelezvény, felmondólevél, segélykérés, felhívás, poétai levelező tanfolyam, önéletrajz, értekezés, műhelytanulmány, programcikk, szerkesztői hivatalos és magánlevél, esküvői értesítés, távirat és a többi, címzettje, tárgya, időpontja, funkciója és stílusa szerint, a levélíró helyzet és viszony alapján bizonyos típusokba rendezhető szöveg: oly gazdaggá tesz ez a könyvet, hogy olvasása is „élvezet, felüdülés, felderülés”.

Valódi leveleskönyv tehát, s nagy érdeme, hogy egyszerre szól a teljes és a szűk körű – szakmabeli – közönségnek. Népszerűsít, s alapkönyve a magyar irodalom tanításának és ismeretének: e célból a szerkesztő az anyaghoz méltó stílusban és tömörséggel írta meg összekötő szövegeit, amelyek nemcsak a hézagokat hidalják át, hanem folyvást kitekintést adnak az életmű egészére is. Arany még alaposabb megismerésére szólít tehát levelezésének legjobb ismerője, s az *Összes Művek* valamennyi megjelent kötetére utalva egyúttal a kritikai kiadás 1951 óta közzétett sorozatának befejezését előlegezi. Annak XV. kötetéből ismert, *A levelező Arany János* című, e kiadvány jellegéhez igazított tanulmánya vezeti be a válogatást, s a szövegek megértését a nevek és folyóiratcímek mutatója, valamint az idegen szavak és kifejezések magyarázata könnyíti meg.

A kötet újabb kiadását érdemes lesz magyar szavak és kifejezések értelmezésével is ellátni, hiszen a jórészt szakemberek használta kritikai kiadás apparátusában már feldolgozott ilyen anyag népszerűsítésére is nagy szükség van. A „hizakos” (42), „csöd” (94), „csürkös” (338), „pip” (351), „kónya” (390), „besullog” (422), „foglyos” (532) stb. szavak jelentését ma kevés olvasó érti meg, éppúgy, mint a „visszakapok én is, mint a *heczebe* szorított vén komondor” (554), vagy a „Nem járok-e úgy, mint a cigány lova a koplalással?” (623, 635) kifejezést.

Arany János Összes Műveinek megjelenése újabb nagy feladatok elé állítja a nyelv- és irodalomtudományt: egyebek között szólásait – sőt, rendkívül árnyalt igeidőrendszerét – is feldolgozó szótár elkészítésére s a szakirodalom lehető legteljesebb bibliográfiájának elkészítésére kell most már vállalkoznia ahhoz, hogy a korszerű szintézisek filológiai alapjait lerakhassa.

Korompay H. János

Petőfi Sándor költészetének román nyelvű recepciójáról elsőként Veégh Sándor készített átfogó jellegű fölmerést. Fél száz éve megjelent bibliográfiája 150 Petőfi-vers 197 román fordításáról tud („Petőfi a románoknál”. Csikszereda, 1934. 721.) Ennek az úttörő munkának a folytatása, összehasonlíthatatlanul gazdagabb, korszerű változata Dorothea Sasu-Zimmermann könyve, a „Petőfi a román irodalomban (1849–1973)”.

Dorothea Sasu-Zimmermann neve jól ismert a román szakirodalomban: évtizedek óta kutatja a világirodalom nagyjainak a román szellemi életre tett hatását. Ő gyűjtötte és állította össze Balzac, Anatole France, Andersen, Dickens, Mark Twain és Goethe románra fordított műveinek könyvszetét. Petőfivel kapcsolatos gyűjtőmunkáját egyetemi tanulmányainak befejezése után, 1951-ben kezdte el, amikor munkatársa lett a bukaresti Akadémiai Könyvtárnak. Témaválasztásában, a szakmai érdeklődésen túlmenően, bizonytal érzelmi szálak is közrejátszottak, hiszen szülei Szászrégenből költöztek a román fővárosba s ő maga a családban, tekei származású édesanyjától tanult meg magyarul. Kötelező teendői mellett, magánszorgalomból vállalt munkáját támogatta volt professzora, a Román Akadémiai Könyvtár akkori főigazgatója, Tudor Vianu. Amikor a könyvszet elkészült, Vianu akadémikus javasolta annak francia nyelvű publikálását, sőt, írt is hozzá egy meleg hangú bevezetőt, hangsúlyozván az összehasonlító irodalomtörténeti kutatások fontosságát. Azonban a bibliográfia megjelentetése még hosszú ideig elhúzódtott. Első, 1960-ban lezárt változata tovább bővült, újabb tizenhárom esztendő felkutatott anyaga csatoltatott hozzá, s így, a végül is megjelent, mostani változata 1973-mal, Petőfi születésének 150. évfordulójával zárul.

A kötet, közel húsz ív terjedelemben, 1657 könyvszeti adatot tartalmaz. Első része – „Román fordítások és utánzatok Petőfi művéből” fejezetcímmel – Petőfi költeményeinek és prózájának román fordításait, második része – „Írások Petőfi életéről és művéről” fejezetcím alatt – román nyelvű cikkek, tanulmányok, híradások, valamint román költők Petőfi emlékért idéző verseinek bibliográfiai adatait foglalja magába. Legfeltűnőbb jellegzetessége, amivel jócskán eltér a tulajdonképpen

bibliográfiáktól, feltétlenül említést érdemel. Nevezetesen az, hogy minden egyes könyvszeti leírás után részletet olvashatunk magából a fordításból, rendszerint annak első szakaszát. Ily módon a bibliográfia bizonyos értelemben antológia is, mégpedig a maga nemében pártját ritkító, hiszen egyfelől a lehető legszínesebb román nyelvű Petőfi-válogatás, másfelől beszédes dokumentum a román irodalmi nyelv utolsó 125 évének fejlődéstörténetéről. Eljárását a szerző egy vele készített interjúban így indokolta: „Arra gondoltam, kevés ember lapoz át újra, miként én, 360 különböző kiadványt, köztük a Familia negyven évfolyamát, s ha már vállalkoztam erre, a hajdani fordítások ízét is érzékeltetni akartam a mai olvasóval.” Természetesen, ezért a leghálásabbak a szűkebb szakma munkásai lehetnek: rögtön szemléltető anyagon érzékelhetik a tolmácsolások nyelv- és fordítástörténeti, illetve esztétikai értékét.

Milyen szakaszokat különböztethetünk meg Petőfi költészetének román recepciójában?

A kezdetek meglehetősen tág időhatárok, 1849 és 1890 közé esnek. A legelső román nyelvű híradás Petőfiről a Gazeta Transilvaniei (Erdélyi Újság) hasábjain jelent meg, 1849. február 28-án. Ez nem más, mint a költő „személyi leírása”, vagyis a bécsi hatóságok által kiadott körözölevél román nyelvű változata. Petőfi-vers csak jó másfél évtizeddel később, 1865-ben jelent meg román fordításban, de ekkor egyszerre kettő: „Az ember” és az „Ifjúság”. Mindkettő a Pesten kiadott Aurora Romana harmadik számában; fordítójuk George Marchisiu, akiről talán nem fölösleges megjegyezni, hogy azonos Itókának, azaz Bölöni Györgynek az édesapjával. Ezt követően egy 1870-es kiadású iskolai tankönyvben az „Anyám tyúkjá”, majd a „Lennék én folyóvíz...” olvasható románul. Utóbbit a jeles publicista és szerkesztő, Kisfaludy Társaság-beli tag, Iosif Vulcan ültette át románra, s adta közre az ugyancsak Pesten nyomtatott Familia egyik 1872-es számában. Az első lelkes Petőfi-fordítók között ott találjuk még Bonifaciu Florescu-t (Nicolae Bălcescu Pesten született fiát), Alexandru Macedonski-t, George Coșbuc-ot, Miron Pompiliu-t, Petre Oprisiu-t, Grigoriu Silași-t, Emil Szabót. Jórészt nekik köszönhetően 1890-ig összesen harmincöt Petőfi-vers jutott el a román olvasókhöz. Igazi áttörést azonban csak az 1890–1918 közötti időszak hozott. Ekkor nem

csupán a versek száma ugrott 35-ről 392-re, hanem jelentősen javult a fordítások minősége is. Nem véletlenül, hiszen a korszak két jelentős román költője, Ștefan Octavian Iosif és Octavian Goga is vállalkozott tolmácsolásra. St. O. Iosif már szebeni diákkorában szerelmese lett Petőfi költészetének, első fordításai is ez időből valók, aztán 1896-ban „Az apostol és más versek” címen adott közre Petőfi-válogatást. A magyar költőhöz való kötődését, műfordítói igényességét egyaránt jól illusztrálja az a tény, hogy válogatásának későbbi kiadásait újabb és újabb versekkel bővítette, ahol korábbi fordítását sikerületlennek érezte – javított rajta. Goga fordításai a századelőn születtek; igaz, számuk csekély, de egytől-egyig az igazán nagy és jelentős Petőfi-versek közül valók: Szeptember végén, A kutya dala, A farkasok dala, Egy gondolat bánt engemet, Véres napokról álmodom, Csalogányok és pacsirták, Beszél a fákkal a bús őszi szél, Honfidal. Már a verscímek is jól érzékeltetik, mennyire ugyanaz a kérdéskör foglalkoztatta Gogát is, mint annak idején Petőfit. „Minden nemzeti vágyak riadóüktjének” nevezte a magyar költőt, forradalmiságát pedig követendő példának állította a románság és maga elé.

1909-ben ünnepelték Petőfi halálának hatvanadik évfordulóját. Ez alkalomból jelentek meg az első igazán jelentős román értékelő cikkek és tanulmányok Petőfiről, s ekkor adták ki első ízben „A hóhér kötele”-t is, Constantin Ghițeanu és Richard D. Ioan közös fordításában. Nem sokkal később (1915) V. Mircea tollából a regénynek újabb fordítása készült el; ez további két kiadást ért meg (1925 és 1936).

A két világháború között Petőfi román útján az első nagy állomás születésének századik

évfordulója. 1922–23-ban összesen tizenharc emlékezés, cikk, tanulmány látott napvilágot, mégpedig a legkülönbözőbb román újságokban és folyóiratokban – Kolozsvártól Bukarestig, Nagyváradtól Szebenen át Ploiești-ig. A húsz-harminc években újabb és újabb nevek tűntek fel a fordítók között, közülük három megkülönböztetett figyelmet érdemel: Axente Banciu, Mihai I. Pricopie és Avram P. Todor. Ők Petőfi igézetében élték le úgyszólván egész életüket. Avram P. Todor Petőfi teljes életművét átültette románra, műve – sajnos – kéziratban maradt, immár az utókornak kellene gondoskodnia kiadatásáról.

A második világháború után, 1973-ig, összesen kilenc önálló román nyelvű Petőfi-kötet látott napvilágot. Ebből az időszakból kimagaslóan művészi tolmácsolást a „János vitéz” fordítója, Eugen Jebeleanu nyújtott, de érzékeny és értő megszólaltatója Petőfi-nek Mihai Beniuc, Costa Carei, Aurel Gurghianu, Octavian Hodirnau, Petre Pascu, Petre Șaitiș, D. Mihail is. Tanulmányt, esszét Petőfiről szép számban közöltek a mai román szellemi élet jeles alkotói: Alexandru Andrițoiu, Nicolae Balotă, Mihai Beniuc, Ion Oarcăsu, Gavril Scridon, Aurel Rău, Mircea Zăciu.

Dorothea Sasu-Zimmermann bibliográfiája arról győz meg, hogy Petőfi román nyelvű fogadtatása méltó a magyar költőhöz, és bizonyosan nélkülözhetetlen segédkönyv lesz a magyar-román művelődéstörténeti kapcsolatok kutatásában.

Erdélyi K. Mihály

VARGA JÓZSEF: ADY ÉS MŰVE

Bp. 1982. Szépirodalmi K. 422 l.

Szerencsés ötlet és gondos megfontolás volt, hogy Varga József nem kísérelte meg minden kutatását, minden felismerését, minden gondját, kérdését és tudását Ady-monográfiája keretei közé beszorítani. Vannak témák, problémák, feladatok, amelyek egy monográfiában legfeljebb elnagyoltan, vagy csupán töredékesen lennének érzékelhetőek; jelzésük, kidolgozásuk, megoldási kísérletük azonban lényeges és szükséges feladat. Nemeszser éppen a már elkészült monográfia tudatosítja a még megoldandó feladatot.

Amit Shakespeare-ről mondtak, Adyra is érvényes. „Ady, és nincsen vége . . .” Varga szívós erőfeszítéssel beszéli el az elfelejtettet és fedezi fel a megoldatlant. Minél inkább ismeri Adyt és korát, annál több a kérdése. A divatok változása azonban nem érdekli. Amikor vagy két évtizeddel ezelőtt megkezdte Ady-kutatásait, a nagy költő igazán nem volt népszerű. Azóta népszerűségének és hatásának volt újabb hullámhegye, most pedig mintha egy – nem túlságosan mély – hullámvölgynek lehetnének tanúi. Varga viszont követ-

kezetesen kutat és gondolkodik, legyen bár Ady népszerű vagy népszerűtlen a költészetben és a kritikában. Hűséges azokhoz az emberekhez is, akik Adyt szerették, és ennek a mentalitásnak komoly – talán még a maga számára sem kellően tudatosított – következménye van: Jászi Oszkár és Németh László egymás mellé kerül. A magyar politikai gondolkodás megírásra váró története ezt a tanulságot most már nem mellőzheti. Pontosan azért, mert Ady vonzáskörében egymás mellé kerültek, különbségeik is jobban érzékelhetők mind egymással, mind Adyval szemben.

Varga József tanulmánykötete három ciklusra oszlik. Az első címe: *Az Ady-mű*. Tizenhárom különböző terjedelmű, jellegű és típusú írás olvasható ebben. Szövegközlés, mikrofilológia, elemzés, tanulmány, esszé. A kötet egyik legfontosabb tanulmánya: *Ady Itáliája*. Varga József joggal hangsúlyozza, hogy „francia orientációja elfedi Ady olasz érdeklődését” (239. l.) Jogos figyelmeztetés ez, mert a századfordulóról alkotott képünket segíti árnyaltabbá tenni. Olaszország, túl az egységesítésen és túl első gyarmati háborúján, mélységesen benne van az európai köztudatban. Nemcsak Carducci miatt, nemcsak D’Annunzio miatt, és nemcsak a magukat csodálatosan reklámozni tudó futuristák miatt, akik egyaránt próbáltak kapcsolatokat teremteni Picassóval és a Nyugattal (egyaránt sikertelenül), hanem társadalomtudósi miatt is. Labriola, Loria, Lombroso miatt, és a két nagy ellenfél, Croce és Ferrero miatt. A kitűnő amerikai történész Stuart Hughes szerint az európai gondolkodás egyik átértékelője a századforduló idején éppen Croce. Egyhelyütt Ady örömmel említi meg, hogy Ferrero és ő egy táborban vannak – Somló Bódog védelmében. Varga figyelmeztetése azért indokolt, mert az első világháború és különösen Mussolini csaknem negyedszázados uralma gyakran elfeledteti azt a tényt, hogy a századforduló idején az olasz kultúra igen tevékeny szerepet játszott mind a magyar, mind az európai szellemi életben. A cikk további problémát is tudatosít. Ady orientációja főként francia és olasz volt, és igen kevésbé német. Ezzel a magatartásával szinte egyedül állt a korabeli Európában, akárcsak az olasz Ferrero, aki a magyar költőhöz hasonlóan elsősorban szintén Párizsra figyelt, és aki többek között éppen a német orientációjú Croce miatt nem kapott Rómában katedrát. Amikor a legkülönbözőbb európai mozgalmak (a szociáldemokráciától a pszichoanalízisen át a modern nagyipar szervezőiig) a német csodát vagy a német példát

kivánták követni, utánozni vagy másolni, és ezért oly magától értetődően beszéltek a francia dekadenciáról, két olyan különböző, de a modern militarizmusra egyaránt rendkívül érzékeny gondolkodó, mint Ady vagy Ferrero, szinte tüntetően (noha soha sem megvetően) közömbösek a német kultúrával szemben. Egyikük sem feledkezik meg azonban Marx és Nietzsche jelentőségéről.

Varga József több tanulmányban foglalkozik a szocializmus és Ady, illetve a Nyugat kapcsolataival. Újra beigazolódik, hogy a század elején egy művelt, pontosabban korszerűen művelt ember műveltségébe a szocializmus már beletartozott. Érdekesen tárgyalja Bíró Lajos Plehanov bírálatát is: „nem túlzunk ha leírjuk: Bíró Lajos cikkében zseniális megsejtések vannak” – magyarázza az Ibsent védelmező vitairatot, majd hozzáteszi, Bíró szenvedélyét magyarázandó és a vitairat jogosságát igazolandó: „elég csak Ady Endrere vagy Lukács Györgyre utalni, akik egyformán rajongtak Ibsenért.” Még egy név kívánkozik ide: Gorkijé. Gorkij, aki az orosz Ibsent hiányolta, Csehovhoz írott levelében, és akinek a munkásságát legjobb esetben is csak szkeptikusan értékelték Plehanov.

Legalább olyan lényeges, amikor Varga Adyt idézi, miszerint a 60-as évek generációja kihalt és az új emberek már elfordultak a tudományosságtól, a szabadelvűségtől, a haladás gondolatától. Maga Ady élesen bírálta Brunetièrre-t, aki a század elején egy nagy hatású cikkében a tudomány csődjét jelentette be. Varga joggal emeli ki, hogy Ady a generációs váltást észrevette: a már említett Stuart Hughes viszonylag nemrégiben éppen Ady „szellemében” írt az európai szellem reorientációjáról (noha Ady nevét nem ismeri). Varga tanulmányai minden eddigi méltatásoknál jobban megvilágítják, hogy Ady „konzervatív” gondolkodó volt, azaz, hogy ragaszkodott a XIX. századi liberalizmus progresszív hagyományához, és éppen ennek a hagyománynak a védelmében tájékozódott a szocializmus irányába. Bátorította őt ebben a XIX. század egyik legnagyobb német történésze is, a Nobel-díjas Mommsen, aki Adytól idézett politikai végrendeletében, a militarizmussal és a klerikalizmussal szemben a liberális-szocialista összefogást hirdette. Az a Mommsen, aki a közfelfogással ellentétben nem a bismarcki politika védelmében, hanem ellenzőjeként írta meg Róma történetét.

„Ady meditációja a történelem értelméről” a címe Varga egyik legérdekesebb írásának. Ez az a probléma, amellyel egy gondos tudósnak feltét-

lenül szembe kell néznie, és amelyet megoldani sem Ady, sem más nagy formátumú alkotó esetében megnyugtatóan nem lehet. De a kérdés-feltevés itt talán fontosabb is a válasznál, mert hatásosan ráirányítja a figyelmet az életmű bonyolultságára, az egyértelmű állítások és a leegyszerűsítés veszélyére. Varga hangsúlyozza, hogy Ady egy időben volt a két nagy kortárs, Nietzsche és Tolsztoj szenvedélyes híve, és ez kétféle, nem könnyen egységesíthető felfogást jelent. Azt hiszem, Varga joggal mondhatja Adyról, hogy „sajátjaként hirdethette volna Malraux felismerését: egy emberélet nem ér semmit. De semmi sem ér annyit, mint egy emberélet.” Ebben a tanulmányában *Az akarat cselédjei* című verset magyarázva, Varga Schopenhauert és a *Wille* rendező elvet emlegeti. Úgy gondolom, ugyanilyen joggal emlegethetné Petőfit is, akinek szinte egész költészetét áthatja az akarat mindenhatóságába vetett hit, nem Schopenhauer, hanem sok-sok áttételen keresztül Helvetius örökségeként. Ady, aki Petőfi szenvedélyes olvasója volt, és akinek sokkal több szavát, képét és motívumát átvette, mint azt általában feltételezzük, a magyar történelmet értelmező

versében inkább kapcsolódhatott a nagy költőhöz és a felvilágosodás francia filozófusához, mint Schopenhauerhez.

Varga közli Ady 1914-ben Jászi Oszkárhoz írt négy levelét. A levelek bevezető kommentárjában jogosan említheti, hogy már 1961-ben „polémiában védte meg Jászi Oszkár alakját és életművét a szűkszempontú értékeléstől”, hogy már „akkor is az volt az álláspontja, hogy Jászi Oszkárt csak Ady Endre eszméinek magasából lehet a kor szellemében megérteni és elhelyezni”.

Ahogy Jászi, úgy Lengyel Menyhért újraértékeléséhez is Ady segíti Vargát. Fontos megfigyelése, hogy Lengyel Menyhért publicisztikájában Ady számos motívuma megtalálható.

Az *Ady és műve* című tanulmánykötet nem egyenletes színvonalú. Néhány írása kevésbé mély, inkább tűnik alkalmi kritikának, mint átgondolt elemzésnek, még ha kapcsolatosak is az Ady-problémakörrel. Talán egy-két recenziója is elhagyható lett volna. Mégis, egészét tekintve, Varga József új könyve jelentős eredményeket tárt föl, és mindenképpen termékeny ösztönzéseket adó munka.

Ferenczi László

EÖTVÖS-FÜZETEK

Szerkeszti Tóth Gábor. Új folyam, II–III. Tanulmányok, 1977–79, I–II. Kiadja az Eötvös József Kollégium, Bp. 1979. 305+226 l. Szerkesztette Mohai Lajos és Rugási Gyula

Részletesebben csak a magyar irodalommal foglalkozó tanulmányokat ismertetném.

Sápi András: *Bethlen Miklós Önéletírása*. A Bethlen-irodalomban igen eredeti, mert nyelvfilozófiai érdeklődésű dolgozat. Egyszerűsítésnek látom már a szerző ama feltevését, hogy a régi magyar irodalom korában többé-kevésbé egységes volt az irodalomfogalom. Ma is, akkor is, különféle elképzelések éltek az irodalomról. A 174. lap 2. bekezdésének értelmében az *Adriai tengernek Syrenája* meg sem jelenhetett volna. Jóllehet primitív, mégis érthetetlen a számomra Sápi realizmus-definíciója (177): ez „az író társadalmi viszonyaira vonatkozik, ill. azok tudatosítására, melyet művéből olvashatunk ki. A műnek akkor tulajdoníthatunk pozitív értéket, ha az a realitásból indul ki, azokat vizsgálja, ill. azokra keres választ – és ha mindez eredményes.”

Kiss Mihály: *A művészileg megéptített nyelv*. Erénye e Kemény Zsigmond-tanulmánynak a

módszertani igényesség, a fogalmi nyelvhasználatra való törekvés. A dolgozat bennem mégis a befejezetlenség látszatát keltette: mintha a szerző nem vitte volna végig vizsgálatait. Az összefoglaló utolsó bekezdés (221) mintha nemcsak Keményről, hanem még jó néhány más íróról is elmondható lenne. Sajnálatos, hogy Kiss a megírásakor még nemigen ismerhette Szegedy-Maszák Mihálynak a Kemény-mű poétikáját megvilágító újabb dolgozatait.

Mohai Lajos: *Képződés és kifejeződés*. Feltétlenül dicséretes, hogy e Nero-tanulmány szerzője a Kosztolányi-regény értékvilágának ennél teljesebb rekonstrukcióját tűzte ki célul maga elé. Megállapításai általában nem ingerelnek vitára, annál is kevésbé, mivel tekintélyes részüket nem értem. A szerző nem törekedett arra, hogy az általa bejárt szellemi utat megvilágítsa, fogalmilag ellenőrizhetővé tegye. Talán Mohai sötét humora nyilvánul meg abban, hogy egyáltalán képes volt

épp Kosztolányiról ólomsúlyú mondatokban, olyan szavakkal beszélni, amelyeknek alig hámozható ki a jelentésük.

Kiss Mihály: *Létté formált élet*. Mintaszerű kritika Szilágy István *Kő hull apadó kútba* c. művéről; a kritikus végig gondosan ügyel arra, hogy az értékeléshez vezető útját explicitté formálja.

Arató György: *Cantio de militibus pulchra*. A dolgozat rendkívüli részletességgel tárgyalja a nevezetes, XVI. századi epikus emléket, melyet a Kuun-kódex őrzött meg számunkra. Nemcsak a *Cantio* irodalomtörténeti jelentősége, hanem a gondosan dokumentált tanulmány igényessége is szükségessé teszi, hogy súlyosnak vélt ellenvetéseimet ezúttal részletesebben adjam elő. Meggyőződésem szerint a dolgozat minden ízében – mert már koncepciójában – elhibázott. A szakirodalom megválasztása is az. Arról a szerző nem tehet, hogy nem ismerhette Varjas Bélának a *Cantió*ról írott hosszú tanulmányát, mely *A régi magyar vers* c. gyűjteményben (szerk. Komlövski Tibor) jelent meg, szintén 1979-ben. De miért nem tanulmányozta Arató az orális epika nyelvéről szóló újabb publikációkat (Lord, Bowra, Parry, Menéndez Pidal, Rychner, nálunk Marót Károlytól Voigt Vilmosig számosan)? Vagy miért nem olvasott XVI. századi poétikákat? Ezek helyett mai kurrens stiliztikatankönyvekből dolgozott. Ha csak a nálunk két kiadásban megjelent Jakobson-könyvből épül, nem zárja ki stiliztikáinak mondott tanulmányából az ének mondattani sajátosságainak vizsgálatát (236 sk.). A mintegy másfélszáz fennmaradt XVI. századi históriás énekből a legtöbbet nyomtatott forrásokból ismerjük, e kézirat *Cantio* eléggé kivételes. A tudományos közmegegyezés szerint nemcsak társadalomszemlélete (a hópénz-konfliktus), hanem előadás- módja is bizonyos későbbi népköltészeti alkotásokkal rokonítja. A *Rusztán császár* mellett talán ez a mondattani párhuzamosságokban leggazdagabb históriás énekünk. Csaknem egyedülálló abban a tekintetben, hogy a didaktikus elem teljességgel hiányzik belőle, de abban is kivételes, hogy semminő iskolai jellegű tudásanyagot (történelem, mitológia, teológia, tudós szavak) nem tartalmaz. Műfajában szokatlan, hogy nincsenek értelmes versfői. A rimelés köteleességét nem ismeri, ragaszkodik viszont a mondattani párhuzamosságok régies rendszeréhez. Mindeme különlegességeket kiemelve magyarázná, ha a *Cantio* költőjeül (a XVII. századi másolat semmitmondó címe

bizonyára nem tőle való) frásztudatlan személyt tételeznénk fel. Erre vall, hogy az ének szerzői énje csak egyetlen egyszer szólal meg egyes szám első személyben: a vitézek – memóriát próbára tevő – katalógusának bevezetőjében, hasonlóan pl. az *Iliász* II. énekbeli nagy hajókatalógus esetéhez. Mivel a *Cantio* haragtörténetének feszes kompozíciója van, hajlandó lennék az *Iliász*-kutatás egyik iskolájának mintájára a mi énekünkben is tollbamondott szöveget látni. – Lehet, hogy ez a röpké argumentáció nem valami meggyőző. De ennek a, jóllehet, képtelenül kis méretű, de mégis egyetlen szóba jöhető naiv eposzcsokánknak szinte valamennyi itt említett különlegessége elkerülte az ének mindegyik szavának mindegyik előfordulását gondosan regisztráló Arató György figyelmét, s ez nem helyes!

A második kötet kiváló (s az egész gyűjtemény egyetlen tematikus) alfejezete *A „Horváth János” pályázat dolgozatai* címet viseli.

Reisinger János: *Babits és Horváth János irodalomszemléletének egyező és különböző vonásai*. Magasan kiemelkedik a pályamunkák közül: az egyetlen, amelyet nem lehet Horváth János iránti pozitív elfogultsággal vádolni. Tárnyilagosan elfogadja például Rába György megállapítását (159) Horváth János poétikai és lélektani tájékozódásának korlátairól. Az etikai kérdések iránt mélyen elkötelezett szerzőtől ugyanakkor szívesen olvastam volna annak a – talán – hanyatlásnak okairól, amely a *Kezdetek* (sőt, még inkább a *Petőfi*) és *A reformáció jegyében* között érzésem szerint megfigyelhető.

Kiss Mihály: *A szintézis jegyében* c. műve szintén értékes munka. Örvendetesen érződik rajta az egész kétkötetes gyűjteményt bevezető mesternek, Németh G. Bélának módszertani hatása, különösen a századelő irodalomtudományi folyóiratainak és egyéb intézményeinek jól tagolt, világos leírásában. De azt hiszem, a szerző túl könnyen siklik át Horváth János ama kijelentésén, hogy Aranyban „ma is az irodalmi fejlődés tetőpontját látjuk” (218). Általánosabban is kimondhatta volna, hogy Horváth János kiváló, de konzervatív tudós volt. Kiss Mihály gondosan regisztrálja Brunetiere és Lanson hatását, de nem teszi hozzá, hogy az irodalomkutatás egyetemes történetében ez a tájékozódás az idő tájt már vidékiesség. Nem kellene a szerzőnek üdvözölnie a kézirati hagyatékából – őáltala, s ez érdem! – előásott mondat lapos nemzetkarakterológiáját: Kemény és Arany „sem nem németes filológusok vagy absztrakt fők, sem nem csevegő

franciák" (215 sk.). (Én Aranyban sem tisztelem azt, hogy rásütötte Tassóra a „kéjsóvár olasz” bélyegét.) S bizonyos e, hogy Horváth János a modern költészet felől közelített a francia szimbolizmushoz (203 sk.)? S mi köze volt Max Weberhez (219 és 221)? Különösen kérdésesnek vélem a tanulmány 214. s következő lapját. Konstruálnak érzem az ellentétet aközött, hogy Horváth János Arany és Kemény vagy Szilády, Heinrich, Négyesy, Riedl hatása alatt állott. Nem is bizonyos, hogy Kiss Mihálynak egészen igaza van a Horváth Jánostól mindig fennhangoztatott Arany-hatás mélységét illetően. Az agg Négyesy számomra meggyőzően állítja (*BpSz*, 1924, I. 214), hogy a verstaníró Horváth – bármit mond is erről – inkább az ő, Négyesy ifjúkori felfogásának, mint Arany verstani nézeteinek követője. Nem értem a ténytisztelvalóságátsztele szembeállítását, különösen a Gábor-vitára vonatkoztatva nem, hiszen itt épp Horváth hangsúlyozta a minden korai forrásra kiterjesztendő vizsgálat szükségességét. Gábor Ignác verstani nézeteinek vitájában Horváth szerepe (bár sok mindenben igaza volt!) egyébként is kritikával kezelendő, s ennek nyomát nem látom a tanulmányban. Gábor egyes vitapartnerei, amikor „idegen” szempontot emlegettek, nemcsak germanisztikai és hebraisztikai tanulmányaira céloztak, hanem zsidó voltára is (emiatt szenved majd mártírhalált). *A magyar ősi ritmus* s a két másik monográfia, számos hibás tétele és hevenyészett érvelésmódja ellenére, Németh Lászlótól Sik Sándorig sokakat mégis meggyőzött, s például a mai Vargyas-iskola inkább Gáborral, mint Horváthtal ért egyet a ritmus nyelvi s nem zenei eredeztetésének fontos kérdésében. – Kiss Mihály gondolatgazdag, vitára készítő tanulmánya, ne feledjük el hozzátenni, jelentős mennyiségű, eddig tekintetbe nem vett anyagot tár fel gondos filológiai apparátusában.

Tóth Tibor: „Intencionalitás”: mint vizsgálati

módszer és eszköz Horváth János műveiben c. dolgozata engem nem győzött meg alaptétele felől, nevezetesen arról, hogy Horváth Jánosnak bármi köze lett volna a lengyel integrális iskolához (Ingarden) vagy egyáltalán a fenomenológia bölcseletéhez. Szegényesen dokumentált tanulmányának az a passzusa (177), ahol a Horváth János-i „tárgyi hűség és önelvűség” elvét összefüggésbe hozza azzal, hogy „megszűnik az immanencia és a transzcendencia”, zavarba ejt. Én sem vagyok jártas a husserli gnoszeológiában, így nem is írok róla.

Tóth Tibor egyébként kitűnő filológus, aki máris jó nevet szerzett magának a régi magyar irodalom kutatóinak körében. E gyűjteményben is olvashatunk tőle egy Ágoston- és egy Dantetanulmányt, melyek nem tartoznak az *ItK* recenziós rovatába. Ilyen – nem idevágó – modern filológiai, történeti és filozófiatörténeti dolgozatokat a két kötetben rajta kívül Rugási Gyula, Székely György (névváltoztatást javaslok!), Hóvári János, Poór Anikó és Cassius Assegu tollából olvashatunk. Mint szintén nem idevágóról, sajnálattal mondom le Tuskés Gábor *Útmenti és temetői köfeszületek Abaliget-Orfű környékén* c., ha szabad ezt a szót használni, *profi* és Magyarországon úttörő dolgozatának ismertetéséről, ám ez a kitűnő munka szerencsére megjelent azóta a mégiscsak könnyebben hozzáférhető *Ethnographia* lapjain is.

Végül egy bíráló szó a szerkesztésről. A két kötet dühítően *slamos*. A hosszabb idegen nyelvű idézetekben annyi a hiba, hogy értelmük gyakran már kikövetkeztethetetlen. Az egyik tanulmányban a következő – félbehagyott! – szerzői beszűrés olvasható (betű szerint idézem): „Köszönöm Korompay H. János szivességét, aki megengedte, hogy a...” (214) Mintha a két kötet anyagát a megjelenés előtt soha senki el nem olvasta volna.

Horváth Iván

Kozocsa Sándor nyolcvanéves

Négy évtizeddel ezelőtt, amikor a bölcsészeti karon megkezdtem tanulmányaimat, Kozocsa Sándor nevét már az első napokban megtanultam. Alighogy beléptünk az egyetem Múzeum körüli épületének kapuján, és nekifogtunk első dolgozatunk anyaggyűjtéséhez, a gyakorlati órák vezetőjétől a legfontosabb útbaigazításokkal együtt azt a tanácsot is megkaptuk, hogy választott témakörünk szakirodalmának adatait keressük ki „*a kozocsákéból*”. Ki tudná megmondani, azóta hányszor ajánlottuk ugyanezt mi is (egykori elsőévesek) kollégáinknak, tanítványainknak, és hányszor emeltük (és emeljük) le a könyvespolcra munka közben vagy polémiák során Kozocsa Sándor bibliográfiai gyűjteményeit, hogy valamely bizonytalan vagy vitás kérdést tisztázzunk gazdag repertóriumai segítségével?

Kozocsa Sándor évtizedek óta előttünk jár és előttünk dolgozik, megkönnyíti tájékozódásunkat, anyagot gyűjt számunkra, el nem végzett feladatainkra emlékeztet. Mindannyian adósainak érezzük magunkat, akik munka közben föltevéseinket és következtetéseinket elődjaink és pályatársaink korábbi megállapításaival szoktuk összevetni, akik magunk és mások ötleteinek csak akkor adunk hitelt, ha azokat bibliográfiai adatokban is tetten érhető tények igazolják.

1926-ban az *Irodalomtörténeti Közlemények* szerkesztője, Császár Elemér azzal bízta meg a huszonekét éves Kozocsa Sándort, hogy a következő évtől ő folytassa a lap hasábjain a hazai irodalomtörténetírás új eredményeinek nyilvántartását. Kozocsa elvállalta a feladatot, több mint másfél évtizeden át vezette a folyóirat repertóriumát, majd gyűjtőkörének jelentős kiszélesítésével önálló kötetekből álló sorozattá fejlesztette a hasznos vállalkozást. Jelenleg az 1960-as évtized második felének feldolgozásával foglalkozik a nyolcvanesztendő Kozocsa Sándor.

Ha egyszer valaki modern gépi eszközökkel kiszámítja, hogy Kozocsa bibliográfiai gyűjteményei összesen hány adatot tartalmaznak, minden bizonnyal elképesztően magas szám lesz az eredmény. A felmérésből nem szabad majd kihagyni a Móricz Zsigmond életművét és az íróval foglalkozó irodalom adatait feldolgozó nagyszabású munkát, amelyet Kozocsa méltán nevez bibliográfiai monográfiának, valamint (a Radó Györggyel közösen szerkesztett) tizkötetes gyűjteményt, amely 1526-tól 1970-ig az orosz (illetve a szovjet) irodalom magyar kiadásainak és visszhangjának adatait tárja fel.

Miközben Kozocsa Sándor a Széchényi Könyvtárban fontos feladatköröket látott el, az egyetemen tanított, tanulmányokat, bírálatokat írt, (1941-től 1948-ig) az *Irodalomtörténet* szerkesztője volt, sajtó alá rendezte Kölcsey Antónia, Justh Zsigmond, Krúdy Gyula, Kaffka Margit és mások műveit, mindig maradt ideje bibliográfiai anyaggyűjtésre is.

Évtizedek során tanúja voltam annak, milyen örömet jelentett számára egy-egy filológiai adat tisztázása, ismeretlen kézirat felbukkanása, ritka becsú, értékes könyv megszerzése. Olyan filológus ismertem meg Kozocsa Sándorban, aki még a bibliográfiák összeállításába is az alkotó munka örömét tudta (és tudja) belevinni. Tisztában van azzal, hogy a bibliográfia az értő olvasó számára nem élettelen adathalmaz, hanem olyan „műfaj”, amely az általa feltárt korszakot jellemzi, annak igazolását és ítéletét is magában rejt.

Vargha Kálmán

Egy szorgos munkásságú, kitartó fáradozása, eredményes munkását köszönti hatvanadik éve elérkezén az irodalomtörténetírás: Nagy Miklóst. Negyven esztendeje jelentek meg első kritikai s irodalomtörténeti tárgyú írásai, még egyetemista korában. Azóta nem múlt el év, hogy néhány bírálattal s néhány tanulmánnyal ne jelentkezett volna. Eleinte ingadozott történelmi s mai tárgyú feladatok között, de viszonylag hamar eldöntötte, hogy ő az előbbi terület művelője kíván lenni. S a történelmi mezőnyben is gyorsan körülhatárolta tevékenysége körét. A XIX. század közepének, a magyar klasszikus irodalom fénykorának vidéke, nagy életműveinek sugárkévéje ez. Szinte nincs egyetlen nagy alakja e roppant fontos időszaknak, akiről egy-egy tüzetes kritika, egy-egy alapos forráskutató cikk, egy-egy részletekig elemző stúdium erejéig ne szólt volna Eötvöstől Aranyig, Gyulaitól Madáchig. Ami nem jelenti, hogy közbe-közbe ne lépett volna át e maga vontá határokon: néhány századvégi elbeszélőkhöz írt meggondolkodtató bevezető tanulmányt, elméleti könyvekhez fűzött érdekes szelvényező kritikát, külföldi írók hazai s hazai szerzők külföldi recepciójáról értekezett tiszta tárgyyszerűséggel.

Mindenekelőtt azonban Jókai hatalmas életműve kötötte le figyelmét. Nincs olyan műfaja e mindmáig legnagyobb olvasottságú epikusunknak, amelyről ne írt volna Nagy Miklós, s nincs olyan műfaja az irodalomtörténetírásnak, amelyet ne használt volna föl szeretett hőse minél több oldalú bemutatására. Könyveket írt róla, s fáradhatatlanul vezeti, irányítja a kritikai kiadás végtelen folyamát. Minden fontos tény számára auktora életében és művében, földolgozásában és értékelésében. Mégis, mi azt hisszük, Jókai szelíd humora, csöndes életszeretete, szolid társaságigénye, s persze, kifogyhatatlan mesélőkedve az, ami elsősorban vonzza őt örök tárgyához.

Tanítványai is így ismerik Nagy Miklóst, így emlékeznek rá s így szeretik majd negyven éves oktatói pályafutása nyomán. Egy csipetnyi szerető ironiával fabulálnak kedvtelve meggondolt tempósságáról, fontolgatják részletességéről, zsörtölődő elégedetlenségeiről, ha nem azt nyújtották, s nem úgy nyújtották szemináriumokon, vizsgákon amit, s ahogyan azt ő óhajtott volna kapni. Ha egyszer megírják a magyar irodalomtörténetírás – intrikától nem éppen mentes – anekdotakincsét, az intrikából reá majd kevés jut, annál több viszont a kedves bájú történetekből.

Félrevezető volna azonban azt gondolni, Jókai derűje mindig elégséges tárgy és táp jubilánsunknak. Makacs ragaszkodással fordul újra meg újra Kemény Zsigmond sötét fényű világához is. Úgy látszik a lélek mélyebb szakadécai is vonzzák, lekötik, izgatják érdeklődését, ha hozzá nem találta is úgy meg az utat és eszközöket, mint Jókaihoz. Kívánjuk, ne fáradjon el, keressen tovább, hogy minél biztosabban találjon rá azokra a kapcsolatokra, amelyek e két nagy írók egymáshoz is, korukhoz is, s hozzánk is fűzik. Múltunk egyik leggazdagabb korszakából nyújthat ezáltal korunknak is tanulságot.

Németh G. Béla

Horváth Károly „Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez” című előadásának vitája

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének XIX. századi osztálya 1984. február 29-én vitaülést tartott Horváth Károly „Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez” c. dolgozatáról Lukácsy Sándor osztályvezető elnökletével. (A tanulmány lapunk jelen számában olvasható.) A kérdést az előadó és a hozzászólók természetesen Madách *Az ember tragédiája* eszme- és motívumtörténeti előzményei szempontjából világították meg. Horváth Károly kiegészítéseket tett már előbb elkészült tanulmányához. Lukácsy Sándornak a Kortárs múlt év novemberi számában megjelent munkája (1763–1768. 1.) szorosabban kapcsolja a *Tragédiát* Milton *Elvesztett Paradicsomához*, mint az előbbi Madách-kutatás. Lukácsy Sándor szerint Madáchra Baróti Szabó Dávid 1802-ben megjelent Milton-fordítása hatott, ezt meggyőző szövegpárhuzamokkal ki is mutatja. Horváth Károly egyetért ezzel, Baróti Szabó kitűnő nyelvi és verselési tehetsége Madáchot éppúgy megragadhatta, mint előbb Vörösmartyt. Ámde Baróti Szabó csak megrövidítve adta vissza Milton eposzát annak 12 „könyvét” hat énekre rövidítve, és kihagyva belőle a Madách műve szempontjából oly fontos részeket, mint a népek leigázásával öndicsőségére Babel tornyot építő Nimród epizódját, s a keresztény egyházba bekerült visszaélések, a szeretet tanával ellentétes fanatizmus bemutatását. Madáchnak tehát ismerni

kellott Baróti Szabó mellett Bessenyei Sándor stílusában gyarló, de teljes Milton-fordítását is (a kettőt Szöllösi István is említi a *Confessio* múlt évi 3. számában) vagy valami teljes német átültetést. További párhuzamok: a *Genesis* nem szól arról, hogy a csábító ördög (Sátán, Lucifer) valaha főangyal lett volna, bár ez a tudat már élethetett Jézus korában is, mert két apostoli levél (Péter 2. levél 2. 4. Judás Taddeus 6.) említi, igaz, igen röviden. Hogy Lucifer eredetileg főangyal, s azután lesz csábító, ez is inkább Milton-hatása, mint Goethe *Faustjának Égi Prologjáié*. Különös, hogy Madách kéziratótól és műve első kiadásától eltérőleg az 1863-as végső változatban, Szász Károly bírálatának hatására Édenbe helyezi Éva fiának fogantatását a *Genezistől* is eltérőleg. A tiltott fa „gyümölcsének” (későbbi elnevezésben „almának”) a megízlése mint bűn, minden keresztény egyház tanítása, s Milton, valamint a Milton megelőző irodalmi művek szerint is az istennel szembeni engedelmességet jelenti. (J. M. Evans: *Paradise Lost and The Genesis Tradition*. Oxford 1968.) (Ami a forradalmár Miltonnál éppen nem azonos a földi hatalmasságok iránti engedelmség követelésével, ez utóbbiak ugyanis szerinte bitörölök.) Ámde élt régebben és ma is fel-felbukkan egy vulgáris értelmezés, mely szerint a „tiltott gyümölcs”, „Éva almája” a szexualitás. Nos, Miltonnál Édenben két ízben is van erotikus kapcsolat az ősszülők között, a bűneset előtt: ez a lelki, érzelmi alapú, a házasságban megvalósuló sexualitást jelenti, és a bűneset után, ez a bujasság jelképe, de egy esetben sincs Miltonnál (a *Geneziszben* sem) fogantatás. (Hogy ugyanaz a pár két ellentétes etikai értékű erotikus kapcsolatot él meg, ez a mítosz logikájából következik, mely szerint még csak két ember él a földön. (L. erről: Helen Garden: *A Reading of Paradise Lost*, Oxford, 1965. 86–87). Szászra és Madáchra valószínűleg – a tiltott gyümölcs vulgáris magyarázatán túl – a Miltonnál olvasható kettősség is hathatott: Ami a két fa birtoklását illeti, itt inkább Byron *Kainjának* első felvonása hathatott, amikor Kain szüleinek a szakításban elkövetett sorrendi tévedését emlegeti, mintegy összemossa a kígyó elbeszélésében a tudás és az élet fáját. Madáchnál, hogy előbb a tudás fájáról szakítanak ez Lucifer szándéka szerint történhet: ő ugyanis a II. szín elején megesküszik az emberpár romlására. Az előadónak az előbbieknél fontosabb filológiai kiegészítései a Milton előtti francia reneszánsz költőkre vonatkoznak. Seve azzal indokolja Évának Ádám oldalából való származását, hogy Ádám eredetileg „androgün” volt. (L. Platon Szümpozionját.) Jelentősebb kiegészítése az előadónak, hogy a tanulmány megírása után jutott csak hozzá Du Bartasnak első eposzát (*La Septmaine de la Création*) folytató második elbeszélő költeményéhez, amely az előbbinél sokkal erősebb mértékben jelenti a közbülső láncszemet Seve és Milton között. E műnek címe: *La Seconde Semaine ou l'Enfance du Monde* (A második hét vagy a világ gyermekkora); ennek csak első része jelent meg a költő életében 1588-ban, majd további részekkel kibővíve egy évvel a költő halála után 1591-ben. Ez az Édenkerttel, a bűnbeeséssel, a természet megváltozásával, Nimródal s a Babel toronnyal foglalkozik, de csak az özönvízig jut el. Du Bartas-nak ez az írása sokáig nehezen volt hozzáférhető, de három amerikai tudós (U.T. Holmes, J.C. Lyons, R.W. Linker) 1941-ben Chapel Hill-ben kiadta kritikai kiadásban, melynek 1977. évi genfi utánnomata nálunk is megvan. Du Bartas főként Angliában volt népszerű, összes művei Joshua Sylvester angol versfordításában 1620-ban jelentek meg; *The Divine Works of Du Bartas* címen. Ezt használta Milton is több irodalomtörténész szerint (Ashton: *Du Bartas en Angleterre*, Paris, 1908, C.C. Taylor: *Impact of Du Bartas on Milton*, Chapel Hill, 1938.) A lényeg itt az, hogy a *Seconde Semaine*-ben is „profetikusán” Ádám meglátja a jövőt: és el is mondja megmaradt fiának, Sethnek. (Les Artifices c. fejezet.)

A kiegészítő előadásban Horváth Károly még hangsúlyozta a különbségeket Ádám jövőlátása tekintetében Milton és Madách között, mely nemcsak a bibliai képek és a történeti színek közt nyilvánvaló. Miltonnál Mihály főangyal mutatja meg a jövőt Ádámnak, aki ugyan ezt megjegyzésekkel kíséri, de ez nem dialógus, főleg nem vita, mint Ádám és Lucifer közt, ami – egyéb tényezők mellett – drámaivá teszi Madách művét. Madách a saját kora utáni jövőt nem a bibliai eszkatológia szerint képzelel el, mint Milton, akinek látásába ugyan már belevegyülnek immanens elemek is – Miltonnál az új ég, új föld az igazság, szeretet, béke világa lesz. Madách a korabeli társadalom- és természettudomány alapján képzelel el az emberiség igen távoli jövőjét. Riedl-nek igaza lehet, amikor a naprendszer kihűlésének és a természeti viszonyok mostohasága miatt az embernek „miriádnyi évek multán” bekövetkező félállati állapota madáchi leírásának egyik eredetét jelentős részben – Nendtvich Károly *A föld jövője* c. tanulmányában keresi, mely az Uj Magyar Museum 1851. évi számában jelent meg (1–18. l.). Nentvich ugyanis – Toldy Ferencel és Szontágh Gusztávval együtt gyakori vendége volt Veres Pálné vanyarci kúriájának, ahol Madách is sokszor megjelent és tudományos vitákat folytatott. (Geöcze Sarolta: Veres Pálné és a magyar társadalom evolúciója. Magyar Pedagógia 1904. 6. 7. sz.)

Madáchnak a jövőről adott képe megítélésében mindenképpen lényeges, hogy a londoni szín – saját kora – ábrázolása után Lucifer egy egész kozmogónia korszak elmúltá utáni (a falanszterben 4000 évet jósol még a földnek a Tudós) időt idéz fel Ádám előtt.

A vitában Szegedy-Maszák Mihály emlékeztetett arra, hogy a Horváth Károly által idézett angol irodalomtörténetesek mellett az újabb anglistikának is van olyan iránya, amely az *Elveszett Paradicsom*ot nem egyértelmű Ádám-központúnak tartja, hanem a romantikusok (főként Blake és Byron) azon felfogását vallja, hogy az eposzban a legmarkánsabban megrajzolt, tehát a főalak: a Sátán (William Epton: *Milton's God* 1961. és azóta több kiadás). Szenczi Miklós e tekintetben közbülső álláspontot foglalt el a két irány közt. Mindenesetre meggondolkoztató az is, hogy Miltonnál Istennek azok a szavai: szabaddá tettem őt a bukásra (I made him . . . free to fall) mutatják, hogy a költőnek egyrészt predestinációs, másrészt ariánus eszméi érvényesülnek a főműben is. Ez valamennyire Madáchnál is szerepel: így Éva filozófálásában a II. színben. Kérdés az is, hogy az eszkimó-jelenetben Ádám azonosul-e az eszkimóval vagy sem. Mindkét esetben a küzdés kérdéssé válik a XV. szín ellenére is. Vitatható tehát az, amit Madách Erdélyinek írt, hogy „az isteni gondviselő vezérlő keze” érvényesül-e a *Tragédiában*. Az a legvalószínűbb, hogy Madách művéből nem lehet kiküszöbölni az ellentmondásosságot, az ellentétes világmagyarázatok feszültségét. Ami az előadás filológiai részét illeti, Milton ismerte Sceve *Microcosme*-ját közvetlenül is, nemcsak Du Bartas-n keresztül.

Martinkó András felszólalása elején megemlítette, hogy érdemes lenne megvizsgálni, hogy Madách tanuló korában milyen formában ismerte meg a bűnbeesés bibliai történetét, és azt hogyan értelmezték neki. Ami az Úr szájából a XV. színben felhangzó „égi szó”, a lelkiismeret szava és a tiszta nőiségben megnyilatkozó „költészet és dal” segítő erejét illeti, ez Ádám lelkiületében az álomjelenetekben is érvényesül annyiban, hogy ő a meglévő rossz helyett mindig új és új megoldást keres, és ebben olykor-olykor Éva is segíti. Ádám törekvései azonban rendszerint az önző és kislelkű tömeg miatt buknak meg; „tömegem” persze nem „népet” kell érteni, olyanok is beletartoznak, mint a Patriarcha és Rudolf császár. Azonban az is ellentmondásos, hogy a társadalmi-antropológiai és a természeti-kozmozgóniai tényezők összekeverednek benne. A *Tragédiában* valahogy nem érezzük a végleges kidolgozottságot, érthetetlen pl. az, hogy Ádám mért kérdi az Úrtól: „Megy-e előbbre majdan fajzatom?”, amikor az eszkimó jelenetből már tudja, hogy nem. A befejezés az egész problémát etikai síkra tolja át, ami epikus kihangzást ad a drámai műnek. Martinkó azután hangsúlyozza, hogy a Miltoni–madáchi Éva–Mária leszármazás jelen van az egész keresztény hagyományban. Végül úgy látja, hogy a nagy műben egyfelől a felvilágosodás racionalizmusa, másfelől a romantika Sziszifuszi vagy Prometheuszi ember-koncepciója érvényesül.

Szörényi László kifejtette, hogy a Baróti Szabó Dávid által alapul használt haténekes latin hexameterekben írt és a katolikus eszmeiséghez alkalmazott miltoni mű szerzője a piarista tanár: Neumann (görög nevén: Neander). Egyébként hasonló jellegű bibliai jövőbemutatók más 18. századi szerzetes-tanárok által írt latin eposzokban is megtalálhatók: ilyen pl. Tommaso Ceva „*Jesus puer*” c. költeménye. Ádám és Éva történetét adja elő, de a főszemélyek nevének megváltoztatásával Jakob Masen *Surcotis* c. műve is.

Ferenczi László felhívta a figyelmet a mai francia irodalom olyan alkotójára, mint Élie Wiesel, aki ótestamentumi apokrif, illetve hebraisztikus írások alapján ír modern műveket bibliai témákról, ilyen műve többek közt: a *Célébration biblique*.

Lukácsy Sándor elnöki összefoglalójában hangsúlyozta, hogy Horváth Károly előadását értékesen egészítették ki és pontosították a hozzászólások: Szegedy-Maszák és Martinkó értelmezése, Szörényi kiegészítő adatai a 18. századi hasonló témájú munkákról. A *Tragédia* írója kétségtelenül az európai hagyománynak, így a miltoninak is folytatója, de, a maga egészében, sajátos egyéni módon fogadta magába a hatásokat: *Az ember tragédiája* teljesen eredeti koncepciójú és kompozíciójú alkotás.

(Összefoglalta: Horváth Károly)

Intézeti hírek

(1983. január 1. – december 31.)

1983 márciusában az MTA Irodalomtudományi Intézete és a zágrábi Irodalomtudományi Intézet közös tanácskozási rendezett Budapesten, melynek témája „Az európai irodalom a századforduló idején, különös tekintettel a magyar és horvát irodalomra” volt.

*

Gedőné Horváth-Lukács Borbála és *Németiné Sargina Ludmilla* részt vett „A világirodalom fejlődésének törvényszerűségei” című sokoldalú nemzetközi irodalomtudományi Problémabizottság az összehasonlító irodalomtudomány elvi kérdéseivel foglalkozó munkacsoportjának ülésén, melyen megvitatták „A marxista összehasonlító irodalomtudomány új feladatai” című közös kötet tanulmányait (Prága, 1983 március).

*

A Magyar Tudományos Akadémia és az American Council of Learned Societies közötti tudományos együttműködési egyezmény keretében 1983 áprilisában konferenciát tartottak Princeton-ban „Interdisciplinary Aspects of Comparative Literature” címmel, melyen magyar részről a következő előadások hangzottak el:

Szili József: Literature and Sociography: Sociographic Trends and Ideas in Literature

Bodnár György: Literature and Film

Szegedy-Maszák Mihály: Literature and Music

Kovács József: Interdisciplinary or Complex Studies: New Boundaries for Comparative Literature?

*

A Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete közös tudományos tanácskozásán, melynek témája „Az európai szocialista országok kortárs irodalma tanulmányozásának problémái” volt, *Bodnár György* „Проблема изучения литературы европейских социалистических стран” címmel tartott előadást (Moszkva, 1983, május).

*

Az NDK Tudományos Akadémiájának Központi Irodalomtörténeti Intézete meghívására *Illés László* előadást tartott Berlinben „Georg Lukács, der Literaturtheoretiker in den 30-er Jahren in der Sowjetunion” címmel (1983 május).

*

Béla Miklós és *Gránicz István* részt vett „A világirodalom fejlődésének törvényszerűségei” című sokoldalú nemzetközi irodalomtudományi Problémabizottság keretében működő „A szépirodalom szerepe a fejlett szocialista társadalom építésében” munkacsoport szerzői és szerkesztői értekezletén (Moszkva, 1983 június).

*

Szörényi László részt vett a Nemzetközi Retorikatörténeti Társaság III. kongresszusán és előadást nyújtott be Cicero XVII–XVIII. századi magyarországi utóéletéről (Firenze, 1983 június).

*

Révész Bertalan (Nyitra, Pedagógiai Főiskola) előadást tartott intézetünkben „Czuczor Gergely költői pályája 1830-ig” címmel (1983 június).

*

A VI. Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszuson (Brüsszel, 1983 július) *Ferenczi László* „Les ennemis hongrois des Lumières avant et après la Révolution”, *Németiné Sargina Ludmilla* „La Fronde aristocratique. Le prince Sherbatoff: historien et auteur du premier roman russe 'scifi'” címmel tartott előadást.

*

„A nemzeti irodalmak történeti megvilágításának elvei és módszertani problémái a világirodalom rendszerében” címmel az MTA Irodalomtudományi Intézet és a Szovjet Tudományos Akadémia Gorkij Világirodalmi Intézete közös kollokviumot rendezett Budapesten (1983. szeptember).

*

Gyimesi Éva, a kolozsvári egyetem oktatója „Ideológiai értékjelképek” címmel előadást tartott intézetünkben (1983. szeptember).

*

Dr. Lukács László, a római Jezsuita Történeti Intézet munkatársa beszámolót tartott intézete tevékenységéről (1983. szeptember).

*

Jacques Voisine professzor (Párizs) 1983 októberében előadást tartott intézetünkben „Réflexion sur la notion de genre autobiographique au XIXe siècle” címmel.

*

A csehszlovákiai Liblicé-ben rendezett nemzetközi romanisztikai tanácskozáson Ferenczi László előadást tartott „Blaise Cendrars et la redécouverte poétique du monde extérieur” címmel (1983 október).

*

A III. Nemzetközi Werner Krauss kollokviumon (Berlin) *Gedőné Horváth-Lukács Borbála* „Die Wandlung der ästhetischen Normen in der russischen und ungarischen Frühromantik” címmel tartott előadást (1983 október).

*

„A világirodalom fejlődésének törvényszerűségei” elnevezésű sokoldalú nemzetközi irodalomtudományi Problémabizottság keretében – bolgár irányítással – működő munkacsoport 1983 októberében Prágában tartotta meg soron következő ülését, melyen magyar részről *Gránicz István*, a munkacsoport magyarországi koordinátora vett részt. Az ülésen többek között megvitatották *Bonyhai Gábor-Gránicz István-Szili József* „A történeti és a logikai egysége az irodalomtudományban” című tanulmányát.

*

Klaniczay Tibor előadást tartott az 1983 októberében Torinóban megrendezett Manierismo e letteratura kongresszuson. Előadásának címe: Plan pour un manuel de littérature comparée de l'époque maniériste.

*

Illés László, József Farkas és Jurjevszkaja Larisa részt vett a Problémabizottság magyar irányítású „A huszadik századi humanista művészek eszmei-esztétikai fejlődése” című témájának szakmai konferenciáján, melyet Berlinben tartottak 1983 novemberében. *Illés László* előadást tartott „Humanistische Künstler am Scheideweg in den 30-er Jahren” címmel.

*

Ho Ton Trinh, a vietnami Irodalomtudományi Intézet igazgatóhelyettese 1983 novemberében előadást tartott intézetünkben „Traditions humanistes dans la poésie vietnamienne” címmel.

*

Az MTA I. Osztálya, az MTA Irodalomtudományi Intézete és a stuttgarteri Külkapcsolatok Intézete szervezésében 1983 novemberében magyar és NSZK-beli kutatók „Az irodalom funkcióváltása a 70-es és 80-as években, különös tekintettel a prózára” címmel irodalomtudományi kollokviumot tartottak a Veszprémi Akadémiai Bizottság székházában.

*

1983 decemberében az MTA Irodalomtudományi Intézete és az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete közös tudományos tanácskozást tartott Budapesten, melynek témája „Az írói nézőpont a XX. századi magyar mitológikus és történelmi regényben” volt.

*

1983 decemberében *Horváth Iván* beszámolót tartott a párizsi Centre de Poétique Comparée-ban a régi magyar költészet számítógépes nyilván-tartásáról „Spécimen du Répertoire des anciennes poésies hongroises” címmel.

*

Az Intézet kiadványsorozatai

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

Szerk.: Bodnár György

107. Pomogáts Béla: A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája. Bp. 1983. 206 l.

108. Hopp Lajos: A lengyel irodalom befogadása Magyarországon 1780–1840. Bp. 1983. 129 l.

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

Szerk.: Varjas Béla

12. Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretnek. – Kálmáncsehi Márton: Reggeli éneklések. 1560–1561. A kísérő tanulmányt írta Borsa Gedeon. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla. Bp. 1983.

KORTÁRSAINK

Szerkesztik: Béládi Miklós és Juhász Béla

Rónay László: Képes Géza. Bp. 1983. 224. l.

Szijártó István: Sipos Gyula. Bp. 1983. 161.

BIBLIOTHECA UNITARIORUM

Szerk.: Dán Róbert

Defensio Francisci Davidis and de Dualitate Tractatus Francisci Davidis (Cracoviae) 1582. Introduced by Mihály Balázs. Bp. 1983. 492 l.

III. Az Intézet irányítása alatt készülő kritikai kiadások

VÖRÖSMARTY MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI

Szerkesztik: Horváth Károly és Tóth Dezső

Vörösmarty Mihály: Drámafordítások. Sajtó alá rendezte: Ruttkay Kálmán. Bp. 1983. 739 l.

PETŐFI SÁNDOR ÖSSZES MŰVEI

Szerk.: Kiss József

Petőfi Sándor összes költeményei (1844. január–augusztus). Sajtó alá rendezte: Kiss József, Ratzky Rita, Szabó G. Zoltán. Bp. 1983. 451 l.

BESSENYEI GYÖRGY ÖSSZES MŰVEI

Szerkesztik: Bíró Ferenc, Kókay György, Tarnai Andor

Bessenyei György: A Holmi. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Bp. 1983. 393 l.

IV. Intézeti sorozaton kívül megjelent művek

Monográfiák és egyszerezős tanulmánykötetek

Béládi Miklós: Válaszok. Tanulmányok. Bp. 1983. 548 l.

Bojtár Endre: Egy kelet-európai az irodalomelméletben. Bp. 1983. 228 l.

Fenyő István: Haza s emberiség. A magyar irodalom 1815–1830. Bp. 1983. 322 l. (A magyar irodalom korszakai.)

László, Ferenczi: David Scheinert ou La Passion du Juste Milieu. Essai suivi de textes et d'une postface. Bruxelles, 1983. 269 l.

Kenyeres Zoltán: A lélek fényűzése. Tanulmányok. Bp. 1983. 490 l.

Kenyeres Zoltán: Tündérsíp. Weöres Sándorról. Tanulmányok. Bp. 1983. 354 l.

- Kis Pintér Imre: A semmi hőse. Füst Milán költői világgépe. Bp. 1983. 225 l.
 Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983. 234 l.
 Martinkó András: Értjük vagy félreértjük a költő szavát? Közismert versek magyarázata. Bp. 1983. 181 l.
 Rába György: Babits Mihály. Bp. 1983. 326 l. (Nagy magyar írók.)
 Rónay László: Tersánszky Józsi Jenő. Bp. 1983. 261 l. (Nagy magyar írók.)
 Vásárhelyi Miklós: Így élt Garibaldi. Életrajz. Bp. 1983. 194 l. (Így élt.)

Irodalomtörténeti összefoglalások intézeti részvétellel

- A History of Hungarian Literature. (Written by István Nemeskürty, László Orosz, Béla G. Németh and Attila Tamás. Bibliography by Ildikó Tódor. Edited by Tibor Klaniczay.) Bp. 1983. 571 l.

Szövegkiadások és antológiák

- Balassi Bálint: Szép magyar komédia. Sajtó alá r. és előszó Komlovszki Tibor. Bp. 1983. 326 l. (Miniatűr kiadvány)
 Mai magyar elbeszélők. Vál. szerk. és jegyz. Béládi Miklós és B. Hajtó Zsófia. Bp. 1983. 412 l. (Diákkönyvtár)

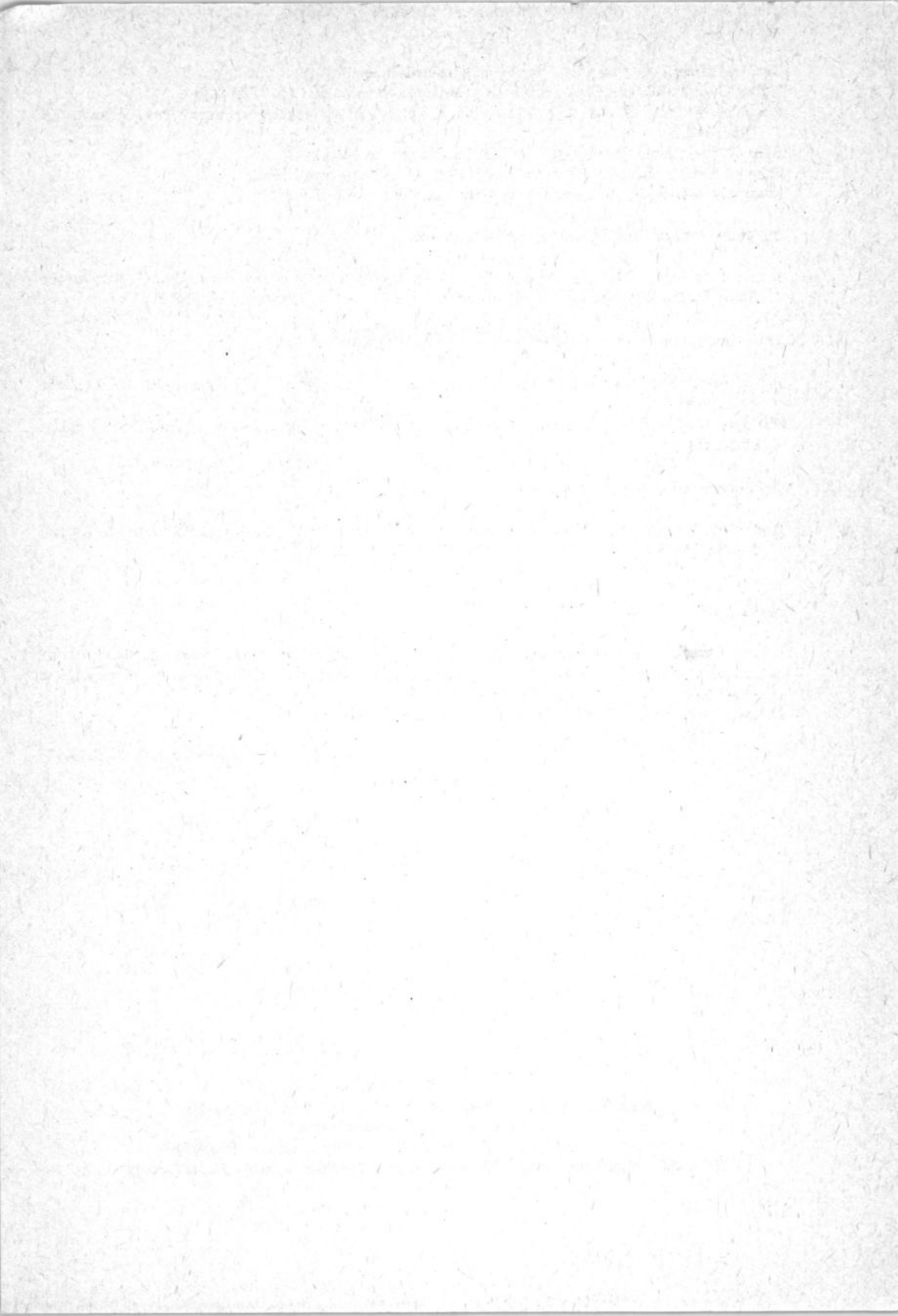
Gyűjteményes kötetek szerkesztése

- Ver(s)ziók. Formák és kísérletek a legújabb magyar lírában. Versek. Antológia. Szerk. és vál. Kulcsár Szabó Ernő, Zalán Tibor. Bp. 1983. 253 l. (JAK-füzetek 2.)

Pótlás

- L'autobiographie d'un prince rebelle. Confession et memoires de Francois II. Rákóczi. Etablissement deu texte d'après l'édition de 1739 des Memoires et le manuscrit de la traduction française de la Confession Ilona Kovács. Bp. 1977. 697 l.
 T. Erdélyi Ilona: Erdélyi János. Bp. 1981. 214 l. (A múlt magyar tudósai.)

Összeállította: *B. Hajtó Zsófia*

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1983. X. 5. – Terjedelem: 11,90 (A/5) ív
83.12524 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Hazai György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Давидхази, П.</i> : Теория познания и литературная критика в творческом мышлении Яноша Эрдей	1
<i>Бечи, Т.</i> : Теории драмы у Дьёрдя Лукача	22

Краткие сообщения

<i>Шарбак, Г.</i> : К биографии Гергея Дьёндьёши	44
<i>Хорват, К.</i> : О предыстории образа Адама в мировой литературе	52
<i>Коромпай, Б.</i> : «Сон золотой» — мечтания Яноша Араня	57
<i>Леринци, Х.</i> : Впечатление и парафраза (Золтан Амбруш «Крушение Ниневии»)	64
<i>Вебер, К.</i> : Неподписанные произведения Арпада Тота в тройной книге газета «Азэшт»	71

Дискуссия

<i>Вадиш, И.</i> : ЭВМ на службе стиховедения	74
<i>Кёсегеи, П.</i> : Текстологические проблемы венгерских стихотворений XVI века	86

Мастерская

<i>Пенке, О.</i> : Творчество аббата Мийо и влияние его «Всеобщей истории» в Венгрии	90
--	----

Обзор

Лоранд Бенкё: Письменные памятники на венгерском языке из эпохи Арпадов (<i>Лаж, Ш.</i>)	109
Йоханнес Самбукус: Эмблемата (<i>Теглаши, И.</i>)	115
Переписка Яноша Араня (<i>Коромпай Х., Я.</i>)	118
Dorothea Sasu-Zimmermann: Petőfi in literatura romana (1849—1973) (<i>Эрдей К., М.</i>)	121
Йожеф Варга: Ади и его наследие (<i>Ференци, Л.</i>)	122
Ученые записки им. Этвеша (<i>Хорват, И.</i>)	124

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postatalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114 Ft

1 szám ára: 19 Ft

Index szám: 25 401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

- Dávidházi, P.*: Épistémologie et critique littéraire dans le système à penser de János Erdélyi 1
Bécsy, T.: Les théories dramatiques de György Lukács 22

Bulletin

- Sorbak, G.*: À la biographie de Gergely Gyöngyösi 44
Horváth, K.: À la préhistoire dans la littérature mondiale de la figure d'Adam de la Tragédie de l'homme de Madách 52
Korompay, B.: „Rêve d'or” — le rêve de János Arany 57
Lőrinczy, H.: Impression et paraphrase (Zoltán Ambrus: *La destruction de Ninive*) 64
Véber, K.: Les écrits anonymes d'Árpád Tóth dans l'anthologie de la revue *Az Est* (Le Soir) 71

Discussion

- Vadai, I.*: La machine à calculer au service de la versification 74
Köszeghy, P.: Sur les problèmes textologiques de quelques poèmes hongrois du XVIe siècle 86

Atelier

- Penke, O.*: L'activité de l'abbé Millot et l'influence de son histoire universelle en Hongrie 90

Revue

- Benkő, Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei. (Les monuments de texte hongrois de l'époque des Árpád) (*Lázs, S.*) 109
Sambucus, Johannes: *Emblemata* (*Téglássy, I.*) 115
L'épistolaire de János Arany (*Korompay H., J.*) 118
Sasu-Zimmermann, Dorothea: Petőfi în literatura română (1849—1973) (*Erdélyi K., M.*) 121
Varga, József: Ady és műve (Ady et son oeuvre) (*Ferenczi, L.*) 122
Les Cahiers Eötvös (*Horváth, I.*) 124

Chronique

